

ACTA
UNIVERSITATIS
CAROLINAE

IURIDICA 1/2013

IURIDICA

1/2013

Právo a menšiny

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2014

Editori: Prof. JUDr. Jan Kuklík, DrSc., JUDr. PhDr. René Petráš, Ph.D.

Úpravy textu: JUDr. Adéla Peichlová, JUDr. PhDr. René Petráš, Ph.D.

Překlady resumé: PhDr. Marta Chromá, Ph.D.

Recenzovali: prof. JUDr. Václav Pavlíček, CSc.

doc. JUDr. PhDr. Jakub Rákosník, Ph.D.

Články jsou (s výjimkou poslední kapitoly) výsledkem projektu NAKI „Problémy právního postavení menšin v praxi a jejich dlouhodobý vývoj“ DF12P01OVV013 – hlavní řešitel prof. JUDr. Jan Kuklík, DrSc.

Články z kapitoly „Pařížská mírová konference 1946–1947 a národnostní otázka“ jsou výsledkem mezinárodního projektu MOBILITY „Národnostní menšiny v Československu po roce 1945 (právní a historické souvislosti)“ 7AMB12SK010 – řešitel za českou stranu JUDr. PhDr. René Petráš, Ph.D.

OBSAH

<i>Jan Kuklík, René Petráš: Předmluva</i>	8
PROBLÉMY PRÁVNÍHO POSTAVENÍ MENŠIN	
<i>Helena Hofmannová: Hodnocení postavení národnostních menšin v ČR z pohledu Rady Evropy</i>	11
<i>Hana Marková: Cizinci, národnostní menšiny a rozpočtové souvislosti</i>	21
<i>Harald Christian Scheu: Koncepce právního pluralismu jako součást menšinového práva</i>	29
<i>Kludtia Marczyová: Právne postavenie národnostných menšin – realizácia práva používať materinský jazyk menšiny v úradnom styku v Slovenskej republike</i>	45
<i>Iván Halász: Starostlivosť o krajanov po roku 1989</i>	53
PRÁVA MENŠIN Z POHLEDU POLITOLOGICKÉHO, PEDAGOGICKÉHO, PSYCHOLOGICKÉHO	
<i>Karolína Adamová: Tyranie většiny – špička ledovce ohrožujícího současnou demokracii</i>	71
<i>Lukáš Novotný: Aktuální problémy německé menšiny ve 21. století</i>	83
<i>Michal Urban: Práva menšin ve výuce na středních školách</i>	93
<i>Hedvika Boukalová: Vybraná témata týkající se menšin z pohledu psychologie</i>	103
SPECIFIKA ROMŮ A ŽIDŮ	
<i>Ladislav Soukup: Snahy o regulaci tuláckého života Cikánů v prvním desetiletí ČSR</i>	117
<i>Nina Pavelčíková: Současné problémy výzkumu romského etnika v českých zemích</i>	133
<i>Blanka Soukupová: Židé v moderní české společnosti: menšina náboženská, národnostní nebo společenství osudu? Většinové pohledy (včetně legislativního) a menšinové sebereflexe (léta 1867–1939)</i>	147
<i>Jan Němeček: Československá exilová vláda a židovská otázka za druhé světové války</i>	159

<i>Eva Ševčíková: Problematika popírání holocaustu v České republice</i>	179
<i>Pavla Damohorská: Několik poznámek k právnímu postavení arabské menšiny v současném Izraeli</i>	193

HISTORICKÉ ASPEKTY MENŠINOVÉ OTÁZKY

<i>René Petráš: Náboženské menšiny v české minulosti</i>	205
<i>Pavel Maršálek: Existuje moravský národ a moravská státnost?</i>	215
<i>Andrej Sulitka: Odborný zájem o menšiny na počátku 20. století a Menšinové muzeum v Praze</i>	225
<i>Antonín Lojek: K otázce postavení volyňských Čechů jako národnostní menšiny na Ukrajině</i>	239
<i>Jan Kuklík: Britská diplomacie, československá otázka a konec meziválečného systému smluv o ochraně menšin v letech 1938–1945</i>	247

PAŘÍŽSKÁ MÍROVÁ KONFERENCE 1946–1947 A NÁRODNOSTNÍ OTÁZKA

<i>René Petráš: Zánik mezinárodněprávní ochrany menšin z éry Společnosti národů a Pařížská mírová konference 1946–1947</i>	267
<i>Štefan Šutaj: Rokovania o mieri s Maďarskom a ich vplyv na postavenie maďarskej menšiny na Slovensku</i>	277
<i>Harald Christian Scheu: Pařížské mírové smlouvy v kontextu mezinárodního práva</i>	299

AUTOŘI

prof. JUDr. PhDr. Karolina Adamová, CSc., DSc.
PhDr. Hedvika Boukalová, Ph.D.
ThDr. Pavla Damohorská, Th.D.
doc. Dr. Iván Halász, Ph.D.
doc. JUDr. Helena Hofmannová, Ph.D.
prof. JUDr. Jan Kuklík, DrSc.
JUDr. Antonín Lojek, Ph.D.
doc. JUDr. Klaudia Marczyová, Ph.D.
prof. JUDr. Hana Marková, CSc.
doc. JUDr. PhDr. Pavel Maršálek, Ph.D.
doc. PhDr. Jan Němeček, DrSc.
Mgr. Lukáš Novotný, M.A., Ph.D.
prof. PhDr. Nina Pavelčíková, CSc.
JUDr. PhDr. René Petráš, Ph.D.
doc. Mag. phil. Dr. iur. Harald Christian Scheu, Ph.D.
doc. JUDr. Ladislav Soukup, CSc.
doc. PhDr. Blanka Soukupová, CSc.
PhDr. Andrej Sulitka, CSc.
Mgr. Eva Ševčíková
prof. PaedR. Štefan Šutaj, CSc.
JUDr. Mgr. Michal Urban, Ph.D.

PŘEDMLUVA

Na Právnické fakultě Univerzity Karlovy dlouhodobě působí tým odborníků věnující se otázce právního postavení menšin, který spolupracuje i s badateli z jiných institucí. Výrazný zájem je věnován především historii, ale i aktuální problémy jsou odborně zkoumány. Jde zejména o knihy Petráš – Petrův – Scheu a kol.: *Menšiny a právo v České republice* (Praha: Auditorium, 2009), Petráš a kol.: *Aktuální problémy právního postavení menšin v České republice* (Praha: Úřad vlády, 2010), Scheu a kol.: *Migrace a kulturní konflikty* (Praha: Auditorium, 2011), Scheu – Kříž – Děkanovská a kol.: *Právní postavení náboženských menšin* (Praha: Univerzita Karlova, Právnická fakulta, 2013). Početné jsou hlavně historické publikace – z poslední doby Petráš: *Menšiny v komunistickém Československu* (Praha: VIP, 2007), Petráš: *Menšiny v meziválečném Československu* (Praha: Karolinum, 2009), Petrův (Hofmannová): *Zákonné bezpráví: Židé v Protektorátu Čechy a Morava* (Praha: Auditorium, 2011), Petráš: *Cizinci ve vlastní zemi: Menšinové konflikty v moderní Evropě* (Praha: Auditorium, 2012), Kuklík – Němeček: *Od národního státu ke státu národnosti?* (Praha: Karolinum, 2013), ze starší doby především početné práce k otázce prezidentských dekretů.

Toto monotematicky zaměřené číslo časopisu *Acta Universitatis Carolinae Iuridica* zkoumá v širokých souvislostech různé aspekty právního postavení menšin. Nejdříve jsou nastíněny některé obecné problémy právního postavení menšin, jako jsou aktivity Rady Evropy, ale třeba i rozpočtové souvislosti této otázky v ČR. Následují příspěvky vycházející z pojetí jiných, tedy neprávních, oborů jako je politologie, pedagogika nebo psychologie. Další autoři zkoumají specifika postavení Romů a Židů. Řada článků se věnuje historickým problémům menšinové otázky a na konci jsou zařazeny texty zkoumající speciální problém Pařížské mírové konference z let 1946–1947.

Příspěvky zachycují právní stav z konce roku 2012 a vycházejí z tehdejšího stavu odborného zpracování otázky.

Jan Kuklík – René Petráš

PROBLÉMY PRÁVNÍHO
POSTAVENÍ MENŠIN

HODNOCENÍ POSTAVENÍ NÁRODNOSTNÍCH MENŠIN V ČR Z POHLEDU RADY EVROPY

HELENA HOFMANNOVÁ

1. MONITOROVÁNÍ POSTAVENÍ MENŠIN V ČESKÉ REPUBLICE

Skutečnost, že Radou Evropy je za hlavní problém postavení menšin v České republice považována situace menšiny romské, není nijak překvapivá. Zajímavé je ovšem srovnání evropského úhlu pohledu na situaci národnostních menšin v České republice a reálný dopad závěrů monitorovacího procesu vyplývajícího z Rámcové úmluvy o ochraně národnostních menšin.¹

Jako smluvní stát Rámcové úmluvy je Česká republika zavázána k předkládání pravidelných zpráv o plnění závazků vyplývajících z této Úmluvy.² Zprávy se předkládají pravidelně každých pět let (první zpráva se předkládá do jednoho roku od vstupu Rámcové úmluvy v platnost pro příslušný stát a též na zvláštní žádost Výboru ministrů).³ Do monitorování Rámcové úmluvy je zapojen jak Výbor ministrů Rady Evropy, tak i Poradní výbor Rady Evropy k Rámcové úmluvě, který tvoří nezávislí experti z členských států Rámcové úmluvy.⁴ Právě Poradní výbor podrobně zprávu České republiky přezkoumává, přičemž spolupracuje se zástupci státních orgánů, orgánů místní samosprávy, s nevládními organizacemi a se zástupci jednotlivých menšin, a to jak na dálku prostřednictvím poskytnutých informací, tak i během návštěv České republiky. V posledním monitorovacím cyklu v dubnu 2011 navštívili členové Poradního výboru Prahu, Ostravu a Český Těšín.

V další fázi Poradní výbor schvaluje své stanovisko, které je předáno vládě k vyslovení připomínek. Poté Výbor ministrů Rady Evropy přijímá rezoluci, která obsahuje závěry a doporučení, týkající se realizace Rámcové úmluvy. Tato rezoluce je zveřejněna (zveřejněno může být však již stanovisko Poradního výboru) a nastává období sledo-

¹ Úmluva je dále v textu označována pod názvem „Rámcová úmluva“ či též „Úmluva“.

² Rámcová úmluva vstoupila pro Českou republiku v platnost 1. dubna 1998. Úmluva je publikována ve Sbírce zákonů pod č. 96/1998 Sb.

³ První zprávu Česká republika předložila dne 1. 4. 1999, druhou 2. 7. 2004 a třetí zpráva byla předložena 3. 5. 2010.

⁴ Dále též „poradní výbor“. V současnosti jsou v Poradním výboru svými experty zastoupeny tyto státy: Finsko, Azerbájdžán, Arménie, Srbsko, Makedonie, Irsko, Bulharsko, Moldavsko, Česká republika, Černá Hora, Chorvatsko, Estonsko, Norsko, Ruská federace, Itálie, Albánie, Švédsko a Litva.

vání efektivnosti přijatých opatření v návaznosti na doporučení ve zprávě.⁵ Uskutečnění těchto kroků trvá zhruba rok, než jsou dokončeny. Česká republika se v současné době nachází ve třetím monitorovacím cyklu: třetí periodická zpráva o plnění Rámcové úmluvy byla Poradnímu výboru předložena 3. května 2010.⁶ Poradní výbor publikoval své stanovisko ke zprávě 1. července 2011 a Česká republika podala svůj komentář ke stanovisku 19. března 2012.⁷ Nyní se tedy očekává přijetí rezoluce Výboru ministrů, která třetí monitorovací cyklus uzavírá.

Hodnocení České republiky ve stanovisku Poradního výboru z července 2011 je na první pohled poněkud rozporuplné, jeho podrobnější analýza poskytuje spíše negativní obraz postavení národnostních menšin na našem území. Stanovisko sice na jedné straně chválí dosažený pokrok a převažující atmosféru tolerance a dialogu v České republice, na straně druhé se celým stanoviskem prolíná intenzivní kritika a to především negativního postoje české společnosti vůči Romům. Romové jsou také menšinou, jejíž postavení v České republice je věnována největší pozornost.

Stanovisko Poradního výboru tvoří tři základní části: přehled hlavních závěrů týkajících se implementace Rámcové úmluvy, poté následuje hodnocení naplňování jednotlivých ustanovení Rámcové úmluvy a stanovisko uzavírá závěrečné shrnutí a doporučení výboru. Nejzávažnější problémy jsou zařazeny mezi tzv. otázky k okamžitému jednání, k jejichž řešení má Česká republika neodkladně přistoupit.

Mezi výzvy k okamžité akci v posledním stanovisku poradního výboru patří především přijetí dalších legislativních opatření k potírání projevů rasismu, zejména vůči Romům, a to jak v médiích, tak na politické scéně, a to v souladu s doporučením Výboru ministrů z roku 1997, týkajícího se projevů nenávisti.⁸ Dalším zásadním bodem je výzva k okamžitému odstranění praktik, které vedou k segregaci romských dětí ve školách a zesílení úsilí o nápravu nedostatků, kterým tyto děti čelí v oblasti vzdělávání. Výzvy k učinění okamžité akce uzavírá apel na zajištění efektivního vytváření místních výborů národnostních menšin vždy, když jsou pro jejich vznik dány zákonné podmínky. Přímou v těchto výzvách se neobjevil další problém, kterému je ovšem ve zprávě Poradního výboru věnována jinak značná pozornost, a to je sterilizace romských žen bez jejich předchozího informovaného souhlasu. Poradní výbor ve svých doporučeních vyžaduje především odškodnění obětí sterilizace a naléhá na příslušné orgány, aby dohlížely nad zajištěním dodržování právní úpravy informovaného souhlasu.

Obsah nejzávažnějších doporučení Poradního výboru se projevuje i při hodnocení základních okruhů implementace Rámcové úmluvy: legislativního a institucionálního rámce, tolerance a mezikulturního dialogu, používání menšinových jazyků, rozvoji menšinové kultury, vzdělání a účast menšin na veřejném životě. Z hlediska obsahu stanoviska lze zprávu rozdělit na hodnocení týkající se postavení Romů v České repub-

⁵ Podrobněji k monitorovacímu procesu viz SCHEU, H. C.: Regionální ochrana národnostních menšin. In PETRAŠ, R. – PETRŮV, H. – SCHEU, H. C. (eds.): *Menšiny a právo v České republice*. Praha, 2009, s. 308–309.

⁶ Zpráva dostupná na: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_3rd_SR_CzechRepublic_cs.pdf.

⁷ Stanovisko Poradního výboru je dostupné na: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_3rd_OP_CzechRepublic_en.pdf. Stanovisko ČR je dostupné na: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_3rd_Com_CzechRepublic_en.pdf.

⁸ Doporučení Výboru ministrů č. R (97) 20 o projevech nenávisti (Hate Speech).

lice, jemuž je věnována největší pozornosti a dále na obecné problémy, které se týkají postavení všech národnostních menšin.⁹

2. HODNOCENÍ POSTAVENÍ ROMSKÉ MENŠINY

Situaci romské menšiny v České republice Poradní výbor považuje za velmi znepokojivou, a to především z hlediska přetrvávajícího negativního přístupu a předsudků vůči nim, a to zejména v případech, kdy se takový přístup projevuje v médiích či v projevech veřejných činitelů. Za nedostatečné jsou považovány zásahy příslušných orgánů proti pravicovým extrémistům a jejich akcím. Situace Romů v České republice je vnímána jako vážná v podstatě ve všech ohledech. Výbor konstatuje, že Romové zůstávají vyloučeni na okraji společnosti, kde se potýkají s nedostatkem všech základních životních podmínek v oblasti vzdělávání, bydlení, sociální ochrany, lékařské péče a přístupu k zaměstnání.

Postoj většinové společnosti k Romům v České republice je charakterizován jako velmi negativní, kdy přetrvávající stigmatizace Romů v médiích a v lokální politice vede k dalšímu upevňování a šíření předsudků a udržování vzorce sociálního vyloučení Romů ze společnosti. Z údajů, poskytnutých zástupci romské menšiny, vyplývá jednoznačně odmítavý postoj ze strany majoritní společnosti: 86 % populace v ČR zavrhuje Romy a požaduje jejich segregaci a realizaci represivních opatření proti nim.

Poradní výbor Rámcové úmluvy důrazně kritizuje protiromskou rétoriku používanou v politických diskusích a projevech některých politiků – ministrů, členů parlamentu či členů orgánů územní samosprávy či kandidátů ve volbách. Nebezpečí tolerance těchto projevů se odráží, dle Poradního výboru, také v benevolentním přístupu k trestání extremistických a neonacistických skupin, které jsou tímto povzbuzovány ve své rasistické činnosti. Takový postoj je neslučitelný s čl. 6 Rámcové úmluvy a Poradní výbor důrazně vyzývá příslušné orgány, aby zvýšily své úsilí při potírání všech projevů netolerance, rasismu a xenofobie, ale aby za tímto účelem přijaly efektivní legislativní opatření ve smyslu doporučení Výboru ministrů Rady Evropy č. R (97)20 (Hate Speech), a to zejména proti takovým projevům v politice. Obdobně důrazně vyzývá výbor k tomu, aby byly důsledně vyšetřovány činy spáchané s rasistickými či xenofobními motivy. Poradní výbor zdůrazňuje, že diskriminace založená na etnickém původu zasahuje samotné jádro lidské důstojnosti.

Velké kritice čelí Česká republika také v oblasti vzdělávání romských dětí. Poradní výbor ve zprávě připomíná rozhodnutí Evropského soudu pro lidská práva v kauze D. H. a ostatní proti České republice, ve které soud dospěl k závěru, že ČR porušila Úmluvu o ochraně lidských práv a základních svobod umísťováním neúměrného počtu romských dětí do zvláštních škol, v nichž probíhá výuka v omezeném učebním plánu, a jsou segregováni od ostatních žáků.¹⁰ Evropský soud konstatoval, že takové rozdílné

⁹ Příspěvek vychází z textu stanoviska Poradního výboru přijatého dne 1. 7. 2011, uveřejněného na webových stránkách Rady Evropy, viz http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_3rd_OP_CzechRepublic_en.pdf.

¹⁰ Rozhodnutí ESLP ze dne 13. 1. 2005, (application no. 57325/00).

zacházení má nepřímý diskriminační efekt. Poradní výbor se důrazně ohradil proti řešení této situace tím, že zvláštní školy byly nahrazeny tzv. praktickými školami, které jsou opět navštěvovány nepoměrným počtem romských žáků. Praktické školy pouze nahradily školy zvláštní, aniž by došlo k nějaké podstatné změně v jejich osnovách a zařazení do vzdělávacího systému v ČR. Tyto školy nebyly integrovány do základního vzdělávacího systému a pokračuje se v nich ve výuce podle omezených osnov, které neumožňují žáků přístup k vyššímu vzdělávání, přičemž tato praxe je neslučitelná s čl. 12 odst. 4 Rámcové úmluvy. Podle názoru Poradního výboru nedošlo také k přijetí dostatečných opatření, která by zabránila v podstatě automatické umístování romských dětí do praktických škol. Podle neoficiálních údajů Poradního výboru zhruba 30 % romských dětí je vyučováno ve speciálních nebo praktických školách, zatímco počet neromských dětí v těchto školách tvoří 2 %.

Kritika menšinového školství se dále týká absence možnosti vyučování romského jazyka na základních školách. Poradní výbor konstatuje, že v současné době neexistují příležitosti pro romské žáky, aby se mohli učit romštinu na základních školách. Výuka romského jazyka probíhá pouze na některých středních školách (např. v Kolíně a Ostravě) a na vysokých školách (na Karlově univerzitě v Praze a Masarykově univerzitě v Brně).

Účast příslušníků menšin na veřejném životě státu, ve kterém žijí, je považován za jeden z nejdůležitějších projevů realizace práv menšin a zároveň za jeden z hlavních problémů v ČR. Zatímco obecně jde především o možnost jejich zastoupení v orgánech veřejné správy, v případě romské menšiny se jedná o mnohem širší problém úrovně jejich života ve společnosti vůbec. Romové jsou v České republice považováni za menšinu, která je vyloučena ze společnosti a žije v nedostatečných životních podmínkách v oblasti osobní bezpečnosti, vzdělání, přiměřeného bydlení, poskytování zdravotní péče, v přístupu k zaměstnání, a to vše v atmosféře diskriminace a převažující negativního postoje společnosti vůči nim. Ačkoli Poradní výbor reflektuje přijetí Národního plánu pro realizace Dekády romské inkluze, zároveň ovšem upozorňuje na ostrou kritiku členů Rady pro záležitosti Romů, která se týká nedostatečného dopadu implementace Dekády na postavení Romů.

I ve třetím monitorovacím cyklu mezi zásadními problémy týkajícími se porušování lidských práv Romů zůstaly kauzy sterilizace romských žen, které byly zařazeny mezi přímá doporučení již v Rezoluci Výboru ministrů z roku 2006.¹¹ Zatímco v předchozím monitorovacím cyklu Výbor ministrů požadoval projednání kauz sterilizace, v současném stanovisku Poradního výboru je hlavním požadavkem dořešení otázky odškodnění obětí sterilizace romských žen. Poradní výbor vzal na vědomí omluvu vlády z roku 2009 za sterilizaci romských žen bez jejich informovaného a předchozího souhlasu, přijetí novelizace precizující poskytování informované souhlasu, stejně jako zprávy o vyšetřování veřejného ochránce práv a Poradního výboru Ministerstva zdravotnictví z roku 2006, v nichž oba tyto orgány dospěly k závěru, že sterilizace byly nezákon-

---

¹¹ Rezoluce ResCMN (2006)2 o implementaci Rámcové úmluvy o ochraně národnostních menšin v České republice, přijatá Výborem Ministrů Rady Evropy 15. března 2006 na 958. zasedání náměstků ministrů. Rezoluce je dostupná na: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_2nd_CM_Res_CzechRepublic_cs.pdf.

né. V návaznosti na rozhodnutí Ústavního soudu týkající se otázky (ne)promlčitelnosti náhrady nemajetkové újmy,¹² Poradní výbor apeluje na to, aby oběti sterilizace byly bez zbytečného odkladu odškodněny, a aby příslušné orgány dohlížely nad zajištěním dodržování právní úpravy informovaného souhlasu.

Opakovaně se ve stanovisku Poradního výboru objevila existence prasečí farmy na místě bývalého cikánského tábora za druhé světové války v Letech u Písku. Přestože Poradní výbor uvítal vytvoření Kulturní památky Lety v červnu 2010 a výstavbu Vzdělávacího střediska romského holocaustu v Hodoníně u Kunštátu, zdůraznil zároveň, že v Letech stále zůstává prasečí firma zřízená v době komunistického režimu.

Poradní výbor opětovně vyjádřil důrazný nesouhlas s tím, že nedošlo k odstranění této farmy, a to i přes rezoluce Evropského parlamentu, v níž byla česká vláda opakovaně (v roce 2005 a 2008) vyzývána k odstranění farmy. Existence farmy na místě bývalého cikánského tábora je považována za otázku zásadní priority a za závažné porušování čl. 6 Rámcové úmluvy.

3. PROBLÉMY POSTAVENÍ MENŠIN OBECNĚ

Jeden z největších nedostatků v postavení národnostních menšin v České republice představuje podle stanoviska Poradního výboru zastoupení příslušníků menšin při účasti na správě veřejných věcí. Výbor kritizuje především skutečnost, že navzdory naplnění zákonných podmínek, bylo vytvořeno pouze malé množství výborů pro národnostní menšiny na místní a krajské úrovni. Podle informací Poradního výboru bylo vytvořeno pouze 69 menšinových výborů ve 283 obcích během osmi let od účinnosti zákona o postavení příslušníků národnostních menšin,¹³ což je považováno za nevyhovující požadavkům Rámcové úmluvy a trendu účasti menšin na životě většinové společnosti a chodu státu.

Příčinou tohoto stavu je dle Poradního výboru nedostatečný zájem jak představitelů místních samospráv, tak i příslušníků národnostních menšin spočívající v neinformovanosti o absenci povědomí o přínosu zapojení menšiny do rozhodování samosprávy. Poradní výbor klade důraz na aktivní přístup zástupců místních samospráv při zřizování výborů menšinových samospráv. Význam otevřeného postoje k zapojení menšin je zřetelný v těch obcích, v nichž byl výbor pro národnostní menšiny vytvořen, přestože podmínky stanovené zákonem nebyly naplněny.¹⁴

¹² Nález Ústavního soudu sp. zn. II. ÚS 635/2009 a II. ÚS 3168/2009. V projednávaných věcech byla primární otázka, zda se právo na náhradu nemajetkové újmy podle ustanovení § 13 občanského zákoníku promlčuje v obecné promlčecí době, nebo zda se jedná o právo nepromlčitelné. Ústavní soud v těchto kauzách dospěl k názoru, že v daných případech je třeba poskytnout ochranu základním právům stěžovatelů skrze aplikaci § 3 odst. 1 občanského zákoníku a posoudil námitku promlčení vznesenou vedlejším účastníkem jako nemravnou.

¹³ Zákon č. 273/2001 Sb., o právech příslušníků národnostních menšin a o změně některých zákonů. Dále též „menšinový zákon“.

¹⁴ Podle § 117 odst. 3 zákona č. 128/2000 Sb., o obcích (obecní zřízení), v obci, v jejímž územním obvodu žije podle posledního sčítání lidí alespoň 10 % občanů hlásících se k národnosti jiné než české, musí být zřízen výbor pro národnostní menšiny, jehož členy jsou i zástupci národnostních menšin, pokud je deleguje svaz utvořený podle zvláštního zákona, přičemž příslušníci národnostních menšin musí tvořit nejméně polovinu všech členů výboru. Obdobné ustanovení obsahuje § 78 odst. 2 zákona č. 129/2000 Sb. o krajích (krajské zřízení), kde je hranice 5 % občanů hlásících se k jiné než české národnosti a za stejných podmínek

Poradní výbor také upozorňuje na ne zcela průhledný proces ustanovení členů výborů pro národnostní menšiny a na skutečnost, že některé existující výbory fakticky neplní své poslání zastupování zájmů příslušníků menšin, čímž v podstatě dochází k blokování možnosti užívat některá práva zakotvená v Rámcové úmluvě a v menšinovém zákoně.

Stanovisko apeluje na přehodnocení zákonné úpravy, stanovící principy pro vytváření a fungování výborů pro národnostní menšiny a na kontrolu jejich faktické činnosti ve prospěch zájmů menšiny. Vedle toho výbor vyžaduje přijetí dalších opatření ke zlepšení spolupráce zástupců národnostních menšin a zástupců samosprávy, včetně různých forem workshopů a vzdělávacích akcí, které by pomohly více otevřít zapojení menšin do rozhodovacího procesu.

Opakovaným tématem právního postavení národnostních menšin v České republice je otázka státního občanství jako základní podmínky pro přiznání statusu příslušníka menšiny. Tato podmínka vyplývá jak z Listiny základních práv a svobod, tak i z menšinového zákona. Podle stanoviska Poradního výboru existence státního občanství nemůže být považována za základní podmínku pro užívání menšinových práv podle Rámcové úmluvy. Požadavek státního občanství může mít diskriminační dopad na postavení některých menšin a není v souladu se smyslem a cíli Rámcové úmluvy. Práva menšin jsou lidská práva a nemohou být redukována na práva občanů. Z těchto důvodů Poradní výbor vyzývá k přehodnocení podmínky státního občanství ve vztahu ke statusu příslušníka národnostní menšiny a její případné omezení pouze na případy politických práv, zejména práva volebního, při jejichž realizaci je tato podmínka relevantní. V žádném případě by v důsledku neexistence státního občanství nemělo být vyloučení některých osob z působnosti Rámcové úmluvy a ospravedlnění diskriminačního zacházení s příslušníky menšin.

Další otázkou je dopad svobodné volby národnosti na realizaci menšinových práv v ČR. Poradní výbor se pozastavuje nad situací, kdy na jedné straně stojí právo na svobodnou volbu národnosti, přičemž údaj o příslušnosti k národnostní menšině je chráněn zákonem jako citlivý údaj, a na straně druhé stojí podmínění realizace některých menšinových práv určitým procentem občanů žijícím v dané oblasti (např. právo na vytvoření výboru pro národnostní menšiny, právo na vícejazyčné názvy a označení či právo na vzdělávání v jazyce menšiny). Tato úprava vede k situaci, kdy počet příslušníků menšin získaných při sčítání lidu neodpovídá skutečné etnické skladbě české společnosti. Obdobně jako u podmínky státního občanství i zde Poradní výbor má za to, že zákonná podmínka určitého procentního zastoupení občanů pro využití jejich menšinových práv by neměla být jedinou podmínkou pro realizaci jejich práv a ochranu jejich postavení. Poradní výbor dále poněkud neurčitě doporučuje, aby příslušné orgány veřejné moci zvážily další prostředky a možnosti ke zjišťování informací o situaci národnostních menšin mimo census, ovšem za plného respektování mezinárodních standardů v oblasti ochrany osobních údajů. Podle názoru Poradního výboru příslušníci národnostních menšin nejsou dostatečně seznámeni s dopadem, které má jejich přihlášení se k národnostní menšině na možnost realizace určitých menšinových práv.

---

se takový výbor zřizuje i v hlavním městě Praze dle § 78 odst. 2 zákona č. 131/2000 Sb., o hlavním městě Praze.

Vedle kritiky stanovisko Poradního výboru obsahuje i pozitivní hodnocení v některých oblastech implementace Rámcové úmluvy. Jedná se například o přijetí tzv. anti-diskriminačního zákona a svěření působnosti v oblasti rovného zacházení veřejnému ochránci práv a jeho aktivní působení v této oblasti. Kladně je dále hodnocen systém polského jazykového vzdělávání, které probíhá od úrovně mateřských škol až po střední školy v určitých oblastech (např. ve Frýdku-Místku či Karviné) či spokojenost příslušníků polské menšiny s poskytováním informací v polském jazyce. Poradní výbor shledal také jako uspokojivou realizaci práva národnostních menšin na informace týkající se voleb v jazyce menšin a v podstatě i práva na užívání jména a příjmení v jazyce menšiny a pozitivního přístupu při realizaci práva na vícejazyčné názvy a označení (s určitou výjimkou týkající se stížnosti příslušníků německé menšiny na to, že nemůže využít toto právo v důsledku obav nad reakcí české většiny v určitých oblastech).

4. CHARAKTERISTIKA VÝSLEDKŮ MONITOROVACÍHO PROCESU

Pokud srovnáme obsah stanovisek Poradního výboru Rámcové úmluvy z posledních monitorovacích cyklů, zjistíme, že okruh problémů týkajících se postavení národnostních menšin v České republice se v podstatě opakuje. Výše naznačené problémy nalezneme i v předchozím stanovisku Poradního výboru, stejně jako v rezoluci Výboru ministrů. Na druhé straně některé problémy zůstávají zcela stranou pozornosti evropských orgánů.

Jde například vůbec o otázku vymezení kategorie národnostních menšin tradičně a dlouhodobě žijících na území České republiky, kdy menšinový zákon neupravuje žádná kritéria pro určení, jaké menšiny se za takové považují. Výčet národnostních menšin tradičně a dlouhodobě žijících na území stanoví Rada vláda pro národnostní menšiny, která je poradním orgánem vlády. Zařazení mezi tyto národnostní menšiny má však významný dopad na postavení menšiny, neboť menšinový zákon poskytuje některá práva pouze příslušníkům těchto menšin, zatímco ostatní menšiny na jejich užívání nemají dle zákona nárok. Toto rozlišování národnostních menšin je nejenom v rozporu s Listinou základních práv a svobod, která ve výčtu menšinových práv žádnou kategorizaci menšin neupravuje, ale je v podstatě také diskriminační vůči ostatním menšinám.¹⁵ Na tento problém stanovisko Poradního výboru ani rezoluce Výboru ministrů nereaguje a z hlediska personální působnosti Rámcové úmluvy zůstává u problematiky podmínky státního občanství. Rozlišování jednotlivých skupin menšin však představuje další diferenciaci národnostních menšin při užívání menšinových práv.

Z hlediska personální působnosti Rámcové úmluvy se také projevuje odlišný přístup k určení příslušnosti k menšině a charakteristice národnostní menšiny při aplikaci Rámcové úmluvy a české úpravy. Podle výkladů obsaženého v informačních materiálech

¹⁵ Srov. informace Rady vlády pro národnostní menšiny zveřejněné na jejich webových stránkách <http://www.vlada.cz/cz/pracovni-a-poradni-organy-vlady/nm/mensiny/narodnostni-mensiny-15935/>. Vedle 12 skupin zde vyjmenovaných menšin, které jsou považovány za menšiny dlouhodobě a tradičně žijící na území České republiky jsou do kategorie „ostatních menšin“ řazena židovská komunita a „jiná menšinová společenství“, kam patří vietnamská komunita, čínská komunita a imigranti z bývalého Sovětského svazu.

monitorovacích orgánů skutečnost, že jednotlivci mají volnost rozhodnout se, zda si přejí být považováni za příslušníky národnostní menšiny, neznamená, že každý si může libovolně zvolit, že patří k jakékoli národnostní menšině. Volba jednotlivce se musí, dle těchto materiálů, opírat o objektivní kritéria ve spojení se subjektivními kritérii, jako je jazyk, náboženství či kultura. Česká úprava oproti tomu vychází pouze ze subjektivních kritérií, kdy příslušnost k národnostní menšině je záležitostí volního aktu, vyplývajícího ze svobodné volby národnosti. Určujícím hlediskem nejsou tedy kritéria jako mateřská řeč či jakékoli jiné hledisko nezávislé na vůli člověka. Na kritériích, která nejsou založena na volbě člověka, je založena příslušnost k menšině etnické, nikoli národnostní.¹⁶

Problematický je i ovšem samotný charakter stanoviska Poradního výboru a na něj navazující rezoluce. Vymezení základních problémů postavení menšin je velmi obecné a často z něj vyplývá nedostatečná analýza problémů a absence důkladné znalosti české právní úpravy. Stanovisko nedůsledně používá zákony upravující postavení příslušníků národnostních menšin, zaměňuje menšinový zákon se zákony o obecním zřízení, přičemž procesní předpisy (jako například občanský soudní řád, trestní řád a další), upravující procesní práva příslušníků menšin neuvádí vůbec. Ostatně hodnocení realizace menšinových práv v rámci tzv. spravedlivého procesu stanovisko Poradního výboru nevěnuje žádnou pozornost, a to přesto, že provedení těchto práv je významnou součástí právního postavení menšin. Nedostatečná znalost právního postavení národnostních menšin se odráží i v popisu problémů jejich faktického postavení. Některým závěrům Poradního výboru a Výboru ministrů chybí důkladná analýza a zjištění a doporučení těchto orgánů jsou velmi obecné.

Tento fakt se odráží i v reakcích příslušných českých orgánů na tyto zprávy, které ne vždy reagují na podstatu vytýkaného problému, což je patrné například z některých částí komentáře České republiky podávaného ke stanovisku Poradního výboru.¹⁷ Dalším problémem je nedostatečný ohlas stanovisek a doporučení orgánů Rady Evropy a diskuse nad nimi. V tomto ohledu nejde jen o zajištění informovanosti o výsledcích monitorovacího procesu, které je mimo jiné také předmětem kritiky evropských orgánů, které vyžadují překlad dokumentů nejen do českého jazyka, ale i do jazyka menšin.¹⁸ Jde také o to, že obecný charakter výsledků monitorovacího procesu také vede k absenci odborné diskuse nad nimi a tedy k analýze jednotlivých problémů.

Monitorovací proces problémů při aplikaci Rámcové úmluvy v některých případech připomíná vracení míčku na tenisovém hřišti, kdy obsah některých výsledků evrop-

¹⁶ Srov. PAVLÍČEK, V. – HŘEBEJK, J. – KNAPP, V. et al.: *Ústava a ústavní řád České republiky 2*. Praha, 1995, s. 196.

¹⁷ Viz např. Komentář k druhému stanovisku Poradního výboru k Rámcové úmluvě o ochraně národnostních menšin ohledně plnění závazků z této Úmluvy Českou republikou z 18. 7. 2005 (ACFC/OPII(2005)002), dostupný na: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_2nd_Com_CzechRepublic_cs.pdf, či nejnovější Komentář ke třetímu stanovisku Poradního výboru z 19. 3. 2012 (GVT/COM/III(2012)002), dostupný na: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_3rd_Com_CzechRepublic_en.pdf.

¹⁸ Ve svém druhém stanovisku Poradní výbor vytýkal ČR, že mohlo být učiněno víc ke zvýšení povědomí o výsledcích monitorovacího procesu, například překladem relevantních dokumentů. V Komentáři ČR se na tuto výtka reagovalo tím, že všechny dokumenty byly přeloženy do českého jazyka a byly uveřejněny na webových stránkách Rady pro národnostní menšiny a v písemné podobě byly distribuovány členům Rady. Ve třetím stanovisku Poradního výboru se pak objevila výtka, že výsledky monitorovacího procesu nebyly přeloženy i do jazyků jednotlivých národnostních menšin v ČR.

ského monitorovacího procesu se opakuje, aniž by bylo zřetelné vystoupení z okruhu problémů, které se dlouhodobě kritizují.

EVALUATION OF THE POSITION OF NATIONAL MINORITIES
IN THE CZECH REPUBLIC FROM THE PERSPECTIVE OF THE COUNCIL
OF EUROPE

Summary

The article deals with the outcomes of a monitoring procedure resulting from the Framework Convention for the Protection of National Minorities, primarily the position of the Consultative Committee of that Convention. The report of the Consultative Committee clearly states that the main problem in the position of national minorities in the Czech Republic concerns the situation of Roma minority in relation to its discrimination, education and social position, the representation of minorities in the committees for minority self-governance and in the administration of public affairs in general, the issue of state citizenship as a criterion for the minority status and the issue of collecting data regarding the number of members of national minorities.

Key words: national minorities, the Framework Convention for the Protection of National Minorities, Council of Europe, Roma minority, discrimination

Klíčová slova: národnostní menšiny, Rámcová úmluva o ochraně národnostních menšin, Rada Evropy, romská menšina, diskriminace

CIZINCI, NÁRODNOSTNÍ MENŠINY A ROZPOČTOVÉ SOUVISLOSTI

HANA MARKOVÁ

1. CIZINCI A NÁRODNOSTNÍ MENŠINY

Na úvod si můžeme položit otázku: Je možné všechny skupiny cizinců ve státě označit za národnostní menšiny? Odpověď nám – alespoň z části – dává Evropská charta regionálních či menšinových jazyků, kterou Česká republika ratifikovala (a je pro nás závazná od 1. března 2007), která stanoví, že výraz regionální či menšinové jazyky označuje jazyky, které jsou „tradičně užívány na daném území státu občany tohoto státu, kteří tvoří skupinu početně menší než ostatní obyvatelstvo státu...“. Významné je, že tento dokument také explicitně stanoví, že výraz regionální či menšinové jazyky „neoznačuje dialekty úředního jazyka (jazyků) státu, ani jazyky migrantů“. Evropská charta regionálních či menšinových jazyků tak představuje evropský standard, z něhož jasně vyplývá odlišnost vymezení pojmu národnostní menšina (ve smyslu tradičně usídleného menšinového společenství) a nových menšin (etnických skupin soudobých imigrantů) a z čehož i plyne, že národnostní menšina je jen částí cizinců žijících na určitém území.

Definice národnostní menšiny v českém právu vychází ze zákona č. 273/2001 Sb., o právech příslušníků národnostních menšin a o změně některých zákonů, ve znění pozdějších předpisů. Podle tohoto zákona tvoří národnostní menšinu společenství občanů České republiky žijících na území současné České republiky, kteří se odlišují od ostatních občanů zpravidla společným etnickým původem, jazykem, kulturou a tradicemi. Taková skupina, která tvoří početní menšinu obyvatelstva, zároveň projevuje vůli být považována za národnostní menšinu za účelem společného úsilí o zachování a rozvoj vlastní svébytnosti, jazyka a kultury. Vytváří se za účelem vyjádření a ochrany zájmů společenství, které se na daném území historicky utvořilo.

Stát pro tuto činnost vytváří podmínky a podporuje programy zaměřené tímto směrem a za tím účelem také poskytuje dotace ze státního rozpočtu. Podmínky a způsob poskytování dotací stanoví vláda nařízením. Národnostní menšiny podle uvedené definice představují významnou minoritu a chtějí, aby je za ni také okolí považovalo. Existence menšin je podle zákona spojena s významnou podmínkou, a sice že jde o české občany.

O občanství může cizinec požádat ministerstvo vnitra, pokud v Česku žije s povolením k trvalému pobytu nejméně pět let, má čistý trestní rejstřík, platí daně a sociální pojištění a plní i další požadavky. Musí také prokázat, že pobude dosavadní občanství.

Dosud byl tento status národnostní menšiny přiznán Bulharům, Chorvatům, Maďarům, Němcům, Polákům, Slovákům, Srbům, Romům, Rusínům, Rusům, Řekům a Ukrajincům. Již několik let se jedná o tom, zda tento status mají či nemají mít také Vietnamci, kteří tvoří velkou část cizinců žijících na našem území.

Na konci roku 2010 žilo v Česku legálně podle údajů Ministerstva vnitra více než 420 tisíc cizinců. Z nich zhruba 189 tisíc mělo povolení k trvalému pobytu, ostatní měli povolen přechodný pobyt v České republice. Úřady v tomto počtu evidovaly více než 124 tisíc Ukrajinců, což bylo 43 % v zemi žijících cizinců ze zemí původu mimo EU. Druhou nejpočetnější skupinu tvoří Slováci, kterých u nás koncem roku 2010 žilo asi 72 tisíc. Na pomyslné třetí příčce v početnosti cizinců v ČR jsou Vietnamci, kterých v zemi pobývalo přes 60 tisíc. Zatímco první dvě skupiny jsou považovány za národnostní menšinu, v případě Vietnamců tomu tak není, což se snaží zástupci této skupiny změnit.

Do bývalého Československa začali Vietnamci přicházet již v padesátých letech, po roce 1989 se k nám vypravili i rodinní příslušníci těch, kteří zde již byli a v roce 1993 se k nim připojilo dalších několik tisíc Vietnamců z Německa,¹ Polska či Maďarska. Z počtu více jak 60 tisíc Vietnamců, kteří žili v roce 2011 v ČR, měla české občanství jen malá část z nich. Důvodů pro rozhodnutí nežádat občanství ČR se uvádí řada – u starší generace je to hlavně skutečnost, že se nechtějí vzdát občanství vietnamského, u mladší generace to mohou být důvody jiné. Podle ČSÚ jsou to ročně jen desítky žádostí o české občanství ze strany Vietnamců.²

Jak uvedla ČTK,³ o uznání za národnostní menšinu požádal Svaz Vietnamců v ČR a další sdružení. Přínosem zisku statusu národnostní menšiny by pro Vietnamce bylo, že by jim tento status pomohl rozvíjet jejich kulturu, tradice a především jazyk. Dále by se v obcích s výrazným zastoupením Vietnamců jejich děti mohly ve vietnamštině učit i skládat maturitu. Členové menšiny by mohli používat svůj jazyk ve styku s úřady i před soudy a stát by také musel finančně podporovat jejich spolky, kulturní instituce a média.

Podle Rady vlády pro národnostní menšiny nelze uznat vietnamskou komunitu jako oficiální národnostní menšinu. Svůj postoj Rada odůvodňuje tím, že to byly hlavně ekonomické zájmy, které Vietnamce do země přivedly, a jejich společenství tu nevzniklo historicky. Z textu výše citovaného zákona se také dovozuje, že v případě národnostní menšiny má jít o menšinu občanů České republiky, nikoliv jen o osoby, které zde pobývají přechodně, což v případě Vietnamců v řadě případů není splněno.

2. ROZPOČTOVÉ SOUVISLOSTI FINANCOVÁNÍ ROZVOJE NÁRODNOSTNÍCH MENŠIN

Rozsah možností rozvoje národnostních menšin, tak jak vyplývá např. z přijatých pravidel Koncepce integrace cizinců v České republice, je – v současné

¹ Nově sjednocený německý stát zrušil smlouvy z období NDR a nabídl Vietnamcům při opuštění území finanční kompenzaci.

² Např. v roce 2010, jak uvádí statistika, z celkových 1088 žádostí o české občanství jich bylo od Vietnamců jen 53, viz <http://www.czso.cz/csu/cizinci.nsf>.

³ Dne 18. 4. 2012.

době jako v řadě dalších států – omezen rozpočtovými možnostmi státu. Programové prohlášení vlády definovalo nutnost propojení imigrační a integrační politiky a stanovilo, že úspěšná integrace je podmínkou efektivní imigrace. Cílem Postupu při realizaci aktualizované Koncepce integrace cizinců – Společné soužití v roce 2012,⁴ který přijala vláda v lednu tohoto roku, je navrhnout konkrétní opatření, kterými příslušné rezorty odpovědné za realizaci integrační politiky v průběhu roku 2012 podpoří úspěšnou integraci cizinců v České republice.

Základní cílovou skupinou politiky integrace cizinců jsou občané třetích zemí (tj. zemí mimo Evropskou unii) pobývající legálně na území České republiky, ve výjimečných krizových případech se mohou do cílové skupiny zahrnout i občané zemí Evropské unie. Jedním z předpokladů ekonomické soběstačnosti cizinců je informovanost cizinců o jejich právech a povinnostech, stejně jako o podmínkách zaměstnávání a podnikání v České republice, která může významně napomoci k samostatnosti cizinců a k omezení míry jejich manipulovatelnosti, případně závislosti na zprostředkovatelích.

Návrhy opatření, které schválila vláda, směřující do oblasti financování, jsou spojeny zejména s možností dotačních řízení v rámci fondů Evropské unie, s cílem umožnit zajištění návaznosti sociálních služeb a aktivit terénní i ambulantní sociální služby, poradenství a koordinace systematického přístupu cizinců k dalším subjektům, které jim poskytnou pomoc při řešení konkrétních problémů. Zároveň je nutné průběžně monitorovat vývoj situace a postavení cizinců v jednotlivých regionech a lokalitách s cílem efektivně řešit vznikající problémy.

A jak je to tedy s dopadem těchto opatření ve sféře rozpočtové? Výdaje na zapojení cizinců do ekonomického života a výdaje na národnostní menšiny se nedají ztotožnit. Pokud je jedním z argumentů proti uznání statutu menšiny to, že jsou to zejména ekonomické zájmy, které do ČR tyto osoby přivedly, je třeba se zamyslet nad tím, zda mají v současném postavení národnostní menšiny nějaké větší výhody, větší možnosti získání finančních prostředků, než cizinci nepovažovaní za národnostní menšinu a zda by přiznání tohoto status dalším skupinám cizinců vedlo např. k významným změnám ve státním rozpočtu na straně státu (tj. zejména k vyšším rozpočtovým výdajům).

Při využívání státních prostředků je třeba klást důraz zejména na hospodárné, efektivní a účelné využívání státních prostředků na integraci cizinců, ale také na větší propojení finančních prostředků z fondů Evropské unie a prostředků ze státního rozpočtu u projektů, které naplňují cíle jednotlivých rezortů. Pro rok 2012 byla na podporu integrace cizinců (bez ohledu, zda jde o národnostní menšinu, nebo ne) stanovena částka ze státního rozpočtu ve výši 25 mil. Kč. Vzhledem k tomu, že cílem podpory je uchování a rozvoj kultur příslušníků národnostních menšin žijících v České republice, studium, porozumění a tolerance ve společnosti, poznání historie, tradic a kultur různých etnik, zlepšení komunikace mezi většinovou společností a menšinami apod., je poskytovatelem dotací na tyto aktivity zpravidla Ministerstvo kultury. Finanční prostředky na podporu uvedených aktivit navrhne Ministerstvo kultury na základě doporučení Rady vlády pro národnostní menšiny jako specifický závazný ukazatel Podpora kulturních

⁴ Usnesení vlády České republiky ze dne 4. ledna 2012 č. 6 k Postupu při realizaci aktualizované Koncepce integrace cizinců – Společné soužití v roce 2012, viz http://racc.vlada.cz/usneseni/usneseni_webtest.nsf/web/cs.

aktivit národnostních menšin ve své kapitole státního rozpočtu – pravidelně na každý rozpočtový rok.

Čerpání rozpočtových prostředků je obecně upraveno zákonem č. 218/2000 Sb., o rozpočtových pravidlech a o změně některých souvisejících zákonů (rozpočtová pravidla), ve znění pozdějších předpisů. Tento zákon vymezuje nejen pravidla pro poskytování dotací ze státního rozpočtu, ale je i to obecně závazný právní předpis, ze kterého vychází také další právní normy v rozpočtové oblasti.

Dotací podle tohoto zákona jsou peněžní prostředky státního rozpočtu, státních finančních aktiv nebo Národního fondu poskytnuté právnickým nebo fyzickým osobám na stanovený účel. Při splnění všech podmínek, které byly v souvislosti s poskytnutím stanoveny, se dotace nevrací.

Návratnou finanční výpomocí jsou prostředky státního rozpočtu, státních finančních aktiv nebo Národního fondu poskytnuté bezúročně právnickým nebo fyzickým osobám na stanovený účel, které je povinen jejich příjemce vrátit toho zdroje, ze kterého byly poskytnuty (do státního rozpočtu, státních finančních aktiv nebo Národního fondu).

Pro oblast poskytování prostředků z veřejných zdrojů ve vztahu k národnostním menšinám je nutné vycházet z nařízení vlády č. 98/2002 Sb., kterým se stanoví podmínky a způsob poskytování dotací ze státního rozpočtu na aktivity příslušníků národnostních menšin a na podporu integrace příslušníků romské komunity, ve znění pozdějších předpisů.

Podle tohoto nařízení je žadatelem o dotaci ten, kdo se podáním žádosti o poskytnutí dotace na určitý projekt uchází o poskytnutí finančních prostředků. Příjemcem prostředků se stává ten žadatel, v jehož prospěch bylo o poskytnutí dotace poskytovatelem rozhodnuto a jenž je realizátorem projektu. Významným prvkem v tomto vztahu se tak stává projekt, kterým se rozumí popis činnosti se zaměřením na aktivity příslušníků národnostních menšin nebo činnosti ve prospěch národnostních menšin, a to v dané oblasti.

Finanční prostředky ve formě dotace lze poskytnout a použít pouze na stanovený účel a lze ji poskytnout těm žadatelům, kteří vykonávají prokazatelně činnost ve prospěch příslušníků národnostních menšin nejméně jeden rok (v případě hodném zvláštního zřetele může poskytovatel upustit od podmínky jednoho roku).

Dotace mohou být poskytnuty na projekty spojené s činností divadel, muzeí, galerií, knihoven, na dokumentační činnost či vydávání neperiodických publikací i periodických publikací, kde však musí být splněny ještě další podmínky. Finanční prostředky v podobě dotací je možné využít na takové aktivity příslušníků národnostních menšin, které jsou zaměřeny zejména na umělecké, kulturně vzdělávací akce, studium lidových tradic národnostních menšin, multietnické akce apod.

Na dotaci obecně není právní nárok, proto ani není nárok na dotace ve prospěch národnostních menšin. Podmínkou pro poskytnutí dotace je to, že žadatel nemá ke dni podání žádosti splatný závazek ve vztahu ke státnímu rozpočtu, státnímu fondu, rozpočtu územního samosprávného celku nebo ke zdravotní pojišťovně.

Výše dotace je limitovaná – lze ji poskytnout na úhradu nejvýše 70 % rozpočtováných nákladů na schválený projekt, přičemž celková výše dotace nesmí překročit 70 % skutečných nákladů. Úhradu 30 % skutečných nákladů na uskutečnění schváleného pro-

jektu je příjemce povinen zajistit z jiných zdrojů než z veřejného rozpočtu. V případech hodných zvláštního zřetele může poskytovatel procentní podíl dotace na projektu zvýšit, což je však třeba řádně odůvodnit. Při stanovení výše dotace se např. bere v úvahu výše mzdových nákladů na úrovni mezd srovnatelných s odměňováním obdobné činnosti v rozpočtové sféře.

Dotace podle citovaného nařízení vlády nemá charakter dotace na pořízení nebo technické zhodnocení hmotného a nehmotného majetku (takovou dotaci by bylo možné poskytnout postupem podle zákona o rozpočtových pravidlech – není tedy zcela vyloučena) – a zároveň platí, že z dotace nelze hradit výdaje na pohoštění a dary a odměny statutárních orgánů právnických osob.

Dotaci lze národnostním menšinám poskytnout též na projekty realizované s finanční podporou z Evropského sociálního fondu či jiných fondů Evropské unie, pokud zaměření těchto projektů odpovídá oblastem uvedeným v nařízení vlády.

V případě, že se projekt, na který byly prostředky uvolněny, neuskutečnil, příjemce dotace je povinen vrátit v tomtéž roce finanční prostředky na účet, z něhož byla dotace na realizaci projektu poskytnuta. Je-li projekt ukončen předčasně – v průběhu roku – příjemce je povinen předložit údaje o finančním vypořádání dotace nejpozději do 30 dnů od ukončení projektu a vrátit finanční prostředky zpět na účet, z něhož byly čerpány (pokud to lze realizovat do 31. prosince příslušného roku nebo na depozitní účet poskytovatele).

Příjemce dotace odpovídá nejen za hospodárné využití poskytnutých finančních prostředků v souladu s účely, pro které byly poskytnuty, ale také za řádné vypořádání dotace. Finanční vypořádání dotací na aktivity příslušníků národnostních menšin za uplynulý rok uzavře poskytovatel do 1. března následujícího roku a výsledky kontroly finančního vypořádání poskytnutých dotací postoupí poskytovatel na vědomí Radě vlády pro národnostní menšiny do 31. března. Věcnou kontrolu realizace vybraných projektů na aktivity příslušníků národnostních menšin provádí poskytovatel.

Předseda Rady vlády pro národnostní menšiny ve spolupráci s poskytovateli, z jejichž rozpočtových kapitol byly poskytnuty dotace na aktivity příslušníků národnostních menšin, předkládá vládě každoročně v rámci souhrnné zprávy o národnostní situaci na území České republiky rovněž vyhodnocení využití dotací poskytnutých podle tohoto nařízení za období předcházejícího kalendářního roku.

I když je třeba dbát na to, aby došlo k urychlení administrativního procesu při udělování dotací, je zároveň třeba dbát na hospodárnost vynakládání finančních prostředků. Tento proces se uplatňuje cestou finanční kontroly, což znamená, že pro kontrolu dodržování podmínek čerpání dotace podle tohoto nařízení a uplatnění sankcí při neoprávněném použití nebo zadržení finančních prostředků se uplatní zvláštní právní předpis.⁵

V této souvislosti je třeba ještě připomenout, že u dotací je třeba respektovat zejména splnění účelu, pro který byly prostředky poskytnuty. Nesplnění účelu dotace je proto porušením rozpočtové kázně. Porušením rozpočtové kázně se však rozumí nejen

⁵ Zákon č. 320/2001 Sb., o finanční kontrole ve veřejné správě a o změně některých zákonů (zákon o finanční kontrole), § 44 zákona č. 218/2000 Sb., o rozpočtových pravidlech, ve znění zákona č. 187/2001 Sb. a zákona č. 320/2001 Sb.

neoprávněné použití peněžních prostředků státního rozpočtu a jiných peněžních prostředků státu, ale také porušení jiné povinnosti, stanovené právním předpisem, rozhodnutím nebo dohodou o poskytnutí dotace nebo návratné finanční výpomoci, které přímo souvisí s účelem, na který byla dotace nebo návratná finanční výpomoc poskytnuta a ke kterému došlo před přijetím peněžních prostředků poskytnutých ze státního rozpočtu, státního fondu, Národního fondu nebo státních finančních aktiv a které trvá v okamžiku přijetí prostředků na účet příjemce apod.⁶

Ten, kdo porušil rozpočtovou kázeň, je povinen provést prostřednictvím místně příslušného finančního úřadu odvod za porušení rozpočtové kázně do státního rozpočtu, tj. jestliže porušil rozpočtovou kázeň tím, že neoprávněně použil nebo zadržel poskytnuté peněžní prostředky.

Odvod za porušení rozpočtové kázně činí v případě neoprávněného použití prostředků dotace neobsahující prostředky od Evropské unie, jimž bylo výhradně nesplnění podmínek, které byly v rozhodnutí o dotaci vyčleněny jako méně závažné, 5 % z celkové částky dotace. Odvod za porušení rozpočtové kázně nemůže být vyšší než částka dotace vyplacená ke dni porušení rozpočtové kázně.

V případě neoprávněného použití prostředků dotace obsahující prostředky od Evropské unie se postupuje obdobně, specifika se promítají do podmínek stanovených v rozhodnutí o poskytnutí dotace. Při stanovení částky odvodu vezme územní finanční orgán v úvahu závažnost porušení povinnosti, jeho vliv na dosažení cíle dotace a hospodárnost uložené sankce. V ostatních případech činí odvod za porušení rozpočtové kázně částku, v jaké byla porušena rozpočtová kázeň.

Správu odvodů za porušení rozpočtové kázně a penále vykonávají územní finanční orgány podle daňového řádu.⁷ Porušitel rozpočtové kázně má při správě odvodů za porušení rozpočtové kázně postavení daňového subjektu. Územní finanční orgán poskytuje na vyžádání informace získané při správě odvodů správnímu orgánu, který rozhodl o poskytnutí prostředků a orgánu oprávněnému ke kontrole těchto poskytnutých prostředků, jakož i ke kontrole použití prostředků státního rozpočtu nebo jiných peněžních prostředků státu, jde-li o informace týkající se správy odvodu za porušení rozpočtové kázně. To platí i pro příslušný orgán Evropské unie a správní orgán, který se podílí na správě těchto prostředků poskytnutých ze zahraničí.

Generální finanční ředitelství může z důvodů zvláštního zřetele zcela nebo zčásti prominout odvod za porušení rozpočtové kázně nebo penále za prodlení s ním.⁸ O prominutí nebo částečné prominutí odvodu za porušení rozpočtové kázně nebo penále může Generální finanční ředitelství požádat fyzická osoba, právnická osoba nebo organizační složka státu, která se porušení rozpočtové kázně dopustila, a to prostřednictvím územního finančního orgánu, který tento odvod nebo penále uložil.

⁶ Prvním dnem porušení rozpočtové kázně je v takovém případě den jejich přijetí příjemcem.

⁷ Odvod a penále lze vyměřit do 10 let od 1. ledna roku následujícího po roce, v němž došlo k porušení rozpočtové kázně.

⁸ S výjimkou odvodu neoprávněně použitých nebo zadržovaných peněžních prostředků podle § 44 odst. 2 písm. a) a b) zákona o rozpočtových pravidlech.

Závěrem je možné konstatovat, že dotace ze státního rozpočtu mohou být významným zdrojem financí na úhradu potřeb národnostních a jiných menšin, ale nelze je brát jako zdroj rozhodující. Celospolečensky omezené možnosti pokrytí výdajů na různé oblasti společenské spotřeby vedou k tomu, že také národnostní menšiny mohou pro potřeby svého rozvoje získávat rozpočtové zdroje pouze v omezené míře.

FOREIGNERS, NATIONAL MINORITIES AND THE CONTEXT OF BUDGET

Summary

A national minority in the Czech Republic is composed of citizens of the CR united in their common attempt to preserve and develop their autonomous existence, language and culture. The state creates certain conditions for their activities, introduces special programmes, and provides funds from the state budget for this purpose. The requirements and modes of the provision of subsidies are determined by the Government through its decree; financial management regarding the funds provided mostly in the form of subsidies is regulated by the Act governing the budgetary rules, as amended.

Key words: national minorities, state budget, subsidies, Czech Republic, Act governing the budgetary rules

Klíčová slova: národnostní menšiny, státní rozpočet, Česká republika, zákon o rozpočtových pravidlech

KONCEPCE PRÁVNÍHO PLURALISMU JAKO SOUČÁST MENŠINOVÉHO PRÁVA

HARALD CHRISTIAN SCHEU

ÚVOD

Tento příspěvek navazuje na předchozí studie, ve kterých byl představen nový prvek v evropském systému ochrany lidských práv, a to ochrana nových menšin v Evropě.¹ Pojetí nové menšiny zahrnuje komunity přistěhovalců, zejména z mimo-evropských kulturních okruhů, které se formulovaly v minulých desetiletích a v konkrétních společenských a právních souvislostech uplatňují právní nároky související se svojí odlišnou kulturou. Pomocí judikatury mezinárodních a vnitrostátních soudních orgánů se ochrana nových menšin, a to především náboženských menšin, postupně stabilizuje jako dynamické odvětví menšinového práva.

Pro účely lepšího uchopení postavení nových menšin vycházím z koncepce kulturního konfliktu, který se vyskytuje ve třech základních podobách. V první rovině se jedná o konflikt mezi kulturami jako poměrně homogenními až téměř monolitickými bloky. Paradigmatickou formulaci této konstelace kulturního konfliktu představil a rozvinul na začátku 90. let minulého století Samuel Huntington ve své teorii o střetu civilizací (clash of civilizations).

Ačkoli současné rozpory týkající se zveřejňování karikatur proroka Mohameda či filmu zesměšňujícího islámskou kulturu a následujících násilných reakcí v muslimských státech jsou zdánlivě vhodným příkladem střetu kultur, promítá se kulturní konflikt v právním pojetí mnohem častěji a zřetelněji do dalších dvou rovin. V případě druhé roviny se jedná o konflikty uvnitř menšinových skupin, přičemž různé podskupiny neboli progresivní a konzervativní proudy usilují o prosazování svého výkladu a chápání kulturních specifik a povinností. Třetí rovinu představují kulturní konflikty, které se projevují uvnitř jednotlivých příslušníků nových menšin. V napětí různých právních a mimoprávních norem pociťují tito jednotlivci takřka na vlastní kůži rozpory mezi

¹ Srov. SCHEU, H. C. (ed.): *Migrace a kulturní konflikty*. Praha, 2011; SCHEU, H. C. – WIESHAIDER, W.: Nošení nikábu v soudní síni: Pohled rakouského Nejvyššího soudu na postavení příslušnic muslimské menšiny. In PETRAŠ, R. (ed.): *Aktuální problémy právního postavení menšin v České republice*. Praha, 2010, s. 102–110; SCHEU, H. C.: Trestní právo v napětí kulturního konfliktu. *Jurisprudence*, 2008, č. 5, s. 3–7; SCHEU, H. C.: The Legal Concept of Cultural Conflict and its Application in International and National Jurisprudence. *Politics in Central Europe*, 2008, No. 2, s. 99–118.

očekáváním hostitelské společnosti na jedné straně a tradicemi své kulturně odlišné komunity na straně druhé.

V návaznosti na tuto komplexní koncepci kulturního konfliktu se budeme nyní věnovat konkrétnímu modelu koncepčního řešení menšinové otázky, který spočívá v připuštění paralelních právních systémů ve prospěch určitých odlišných komunit. Diskutovaná otázka zní v krátkosti: právní pluralismus jako součást menšinového práva nebo právní pluralismus jako strategie řešení kulturních konfliktů?

1. PROBLEMATIKA MULTIKULTURALISMU JAKO VÝCHOZÍ BOD

Pokud jde o koncepci nových menšin a problematiku jejich začleňování do současných evropských společností, vyskytují se zejména v mimoprávním diskursu, ale v rostoucí míře také mezi právníky různé představy o tzv. multikulturalismu. Co se týče politické dimenze tohoto problému, lze připomenout pregnantní výroky některých předních aktérů evropské politiky v roce 2011. Ve vzácné shodě deklarovali německá kancléřka Angela Merkel, britský premiér David Cameron a tehdejší francouzský prezident Nicolas Sarkozy, že multikulturalismus v Evropě selhal. V televizním vystoupení rozvedl Sarkozy, že je třeba zabránit vzniku a existenci paralelních společností. Kdo nepřijímá jednotnou francouzskou společnost se svojí specifickou kulturní identitou, nemůže se do Francie přistěhovat.

Ve stínu politického boje o voliče a mediálního vzrušení se již poměrně dlouho ozývají kritické hlasy k různým modelům multikulturalismu. V širším smyslu je část této kritiky zaměřena proti kulturnímu relativismu a relativismu lidských práv.² Ke kritice se v posledních letech připojily ale také autorky muslimského původu, které tvrdily, že se pod pláštěm multikulturalismu skrývá a konzervuje paternalistický svět muslimských komunit, které odmítají obecná lidská práva a zejména práva žen.³

Co se týče právního zakotvení multikulturalismu, lze poukázat na kanadskou úpravu, která na úrovni ústavního práva, tj. v kanadské Listině práv a svobod z roku 1982,⁴ zmiňuje multikulturalismus jako zásadu určující výklad všech ustanovení Listiny. Čl. 27 kanadské Listiny přitom používá výraz „multikulturní dědictví Kanadčanů“.⁵ Princip multikulturalismu se následně promítl do judikatury kanadského Nejvyššího soudu v případech týkajících se svobody projevu či zákazu nedělního prodeje.⁶

² Pro přehled viz LEICHT, I.: *Multikulturalismus auf dem Prüfstand: Kultur, Identität und Differenz in modernen Einwanderungsgesellschaften*. Berlin, 2009.

³ Viz např. příspěvky německé socioložky tureckého původu Neely Kelekové (KELEK, N.: *Chaos der Kulturen: Die Debatte um Islam und Integration*. Köln, 2012).

⁴ *Schedule B to the Canada Act 1982* (U.K.), 1982, c. 11.

⁵ Srov. čl. 27 kanadské Listiny práv a svobod (Canadian Charter of Rights and Freedoms: „This Charter shall be interpreted in a manner consistent with the preservation and enhancement of the multicultural heritage of Canadians.“).

⁶ Viz podrobněji KÄLIN, W.: *Grundrechte im Kulturkonflikt: Freiheit und Gleichheit in der Einwanderungsgesellschaft*. Zürich, 2000, s. 65–66. Pro kritický pohled na přínos koncepce multikulturalismu v právním diskursu srov. SCHEU, H. C.: The Legal Aspects of Multiculturalism in Canada. *Common Law Review*, 2001, Iss. 3, dostupné na: http://review.society.cz/index.php?option=com_content&task=view&id=62&Itemid=2.

Koncepce multikulturalismu, byť není blíže specifikována, se objevuje též v preambuli k zákonu č. 273/2001 Sb., o právech příslušníků národnostních menšin a o změně některých zákonů.⁷ Preambule citovaného zákona má mimo jiné „na zřeteli vytváření multikulturní společnosti“ a usiluje „o harmonické soužití národnostních menšin s většinovým obyvatelstvem“. Bylo by zřejmě na delší debatu, zda se tyto dva pohledy stojící v jedné větě vedle sebe ve skutečnosti navzájem doplňují, či naopak vylučují. Ve striktním pojetí by totiž mohl být multikulturalismus chápán nikoli jako soužití dvou či více kultur, ale jako jejich oddělení. Vymezení „správné“ koncepce multikulturalismu však není předmětem této studie.

Naopak, vzhledem k tomu, jak je pojem multikulturalismu v aktuálním diskursu přetížen negativními konotacemi a jaké negativní emoce často vyvolává, budeme se samotnému výrazu v dalších částech tohoto článku vyhýbat. Zaměříme se pouze na jeden relevantní aspekt koncepce multikulturalismu, a tím je představa o existenci paralelních kultur a paralelních systémů norem. Vrátime se tedy k otázce, zda koncepce právního pluralismu může sloužit jako nástroj ochrany nových menšin.

2. KONCEPCE PRÁVNÍHO PLURALISMU

2.1 OBECNÉ ÚVAHY

Z hlediska práva EU lze zvolit poněkud netradiční pohled na problém právního pluralismu a připomenout heslo „Jednota v rozmanitosti“, které podle prohlášení 16 členských států připojeného k Lisabonské smlouvě zůstává nadále symbolem soudržnosti občanů EU a jejich svazku s ní.⁸ Podle čl. 3 odst. 3 SEU respektuje EU svou bohatou kulturní a jazykovou rozmanitost a dbá na zachování a rozvoj evropského kulturního dědictví. Na kulturní rozmanitost v rámci EU odkazují dále preambule k Listině základních práv EU a její článek 22, podle něhož Unie respektuje kulturní, náboženskou a jazykovou rozmanitost.

Pokud v rámci této studie ponecháme stranou poněkud vágní formulaci citovaných ustanovení a problematiku vymezení pojmu kultury jako takové, lze vycházet z toho, že existence různých paralelních právních systémů je v Evropě nezpochybnitelnou realitou. Současně si postupná europeizace právních řádů členských států EU žádá koncepční řešení paralelního fungování právních řádů např. na základě doktríny přednosti práva EU či ochrany materiálního jádra ústavnosti členského státu a příslušné doktríny *ultra vires*.⁹

⁷ Menšinový zákon byl vyhlášen ve Sbírce zákonů dne 2. srpna 2001.

⁸ Prohlášení Belgického království, Bulharské republiky, Spolkové republiky Německo, Řecké republiky, Španělského království, Italské republiky, Kyperské republiky, Litevské republiky, Lucemburského velkovévodství, Maďarské republiky, Republiky Malta, Rakouské republiky, Portugalské republiky, Rumunska, Republiky Slovinsko a Slovenské republiky o symbolech Evropské unie. Podle tohoto dokumentu se mezi symboly EU řadí dále vlajka znázorňující kruh dvanácti zlatých hvězd na modrém pozadí, hymna vycházející z „Ódy na radost“ z Deváté symfonie Ludwiga van Beethovena, Euro jako měna EU a 9. květen jako Den Evropy.

⁹ K aplikaci doktríny *ultra vires* srov. Pl.ÚS 5/12 ze dne 31. 1. 2012 (Slovenské důchody XVII – aplikace Smlouvy mezi ČR a SR o sociálním zabezpečení, závazky z mezinárodního a unijního práva).

Další rovinou tohoto typu právního pluralismu je vztah mezinárodního a vnitrostátního práva, k jehož řešení vznikly modely dualistické a monistické. Čl. 10 Ústavy ČR je koncipován v duchu monismus a inkorporuje do českého právního řádu všechny vyhlášené mezinárodní smlouvy, k jejichž ratifikaci dal Parlament souhlas a jimiž je ČR vázána. S případnými konflikty mezi inkorporovanými mezinárodními smlouvami a národními zákony citovaná norma počítá a stanoví princip aplikační přednosti mezinárodní smlouvy před zákonem.

Jiný a poněkud pestřejší pohled na právní pluralismus nabízí právní antropologie, která ukazuje, že zkoumání paralelní existence právních systémů na úrovni jednoho státního útvaru není novým předmětem. Ve svém programatickém článku „What is legal pluralism“, který v roce 1986 vyšel v časopisu *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, provokoval právní sociolog John Griffiths z univerzity v Groningenu výrokem: „Právní pluralismus je skutečnost. Právní centralismus je mýtus, ideál, teze, iluze.“¹⁰ Griffiths přitom identifikoval předchůdce koncepce právního pluralismu např. v teorii o různých úrovních práva („legal levels“), kterou od 50. let minulého století vypracoval právní antropolog českého původu Leopold Pospíšil, a v učení rakouského právního sociologa Eugena Ehrlicha z přelomu 19. a 20. století.

Není divu, že se v odborné literatuře objevují různé přístupy k fenoménu právního pluralismu. Ve svém přehledném úvodu do problematiky hovořila Sally Engle Merry o intelektuální odyseji koncepce právního pluralismu od zjištění indigenních forem práva mezi obyvateli afrických vesnic a domorodci na Nové Guinee k debatám o pluralistických kvalitách práva v kapitalistickém systému a nakonec až k právnímu pluralismu v soudobých urbánních společnostech.¹¹

Z pohledu tématu tohoto příspěvku je podstatné, že na samotné objevení specifických indigenních právních kultur v právní sociologii navazují o řadu desetiletí později kodifikační dokumenty obsahující specifickou ochranu domorodého obyvatelstva. Koncepce právního pluralismu jako existence paralelních právních systémů a kultur je tedy spojována s myšlenkou ochrany práv příslušníků menšin. Konkrétní podoba příslušných kodifikací může být proto inspirovaná z hlediska menšinového práva.

2.2 DOMORODÉ OBYVATELSTVO A PRÁVNÍ PLURALISMUS

Podle dokumentů Organizace spojených národů lze za jeden z definičních znaků indigenního obyvatelstva považovat odlišnou kulturu a odlišný právní systém.¹²

¹⁰ GRIFFITHS, J.: What is legal pluralism? *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, 1986, Vol. 24, s. 1–56. Citace zní v originále: „Legal pluralism is the fact. Legal centralism is a myth, an ideal, a claim, an illusion.“

¹¹ MERRY, S. E.: Legal Pluralism. *Law & Society Review*, 1988, Vol. 22, s. 869–896.

¹² V roce 1970 Subkomise OSN pro zabránění diskriminace a ochranu menšin doporučila vypracování komplexní studie o diskriminaci domorodého obyvatelstva. O rok později byl José R. Martínez Cobo z Ekvádoru jmenován zvláštním zpravodajem pro tento úkol. Svoji finální zprávu předložil v letech 1981–1983. Ve své zprávě z roku 1982 (E/CN.4/Sub.2/1982/2/Add.6) se Martínez Cobo intenzivně zabýval různými definičními znaky indigenních národů jak z pohledu státní legislativy, tak i z pohledu samotných příslušníků takovýchto národů. Ve zprávě z roku 1983 (E/CN.4 Sub.2/1983/21/Add.8, §379) představil návrh definice, podle které lze indigenní národ uchopit jako skupinu, která vykazuje historickou kontinuitu se společností existující před invazí a kolonizací na svém vlastním území, která dále považuje sebe za odlišnou od současného dominantního obyvatelstva a je odhodlána zachovat a předat budoucím generacím svá původní území a etnickou identitu, a to v souladu se svou specifickou kulturou a právními systémem.

První mezinárodní organizace, která se ochraně indigenních národů systematicky věnovala, je Mezinárodní organizace práce (ILO). Přitom vývoj kodifikačního úsilí na úrovni ILO vykazuje zajímavý moment. Úmluva č. 107 o domorodém a kmenovém obyvatelstvu (Indigenous and Tribal Populations Convention) z roku 1957 zmiňovala na několika místech integraci domorodého obyvatelstva do tzv. národní společnosti (national community). Konkrétně čl. 22 Úmluvy č. 107 stanovil, že vzdělávací programy mají být přizpůsobeny tomu stupni sociální, ekonomické a kulturní integrace, kterého domorodé obyvatelstvo dosáhlo. Podle čl. 24 Úmluvy č. 107 měly děti příslušející k domorodému obyvatelstvu být vychovány s cílem integrace do národní společnosti.

V roce 1989 však byla na úrovni ILO přijata revidovaná verze Úmluvy č. 107, a to konkrétně v podobě Úmluvy č. 169 o domorodém a kmenovém obyvatelstvu. V této nové verzi bylo upuštěno od přístupu založeného na integraci či asimilaci domorodého obyvatelstva. Koncepce právního pluralismu se promítá nejvíce do čl. 8 Úmluvy č. 169, podle něhož má při aplikaci národního práva na indigenní národy být přihlíženo k jejich obyčejovému právu. Indigenní národy mají dále právo na zachování vlastních obyčejů a institucí, dokud nejsou neslučitelné se základními právy definovanými v národním a mezinárodním právu. Čl. 9 Úmluvy č. 169 zasahuje dokonce do citlivé oblasti trestního práva, když stanoví, že při trestání příslušníků indigenních národů za spáchání trestných činů a správních deliktů mají být zohledněny metody, které jsou dlouhodobě praktikovány uvnitř daného národa. Hranice tvoří v tomto případě opět slučitelnost domorodného obyčeje s národním právem a s mezinárodní ochranou lidských práv.

Citovaná ustanovení lze interpretovat jako mezinárodněprávní uznání právního pluralismu v souvislosti s ochranou domorodého obyvatelstva. Tento přístup vyplývá ještě zřetelněji z Deklarace OSN o právech indigenních národů z roku 2007.¹³ Na právní řád indigenních národů odkazuje čl. 11 Deklarace, podle kterého mají státy zajistit efektivní mechanismus na odškodnění indigenních národů v případě, že jim byl odebrán jejich majetek v rozporu s jejich vlastními právními normami, tradicemi a obyčejem. Čl. 27 Deklarace stanoví, že státy mají v otázkách uznání práv indigenních národů zabezpečit takový nestranný a spravedlivý proces, který zohledňuje právní řád a tradice těchto indigenních národů. Čl. 34 Deklarace potvrzuje právo indigenních národů na prosazování vlastních odlišných zvyklostí a odlišných právních systémů. Podobně jako v Úmluvě č. 169 byla ovšem i zde připojena klauzule, podle které praktikování vlastních právních norem musí být v souladu s mezinárodní ochranou lidských práv. Na rozdíl od Úmluvy č. 169 však chybí v Deklaraci OSN odkaz na případnou nutnost souladu s národním právem.

Jako dokument Valného shromáždění je Deklarace OSN z roku 2007 právně nezávazná. Celá řada států dávala jasně najevo svůj odmítavý postoj vůči právům deklarovaným v Deklaraci. Obzvláště důrazně proti Deklaraci vystupovala Kanada, která argumentovala, že úprava obsažená v Deklaraci neodpovídá obecným standardům mezinárodního práva.¹⁴ Na druhé straně je třeba připomenout, že Deklarace byla přijata

¹³ A/RES/61/295.

¹⁴ K této debatě viz podrobněji LERNER, N.: Group Rights and Legal Pluralism. *Emory International Law Review*, 2011, Vol. 25, s. 829–885, s. 845.

142 kladnými hlasy, vedle Kanady hlasovaly proti ní jen Austrálie, Nový Zéland a USA. Jedenáct států se hlasování zdrželo.

Pro účely této studie však není rozhodující otázka, zda a do jaké míry je deklarované právo domorodých komunit na paralelní právní systém opřeno o platné mezinárodní právo. Na tomto místě stačí poukázat na to, že se koncepce právního pluralismu v mezinárodních dokumentech vůbec objevuje. V uvedených dokumentech je právní pluralismus koncipován jako součást menšinového práva, byť indigenní národy jsou velmi specifickým případem menšiny.¹⁵

2.3 NOVÉ MENŠINY A PRÁVNÍ PLURALISMUS

V rámci menšinového práva jsou státy obvykle vstřícnější vůči tradičním národnostním menšinám, které si vybudovaly dlouhodobý vztah k určitému území, než vůči tzv. novým menšinám, které vznikly v důsledku nedávné migrace. Restriktivní přístup k přistěhovalcům¹⁶ a odpor k veřejným projevům cizích kultur¹⁷ nejsou specifické pro dnešní dobu. Jako příklad z doby rakousko-uherské monarchie lze uvést situaci české minority ve Vídni. Přestože tato minorita vykázala ke konci 19. století dramatický nárůst v počtu příslušníků, byla odmítnuta její žádost o zřízení veřejných škol s českým vyučovacím jazykem.

Následující spor před Říšským soudem ve Vídni měl paradigmatické rysy a jasně ozřejmil rozdílné právní postavení tradičních menšin na jedné straně a přistěhovalcých komunit na straně druhé. Výchozím bodem sporu byl výklad čl. 19 Základního zákona státního ze dne 21. prosince 1867 o obecných právech občanů státních v královstvích a zemích v radě říšské zastoupených, který uznal rovné právo pro všechny v zemích obvyklé jazyky ve škole, na úřadě a ve veřejném životě. Čl. 19 Základního zákona státního dále konkrétně garantoval v zemích, ve kterých bydlelo více národů, právo na zřizování veřejných škol s vlastním vyučovacím jazykem, a to aniž by příslušníci daného národa byli nuceni učit se druhému zemskému jazyku. Ve své žádosti o zřízení veřejných škol s českým vyučovacím jazykem se česká minorita ve Vídni dovolávala tohoto ustanovení.

Po odmítnutí žádosti se zástupci české minority obrátili na Říšský soud a argumentovali, že se ve sčítání lidu z roku 1900 hlásilo ve Vídni již přes 100 tisíc osob k českému jazyku. Dále uvedli, že příslušníci českého národa ve Vídni si plně uvědomili pocit sounáležitosti a provozovali velký počet českých spolků. Podle stěžovatelů byla soukromá škola s českým vyučovacím jazykem, kterou zřídil spolek „Komenský“, přeplněna.

¹⁵ Za jedinou početnou indigenní kulturu je v současné Evropě považována menšina Samů ve Skandinávii a v Rusku. (Srov. BAER, L.: *The Rights of Indigenous Peoples – A Brief Introduction in the Context of the Sami*. *International Journal on Minority and Group Rights*, 2005, Vol. 12, s. 245–267.) V roce 2002 však vydal sekretariát ILO, tj. Mezinárodní úřad práce (BIT), v odpovědi na dotaz ze strany švýcarské vlády stanovisko, podle kterého mohou být Úmluvou č. 169 chráněny také Romové. (Pro text memoranda BIT viz <http://www.ilo.org/public/french/standards/relm/gb/docs/gb280/pdf/gb-18.pdf>.)

¹⁶ K problémům evropského migračního práva viz podrobněji SCHEU, H. C.: Právní postavení přistěhovalců v mezinárodním a evropském právu. *Správní právo*, 2009, č. 3, s. 129–163.

¹⁷ Srov. např. SCHEU, H. C.: Migranti a mešity v evropských městech: Střet náboženství ve světle základních práv a svobod. In SOUKUPOVÁ, B. et al. (ed.): *Evropské město: Identita, symbol, mýtus*. Bratislava, 2010, s. 208–226.

Ve svém nálezu č. 1284 ze dne 19. října 1904 Říšský soud tyto argumenty nepovažoval za dostačující. Podle Říšského soudu nebyla přítomnost Čechů ve Vídni vyjádřením zvláštního spojení mezi Vídni a osobami české národnosti, ale výsledkem typické přitažlivosti metropole vůči příslušníkům všech národů. Soud odkázal v této souvislosti např. na polské, chorvatské, srbské a italské časopisy vydávané ve Vídni. Programově pak Soud doslova konstatoval, že vídeňští Češi nezapustili ve Vídni historické kořeny, které by jim jako ucelené komunitě zaručovaly charakter národní individuality v dané zemi. Klíčovou podmínkou existence národa je podle Soudu „srůstání“ („Verwachsensein“) se životem celkového obyvatelstva. Proto Říšský soud v roce 1904 dovedil, že přistěhovalectví nemůže zakládat práva menšin.

Tyto úvahy o oddělení tradičních menšin od nových přistěhovaleckých komunit jsou dodnes relevantní. V souvislosti s přípravou čl. 27 Mezinárodního paktu o občanských a politických právech (MPOPP),¹⁸ který je stále jedinou univerzální normou na ochranu národnostních menšin,¹⁹ zaznívaly na začátku 60. let minulého století obdobné argumenty jako ze strany Říšského soudu. Mnoho států vyjádřilo stanovisko, že osoby stejného původu, které dobrovolně vstoupily na území jiných států v rámci postupného procesu migrace, nemohou být považovány za menšiny, protože by to jinak ohrožovalo národní integritu přijímajících států.²⁰ Podle názoru jiných států, přirozeně těch, které zaznamenaly výraznější odliv svých občanů do jiných států, jako jsou např. Brazílie a Chile, příslušela menšinová práva podle čl. 27 MPOPP též migrujícím pracovníkům.²¹

Až o zhruba 30 let později poskytl Výbor pro lidská práva, z pozice konvenčního orgánu pro kontrolu dodržování MPOPP, tzv. obecný komentář k výkladu čl. 27, podle něhož nejen menšiny trvale usazené na území smluvního státu, ale také migrující pracovníci, nebo dokonce návštěvníci mají podle MPOPP menšinová práva.²² Je však třeba dodat, že tento pokus o syntézu odlišných koncepcí ochrany tradičních a nových menšin pod hlavičkou čl. 27 MPOPP zdaleka neodstranil pochybnosti na straně smluvních států. Celá řada smluvních stran připojila výhradu k Rámcové úmluvě Rady Evropy o ochraně národnostních menšin,²³ podle níž se ochrana vztahuje pouze na tradiční menšiny, jejichž příslušníci jednak mají občanství daného státu a navíc vykazují k tomuto

¹⁸ MPOPP byl otevřen k podpisu v roce 1966. Československá socialistická republika připojila svoji ratifikaci v roce 1975. Ve Sbírce zákonů byl MPOPP publikován jako vyhláška ministra zahraničních věcí č. 120/1976 Sb.

¹⁹ Ustanovení čl. 27 MPOPP zní v českém překladu takto: „Ve státech, kde existují etnické, náboženské nebo jazykové menšiny, nebude jejím příslušníkům upíráno právo, aby spolu s ostatními příslušníky menšiny užívali své vlastní kultury, vyznávali a projevovali své vlastní náboženství nebo používali svého vlastního jazyka.“

²⁰ A/C.3/SR.1103, §50.

²¹ A/C.3/SR.1103, §§ 8–14 a 8–23.

²² Viz odst. 5.2 Obecného komentáře č. 23 k právům menšin (CCPR/C/21/Rev.1/Add.5, General Comment No. 23, 8. 4. 1994): „Article 27 confers rights on persons belonging to minorities which ‘exist’ in a State party. Given the nature and scope of the rights envisaged under that article, it is not relevant to determine the degree of permanence that the term ‘exist’ connotes. Those rights simply are that individuals belonging to those minorities should not be denied the right, in community with members of their group, to enjoy their own culture, to practice their religion and speak their language. Just as they need not be nationals or citizens, they need not be permanent residents. Thus, migrant workers or even visitors in a State party constituting such minorities are entitled not to be denied the exercise of those rights.“

²³ Rámcová úmluva o ochraně národnostních menšin byla otevřena k podpisu v roce 1995. Na základě ratifikace ze dne 18. prosince 1997 vstoupila Rámcová úmluva pro ČR v platnost v roce 1998. Publikována byla Rámcová úmluva pod č. 96/1998 Sb.

státu dlouhodobý vztah (po více generací).²⁴ V podobném duchu stanoví čl. 1 Evropské charty regionálních či menšinových jazyků z roku 1992,²⁵ že pojem regionální či menšinové jazyky, které mají být podle Charty chráněny, neoznačuje jazyky migrantů.

Rozlišování mezi tradičními a novými menšinami hraje dodnes důležitou roli v rámci evropského menšinového práva. Zejména z praxe Výboru OSN pro lidská práva (v souvislosti s výkladem čl. 27 MPOPP) a Poradního výboru Rady Evropy (pro Rámcovou úmluvu o ochraně národnostních menšin) lze však vyčíst jasný trend vedoucí k posilování ochrany nových menšin v Evropě.²⁶ Postoj mezinárodních monitorovacích mechanismů ukazuje, že v případě nových menšin nejde jen o odlišné kulturní zvyklosti a náboženské otázky, ale relevantní jsou též otázky týkající se např. jazykových práv.

Z pohledu soudní praxe ovšem jasně převažují případy, ve kterých jde o výklad náboženské svobody a její aplikaci na nové přistěhovalecké komunity a to zejména na muslimské komunity. Nic na tom nemění ani skutečnost, že samotný čl. 27 MPOPP jako stěžejní norma universální ochrany menšin dosud nikdy nebyl úspěšně namítnut ze strany stěžovatelů z náboženských komunit, a to přesto, že je čl. 27 MPOPP výslovně adresován nejen etnickým a jazykovým menšinám, ale také menšinám náboženským.²⁷

Pokud jde o dosavadní soudní praxi v evropských zemích, lze vyzdvihnout případy týkající se např. nošení muslimských šátků, stavby sakrálních budov, výjimek z určitých povinností na pracovišti nebo ve veřejných školách, pravidel stravování či způsobu pohřbívání na veřejných hřbitovech. Z řady soudních rozhodnutí lze vyčíst myšlenku vnitřní autonomie církví a náboženských společností, která chrání nejen náboženskou svobodu jednotlivce, ale zaručuje současně ochranu samotné komunitě.

Vnitřní autonomie církví a náboženských komunit znamená především provozování náboženských obřadů, ale také stanovení určitých kodexů chování, které se mohou promítat např. do oblasti pracovněprávních vztahů. Náboženská komunita může z pozice zaměstnavatele poměrně výrazně zasahovat do soukromého a rodinného života svých příslušníků, přičemž se však stále dovolává aplikace standardního vnitrostátního práva, a to konkrétně zákoníku práce.²⁸ Formálně se nejedná o paralelní systém pracovního práva jen pro zaměstnance zařízení náboženských komunit, ale v praxi je existence různých standardů zřejmá.

Koncepce právního pluralismu by však přesahovala tento standardní rámec vnitřní autonomie, která se promítá do výkladu pracovního práva. Ve prospěch menšin by pro celou oblast rodinného práva či dědického práva mohly být stanoveny odlišné úpravy, které zohledňují heterogenitu evropského migračního prostoru. Problematictější by jistě

²⁴ K této diskuzi viz SCHEU, H. C.: Regionální ochrana národnostních menšin. In PETRÁŠ, R. – PETRŮV, H. – SCHEU, H. C. (ed.): *Menšiny a právo v České republice*. Praha, 2009, s. 285–355.

²⁵ K Evropské chartě viz podrobněji SCHEU, H. C.: Význam a přínos Evropské charty regionálních či menšinových jazyků. *Správní právo*, 2007, č. 2, s. 105–127.

²⁶ Podobný přístup mají v poslední době také Vysoký komisař OBSE pro národnostní menšiny. Viz LETSCHERT, R. M.: Successful Integration while Respecting Diversity: Old Minorities versus New Minorities. *Helsinki Monitor*, 2007, Vol. 18, s. 46–57.

²⁷ K opatrnému přístupu Výboru pro lidská práva ve vztahu k náboženským menšinám viz podrobněji MEYLER, B. A.: The Limits of Group Rights: Religious Institutions and Religious Minorities in International Law. *Cornell Law Faculty Publications*. 2007, Paper 100, dostupné na: http://scholarship.law.cornell.edu/lrsp_papers/100.

²⁸ Podrobně SCHEU, H. C.: Autonomie církve v rozporu s právem na soukromý a rodinný život zaměstnanců. *Jurisprudence*, 2011, č. 3, s. 21–26.

působilo zavedení paralelních systémů trestního práva, a to jak v obecné rovině, tak i konkrétně ve vztahu k islámskému trestnímu právu. Vzhledem k tomu, že koncepce zvláštního trestního práva pro náboženské menšiny není v evropských státech přijatelná, zaměříme se v následující části pouze na otázky odlišného rodinného a dědického práva.

3. SOUČASNÉ FORMY PRÁVNÍHO PLURALISMU

Než bude diskutována otázka zvláštního právního režimu pro příslušníky muslimských komunit, popř. také pro příslušníky jiných náboženských menšin, je třeba předeslat, že v určitých ohledech je právní pluralismus realitou již dávno, a to konkrétně při aplikaci pravidel mezinárodního práva soukromého. Všechny členské státy EU totiž disponují úpravou kolizních norem pro řešení soukromoprávních vztahů, ve kterých se vyskytuje mezinárodní prvek. I v evropských státech je aplikace cizího, tzn. také islámského, práva, v určitých případech přípustná. Případnou aplikaci cizího práva však typicky omezuje koncepce *ordre public*, do které se promítají představy o nederogovatelných zásadách vnitrostátního, popř. také mezinárodního práva.²⁹

Z praktického hlediska lze konstatovat, že se národní úpravy kolizních norem liší a že je prostor pro aplikaci cizího práva výrazně větší ve státech, které přihlížejí převážně k občanství dotčených účastníků řízení, a menší ve státech, které aplikují cizí právo podle místa obvyklého pobytu účastníků řízení. Dále je třeba vzít v úvahu, že se také liší konkrétní podoby islámského práva, které se z pohledu aplikace v evropských státech jeví někdy jako problematické. Co se týká např. postavení příslušníků turecké menšiny v Německu, kteří nadále disponují tureckým občanstvím, nepřichází aplikace islámského rodinného práva v úvahu, protože Turecko v roce 1926 převzalo překlad švýcarského Občanského zákoníku.

Mezinárodní právo soukromé upravuje také možnost volby práva použitelného na smluvní závazky. Tuto možnost obsahovala již Úmluva o právu použitelném na smluvní závazky, která byla otevřena k podpisu v roce 1980. V roce 2008 byla Úmluva nahrazena nařízením Evropského parlamentu a Rady (ES) č. 593/2008 o právu rozhodném pro smluvní závazkové vztahy (Řím I). Podle čl. 3 nařízení Řím I se konkrétní smlouva řídí právem, které si strany zvolí. Strany si mohou zvolit právo rozhodné pro celou smlouvu, nebo pouze pro její část. Čl. 2 nařízení Řím I stanoví, že se právo určené na základě nařízení použije bez ohledu na to, zda je právem některého z členských států, či nikoliv. Smluvní strany tedy mohou bez problémů podřídit svůj smluvní vztah právu islámské země.³⁰

Pro účely této studie lze shrnout, že mezinárodní právo soukromé umožňuje aplikaci cizího práva před soudy evropského práva, pokud se v konkrétních soukromoprávních

²⁹ Viz např. KOCH, J.: *Die Anwendung islamischen Scheidungs- und Scheidungsfolgenrechts im Internationalen Privatrecht der EU-Mitgliedstaaten: Eine rechtsvergleichende Analyse unter besonderer Berücksichtigung des nationalen und europäischen ordre public*. Frankfurt, 2012; KREUZER, K.: *Clash of Civilizations und Internationales Privatrecht. Rechtswissenschaft*, 2010, Vol. 1, s. 143–183.

³⁰ Standardně ovšem odkazuje čl. 21 nařízení Řím I na výhradu veřejného pořádku (*ordre public*). Konkrétní ustanovení zvoleného práva, které je „zjevně neslučitelné s veřejným pořádkem místa soudu“, může být odmítnuto.

vztazích objevuje tzv. mezinárodní prvek. Vzhledem k tomu, že mnoho příslušníků nových menšin má stále občanství své země původu, je tato varianta právního pluralismu velmi relevantní. V další části příspěvku se však budeme věnovat možnosti odlišných právních úprav pro případy bez mezinárodního prvku, tzn. zejména ve prospěch příslušníků náboženských komunit bez ohledu na státní občanství.

4. PRÁVNÍ PLURALISMUS A RODINNÉ PRÁVO

Zřejmě první evropský stát, ve kterém vznikla široká iniciativa muslimských komunit pro zřízení paralelního rodinného práva, které mělo být koncipováno podle principů islámu, byla v 70. letech minulého století Velká Británie. Tehdy Unie muslimských organizací zastupující přes 150 muslimských komunit předložila britské vládě legislativní návrh, podle kterého se mělo islámské rodinné právo vztahovat na všechny britské muslimy. Svůj návrh podporovala Unie silným argumentem. Upozornila na to, že sama Velká Británie dříve založila ve svých koloniích systémy právního pluralismu v rámci rodinného práva. Např. platná indická úprava, podle níž se rodinné vztahy uvnitř náboženských komunit a etnických skupin řídí vlastním právem těchto menšin, byla zavedena zákonem britského parlamentu.³¹

Návrh Unie muslimských organizací byl však odmítnut s tím, že by paralelní islámské rodinné právo bylo pro Velkou Británii nevhodné. Někteří odborníci upozornili na to, že řada principů islámského rodinného práva je v rozporu s lidskými právy obsaženými v mezinárodních smlouvách. Největší obavy vyvolala problematika diskriminace žen, a to konkrétně s otázkami, jakými jsou polygamie, nucené manželství, manželství nezletilých nebo možnost zapuzení manželky jednostranným prohlášením manžela (talaq).³²

Mediální rozruch, který vznikl v roce 2008 v reakci na návrh ze strany arcibiskupa z Canterbury Rowana Williamse, jasně ukázal, že debata ve Velké Británii pokračuje. Ve své přednášce pro britské soudce³³ kritizoval Williams nejprve sekularismus, který podle něho chce definovat veškerou veřejnou a politickou identitu společnosti. Dále kritizoval Williams zavedený společenský model, který určuje, že každý občan má podléhat jednotnému právu svrchovaného státu a všechny ostatní vztahy, závazky nebo pravidla chování jsou odkázány do sféry soukromí. Podle Williamse neodpovídá úzká koncepce jednotného práva současnému pluralismu identit. Poté, co se zmínil o nutnosti posílit práva náboženských menšin v sekulárním státě, navrhl řešení, které sám označil za „konstruktivní vztah“ mezi islámským právem a britskými zákony, a to zohlednění islámského práva ze strany britských soudů v případech týkajících se příslušníků náboženské komunity.

³¹ Srov. k této debatě POULTER, S.: The Claim to a Separate Islamic System of Personal Law for British Muslims. In MALLAT, C. – CONNORS, J. (ed.): *Islamic Family Law*. London, 1993, s. 147–166.

³² POULTER, S.: Cultural Pluralism and its Limits. A Legal Perspective. In *CRE Britain, A Plural Society. Report of a Seminar*. London, 1990, s. 3–28.

³³ Pro text celé přednášky pod názvem „Soukromé a náboženské právo v Anglii. Náboženská perspektiva“ (Civil and Religious Law in England. A Religious Perspective) viz stránky arcibiskupství z Canterbury: <http://www.archbishopofcanterbury.org/articles.php/1137/archbishops-lecture-civil-and-religious-law-in-england-a-religious-perspective>.

Ve skutečnosti aplikace islámského práva je již dnes zcela běžnou záležitostí v rozhodčím řízení ve Velké Británii. Podle britského zákona o rozhodčím řízení (Arbitration Act) z roku 1996 lze soukromoprávní spory řešit před rozhodčím orgánem, který bude aplikovat islámské právo. Jako nejvýznamnější instituce islámského práva vznikl tzv. „Muslim Arbitration Tribunal“ (MAT), který za účasti rady právníků a muslimských teologů přijímá závazná rozhodnutí, která jsou před britskými orgány vymahatelná. Podmínkou příslušnosti MAT je ovšem předchozí dohoda obou stran konkrétního sporu.³⁴

Vzhledem k vysokým nákladům formalizovaného rozhodčího řízení řada věřících muslimů ve Velké Británii využívá také mediační řízení. Již od 80. let minulého století praktikují tzv. „sharia councils“, jejichž úkolem je kombinovat prvky právního poradenství, mediace a více formalizovaného řízení v záležitostech soukromého práva. Nejvíce případů se týká žádostí o rozvod ze strany muslimských žen. Členové „sharia councils“ přitom nerozhodují o otázkách opatrovnictví nebo rozdělení majetku, ale ponechávají tyto spory na britských soudech. Manželce usilující o rozvod standardně doporučují čtyři kroky: za prvé zahájit rozvodové řízení před britským soudem, za druhé předložit důkazy o tom, že manžel žije minimálně jeden rok odděleně, za třetí dát slib, že manžel bude mít možnost stýkat se s dětmi a za čtvrté vrátit věno (mahr), které bylo již vyplaceno.³⁵ Vzhledem k tomu, že „sharia councils“ nepředstavují oficiální státní instituce, nejsou jejich rozhodnutí právně závazná. Strany sporu se na ně obracejí dobrovolně.

Vedle institucí aplikujících islámské právo působí ve Velké Británii také židovské rozhodčí orgány (Beth Din), které se na základě dohod sporných stran zabývají jak soukromoprávními, tak i náboženskými otázkami. Status těchto rozhodčích orgánů se odvíjí od výše zmíněného britského zákona o rozhodčím řízení.³⁶

Problematikou právního pluralismu se zabýval také Evropský soud pro lidská práva, když řešil stížnost islamistické strany Refah Partisi proti Turecku.³⁷ Stížnost byla podána poté, co turecký ústavní soud v roce 1998 potvrdil rozhodnutí o rozpuštění strany, a to z důvodu, že strana údajně porušila ústavní princip sekularismu. V řízení před ESLP stěžovatelka namítla, že rozpuštění strany a dočasný zákaz jakýchkoli politických aktivit pro její bývalé čelní představitele byly v rozporu se shromažďovací svobodou podle čl. 11 EÚLP.

Ve svém rozsudku se ESLP velmi podrobně věnoval argumentům, které sloužily tureckému ústavnímu soudu jako důvod pro zákaz strany, a rozdělil je do tří skupin: za prvé měla Refah Partisi usilovat o pluralismus právních systémů, který by vedl k diskriminaci na základě náboženského vyznání; za druhé měla strana v rámci takového plu-

³⁴ Ke statusu a fungování MAT viz podrobněji RAFEEQ, M.: Rethinking Islamic Law Arbitration Tribunals: Are They Compatible with Traditional American Notions of Justice? *Wisconsin International Law Journal*, 2010, Vol. 28, s. 108–139.

³⁵ Srov. BOWEN, J. R.: How could English courts recognize Shariah? *University of St. Thomas Law Journal*, 2011, Vol. 7, s. 411–435.

³⁶ STUART, H.: *The Beth Din: Jewish Law in the UK*. (Publikace nevládní organizace „The Centre for Social Cohesion“ dostupná na: http://www.socialcohesion.co.uk/files/1236789702_1.pdf.)

³⁷ Case of Refah Partisi (The Welfare Party) and others v. Turkey (applications Nos. 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98). Velký senát ESLP vydal rozsudek dne 13. února 2003.

ralismu propagovat aplikaci islámské šarii ve vnitřních a vnějších vztazích muslimské komunity; za třetí měla Refah Partisi schvalovat použití násilí jako politické metody.³⁸

Z hlediska tohoto příspěvku jsou první dva body klíčové. ESLP doslova dovedl, že by pluralismus právních systémů, jak byl navržen ze strany stěžovatelky, zavedl do všech právních vztahů rozlišování mezi jednotlivci na základě náboženství. Práva a svobody by tedy nebyly poskytovány každému jednotlivci jako takovému, ale jen podle jeho příslušnosti k náboženskému hnutí. Soud pak konstatoval, že takový model nemůže být považován za slučitelný s Evropskou úmluvou o ochraně lidských práv a základních svobod.³⁹ Soud argumentoval, že by právní pluralismus odstranil roli státu jako garanta z individuálních práv, protože navržený model právního pluralismu zavázal jednotlivce k dodržování norem, které nebyly stanoveny státem, ale náboženstvím. Podle Soudu by byl navržený model také v rozporu se zásadou nediskriminace. Rozlišné zacházení mezi jednotlivci ve všech oblastech veřejného života, které vychází z příslušnosti k určitému náboženství, znamená porušení čl. 14 EÚLP.⁴⁰

V souvislosti s otázkou, zda by bylo zavedení pravidel šarii (v oblasti soukromého práva) v souladu s EÚLP, byl ESLP zdrženlivější. Konstatoval, že není jeho úkolem rozhodnout abstraktně o výhodách a nevýhodách právního pluralismu. Soud proto posoudil z pohledu EÚLP jen otázku konkrétní aplikace pravidel šarii na velkou muslimskou část turecké populace, jak byla navržena stěžovatelkou. Tentokrát Soud dovedl s odkazem na náboženskou svobodu podle čl. 9 EÚLP, že navržená forma právního pluralismu šla jednoznačně nad rámec této svobody.⁴¹

V odpovědi na argument stěžovatelky, že zákaz právního pluralismu jako součást politiky sekularismu znamená diskriminaci věřících muslimů, kteří chtějí žít v souladu s pravidly svého náboženství, Soud vysvětlil, že svoboda náboženského vyznání je především otázkou individuálního svědomí a že se netýká fungování společnosti jako celku. Turecko, stejně jako kterýkoli jiný smluvní stát, může podle Soudu legitimně zabránit právnímu pluralismu, který spočívá v zavedení zvláštního soukromoprávního režimu umožňujícího diskriminaci na základě pohlaví např. v otázkách polygamie, rozvodu a dědictví.⁴²

Rozsudek Velkého senátu byl přijat jednomyslně. Pouze jeden ze soudců, ruský soudce Anatoly Kovler, ve svém separátním stanovisku kritizoval část rozsudku týkající se problému právního pluralismu a litoval, že ESLP vynechal příležitost, aby se obšírněji vyjádřil k obecné problematice právního pluralismu. Kovler upozornil na to, že nejen právní antropologie, ale také současné ústavní právo přijímá za určitých podmínek odlišné personální statusy pro příslušníky menšin. Co se týče hodnocení šarii ze strany ESLP, Kovler namítl, že se jedná o tisíciletý systém, který jako všechny ostatní komplexní systémy vykazuje také excesy. Proto podle něho nelze fenomén, jako je

³⁸ Tamtéž, odst. 116.

³⁹ V současné době je EÚLP citována ve znění podle protokolu č. 11 (z roku 1994) a protokolu č. 14 (z roku 2004).

⁴⁰ Case of Refah Partisi (The Welfare Party) and others v. Turkey, odst. 119. Velký senát v tomto bodě odkázal na argumenty obsažené v rozsudku senátu ze dne 31. července 2001.

⁴¹ Tamtéž, odst. 126–127. Jako prvky pluralismu, které jsou slučitelné s čl. 9 EÚLP, Soud zmínil např. organizaci církevního sňatku v návaznosti na civilní sňatek nebo poskytování civilních účinků církevním sňatkům.

⁴² Tamtéž, odst. 128.

např. polygamie, v právní analýze paušálně karikovat a zredukovat na diskriminaci na základě pohlaví.

5. ZÁVĚREČNÉ ÚVAHY

Co se týče hodnocení případného přínosu právního pluralismu pro vývoj menšinového práva, lze určitým způsobem navázat na výše zmíněné stanovisko ruského soudce Anatolyho Kovlera k případu Refah Partisi. Správně totiž připomenul, že je vždy jednodušší odmítnout již dopředu samotnou myšlenku kompromisu, než se pouštět do složitého procesu nalézání kompromisu mezi zájmy odlišných komunit a občanské společnosti jako takové. Podle mého názoru je úkolem vědecké diskuse zvolit tu složitější cestu.

Vzhledem k tomu, že určitá míra právního pluralismu je v evropských státech realitou již dnes, jedná se především o to, jak na jedné straně využít pozitivního integračního potenciálu právního pluralismu a na straně druhé zabránit rizikům. V této souvislosti je vhodné vrátit se ke koncepci kulturního konfliktu, která rozlišuje mezi třemi rovinami právních sporů navazujících na kulturní specifika.

Pokud model právního pluralismu vychází z antagonismu mezi velkými kulturními celky jako homogenními bloky ve smyslu první roviny kulturního konfliktu, nebude tento model funkční. Za prvé existují v rámci práva evropských zemí značné rozdíly a národní právo jednotlivých států lze proto jen stěží konstruovat jako složky jednotného homogenního celku. Za druhé však neexistuje ani v islámském právu (a ani v dalších náboženských systémech) uzavřená jednota, např. v tom smyslu, že by právní řády islámských států či států s muslimskou většinou sdílely stejnou právní úpravu.

Mezi islámskými zeměmi panují různé názory na otázku základního uspořádání státu a islám zřejmě neurčuje, zda islámský stát má být organizovaný podle ideologie nacionalismu, panislamismu, kapitalismu či socialismu. Islám ani nepředepisuje konkrétní míru tradicionalismu či modernizace společnosti.⁴³ Z toho logicky vyplývá široké spektrum vnitrostátních právních úprav v jednotlivých muslimských státech.

Ještě větší budou zřejmě rozdíly uvnitř jednotlivých přistěhovaleckých komunit v Evropě. Tyto rozdíly jsou částečně výsledkem migrace z různých zemí původu do různých zemí destinace. Z aktuálních 5 až 6 milionů muslimů ve Francii pochází naprostá většina ze zemí severní Afriky, z více než 3 milionů muslimů v Německu pochází naprostá většina naopak z Turecka a ve Velké Británii převažují mezi cca 2 miliony muslimy osoby pocházející z indického subkontinentu. Pro muslimskou komunitu ve Francii zaznamenal Fred Halliday, irský odborník na země Blízkého východu, zajímavou kuriozitu – značnou popularitu komunistické strany. Jako nejvýznamnější kulturní středisko francouzských muslimů vznikla tzv. mosquée de Stalingrad a její příznivci žili v ulici Juriho Gagarina.⁴⁴ Vzhledem k tomu, jak se s náboženskou identitou příslušníků menšin prolínají či konkurují prvky politické orientace, etnického původu či

⁴³ HALLIDAY, F.: *Islam and the Myth of Confrontation: Religion and Politics in the Middle East*. London, 1996, s. 114–116.

⁴⁴ Tamtéž, s. 122.

sociálního postavení, je očividně nemožné konstruovat jednotný systém islámského práva jako takový pro všechny muslimské přistěhovalce či příslušníky muslimských menšin v Evropě.

Je proto nutné vyzdvihnout druhou rovinu kulturního konfliktu, a to rozpory uvnitř menšinových komunit. Andrea Büchler, švýcarská odbornice na soukromé právo a srovnávací právo, upozornila na nebezpečí, které tkví v tom, že by v případném paralelním světě islámského práva usilovaly různé konzervativní a pokrokové proudy o dominanci. Je tu riziko, že by rozhodující vliv při výkladu nejednoznačných pravidel získali zástupci islamistického tábora.⁴⁵

Právní pluralismus, který umožňuje a legitimuje odlišnou právní úpravu zaměřenou jen na členy náboženské komunity, proto naráží na lidskoprávní argumenty, které se promítly např. do výše zmíněného rozsudku ESLP ve věci Refah Partisi. Není přijatelné, aby jednotlivec byl diskriminován z důvodu příslušnosti k určitému náboženství. Problematická může být zejména neodvolatelnost příslušnosti k paralelnímu náboženskému právu. V této souvislosti lze uvést rozhodnutí britského soudu ve věci S,⁴⁶ když šlo o posouzení únosu dětí z Izraele do Velké Británie. Matka dětí před britským soudem tvrdila, že situace v Izraeli pro ni byla neúnosná. Zejména argumentovala, že by ji rabínský soud v Izraeli diskriminoval. Britský soud odpověděl, že poté, co se jako ortodoxní židovka jednou podrobila rabínskému soudu místo řádného civilního soudu v Izraeli, nemůže nyní s úspěchem tvrdit, že rozhodnutí takového soudu je v rozporu s jejími lidskými právy. Britský soud proto nařídil navrácení dětí do země původu.

Tento případ může sloužit jako silný argument proti striktnímu oddělení paralelního právního systému v rámci jednoho státu. Z pohledu ochrany lidských práv, za kterou nese na mezinárodní a národní úrovni hlavní odpovědnost stát, má být zajištěna možnost individuální volby. Tato možnost by se měla promítat především do úpravy smluvních vztahů v rámci dispozitivního práva. Do těchto vztahů vstupuje smluvní strana v prvé řadě jako nositel lidských práv a svobod a nikoli jako příslušník určité menšiny. Neměl by proto být vystaven kolektivnímu nátlaku ze strany komunity. Právní pluralismus lze v sekulárním právním státě používat jen za předpokladu určité hierarchizace právních norem ve prospěch základních hodnot ústavního pořádku.

Na druhé straně by možnost individuální volby neměla vyústit do maximalizace výhod plynoucích z příslušnosti k menšině při odmítání souvisejících nevýhod. V tomto kontextu lze připomenout případ katolického varhaníka, který nejprve využil svoji příslušnost k náboženské komunitě jako výhodu při hledání zaměstnání v katolické farnosti a poté, co byl ze zaměstnání propuštěn z důvodu vedení způsobu života v rozporu s etickými normami svého zaměstnavatele, uplatnil proti církvi individuální lidské právo na respektování rodinného života.⁴⁷

---

⁴⁵ BÜCHLER, A.: Religiöse und kulturelle Identität und Gleichstellung der Geschlechter insbesondere im familienrechtlichen Kontext. Oder: Islamisches Recht in der Schweiz? In PAHUD DE MORTANGES, R. (ed.): *Religion und Integration aus Sicht des Rechts: Grundlagen – Problemfelder – Perspektiven*. Zürich, 2012, s. 81–122, s. 105.

⁴⁶ Re S (abduction: intolerable situation: Beth Din), [2000] 1 FLR 454, [2000] Fam Law 234.

⁴⁷ Viz podrobněji SCHEU, H. C.: Autonomie církve v rozporu s právem na soukromý a rodinný život zaměstnanců. *Jurisprudence*, 2011, č. 3, s. 21–26.

Z tohoto důvodu by stát neměl zasahovat do vnitřních záležitostí menšinových komunit. Stát má stanovit hodnotový rámec svého právního řádu a zajistit, aby v jeho jurisdikci nedocházelo k uznání rozhodnutí a postupů náboženských menšin, které jsou ve zřejmém rozporu s těmito základními hodnotami. Nad rámec této nezbytné kontroly však nemá rozhodnout o „správném“ výkladu vnitřních norem komunity, jak to učinily např. některé německé soudy při posouzení závaznosti náboženských předpisů týkajících se způsobu porážky zvířat a přípravy masa.⁴⁸ Státu nepřísluší role arbitra v náboženských či jiných menšinových záležitostech.

THE CONCEPT OF LEGAL PLURALISM AS PART OF MINORITY LAW

Summary

A certain degree of legal pluralism is the reality in European countries already today. Within the system of minority protection a question should be posed how we can use the positive integration potential of legal pluralism and, at the same time, avoid the risks of parallel societies. As shown by the case law of the European Court of Human Rights, a strict concept of legal pluralism that provides different rules only for members of a religious minority would be incompatible with the European standards of human rights protection. Discrimination on grounds of an individual's affiliation with a particular minority is unacceptable. Whenever different rules of minority communities should, in certain cases, replace the standard procedure under national law, this has to be secured within the frame of individual choice. This approach has been reflected in the regulation of contractual relations. In a secular state, legal pluralism should be used only with a view of the hierarchy of legal norms for the benefit of fundamental values of the constitutional order. On the one hand, the state should not interfere with the internal affairs of minority communities. On the other hand, the state is obliged to ensure that, within its jurisdiction, no decisions and practices of minorities that are in clear contradiction with the essential values will be recognized.

Key words: legal pluralism, cultural conflicts, religious minorities, domestic population, non-discrimination

Klíčová slova: právní pluralismus, kulturní konflikty, náboženské menšiny, domácí populace, ne-diskriminace

---

⁴⁸ SCHEU, H. C.: K otázce rituálního usmrcování zvířat podle islámských předpisů: Kulturní konflikt před německými soudy. *Jurisprudence*, 2007, č. 1, s. 10–13.

PRÁVNE POSTAVENIE NÁRODNOSTNÝCH MENŠÍN – REALIZÁCIA PRÁVA POUŽÍVAŤ MATERINSKÝ JAZYK MENŠINY V ÚRADNOM STYKU V SLOVENSKEJ REPUBLIKE

KLAUDIA MARCZYOVÁ

Otázky týkajúce sa postavenia národnostných menšín a etnických skupín, ako aj uplatňovanie práv občanov národnostných menšín sú stále aktuálnymi a závažnými v celom (a nielen) európskom priestore. Aj v Slovenskej republike, v ktorej žijú príslušníci viacerých národnostných menšín, je jednou z prioritných oblastí riešenie národnostnej problematiky, ktoré možno vnímať z viacerých pohľadov, a to ako riešenie problémov súvisiacich s garanciou práv v rovine právnej, inštitucionálnej, reálne uplatňovanie práv, ale aj problémy súvisiace so vzťahmi majoritného a minoritného obyvateľstva, ktoré čoraz viac rezonujú spoločnosťou. Z mnohých oblastí dotýkajúcich sa realizácie menšinových práv, upriamujeme ďalej pozornosť na vybraný reál – právo používať materinský jazyk menšiny v úradnom styku, čím poukazujeme na snahu štátu naplniť podstatu garancie práv občanov národnostných menšín, vytvoriť priestor na ich faktické uplatňovanie a plnenie si záväzkov minoritnej politiky, ako pozitívny signál riešenia národnostnej otázky, avšak „odhaľujeme“ i proces týchto aktivít, a isté pretrvávajúce negatívne javy.

Práva národnostných menšín a etnických skupín sú upravené, garantované priamo v základnom zákone – Ústave Slovenskej republiky (č. 460/1992 Zb. v znení neskorších zmien a doplnkov) v II. hlave – Základné práva a slobody, IV. oddiel – Práva národnostných menšín a etnických skupín (čl. 33–34).¹ V článku 34 ide v zásade o práva, ktoré vytvárajú priestor na sebarealizáciu príslušníkov menšín vedľa väčšinovej populácie a možnosť podieľať sa na riešení vecí týkajúcich sa menšín. V porovnaní s inými ustanoveniami zakotvujúcimi práva a slobody v rámci druhej hlavy ústavy je tento článok obsahom odlišný, pretože svojím spôsobom upresňuje katalóg práv, ktoré sú už na inom mieste upravené (napr. združovacie právo, právo na vzdelanie), ale tu ich priznáva občanovi, ktorý je príslušníkom niektorej národnostnej menšiny. Ide o „špecifikáciu, resp. konkretizáciu, všeobecného štandardu práv v politickej a kultúrnej oblasti vo vzťahu k menšinám“.² Občanom Slovenskej republiky tvoriacim národnostné menšiny alebo etnické skupiny zaručuje ústava všestranný rozvoj, právo rozvíjať vlastnú kultúru, rozširovať a prijímať informácie v materinskom jazyku, združovať sa v národnostných

¹ Taktiež čl. 12. Ústavy SR – zásada rovnosti a zákazu diskriminácie, či právo slobodnej voľby národnosti.

² SOMOROVA, E.: Menšinové práva podľa Ústavy Slovenskej republiky. *Ústavnosť a politika*, 2000, č. 2, s. 14.

združeníach, zakladať a udržiavať vzdelávacie a kultúrne inštitúcie. Okrem práva na osvojenie si štátneho jazyka, garantuje ústava občanom patriacim k národnostným menšinám alebo etnickým skupinám i právo na vzdelanie v ich jazyku, používať ich jazyk v úradnom styku, zúčastňovať sa na riešení vecí týkajúcich sa národnostných menšín a etnických skupín, v rozsahu špecifikovanom zákonmi a za predpokladu, že „výkon práv občanov patriacich k národnostným menšinám a etnickým skupinám zaručených v tejto ústave nesmie viesť k ohrozeniu zvrchovanosti a územnej celistvosti Slovenskej republiky a k diskriminácii jej ostatného obyvateľstva“.³ Ako vyplýva z ústavnej dikcie, nadobudnutie práv príslušníkov národnostných menšín sa spája so splnením dvoch podmienok, a to príslušnosť k národnostnej menšine, ktorá nie je ústavou obmedzená, a druhou podmienkou je štátna príslušnosť k Slovenskej republike (občanom tvoriacim v Slovenskej republike národnostné menšiny..., občanom patriacim k národnostným menšinám...). Ústava Slovenskej republiky predpokladá zákonnú úpravu na realizáciu čl. 34 ústavy, v súlade s inými článkami ústavy, pokiaľ súvisia s týmto článkom. V tomto prípade možno Ústavu Slovenskej republiky realizovať len formou obyčajného zákona, ktorý má stanoviť podmienky uplatniteľnosti týchto práv, a ktorý bude i v súlade s čl. 34 ods. 3. Inak povedané, ak by neexistovala zákonná úprava týchto podmienok, nebolo by možné uplatniť si práva garantované ústavou, resp. ich realizácia by bola značne komplikovaná, keďže by neexistovali jasne stanovené pravidlá.

Obsah článku 34 ústavy však nevyčerpáva všetky práva národnostných menšín a etnických skupín, tieto vyplývajú z medzinárodných zmlúv v zmysle čl. 7 ods. 5 ústavy, ktorý stanoví, že medzinárodné zmluvy o ľudských právach a základných slobodách, medzinárodné zmluvy, na ktorých vykonanie nie je potrebný zákon, a medzinárodné zmluvy, ktoré priamo zakladajú práva alebo povinnosti fyzických alebo právnických osôb a ktoré boli ratifikované a vyhlásené spôsobom ustanoveným zákonom, majú prednosť pred zákonmi.⁴ To znamená, že ďalšie práva príslušníkov národnostných menšín môžu upravovať medzinárodné zmluvy. Skutočnosť, že v Slovenskej republike neexistuje osobitný zákon o postavení národnostných menšín, ako tomu je napr. v susednom Maďarsku, či Českej republike⁵, ktorý by komplexne upravil realizáciu jednotlivých práv v kontexte s ústavou, a tieto sú inkorporované do viacerých zákonov (napr. zákon o používaní jazykov národnostných menšín, zákon o matrikách, školský zákon, či v tzv. procesných – Občiansky súdny poriadok..., spolu vo viac ako dvadsiatich zákonoch), komplikuje ich reálne uplatňovanie v zmysle zákonných podmienok.

Ústava SR neupravuje, ktorým národnostným menšinám sú uvedené práva garantované. Vláda SR uznala (v súčasnosti už 13) tieto národnostné menšiny a etnické skupiny: maďarská, rómska, česká, rusínska, ukrajinská, nemecká, moravská a sliezka, chorvátska, židovská, poľská, bulharská a srbská. Nasledujúca tabuľka podáva prehľad o tom, koľko obyvateľov sa hlási k národnostnej menšine, prípadne neuviedli svoju príslušnosť k národnosti. Na základe uvedeného prehľadu nemožno jednoznačne tvrdiť,

³ Čl. 34 ods. 3 Ústavy Slovenskej republiky.

⁴ KRÁL, J. a kol.: *Ústavné garancie ľudských práv*. Bratislava, 2004, s. 108.

⁵ K tomu viď napr. SULITKA, A.: K aktuálnym otázkam menšinového zákona. In PETRÁŠ, R.: *Aktuální problémy právního postavení menšin v České republice*. Praha, 2010, s. 61–74.

že by sa až jedna pätina obyvateľov hlásila k iným národnostiam, ale vyplýva z nej, že takmer 20 % obyvateľstva sa nehlási k slovenskej národnosti. Pre zaujímavosť možno uviesť, ako vyplynulo z údajov posledného sčítania obyvateľstva v roku 2011, že v domácnostiach na Slovensku je najčastejšie pochopiteľne používaný štátny – slovenský jazyk v 73,3 % obyvateľov, maďarský jazyk používa 8,7 % a rómsky jazyk 2,4 % obyvateľov.

Tabuľka 1: Štruktúra obyvateľstva SR podľa národností v uvedených časových obdobiach

Slovenská republika			
	2011	2001	1991
Počet obyvateľov	5 397 036	5 379 455	5 274 335
Národnosť (v %)			
Slovenská	80,7	85,8	85,7
Maďarská	8,5	9,7	10,8
Rómska	2,0	1,7	1,4
Česká	0,6	0,8	1,0
Rusínska	0,6	0,4	0,3
Ukrajinská	0,1	0,2	0,3
Nemecká	0,1	0,1	0,1
Poľská	0,1	0,0	0,1
Chorvátska	0,0	0,0	–
Srbská	0,0	0,0	–
Ruská	0,0	0,0	0,0
Židovská	0,0	0,0	0,0
Moravská	0,1	0,0	0,1
Bulharská	0,0	0,0	0,0
Ostatné	0,2	0,1	0,1
Nezistené	7,0	1,0	0,2

Zdroj: Spracované na základe štatistických údajov Štatistického úradu Slovenskej republiky.

Ako bolo v úvode stanovené, podrobnejšie sa zameriame na realizáciu práva príslušníkov národnostných menšín používať ich jazyk v úradnom styku, vychádzajúc z legislatívnej roviny. Ústava SR pripúšťa článkom 6 ods. 2 používanie iných jazykov v úradnom styku, ako štátneho jazyka, pričom pojem iných má širší rozmer a prirodzene v sebe absorbuje i používanie jazyka národnostných menšín, čo ústava deklaruje vo svojom ďalšom ustanovení. Podľa L. Somorovej je toto právo „výnimkou z pravidla obsiahnutého v čl. 6 ods.1 ústavy, podľa ktorého je na území Slovenskej republiky

štátnym jazykom slovenský jazyk⁶ a používanie iných (vrátane menšinových) jazykov v úradnom styku ustanoví zákon.

Ústava už v čase svojho vzniku predpokladala prijatie zákona, ktorý upraví používanie iných (vrátane menšinových) jazykov ako štátneho jazyka v úradnom styku. Faktom je, že takýto zákon nebol prijatý a používanie iných jazykov bolo upravené viacerými normami. Podobne bolo ústavou garantované právo príslušníkov menšín používať ich jazyk v úradnom styku za podmienok ustanovených zákonom, ktorý nebol prijatý následne po schválení ústavy, ale až v neskoršom období, v roku 1999. I samotné prijatie tohto zákona sprevádzali viaceré diskusie, kontroverzné názory a predstavy o jeho konkrétnej podobe.

Pravidlá používania jazyka národnostnej menšiny v úradnom styku (tak ako to vyplýva z čl. 34 ods. 2 ústavy) upravuje zákon, zákon č. 184/1999 Z. z. o používaní jazykov národnostných menšín. Ešte pred vznikom SR v roku 1990 Slovenská národná rada prijala zákon o úradnom jazyku v Slovenskej republike (zákon SNR č. 428/1990 Zb.). Tento zákon, ktorý bol prijatý v čase predchádzajúcemu prijatiu Listiny,⁷ ktorá zakotvila používanie aj iného (materinského jazyka príslušníka menšiny) ako štátneho jazyka, umožnil používanie okrem úradného slovenského jazyka i používanie iných jazykov (§ 6). Z dikcie zákona vyplynulo právo občanov používať v úradnom styku aj český jazyk a v obciach, v ktorých príslušníci národnostnej menšiny tvorili najmenej 20 % obyvateľstva, mohli používať svoj jazyk i v úradnom styku v tejto obci, ak pracovník, úradník ovládal jazyk menšiny. V ďalšom období, už po vzniku Slovenskej republiky, bol tento zákon zrušený zákonom (č. 270/1995 Z. z.) o štátnom jazyku Slovenskej republiky, ktorého názov korešponduje s ústavnou deklaráciou slovenského jazyka ako štátneho. Ústavná úprava slovenského jazyka ako štátneho vychádza z toho, že slovenský jazyk je všeobecným dorozumievacím prostriedkom občanov Slovenskej republiky, je materinským jazykom štátotvorného národa.⁸

Zákonom o štátnom jazyku jednoznačne stanovil prioritu štátneho jazyka pred ostatnými (nevzťahuje sa na používanie liturgických jazykov), neupravuje používanie jazykov národnostných menšín, s výnimkou umožňujúcou viesť pedagogickú dokumentáciu, vydávať tzv. dvojazyčné vysvedčenia školami, v ktorých sa uskutočňuje vzdelávanie v jazyku národnostnej menšiny, ale odkazuje na ďalšie zákony (napr. Občiansky súdny poriadok, Trestný poriadok, a ďalšie). Avšak jeho vážna úprava a v tom čase absencia zákona o používaní jazykov národnostných menšín, spôsobili nemalé problémy pri interpretácii jeho jednotlivých ustanovení a uplatňovaní v praxi.⁹

Z tohto pohľadu sa významným pre interpretáciu ústavného práva príslušníkov menšín na používanie ich jazyka v úradnom styku stalo konštatovanie ústavného súdu, že

⁶ SOMOROVÁ, L.: Menšinové práva podľa Ústavy Slovenskej republiky. *Ústavnosť a politika*, 2000, č. 2, s. 14.

⁷ Ú. z. č. 23/1991 Zb., ktorým sa vyhlasuje Listina základných práv a slobôd.

⁸ K okolnostiam prijatia zákona o používaní jazykov národnostných menšín pozri napr. MARCZYOVÁ, K.: Práva národnostných menšín v právnom poriadku Slovenskej republiky: (Ne)realizácia práv garantovaných príslušníkom maďarskej národnostnej menšiny v Slovenskej republike. In ŠUTAJOVÁ, J. – ĎURKOVSKÁ, M.: *Maďarská menšina na Slovensku v procesoch transformácie po roku 1989*. Prešov, 2008, s. 78–93.

⁹ Používanie jazyka menšín bolo aj predmetom konania pred Ústavným súdom SR I. ÚS 19/96, Pl. ÚS 8/96, Nález Pl. ÚS 4/97.

„povinnosť rešpektovať a dodržiavať ustanovenia zákona upravujúceho používanie štátneho jazyka nezakladá porušenie základného práva občana patriaceho k národnostnej menšine alebo etnickej skupine na použitie svojho jazyka v úradnom styku. Ústava Slovenskej republiky pre úpravu podmienok využitia tohto práva totiž určuje osobitnú zákonnú úpravu. Len taký zákon by mohol za splnenia ústavných predpokladov dovoľovať prípadný záver o porušení základného práva občana patriaceho k národnostnej menšine alebo etnickej skupine na použitie svojho jazyka v úradnom styku.“¹⁰

Aj tieto idey z právneho názoru Ústavného súdu Slovenskej republiky, ako aj snahy politických strán o prijatie takejto normy mali vplyv na prijatie zákona o používaní jazykov národnostných menšín (zákon č. 184/1999 Z. z.).

Zákon bol koncipovaný v súlade s ústavou, medzinárodnými dohovormi, vychádzal a rešpektoval hodnoty kultúrneho dedičstva – slovenský jazyk a prihliadal i na platné zákony Slovenskej republiky, ktoré sa dotýkajú úpravy používania jazykov národnostných menšín. Zákon upravil klauzulu o tom, kedy je možné používať jazyk menšiny v úradnom styku, a to v prípade, ak občania patriaci k menšine tvoria v obci najmenej 20 % obyvateľstva.

Zákon bol menený dvakrát, čiastočne (zrušenie ustanovenia o používaní českého jazyka) v roku 2009 novelou zákona (č. 318/2009 Z. z.), ktorý priamo menil a dopĺňal zákon o štátnom jazyku SR, ktorá mala za následok rozporuplné reakcie najmä zo strany predstaviteľov maďarskej menšiny. Novela zákona posilnila pozíciu štátneho jazyka, zaviedla povinnosť používať štátny jazyk v rôznych – určených oblastiach, ako aj ukladanie pokút za porušenie povinností. Tým sa otázky používania menšinových jazykov skomplikovali, a neodstránili problémy, ku ktorým dochádzalo pri aplikácii zákona o štátnom jazyku, a akoby bola až nadbytočne opätovne zdôrazňovaná priorita štátneho jazyka. Druhá zmena, priama novelizácia sa udiala v roku 2011, kedy Národná rada Slovenskej republiky prijala zákon č. 204/2011 Z. z., ktorý mení a dopĺňa zákon o používaní jazykov národnostných menšín. Táto novelizácia bola nevyhnutnosťou, vzhľadom na nesúlady medzi zákonom o štátnom jazyku a zákonom o používaní jazykov národnostných menšín, a na závery, odporúčania medzinárodných organizácií (Výboru ministrov Rady Európy, Benátskej komisie, Vysokého komisára pre otázky národnostných menšín OBSE) v procese implementácie medzinárodných dohovorov v oblasti práv národnostných menšín. Novela zákona tak vytvára podmienky a rozširuje možnosť pre uplatnenie práva používať materinský jazyk v úradnom styku. V zmysle § 1 ods. 2 konkretizuje, čo je jazykom menšiny, a explicitne stanovuje jazyky menšín a to: bulharský, český, chorvátsky, maďarský, nemecký, poľský, rómsky, rusínsky, a ukrajinský jazyk. (Avšak podľa nastavených kritérií zákona, s výnimkou českého jazyka, sa jeho uplatňovanie aktuálne týka len: maďarského, ukrajinského, rusínskeho, rómskeho a nemeckého jazyka.) Využívaním materinského jazyka sa rozumie nielen ústne dorozumievanie, ale i písomná forma – podania orgánom štátnej správy a samosprávy, čo bolo často predmetom kritiky, pretože občania národnostnej menšiny nemohli toto právo v plnej miere realizovať, najmä čo sa týkalo písomnej agendy – komunikácie v materinskom jazyku. V súčasnosti zákon umožňuje komunikovať v obci s orgánmi miestnej

¹⁰ I. ÚS 19/96 ZNaU ÚS SR 1996, s. 347.

štátnej správy, orgánmi územnej samosprávy a územnou samosprávou zriadenou právnickou osobou v jazyku národnostnej menšiny vrátane predkladania písomných listín a dôkazov, a zo strany orgánu verejnej správy je odpoveď na podanie poskytnutá okrem štátneho jazyka aj v jazyku menšiny, okrem vydávania verejných listín. Výnimkou v tomto prípade majú rozhodnutia orgánu verejnej správy v správnom konaní a verejné listiny, ako rodný list, sobášny list, oprávnenia, potvrdenia, vyhlásenia vydávané na požiadanie aj v jazyku národnostnej menšiny. V prípade pochybností orgán verejnej správy podáva rozhodujúci text v štátnom jazyku. Zákon rozšíril i ďalšie oblasti, avšak dôležité je ešte poznamenať, že došlo k zmene v súvislosti so stanovenou percentuálnou hranicou. V pôvodnom zákone č. 184/1999 Z. z. o používaní jazykov národnostných menšín bolo stanovené ako kritérium možnosti používať jazyk menšiny v úradnom styku, ak občania patriaci k tejto menšine dosahovali v obci 20 %. Takto stanovené kvórum je v zmysle platného zákona znížené na 15 %, ale zároveň stanovuje, že jazyk národnostnej menšiny v úradnom styku môžu používať občania SR patriaci k národnostnej menšine, ktorí tvoria podľa dvoch po sebe nasledujúcich sčítaniach obyvateľov v obci najmenej 15 % obyvateľstva, čo znamená, že táto hranica sa reálne uplatní až v roku 2021. I keď zníženie tejto hranice je pozitívnym signálom riešenia menšinových práv, takto koncipovaná zákonná úprava zdá sa byť zložitá a nejasná.

Novela zákona však nezakazuje používať materinský jazyk v úradnom styku v prípade, ak by sa nedosiahla stanovená hranica, a tak občania môžu používať pri ústnej komunikácii svoj materinský jazyk, ak s tým súhlasí zamestnanec orgánu verejnej správy, a ďalšie osoby zúčastnené na konaní. Týmto novela odstrániла územné obmedzenie používania jazykov národnostných menšín v súlade s Európskou chartou regionálnych alebo menšinových jazykov. Zákon rozširuje možnosti používať jazyk nielen v úradnom styku, ale aj v iných oblastiach, a tak občan môže komunikovať v materinskom jazyku i v zdravotníckych zariadeniach, či zariadeniach sociálnych služieb, umožňuje sa poslancovi obecného zastupiteľstva používať na rokovaní jazyk menšiny, a tiež rozširovať a prijímať informácie v jazyku menšiny.

Zákon zároveň upravuje označovanie obcí v jazyku národnostnej menšiny (popri označení v štátnom jazyku), čo bolo pôvodne predmetom úpravy osobitného zákona – č. 191/1994 Z. z. o označovaní obcí v jazyku národnostných menšín v znení neskorších zmien a doplnkov (tzv. tabuľový zákon). Právo na inojazyčné (ako štátne) označenie obce možno vnímať „ako právo na teritoriálne zviditeľnenie menšiny“.¹¹ Popri povinnom uvádzaní názvu obce v jazyku menšiny, sa označujú aj budovy orgánov verejnej správy, a môže sa takto označovať napr. aj názov pri železničnej stanici. V tejto súvislosti zároveň možno poukázať aj na istú „nedokonalosť zákona“, keďže názvy obcí, ktoré sa uvádzajú v jazyku rómskej národnostnej menšiny sú zhodné s označením v štátnom jazyku, javí sa plnenie tejto povinnosti nadbytočné a finančne neefektívne. Zoznam obcí je ustanovený nariadením vlády SR, nariadenie (č. 221/1999 Z. z. v znení nariadenia č. 534/2011 Z. z.), ktorým sa vydáva zoznam obcí, v ktorých občania Slovenskej republiky patriaci k národnostnej menšine tvoria najmenej 20 % obyvateľstva.

---

¹¹ SOMOROVÁ, E.: Menšinové práva podľa Ústavy Slovenskej republiky. *Ústavnosť a politika*, 2000, č. 2, s. 18.

Vládne nariadenie bolo vydané v nadväznosti a v súlade so zákonom o používaní jazyka národnostných menšín, a na jeho vykonanie.

Pôvodný tabuľový zákon bol svojím rozsahom a obsahom stručný, ale jeho ustanovenie (§ 3 ods. 2) bolo predmetom kritiky. V zmysle zákona o obecnom zriadení (č. 369/1990 Zb.) bolo obyvateľom obce umožnené na základe miestneho hlasovania rozhodnúť o dôležitých otázkach obce miestnym referendom, pričom hlasovanie bolo platné, ak sa na ňom zúčastnila nadpolovičná väčšina obyvateľov obce oprávnených na hlasovanie a na jeho platnosť bolo potrebné súhlasné rozhodnutie nadpolovičnou väčšinou platných hlasov zúčastnených voličov.¹² Ale z dikcie predmetného ustanovenia (§ 3 ods. 2) tabuľového zákona vyplývalo, že takéto rozhodnutie obce v súvislosti s označením obce, je prijaté, ak zaň platným spôsobom hlasovalo aspoň 80 % obyvateľov obce zúčastnených na hlasovaní. V porovnaní so stanoveným kvórom na platnosť obecného referenda v iných otázkach, sa vyžadoval v prípade miestneho hlasovania o zmene označenia obce oveľa vyšší počet hlasov. V takýchto prípadoch možno hovoriť ako o závažných reáloch, ktoré majú vplyv na právnu istotu občanov, a tak i v tomto smere vnímame zosúladenie uvedených daností v novele zákona (o používaní jazykov národnostných menšín) pozitívne.

V porovnaní s predchádzajúcou právnou úpravou používania jazyka národnostných menšín, súčasná právna úprava už upravuje aj sankcie v prípade porušovania ustanovení predmetného zákona, upravuje správne delikty na úseku podpory používania jazyka menšín v úradnom styku zo strany orgánov štátnej správy, územnej samosprávy a právnických osôb zriadených orgánom územnej samosprávy.

S vykonanými zmenami súvisia i ďalšie zmeny najmä v súvislosti s poskytovaním informácií, ktoré sú predmetom úpravy v ďalších zákonoch, a z ktorých vyplývajú obciam povinnosti informovať občanov národnostnej menšiny aj v ich jazyku napr. poskytovanie informácií voličom ohľadom konania volieb.

I keď v príspevku neboli analyzované všetky ustanovenia zákona o používaní jazykov národnostných menšín, naznačené zmeny poukazujú na rozšírenie možnosti občanov národnostných menšín uplatňovať si právo používať svoj jazyk v úradnom styku, či v iných oblastiach (fakultatívne aj v prípade nedosiahnutej minimálnej hranice). Nie všetky pôvodné požiadavky predstaviteľov menšín boli akceptované a zapracované do novely zákona, ale i niektorí lídri menšinových strán sa zhodujú na tom, že sa jedná o ústretový krok zo strany vlády. Novela zákona neodstránila všetky nejasnosti, ale výrazne ich eliminovala. Pravdepodobne až aplikačná prax ukáže, nakoľko je platná úprava účinná a efektívna, a či sa skutočne naplnili ciele a záväzky vo vzťahu k plneniu úloh medzinárodných dohôd, vo vzťahu k svojim občanom, príslušníkom národnostnej menšiny aj v kontexte s plnením princípu rovnosti všetkých občanov.

Postoj štátu voči minoritným skupinám je zároveň výrazom a jedným z určujúcich kritérií stupňa demokracie. Máme však na mysli postoj štátu pozitívny a aktívny, teda nie iba v rovine tolerancie existencie minoritných skupín na svojom území, ale vytváranie reálnych podmienok na zabezpečenie a uplatňovanie priznaných práv vo všetkých sférach politického a spoločenského života.

¹² V súvislosti s realizáciou miestneho referenda boli v zákonnej rovine v SR vykonané zmeny, v súčasnosti obsiahnuté v § 11a zákona č. 369/1990 Zb. o obecnom zriadení v znení neskorších predpisov.

THE LEGAL POSITION OF NATIONAL MINORITIES – EXERCISING THE RIGHT
TO USE THE MOTHER TONGUE OF A MINORITY IN OFFICIAL DEALINGS
IN THE SLOVAK REPUBLIC

Summary

The rights of national minorities and ethnic groups and their exercise, as well as other issues relating to the position of citizens belonging to minority population have been debated within the society. Countries try hard to solve these issues either through their domestic policies in the context of international documents and obligations, or at a supranational level. The Slovak Republic belongs to countries with a heterogeneous composition of population; one of its priorities is to guarantee the rights and freedoms of national minorities and ethnic groups.

Rights of national minorities and ethnic groups are guaranteed by the Constitution of the Slovak Republic which also serves as guaranty of the principle of equality and non-discrimination; however, a special law should be adopted in order to implement individual rights. Due to the absence of such comprehensive law regulating the position of national minorities, the conditions for exercising their constitutional rights are governed by several statutes. The intention of the Government of the Slovak Republic, as has been declared, is to solve the situation and to create a suitable environment, including the legal environment, where these rights could be exercised in reality. The article focuses on the possibility of exercising a particular right, i.e. the right to use a minority's mother tongue in dealing with administrative bodies in the sense of one particular law amended in Slovakia in order to promote and enhance the application of the respective right. The article describes its positive features, circumstances of its adoption, and negative aspects preceding its adoption. Whether the law can be considered as quality legislation will be seen in practice; steps taken by the Government resulted from obligations imposed by international organizations and from the fulfilment by the state of obligations in relations to its citizens-members of national minorities. Considering the regulation allowing for a more realistic application of this right by members of national minorities, it can be regarded as a step forward in the solution of problems of national minorities in Slovakia.

Key words: national minorities, law amendment, use of the language of national minorities, rights of national minorities, signboard law, Constitution of the SR, constitutional regulation, statutory regulation, national minority act

Kľúčové slová: národnostné menšiny, novela zákona, používanie jazyka národnostných menšín, práva národnostných menšín, tabuľový zákon, Ústava SR, ústavná úprava, zákonná úprava, zákon o národnostných menšinách

STAROSTLIVOSŤ O KRAJANOV PO ROKU 1989

IVÁN HALÁSZ

1. RENESANCIA KRAJANSKEJ POLITIKY PO ROKU 1989

Počas obdobia komunistickej diktatúry bola krajanská problematika skoro vo všetkých socialistických krajinách zatlačená do úzadia. Pred prosovietskymi režimami do zahraničia emigrovali tisíce občanov a politikov krajín strednej Európy, ktorí tam vlastne už len doplnili rady i tak veľmi heterogénnej migrácie. Tieto emigrantské vlny nemali veľa spoločného – veď v emigrácii sa často stretli sily a spoločenské skupiny, ktoré sa predtým intenzívne prenasledovali. Tieto skupiny boli v očiach vedenia krajín na východ od železnej opory prirodzene veľmi podozrivé. Nakoľko noví emigranti pomerne často využívali sociálnu a kultúrnu infraštruktúru starých krajanských spolkov, postupne sa aj tieto sa stali podozrivými. Komunistické režimy sa síce snažili vo svojej ideológii oddeliť potomkov starých krajanov – t. j. potomkov sociálnych emigrantov – od novších „nepriateľských“ politických emigrantov, ale v praxi to išlo relatívne ťažko. Napríklad také vplyvné staré krajanské organizácie, akými bola Slovenská liga alebo Svetový kongres Slovákov sa voči povojnovému československému režimu vymedzovali veľmi radikálne. Prirodzene, v pozadí bola určite aj politika slovenskej ľudáckej opozície, ktorá mala vplyv na tieto skupiny, avšak podozrievané voči komunistickému režimu boli aj tie skupiny zámorských Slovákov, ktoré sa ako americkí občania aktívne zúčastnili druhej svetovej vojny na strane antifašistickej koalície.

Z druhej strany komunistické režimy si do určitej miery uvedomovali potenciál krajanskej komunity a hlavne manévrovací priestor, ktorý im poskytli vnútorné rozpory v rámci migrácie. Určité aktivity v prostredí „starých“ krajanov vyvíjala napríklad Matica slovenská. V Poľsku zase v roku 1955 vznikla Polónia ako oficiálna spoločenská organizácia, ktorej úlohou bolo pestovať vzťahy s tými krajanskými organizáciami, ktoré na to boli ochotné a neboli nepriateľské voči „ľudovému“ Poľsku. V rámci poľských zastupiteľských orgánov zase pracovali tzv. konzulovia pre otázky Polónie, ktorý vybavovali veci súvisiace s krajanmi a zároveň pozorovali vývoj v týchto komunitách.

V socialistickom Československu sa krajanskej problematike venoval naďalej Československý ústav zahraničný, ktorý bol však po roku 1948 radikálne „spracovaný“ a takpovediac očistený od osôb, ktoré nemali blízko ku komunistickému režimu. Ešte predtým, po svojom pookupačnom obnovení (nacistickí okupanti ho totiž v roku 1939

zrušili) sa ako spoločenská organizácia spolupodieľal na repatriácii skoro 220 000 krajanov do oslobodeného Československa. Počas komunistickej diktatúry však postupne strácal charakter spoločenskej organizácie a v roku 1962 bol organizačne zintegrován do štruktúry vtedajšieho ministerstva zahraničných vecí, kde zotrval až do jesene 1989. Niekoľkokrát sa uvažovalo o jeho úplnom zrušení alebo rozptýlení medzi iné zložky verejnej správy a to napriek tomu, že vzťahy udržiaval len s tými krajanskými spolkami, ktoré boli naklonené režimu alebo aspoň prejavovali k nemu určitú neutralitu. Pre vtedajší režim plnil ústav predovšetkým propagačnú a propagandistickú funkciu, čo mu na prestíži priveľmi nepridalo. Začiatkom septembra sa ústav organizačne znovu oddelil, ale ku skutočným zmenám došlo až po novembri 1989. Vtedy ústav znovu získal štatút dobrovoľnej neziskovej spoločenskej organizácie a začal sa venovať svojmu predvojnovému profilu.¹

Radikálny obrat vo sfére vzťahu jednotlivých štátov a krajanských komunít však nastal až po prevratnom roku 1989. Po radikálnej zmene politického systému sa radikálne zmenil aj pohľad na dovtedy podozrivých a zaznávaných emigrantov a krajanov. Z nepriateľov sa zrazu stali nádejou a hrdinami nových demokracií. Nové politické elity dúfali, že sa vplyvnejší a bohatší emigranti a krajanovia vrátia do vlasti, prinesú so sebou svoje peniaze, podnikavosť a kapitalistické myslenie. Ak by sa aj nevrátili, dúfali aspoň v ich schopnosť lobovať za svoju pôvodnú krajinu vo svojej novej domovine.

Proces tranzície od komunistických diktatúr k demokratickému politickému systému a trhovej ekonomike koncom 80. a začiatkom 90. rokov 20. storočia sprevádzal aj proces, ktorý možno nazvať „národnou renesanciou“. Zrazu bolo možné hovoriť aj o takých témach, ktoré boli 40 rokov tabuizované. Išlo o vlastnú národnú históriu, o jej vlastnú interpretáciu, často i o rozličné traumy a predsudky z minulosti. Do popredia sa dostala aj otázka menšinových práv a solidarita so svojimi menšinami, ktoré sa počas pohnutej histórie posledného storočia dostali za hranice svojich materských krajín. V ich nových domovoch sa k nim pritom napriek povinnej a oficiálnej ideológii proletárskeho internacionalizmu niekedy chovali veľmi macošsky. Asi najznámejšie sú prípady komunistického Rumunska a Bulharska v 70. a 80. rokoch 20. storočia. Rumunská diktatúra najprv obrazne povedané predala „kus po kuse“ svojich nemeckých a židovských občanov západnému Nemecku a Izraelu. Tento obchod vyzeral tak, že rumunský štát po zaplatení určitých poplatkov umožnil emigráciu svojim občanom nemeckého a židovského pôvodu. Najväčšiu maďarskú menšinu sa zase režim Nicolae Ceaucescu pokúsil postupne zlomiť, rozsidlíť a asimilovať. Tomuto cieľu slúžila hlavne politika ničenia dedín a vytvárania nových mestečiek v Sedmohradsku, kde sa mali rôzne skupiny miestneho obyvateľstva dôsledne premiešať.

Táto politika vyvolala veľké spoločenské rozhorčenie v Maďarsku, na ktoré muselo reagovať dokonca aj oficiálne komunistické vedenie. Rumunsko-maďarské vzťahy sa dostali na bod mrazu. Otázka solidarity so svojimi krajanmi sa postupne stala jednou z populárnych tém opozície a to počnúc liberálmi a končiac radikálnymi nacionalistami. Dokonca aj hlavným „spúšťačom“ násilného pádu rumunskej komunistickej diktatúry koncom roku 1989, ktorá do rumunskej politickej histórie vošla ako decembrová revo-

¹ O krátkej histórii ústavu pozri <http://www.csuz.cz>.

lúcia, bola najprv brutálne potlačená demonštrácia v prospech László Tökésa, protestantského kňaza maďarského pôvodu v multietnickom meste Timisoara/Temesvár na západe krajiny. Spomínaný kňaz je inak dodnes politicky aktívny – dokonca sa stal aj poslancom Európskeho parlamentu.

Podobne aj politika „poslovančovania“ tureckej menšiny v Bulharsku, realizovaná režimom Todora Živkova vyvolala jednak radikálne zhoršenie medzietnických vzťahov v krajine, jednak exodus miestnych Turkov do susedného Turecka. Problémy, hoci menšie, však boli aj v iných socialistických krajinách, ktorých režimy sa po vypršaní revolučnej a modernizačnej legitimizačnej ideológie od konca 60. rokov 20. storočia v rôznej forme obracali smerom k národnej – rozumej skôr nacionalistickej – legitimizácii. Nakoľko táto nemohla byť nasmerovaná voči Moskve ako imperiálnemu centru, zvolila si ľahšiu cestu – skryté (niekedy i otvorené) útoky, propagandu a plazivú asimilačnú politiku voči vlastným menšinám. Toto prirodzene vyvolalo reakciu, hneď ako to politický vývoj dovolil. Nakoniec však táto inak vcelku opodstatnená národná renesancia neprivedla len k rozpadu socialistických federácií a vzniku menších národných štátov, ale i k tragickej vojne v bývalej Juhoslávii. Západ musel nejako na tento vývoj reagovať a snažiť sa tlmiť nacionalistické tendencie v postsocialistickom a postsovietskom priestore.

Všetky tieto súvislosti si treba uvedomiť, keď je reč o formovaní novej krajanskej a menšinovej politiky v stredo- a východoeurópskom priestore. Hoci hlavným cieľom danej publikácie je prezentovať vývoj vo višegrádskom priestore, na niekoľkých miestach sa pre lepšie pochopenie problematiky aspoň čiastočne treba venovať aj iným štátom bývalého sovietskeho impéria alebo lepšie povedaná bývalého východného bloku.

2. NOVÉ DEMOKRATICKÉ ÚSTAVY A ZAHRANIČNÍ KRAJANIA

Prvou krajinou bývalého východného bloku, ktorá po roku 1989 vo svojej novej demokratickej ústave reagovala na problematiku starostlivosti o krajanov bola Maďarská republika. Hneď na začiatok však treba upresniť dve záležitosti. Hoci maďarský parlament v októbri 1989 prijal zákonom číslo XXXI. z roku 1989 prakticky novú ústavu, formálne však išlo len o veľkú (alebo skôr totálnu) novelu ústavy z roku 1949. Keby boli poslanci rozhodli o formálnom prijatí novej ústavy, mohol sa ústavný text stať vlastne prvou posttranzičnou ústavou. Nakoľko sa však situácia vyvinula inak, maďarský parlament prijal vlastne obsahovo aj formálne úplne novú ústavu len v roku 2011, teda ako posledná postsocialistická krajina. Nový dokument sa dokonca ani ne nazýva ústavou, ale základným zákonom.

Z hľadiska problematiky danej publikácie však nie je podstatná otázka číslovania maďarskej ústavy, ale fakt, že ústavný text z roku 1989 skutočne sformuloval ustanovenie, ktoré sa neskôr stalo v odbornej verejnosti známe ako klauzula národnej zodpovednosti. Išlo o 3. ods. článku 6. nového textu ústavy. Myšlienka takejto klauzuly vznikla ešte počas rokovaní za okrúhlym stolom v lete a na jeseň 1989. Návrh opozičných strán si čoskoro osvojili aj ostatní partneri na Národnom okrúhlym stolom, preto o tejto otázke nebola ani väčšia diskusia. Pôvodne mal text klauzuly znieť nasledovne: „Maďarská

republika napomáha pestovaniu vzťahov s maďarstvom žijúcim za hranicami.“ Text bol však zmenený a do textu ústavy, ktorý v októbri odhlasoval parlament sa dostala nasledovná veta: „Maďarská republika cíti zodpovednosť za osud Maďarov žijúcich za hranicami, a napomáha im pri udržiavaní kontaktov s Maďarskom.“

Nakoľko od roku 1990 až do roku 2011 došlo v Maďarsku k viacerým pokusom prijať novú ústavu alebo aspoň znovu radikálne novelizovať jej obsah, niekoľkokrát bola sformulovaná aj alternatívna verzia tzv. klauzuly o národnej zodpovednosti alebo jednoduchšie povedané tzv. krajanskej klauzuly, avšak k zmene textu až do roku 2011 nedošlo. Väčšina návrhov, či už z dielne ministerstva spravodlivosti alebo z politických kruhov, chcela inak len viac skonkretizovať text krajanskej klauzuly, prípadne deklarovať, že Maďari žijúci v zahraničí tvoria súčasť maďarského národa. Nakoľko by však takáto zmena nič nezmenila na podstate klauzuly, ale s veľkou pravdepodobnosťou by dokázala vyvolať veľké ideologické spory, väčšinové sily v parlamente nakoniec vždy zotrvali na pôvodnej formulácii.²

Tu treba upresniť druhý dôležitý fakt. Napriek tomu, že rad tzv. krajanských klauzúl v nových posttranzitných ústavách po roku 1989 skutočne otvorilo Maďarsko, skutočné prvenstvo v nijakom prípade nepatrí jemu, dokonca ani v stredoeurópskom regionálnom priestore. Prvou krajinou regiónu, ktorá vo svojej ústave sformulovala snahu o starostlivosť o krajanov v zahraničí bolo Slovinsko a to ešte ako súčasť zväzovej, t. j. federatívnej Juhoslávie. Juhoslávia pod vedením Josipa Broza Tita sa skutočne snažila o efektívnu ochranu práv slovinskej menšiny v susedných krajinách. Tento ojedinelý jav medzi socialistickými štátmi súvisel so špecifikami juhoslovanskeho modelu, ktorý pre národné ctenie svojich národodov poskytoval väčší priestor, než ostatné podobné štáty. Juhosláviu nezáväzovali ani prísne podmienky koexistencie „bratských štátov“ v rámci tzv. východného bloku vedeného Sovietskym zväzom. Nakoniec netreba zabudnúť ani na to že socialistická Juhoslávia masovo umožnila svojim občanom pracovať a žiť v bohatších západných štátoch, odkiaľ sa mohli bez problémov hocikedy vrátiť a doma investovať svoje vonku zarobené peniaze. Tento liberálny migračný režim, ktorý bol úplne ojedinelý v socialistickom tábore, spôsobil permanentné vytváranie a doplňovanie krajanských komunit národov tvoriacich zväzovú Juhosláviu.

Pravda, aj Juhoslávia mala svoje problémy a to osobitne s povojnovou chorvátskou nacionalistickou emigráciou, v rámci ktorej pracovalo viacero radikálnych politických organizácií, s ktorými juhoslovanská diplomacia a orgány bezpečnosti zvädzali ťažké boje. Slovinskí krajanovia však patrili medzi menej problematické komunity a Slovinci pravdepodobne aj preto mohli do svojej republikovej ústavy z roku 1974 napísať, že v Slovinskej socialistickej republike sa budú zasadzovať za riešenie situácie cezhraničných slovinských národných komunit, ako aj Slovincov žijúcich v zahraničí.³ Toto jemné rozlíšenie medzi cezhraničnými Slovincami žijúcimi ako tradičné autochtónne

² O návrhoch na zmenu textu pozri podrobnejšie: HALÁSZ, I. – MAJTÉNYI, B.: A Magyar Köztársaság Alkotmányának „nemzeti felelősségi klauzulája”: Egy értelmezési kísérlet. In HALÁSZ, I. – MAJTÉNYI, B. – SZARKA, L. (eds.): *Ami összeköti? Státustörvények közel s távol*. Budapest, 2004, s. 93–104. Podrobnú analýzu tejto klauzuly a jej dôsledkov na maďarskú krajanskú politiku pozri podrobnejšie: ÖLLÖS, L. *Az egyetértés konfliktusa: A Magyar Köztársaság alkotmánya és a határon túli magyarok*. Somorja, 2008, s. 7–159.

³ SZILÁGYI, I.: A Szlovén Köztársaság és a határain kívül élő szlovének. In HALÁSZ, I. – MAJTÉNYI, B. – SZARKA, L. (eds.): *Ami összeköti? Státustörvények közel s távol*. Budapest, 2004, s. 204.

menšiny v okolitých štátoch a medzi „zahraničnými“ Slovincami, ktorí (alebo ich predkovia) sa vystaňovali mimo územia, ktoré Slovinci historicky obývajú je charakteristické pre slovinskú krajanskú politiku az dodnes a veľmi sa podobá diferenciacii uplatňovanej maďarskou legislatívou a politikou. Toto sa prejavuje aj v tom, že parlament v Ljubljane prijal doteraz dve právne normy – rozhodnutia parlamentu – ktoré osobitne upravujú otázky spojené s právami a možnosťami cezhraničných Slovincov v okolitých krajinách na jednej strane, a na strane druhej sa venujú Slovincom žijúcim v skutočnej diaspóre.

Tzv. národná renesancia a posilnené národné cítěnie sa prejavilo prijatím krajanských klauzúl vo viacerých ústavách štátov stredo- a východoeurópskeho regiónu. Druhým prejavom tejto tendencie boli historizujúce a nacionalizujúce formulácie v preambulách ústav prijatých po roku 1989. O tomto už bola reč vyššie. V prípade tzv. krajanských klauzúl je zaujímavé hlavne porovnanie obsahu, smerovania a konkrétosti tej ktorej klauzuly.

Väčšina týchto klauzúl reaguje na dva okruhy otázok – na podporu jazykovo-kultúrneho povedomia krajanských komúnit a zároveň sa snaží deklarovať snahu o udržiavanie inštitucionalizovaných vzťahov medzi materskou krajinou a krajanskou spoločnosťou v zahraničí. Svedčí o tom napríklad rumunská ústava z roku 1991, ktorá vo svojom článku 7 s veľavravným názvom „Rumuni žijúci za hranicami“ deklaruje napríklad nasledovné: „Štát podporuje posilňovanie vzťahov s Rumunmi žijúcimi za hranicami a dodržiavajúc zákony štátov, ktorých sú títo občania, aktívne vystupuje v záujme zachovania, rozvoja a prejavovania ich etnickej, kultúrnej, jazykovej a náboženskej identity.“ Toto ustanovenie je dlhšie a konkrétnejšie ako podobné ustanovenie predchádzajúcej maďarskej ústavy, z druhej strany má však zužujúci charakter, lebo „zodpovednosť za osud Maďarov, žijúcich za hranicami“ je širší pojem, ako „zachovanie etnickej, kultúrnej, jazykovej a náboženskej identity“ alebo „posilňovanie vzťahov“ so zahraničnými krajanmi.

Článok 7a slovenskej ústavy, ktorý sa do jej textu dostal počas veľkej novely v roku 2001, napríklad deklaruje nasledovnú úlohu štátu: „Slovenská republika podporuje národné povedomie a kultúrnu identitu Slovákov žijúcich v zahraničí, podporuje ich inštitúcie zriadené na dosiahnutie tohto účelu a vzťahy s materskou krajinou.“ Článok 12 základného zákona Ukrajiny z roku 1996 taktiež deklaruje povinnosť starať sa o „... uspokojenie národno-kultúrnych a jazykových potrieb Ukrajincov žijúcich za hranicami štátu“.

Poľská ústava spomína zahraničných Poliakov hneď na dvoch miestach. Najprv v preambule, kde sa hovorí, že poľský národ ustanovuje svoju ústavu cítiac sa byť „... spojený putami spoločnosti s našimi krajanmi rozsiatymi po svete...“, a potom v článku 6. ods. 2, kde sa hovorí, že „Poľská republika poskytuje Poliakom žijúcim v zahraničí pomoc pri zachovaní ich zväzkov s národným kultúrnym dedičstvom“. Zvláštnosťou poľského ústavného riešenia je to, že sa na jednej strane ako jedna z mála krajín strednej Európy pokúša jednoznačne o presadenie politického chápania národa v ústave, na druhej strane národ v konkrétnych ustanoveniach skôr interpretuje v jeho kultúrno-jazykovej podobe. Krajanská klauzula tiež patrí medzi takéto ustanovenia, lebo hovorí o národnom kultúrnom dedičstve. Túto interpretáciu potvrdzuje aj článok 6.

ods. 1. ktorý hovorí okrem iného, že zdrojom poľskej identity je kultúrne bohatstvo. V článku 52. ods. 5. zase poľská ústava dáva právo osobám, ktorých poľský pôvod ustanovili podľa zákona, právo na usídlenie sa v Poľsku – teda právo na repatriáciu.

Maďarskému riešeniu z roku 1989 sa svojou šírkou a všeobecnosťou asi najviac podobá tzv. krajanská klauzula chorvátskej ústavy z roku 1990, ktorá v článku 10 deklaruje, že Chorvátska republika chráni práva a záujmy svojich občanov, ktorý žijú v zahraničí a pomáha im udržiavať kontakt so svojou vlasťou. Okrem toho ústava deklaruje, že „Časti chorvátskeho národa žijúce v druhých štátoch predstavujú predmet osobitnej starostlivosti a ochrany Chorvátskej republiky“. Táto druhá veta sa dostala do chorvátskej ústavy neskôr. Pôvodne Chorvátsko chránilo len svojich občanov žijúcich v zahraničí, čo je úplne prirodzený a obvyklý jav. Tu treba ale spomenúť, že Záhreb sa už v 90. rokoch 20. storočia snažil riešiť otázku svojej diaspóry a chorvátskych menšín v susedných krajinách cestou pomerne liberálneho udeľovania chorvátskeho občianstva skoro všetkým etnickým Chorvátom, ktorí o to požiadali. Táto prax sa však po prelome tisícročí zmenila, čo podnietilo poslancov k tomu, aby doplnili ústavu o spomínanú „krajanskú“ vetu.

Snáď najzaujímavejšie a najpodrobnejšie riešenie obsahuje ústava Slovinskej republiky z roku 1990, ktorá v článku 5 deklaruje nasledovne: „Štát na svojom území ochraňuje ľudské práva a základné slobody, ďalej zabezpečuje práva autochtónnej talianskej a maďarskej národnej komunity. Stará sa aj o autochtónne slovinské komunity v susedných krajinách, o vystáňovaných Slovincov a o hosťujúcich robotníkov, ďalej sa im snaží byť nápomocný pri udržiavaní kontaktov s vlasťou. Štát sa stará o zachovanie prírodného bohatstva a kultúrneho dedičstva a zabezpečuje podmienky pre harmonický civilizačný a kultúrny rozvoj Slovinska. Slovinci, ktorý nie sú slovinskými občanmi, môžu mať v Slovinsku zvláštne práva a výhody. Typy a okruh týchto práv a výhod stanoví zákon.“ Slovinsko teda už vo svojej ústave spomenulo možnosť prijatia zákona o právach a výhodách pre zahraničných Slovincov.

Slovinská ústava je však originálna aj niečom inom. Ide o to, že ako jediná v regióne deklaruje aj právo autochtónnej talianskej a maďarskej menšiny žijúcej v Slovinsku na „udržiavanie vzťahov s materským národom a materskou krajinou“. Chybičkou krásy je len to, že toto právo obmedzila na dve už spomínané autochtónne menšiny, ktoré sú vcelku nepočtetné, pritom v krajine žijú aj iné, dokonca väčšie národné a etnické menšiny.

Jedinou krajinou višegrádskeho a vlastne i širšieho postsocialistického stredoeurópskeho regiónu, ktorej ústava neobsahuje nijakú upomienku na krajanov a ich problematiku je Česká republika. To neznamená, že nedostatok takejto krajanskej klauzuly musí automaticky znižovať efektivitu starostlivosti o svojich krajanov. Tento nedostatok skôr len naznačuje, že táto téma českú verejnosť a politickú elitu s veľkou pravdepodobnosťou zaujíma menej intenzívne, než ostatné spoločnosti stredoeurópskeho regiónu.

Maďarská krajanská politika, ktorá popri slovinskej a neskôr aj slovenskej patrí medzi najprepracovanejšie, od roku 1989 až do roku 2011 existovala na základe hore citovanej, pomerne všeobecnej klauzuly ústavného textu z roku 1989. Celková všeobecnosť tzv. klauzuly o národnej zodpovednosti pritom vôbec nebola na škodu krajanskej politiky, skôr naopak. Pod formuláciou „... cíti zodpovednosť za osud Maďarov

žijúcich za hranicami“ sa zместí pomerne široká škála opatrení: školskou a kultúrnou podpornou politikou počínajúc a medzinárodne-právnu ochrannou politikou končiac. Pritom sloveso „cítiť“ ani priveľmi nazaväzuje. Okrem toho tzv. krajanská klauzula v rámci štruktúry ústavy bola umiestnená síce na poprednom mieste (ide o článok 6 ods. 3) avšak klauzula nefigurovala medzi povinnosťami štátu, skôr len medzi jeho zahraničnopolitickými prioritami, ktoré netvorili osobitnú kapitolu.

Nakoľko z horeuvedených príčin možno konštatovať, že takáto voľná a všeobecná formulácia sa osvedčila, je prekvapujúce, že budapeštiansky parlament v procese prijímania nového Základného zákona Maďarska v apríli 2011 sa vzdal tejto osvedčenej tradície a naopak, problematiku starostlivosti o krajanov žijúcich v zahraničí sformuloval až priveľmi podrobne. Toto prirodzene nie je nelegitímne, otázne je, či je to aj užitočné. Táto rozvláčnosť a mnohovravnosť nového textu pravdepodobne súvisí s celkovou tendenciou nového základného zákona štátu, ktorý je na rozdiel od ideologicky minimalistického textu z roku 1989 intenzívne ideologizujúci a trochu i archaizujúci. Súvisí to jednak so snahou novej maďarskej národno-konzervatívnej väčšiny, ktorá má v dôsledku víťazstva vo voľbách práve dvojtretinovú väčšinu v parlamente, o určitý „nový začiatok“ a „zmenu charakteru štátu“, ako aj o snahu položiť hodnotové a ideové základy pre konsolidáciu modernej posttranzitnej maďarskej štátnosti a spoločnosti.⁴

Maďarský parlament teda venoval pomerne veľkú pozornosť formulácii chápania národa. Výsledok však nebol úmerný vynaloženej energii a nakoniec sa ústavodarcovi nepodarilo precízne sformulovať použiteľnú a modernú koncepciu politického i kultúrneho maďarského národa. O tejto problematike však už bola reč vyššie v časti o chápaní národa v maďarskom verejnoprávnom a ústavnom kontexte. Tu je preto potrebné venovať pozornosť hlavne obsahu novej klauzuly o národnej zodpovednosti, ktorá je taktiež veľmi zaujímavá.

Klauzula sa nachádza v prvej veľkej normatívnej kapitole ústavného textu, ktorá obsahuje základy maďarského štátu, spoločnosti a národa. Dokonca aj v rámci tejto kapitoly sa tzv. krajanská klauzula nachádza na poprednom štvrtom mieste a to v článku D. Jej obsah znie nasledovne: „Maďarsko majúť na zreteli spolupatričnosť jednotného maďarského národa nesie zodpovednosť za osud Maďarov žijúcich mimo jeho hraníc, napomáha zachovaniu a rozvoju ich komunít, podporuje ich snahy smerujúce k zachovaniu maďarstva, uplatneniu ich individuálnych a kolektívnych práv, vytvorenie ich komunitných samospráv, ako aj ich prosperujúci život v rodnej zemi, a podporuje spoluprácu medzi nimi navzájom, ako aj medzi nimi a Maďarskom.“

Z tejto relatívne komplikovanej a rozvetvenej klauzuly vidieť ako je ťažké sformulovať všetky aspekty členitej krajanskej problematiky v jednej vete. Zákonodarca tu hneď na začiatok sformuloval jednotu maďarského národa, ktorá je v kultúrnom zmysle prirodzeným faktom, v politickom zmysle však skôr len fikciou. Realitou sa môže stať len vtedy, keď všetci etnickí Maďari získajú maďarské občianstvo, k čomu ale pravdepodobne tak skoro nedôjde, a to nielen pre reštriktívnu a diskriminačnú politiku niektorých štátov, ale skôr pre subjektívne a štrukturálne príčiny existujúce v rámci maďarského spoločenstva. Okrem toho maďarské politické spoločenstvo nemôže byť úplne totožné

⁴ O zrode a charakteristike nového Základného zákona Maďarska pozri: HALÁSZ, I.: Zrod a charakteristika nového Základného zákona Maďarska. *Právnik*, 2011, č. 8, s. 751–783.

s maďarským národom, lebo jeho súčasťou sú i národnosti, ktoré práve nový základný zákon štátu označil vo svojej preambule za súčasť politického spoločenstva, ale nie za súčasť maďarského národa.

Prírodnene v rámci jedného národa môže existovať i existuje pocit spolupatričnosti. Tak je tomu vlastne v prípade väčšiny životaschopných národov, čiže deklarácia spolupatričnosti národa nie je problematická. Podobne ako snaha napomôcť zachovaniu a rozvoju maďarských komunit za hranicami a podporovať ich snahy zachovať si svoje maďarstvo – t. j. svoju kultúrnu, jazykovú a etnickú identitu. Ostatné časti a deklarácie maďarskej krajanskej klauzuly sú napriek svojej teoretickej legitimitate už spornejšie a hlavne technicky ťažšie realizovateľné. Deklarovanie snahy napomáhať uplatňovaniu individuálnych a kolektívnych práv Maďarov v zahraničí neznamená ešte automaticky deklarovanie nejakej protektorskej úlohy maďarského štátu, lebo ústavný text hovorí len o podpore uplatňovania týchto práv a nie o ich garantovaní alebo dokonca o suplovaní úlohy samotných menšinových organizácií v tomto procese. Táto deklarácia vlastne len otvorene hovorí to, čo sa v posledných dvoch desaťročiach ustálilo ako prax maďarskej demokratickej diplomacie – sledovať, ako sa v jednotlivých štátoch realizujú menšinové práva tam žijúcich Maďarov, a keď je to skutočne potrebné (napríklad v prípade fyzických útokov na príslušníkov maďarskej menšiny vo Vojvodine alebo počas prijatia nacionalisticky motivovanej a protimenšinovej novely slovenského jazykového zákona v roku 2009), pozdvihnúť svoj hlas na medzinárodných fórach. V prípade takejto politiky je však vždy potrebná obozretnosť a hlavne dobrá informovanosť, aby sa tieto vystúpenia konali skutočne len v opodstatnených prípadoch, lebo inak by mohlo dôjsť k ich inflácii, čo by radikálne znížilo efektívnosť takejto politiky. Pritom tichá diplomacia je niekedy účinnejšia, než veľké gestá. Niekedy sú však potrebné asi aj tie, to závisí vždy od konkrétnej situácie.

Ešte problematickejšia je deklarácia podpory vytváraniu kolektívnych samospráv menšín. Kolektívne samosprávy, či už na územnom princípe vo forme etnickej územiaj autonómie alebo na personálnom základe v neteritoriálnej forme sú úplne legitímnymi prostriedkami riešenie situácie niektorých menšín a nadnášanie autonomistických požiadaviek ešte nemusí automaticky znamenať menšinový radikalizmus. Problém spočíva skôr v tom, že nie každé menšinové spoločenstvo si musí želať komunitnú samosprávu, ktorá nemusí byť vždy optimálnym alebo dokonca ani potrebným riešením jej problémov (hoci väčšinou v niektorých oblastiach, akým je napríklad školstvo alebo kultúra ňou je).

Doterajšia maďarská štátna menšinová národná politika viac menej bez ohľadu na politické zafarbenie jednotlivých vlád oficiálne vždy deklarovala v tomto smere podporu legitímnym požiadavkám konkrétnych maďarských menšinových spoločenstiev a ich volených reprezentantov. To znamená, že rozhodnutie nechala na nich. Súčasná klauzula o národnej zodpovednosti ako keby chcela vyjadriť v tomto smere svoje politické a odborné preferencie, ktoré by možno chcela jemne nanútiť (alebo skôr len naznačiť?) aj menšinovým organizáciám Maďarov žijúcich v zahraničí. Tento krok už ide ďalej než všetky doterajšie politické deklarácie a môže znamenať i určité zasahovanie do vnútorných vecí jednotlivých zahraničných maďarských komunit, ktoré nezávisle od príslušnosti ku kultúrne a jazykovo jednotnému maďarskému národu predsa len tvoria

samostatné organizačné entity so svojimi špecifickými potrebami, životnými pocitmi, reprezentáciou záujmov a podobne.

Tento pokus o určitú unifikáciu preferencií riešenia menšinovej problematiky je sporný hlavne preto, lebo situácia, charakter, možnosti a ambície jednotlivých maďarských komunít za hranicami sú veľmi rozdielne. Pre mnohé maďarské menšinové spoločenstvá by nejaká forma kolektívnej samosprávy vybudovanej na personálnom, alebo dokonca i na kombinovanom – teritoriálnom a personálnom – princípe mohla byť riešením, ale nie vždy a nie všade. Stačí si len pozrieť etnické mapy Karpatskej kotliny, ale aj mapy označujúce sídla maďarskej diaspóry vo svete.

Asi najzávažnejšie, relatívne kompaktné maďarské osídlenie existuje v strede Rumunska v historickom Sikulsku, pre ktoré by mohla byť napríklad riešením dokonca i územná autonómia (inak v rokoch existencie socialistického Rumunska ju tamojší Maďari podľa sovietskeho vzoru jedno obdobie i mali), ale to by neznamenalo riešenie pre zbytok (t. j. asi pre polovicu) maďarského obyvateľstva roztrúseného po celom Sedmohradsku a na územiach nazývaných Partium. Z pohľadu tejto časti komunity je schodnejšia skôr cesta školskej a kultúrnej autonómie na personálnom princípe.

Druhé viac-menej súvislé maďarské osídlenie mimo územia materskej krajiny existuje práve popri dlhej spoločnej hranici Maďarska a Slovenska. Ide však o veľmi dlhý pás, ktorý má regionálne veľmi odlišné centrá. Preto aj v tomto prípade by bola riešením skôr kolektívna samospráva danej menšiny v kultúrnej a školskej oblasti vybudovaná na personálnom princípe, podobne ako to umožnilo pred niekoľkými rokmi Srbsko svojim menšinám. Riešením by samozrejme mohlo byť aj poctivé a etnicky spravodlivé územnosprávne členenie a decentralizácia právomocí a zdrojov na miestne samosprávy bez etnických preferencií a otvorených alebo skrytých diskriminácií. Podstatné však je, že komunitná samospráva nemusí byť vždy a všade všeliekom a hlavne koncepciu o svojej budúcnosti si musí každá menšinová komunita vytvoriť viac-menej samostatne.

Z tohto pohľadu je trochu problematická aj posledná časť krajankej klauzuly, ktorá hovorí o udržiavaní kontaktov medzi materskou krajinou a menšinovými krajanckými komunitami, prípadne medzi posledné menovanými navzájom. „Kontaktná časť“ tzv. krajankej klauzuly nie je problematická z medzinárodnoprávneho alebo iného principiálneho dôvodu. Odvolanie sa na snahu udržiavať kontakty s krajanmi vôbec nie je neobvyklé v tzv. krajanckých klauzulách jednotlivých ústav, v nejakej forme sa pestovanie vzťahov a jeho inštitucionálne zázemie spomína aj v rumunskej, slovenskej a slovinskej ústave. Trochu nezvyklým je skôr snaha súčasného textu Základného zákona Maďarska o určitú sprostredkovateľskú úlohu v maďarsko-maďarských vzťahoch, nezávisle od toho, či ide o kontakty medzi Maďarskom a krajanmi, alebo medzi krajanmi navzájom. Prirodzene takáto centrálna úloha tzv. materskej krajiny je svojim spôsobom prirodzená (už aj z jednoduchého hľadiska logistiky a financií), avšak „kontaktná časť“ klauzuly vďaka svojej prílišnej konkrétosti zašla zase trochu ďalej, než je potrebné, elegantné a hlavne zdvorilé voči samostatným krajanckým komunitám. Aj tu platí to, čo pre celý nový Základný zákon – menej by bolo možno viac.

3. VŠEOBECNÉ CHARAKTERISTIKY KRAJANSKÝCH ZÁKONOV AKO NOVÉHO TYPU NORIEM

Zmysel jednotlivých krajanských klauzúl alebo klauzúl o národnej zodpovednosti konkrétnym obsahom naplňajú právne normy, ktoré novodobá právnická terminológia označuje výrazom krajanské (na Slovensku alebo v Rusku) alebo štatusové zákony. Posledný výraz sa zaužíval hlavne v Maďarsku, ale „vd'aka“ intenzívnym medzinárodnoprávnym sporom aj do angličtiny prenikol hlavne termín „status law“. Najpresnejší názov by možno bol pravdepodobne zákon o zahraničných Slovákoch, Rumunoch, Maďaroch a podobne, keby sa skutočne všetky tieto zákony vzťahovali na všetkých krajanov. To však nie je evidencia všade. Existujú totiž zákony, ktoré sa komplexne snažia „starat“ o všetkých krajanov, bez rozdielu toho kde žijú (napríklad bulharský, rumunský, ruský, slovenský alebo ukrajinský), ako aj zákony, ktoré venujú pozornosť len krajanom žijúcim na konkrétne určených územiach (napríklad maďarská, poľská alebo slovinská právna úprava). V tomto druhom prípade ide zväčša o starostlivosť o autochtónne, na danom území už stáročia žijúce komunity, a nie o krajanské skupiny, ktoré vznikli v dôsledku skutočných migračných procesov. Na problém tejto druhej skupiny buď reagujú osobitné právne normy (to je prípad Slovinska) alebo sa riešia inou, než legislatívnou cestou. Z týchto dôvodov sa v jednotlivých národných právnych terminológiách uchytil vždy skôr ten výraz, ktorý vyjadril niektorý z podstatných prvkov danej právnej normy – starostlivosť o krajanov, podporu alebo vytvorenie systému „zdokumentovaných“ krajanov, ktorí dostali v záujme čerpania určitých výhod od tzv. materskej krajiny o svojom pôvode a postavení dokonca aj preukaz.

Dokonca všetky krajanské zákony ani nemajú formu zákonov. Problematiku autochtónnych Slovincov žijúcich v susedných krajinách upravuje rozhodnutie parlamentu číslo 2380 z roku 1996. V roku 2002 sa zase zrodilo rozhodnutie parlamentu o pestovaní vzťahov so slovinskými krajanmi roztrúsenými po svete. Po prijatí týchto rozhodnutí sa začali intenzívne diskusie o nových krajanských zákonoch, ale celý systém podpôr a inštitúcií zaoberajúcich sa zahraničnými Slovincami sa vlastne vytvoril už skôr, teda na základe týchto parlamentných rozhodnutí.⁵ Skoro všetky ostatné postsocialistické krajiny však riešili problematiku svojich krajanských komunít na úrovni zákona.

Pritom v prípade všetkých krajanských zákonov ide v podstate o nový druh právnej normy, ktorý obsahovo nemá tradíciu a oporu v minulosti. V minulosti sa totiž takéto zákony z rozličných dôvodov neprijímali. Krajanská problematika sa v záujme vyhnutia sa medzinárodnoprávnym sporom riešila sice častokrát s podporou štátu, ale skôr len cez spoločenské organizácie. Suverenita štátov a princíp teritoriality, prípadne previazanie medzi štátnym územím a občianstvom bolo totiž veľmi silné. Pre vznik právnych noriem typu krajanských zákonov bolo asi potrebné celkové zvoľnenie týchto pojmov a kategórií po roku 1989. K tomuto uvoľneniu v Európe ale i inde vo svete došlo pod vplyvom integračných a globalizačných tendencií.

⁵ Pozri podrobne: SZILÁGYI, I.: A Szlovén Köztársaság és a határain kívüli élő szlovének. In HALÁSZ, I. – MAJTÉNYI, B. – SZARKA, L. (eds.): *Ami összeköt? Státustörvények közel s távol*. Budapest, 2004, s. 203–217.

Novosť krajanských zákonov sa prejavila vo viacerých reláciách a obsahových prvkoch. Prirodzene každá takáto právna norma odráža tradície, mentalitu a niekedy aj silu jednotlivých zainteresovaných krajín. Najpregnantnejšie sa to napríklad prejavuje v existencii alebo práve naopak, v nedostatku tzv. obranných klauzúl v krajanských zákonoch. Napríklad ruský federálny zákon o krajanoch Ruska žijúcich v zahraničí deklaruje, že Ruská federácia garantuje svojim občanom nachádzajúcim sa v zahraničí nielen odporu, ale aj ochranu. Tu treba pripomenúť, že pod okruhom osôb, ktoré majú právo získať štatút krajana sa v zmysle ruského zákona rozumejú nielen krajanovia bez ruského občianstva, ale aj v cudzine žijúci ruskí občania.

Ochranná ruka nad svojimi občanmi v cudzine je prirodzeným a uznávaným právom štátov. Smerom k ostatným – t. j. k „neobčianskym“ kategóriám krajanov – je už aj ruský zákon opatrnejší a menej kategorický, avšak napriek všetkej opatrnosti aj v prípade porušenie ich práv si nárokuje možnosť zastat' sa ich. V prípade ak totiž nejaký zahraničný štát nedodržiava základné ľudské a občianske práva ruských krajanov a porušuje všeobecne uznávané normy, prípadne zásady medzinárodného práva, štátne orgány Ruskej federácie na tomto základe môžu pristúpiť ku krokom, ktoré im povoľuje medzinárodné právo.⁶ Ide o dosť hmlistú formuláciu, ale v prípade Ruska s jeho silou a tradíciami má predsa len svoju váhu. Inak ochrana základných práv ruských krajanov v zahraničí patrí medzi priority zákona, ktorá má prednosť pred ich ekonomickou, sociálnou, kultúrnou, informačnou a inou podporou. Tu tiež netreba zabudnúť na jednoduchý a evidentný fakt, že veľká časť ruskej krajanskej populácie žije v bývalých postsovietskych republikách, z ktorých nie všetky zodpovedajú všetkým kritériám modernej demokracie.

Takéto ochranné a niekedy dokonca aj výhražné ustanovenia ostatné krajanské zákony neobsahujú. Výnimku tvorí pravdepodobne len Bulharsko, ktoré vo svojom zákone o Bulharoch žijúcich v zahraničí⁷ v článku 5 ods. 1 deklaruje, že všetci Bulhari žijúci v zahraničí majú právo na ochranu zo strany Bulharska, ktoré v súlade so základnými princípmi medzinárodného práva a v súlade s medzinárodnými zmluvami chráni ich práva a zákonné záujmy.

Zaujímavý je ešte príklad Rakúska, ktoré síce nedisponuje komplexným krajanským zákonom, ale na základe mierovej zmluvy medzi Rakúskom a Talianskom z 5. septembra 1946, ktorá sa v literatúre stala známou pod názvom „zmluva Gruber – De Gasperi“,⁸ si pre seba vydedukovalo pozíciu určitého protektora nad dodržiavaním práv autochtónnej nemeckej a ladinskej menšiny v južnom Tirolsku. Obe sa pod taliansku zvrchovanosť dostali v roku 1918 a napriek všetkým rakúskym nádejam tam zostali aj

⁶ Článok 15 ruského krajanského zákona, ktorý sa zaoberá práve s ochranou práv deklaruje, že krajanovia Ruska môžu počítať s podporou svojej materskej krajiny vo sfére ochrany ich ľudských a občianskych práv, ktoré garantujú aj medzinárodné zmluvy, potom na poli ochrany politických, hospodárskych, sociálnych, kultúrnych a iných práv, vo sfére garantovania rovnosti pred zákonom a v procese boja proti rozličným formám diskriminácie. V záujme upokojenia obáv dotknutých krajín ruský zákon obsahuje aj klauzulu, že všetko toto bude Ruská federácia realizovať len v súlade s normami medzinárodného práva a medzinárodnými zmluvami a bude brať ohľad na legislatívu zainteresovaných štátov.

⁷ Ide o zákon číslo 180 z roku 2000.

⁸ Alcide De Gasperi, ktorý bol v rokoch 1945 až 1953 za kresťanských demokratov viackrát ministerským predsedom a ministrom zahraničných vecí Talianska inak pochádzal práve z regiónu Trentino – Alto Adige, ktorý bol spojený s Južným Tirolskom.

po roku 1945. Talianski právnicki takúto pozíciu Rakúska vždy odmietali, čo však Viedeň priveľmi nevzrušovalo.

Rakúsko vo svojej vlastnej legislatíve prijalo len jednu zásadnú právnu normu, ktorú možno interpretovať v rámci krajanskej problematiky. Reč je o rakúskom spolkovom zákone číslo 57. z roku 1979 o zrovnoprávnení južných Tirolanov s rakúskymi občanmi v niektorých oblastiach správy.⁹ Táto právna norma zrovnoprávnila talianskych občanov nemeckého a ladinského jazyka, ktorí sa narodili na území provincie Bolzano/Bozen, t. j. v južnom Tirolsku s rakúskymi občanmi predovšetkým vo sfére vysokého školstva, a to rovnako na strane študentov aj pedagógov. Formulácia „v niektorých oblastiach verejnej správy“ bola potrebná preto, lebo v Rakúsku sú aj univerzitné pedagogické posty považované za verejnosprávne posty. Pod vplyvom rakúskej ľavice sa chvíľu uvažovalo aj o tom, či by nebolo právne čistejšie a politicky elegantnejšie zvýhodniť aj južnotirolských Talianov, nakoniec však tento pozmeňovací návrh neprešiel. Ako totiž poznamenal jeden z hlavných rakúskych odborníkov na otázku južného Tirolska, konzervatívny medzinárodný právnik Felix Ermacora, Rakúsko predsa len nie je ochrancom väčšinových Talianov v Taliansku a jeho určitá „protektorská“ pozícia sa vzťahuje predovšetkým na pôvodné obyvateľstvo južného Tirolska.¹⁰

Nemeckojazyčné obyvateľstvo spolková Viedeň a ešte viac Innsbruck ako provinčné centrum legislatívne i prakticky skoro vždy zvýhodňovali. Z politických dôvodov však zvýhodňovali aj druhú autochtónnu časť miestneho obyvateľstva a to už spomínaných málopočetných rétorománskych Ladinov. Po vstupe do EU, v rámci ktorej majú občania tohto zoskupenia možnosť študovať v druhej členskej krajine za tých istých podmienok ako domáci, sa prirodzene význam citovanej právnej normy čiastočne zrelativizoval.¹¹

Naspäť k novátorskému a zvláštnemu charakteru krajanských zákonov. Nakoľko ide o relatívne nový právny jav, obsah a forma právnych noriem o krajanskej starostlivosti sa ešte priveľmi neustálila. Existujú normy veľmi podrobné, ktoré venujú pozornosť aj drobným nuansom (typicky takýmto zákonom je maďarský, slovenský, ruský alebo bulharský zákon) a existujú aj normy rámcové, ktoré okrem niekoľkých všeobecných deklarácií neobsahujú skoro nijaké podrobnosti (to je prípad predovšetkým rumunského krajanského zákona z roku 1998).¹²

Nie toto je však podstatný problém. Ten skôr spočíva v tom, že sa neustálil okruh najdôležitejších otázok, ktoré by mali jednotlivé krajanské zákony obsahovať. Ako už o tom bola reč, niektoré z nich obsahujú tzv. ochranné klazule (bulharský a ruský zákon), iné zase o tejto otázke diskkrétne mlčia (väčšina ostatných), niektoré podrobne a pomerne presne určujú, na koho sa vzťahujú a dokonca aj upravujú proces, ako je o tom možné získať úradné potvrdenie (napríklad bulharský, maďarský alebo slovenský zákon), iné sa obmedzujú len na všeobecnejšie deklarácie v tomto smere (rumunský

⁹ 1979. 57. Bundesgesetz: Gleichstellung von Südtirolern mit österreichischen Staatsbürgern auf bestimmten Verwaltungsgebieten.

¹⁰ ERMACORA, F.: *Südtirol und das Vaterland Österreich*. Wien, 1982, s. 323.

¹¹ O celej problematike rakúskej krajanskej politiky pozri: HALÁSZ, I.: Tirol – egy tartomány szerepe az osztrák „határon túli” politikában. In HALÁSZ, I. – MAJTÉNYI, B. – SZARKA, L. (eds.): *Ami összeköt? Státustörvények közel s távol*. Budapest, 2004, s. 157–180.

¹² Ide o zákon číslo 150 z roku 1998 o podpore Rumunov žijúcich vo svete. O celej problematike pozri podrobnejšie: KÁNTOR, Z.: Románia és a határon kívül élő románok. In HALÁSZ, I. – MAJTÉNYI, B. – SZARKA, L. (eds.): *Ami összeköt? Státustörvények közel s távol*. Budapest, 2004, s. 218–235.

zákon alebo slovínské rozhodnutie parlamentu z roku 1998). Niektoré zákony obsahujú konkrétne formy materiálnej podpory (maďarský, slovínský), iné zase len všeobecné prísľuby a hlavne právnu ochranu (ruský, bulharský). Podstatné je asi to, že napríklad na rozdiel od iných veľkých odvetvových zákonov ešte neexistuje konkrétne minimum, ktoré by každý dobrý krajanský zákon mal obsahovať.

Toto však nie je zásadný problém, osobitne nie v prípade relatívne nového javu. Problém spočíva skôr v tom, že si krajanské zákony ešte úplne nenašli svoje miesto v právnom poriadku a jeho systematike, z čoho niekedy vyplývajú zvláštne obsahové kombinácie a principiálne anomálie. Najpodstatnejšie je asi to, že napriek charakteru sui generis krajanských zákonov, sa v nich často prelínajú špecifiká úplne nového typu zákona s predpismi, charakteristickými skôr pre cudzinecké predpisy. Pre lepšie pochopenie problému treba uviesť aspoň jeden konkrétny príklad.

Maďarský a pôvodný¹³ slovínský krajanský zákon (a ich vykonávacie predpisy) mali okrem iného spoločné aj to, že sa snažili relatívne presne opísať nielen proces, počas ktorého by záujemca mal dostať štatút zahraničného Maďara alebo Slováka, ale aj hlavné kritériá, podľa ktorých takýto nárok vôbec vzniká. Z tohto pohľadu ide skutočne o nový a špecifický problém demokratického práva – legislatívne určiť, podľa akých kritérií niekto ešte patrí do národného spoločenstva, a kedy už nie. Oba zákony pritom deklarovali takúto snahu. Z druhej strany sa nevedeli zbaviť niektorých reflexov cudzineckého práva.

Postavenie zahraničného Slováka v zmysle zákona z roku 1997 bolo totiž možné odoprieť takému žiadateľovi, ktorý bol právoplatne odsúdený za úmyselný zločin alebo trpel takou infekčnou chorobou, za šírenie ktorej ho bolo možné prípadne i sankcionovať. Toto sú typické prvky právnej regulácie cudzineckého režimu. Podobne aj v prípade maďarského krajanského zákona z roku 2001 existovalo ustanovenie, že štatút zahraničného Maďara a jeho blízkeho príbuzného nemôže dostať osoba, voči ktorej je vedené trestnoprávne konanie. Odhliadnúc od podstatného faktu, že na základe princípu prezumpcie neviny osoba, voči ktorej je vedené trestnoprávne konanie, ale nie je odsúdená, ešte nie je v očiach práva vinnou, vzniká opodstatnená otázka – čomu chce tento zákon (podobne ako jeho slovínský „partner“) slúžiť? Čo chce vlastne preukaz zahraničného Maďara a Slováka dokázať? To, že niekto je pôvodom Maďarom, prípadne Slovákom, hoci žije i v zahraničí, alebo skôr to, že držiteľ preukazu je dobrým, bezúhonným a hlavne zdravým (aspoň z pohľadu infekčných chorôb) Maďarom a Slovákom?

Hoci aplikácia niektorých ustanovení cudzineckého práva môže mať logiku a opodstatnenie z hľadiska verejnej bezpečnosti a zdravia, predsa len v kontexte celej krajanskej problematiky pôsobia tieto opatrenia bizarne. Možno ísť ešte ďalej – prečo by dieťa alebo manželka príslušníka mafistických štruktúr z maďarského prostredia v okolitých krajinách nemali mať právo na podporu v prípade návštevy školy alebo na bezplatnú návštevu národného múzea alebo galérie v Budapešti? Zahraničný Slovak – bacilonosič nejakej nepríjemnej choroby, pokiaľ dodržiava režim pre neho predpísaný, by prečo nemal mať nárok na výhody poskytované krajanom materskou slovínskou krajinou? Pravdepodobne aj pre tieto výhrady a celkovú bizarnosť situácie novela maďarského

¹³ Slovensko totiž doteraz prijalo už dva krajanské zákony – prvý z roku 1997 a druhý z roku 2005. Prítom obe právne normy sa dosť podstatne líšia v zásadných. O tomto však neskôr ešte bude reč.

krajanského zákona z roku 2003 a nový slovenský zákon z roku 2005 už takéto najspernejšie ustanovenia vynechali, alebo aspoň uviedli do súladu s hlavnými právnymi zásadami.

Podobné problémy môžu spôsobiť aj iné kombinácie cieľov a ustanovení krajanských zákonov. Prvá platná verzia maďarského krajanského zákona ešte z roku 2001 napríklad prisľúbila každoročnú finančnú podporu rodičom, ktorí aspoň dve svoje deti zapísali do školy s maďarským vzdelávacím jazykom. Prečo by však nemali dostať takú istú podporu národne uvedomelí rodičia malých maďarských jedináčkov, teda rodičia s jedným dieťaťom? Nakoľko na túto otázku zákonodarca nevedel odpovedať, radšej toto obmedzenie v novele z roku 2003 zrušil. Pritom v pozadí tejto zvláštnosti stál jednoducho konflikt národno-krajanských aspektov a demografické cieľov maďarskej národnej politiky.

Spoločnou vlastnosťou skoro všetkých (možno s teoretickou výnimkou ruského zákona) krajanských zákonov je, že v praxi nakoniec vychádzajú z kultúrno-jazykového, teda etnického alebo aspoň etnicizujúceho chápania národa. Väčšina z nich to vlastne i otvorene priznáva, keď sa pokúša definovať kritériá, na základe ktorých môže žiadateľ dostať štatút zahraničného „súkmeňovca“.

Zdá sa to bizarné. Ale je to viac-menej v súlade s reálnym charakterom súčasných európskych štátov. Väčšina týchto štátov (hoci zďaleka nie všetky) disponuje jedným dominantným titulárnym národom, ktorého história, právne tradície, politická mentalita a v neposlednom rade aj národná symbolika určujú celý charakter daného štátu.¹⁴ Toto je hlboko zakorenený fakt, s ktorým moderné koncepcie multikulturalizmu vedia len ťažko niečo začať. Preto aj väčšina krajanských zákonov funguje ako zákon pre krajanov dominantného titulárneho národa daného štátu, čo by z hľadiska etnickej slepoty a neutrality súčasných moderných demokratických štátov nemalo zostať aspoň bez teoretickej kritiky.

Pritom pomerne ľahko si je možné predstaviť i krajanскую politiku založenú skôr na princípe spoločného teritoriálneho a historického pôvodu. Keď sa táto myšlienka premyslí do dôsledkov, aj z takejto sympatickej premisy by mohli vzniknúť určité zmätky. Veď v takomto prípade by mali robiť maďarskú krajanскую politiku všetky štáty, kde tradične žijú Maďari a starostlivosť o príbuzných (dolnozemsých) slovenských krajanov by malo realizovať okrem Slovenska aj Maďarsko, Rumunsko i Srbsko. O nemeckých krajanov by sa zase mali starať skoro všetci v strednej a východnej Európe. Z tohto vyplýva, že toto nie je celkom reálna predstava. Okrem toho je jasné, že právo ako vysoko praktická záležitosť väčšinou rešpektuje reálne fakty.

Kultúrno-jazykový a etnický prístup väčšiny krajanských zákonov však má i jednu veľkú výhodu z hľadiska medzinárodného práva a vzťahov. Možno si totiž len veľmi ťažko predstaviť takú politiku starostlivosti o svojich krajanov, ktorá by vychádzala z politického chápania národa a preto i z koncepcie politickej jednoty daného národa nezávisle na tom, kde žijú jeho príslušníci, a ktorá by zároveň nespôsobovala skoro neriešiteľné problémy vo vzájomných vzťahoch jednotlivých štátov. Z politického chápania národa vychádza skôr ochrana svojich vlastných občanov trvale žijúcich alebo sa

¹⁴ O otázkach štátnej a národnej symboliky pozri podrobnejšie: HALÁSZ, I. – SCHWEITZER, G.: *Szimbólika és közjog*. Pozsony, 2010.

dočasne zdržiavajúcich v cudzine, toto je ale iná otázka, ktorá má svoje presne stanovené pravidlá a limity.

Deklarovanie jednoty kultúrneho národa, ktoré vlastne stojí vyslovene alebo potichu v pozadí každého krajanského zákona, túto pomyselnú hranicu únosnosti potenciálnych a reálne už vzniknutých problémov ešte neprekračuje. Základom každej funkčnej krajanskej politiky môže byť len úprimné rešpektovanie faktu, že jeden človek môže patriť kultúrne do jedného spoločenstva, pričom politicky je zakotvený v spoločenstve druhom. To neznamená, že v určitých situáciách sa nemôže prejaviť jeho sympatia ku kultúrne definovanému spoločenstvu v inej, dokonca i v transnacionálnej politickej alebo ekonomickej forme (napríklad formou lobbovania poľských krajanských organizácií v USA za prijatie Poľska do NATO, aktívnou pomocou arménskej alebo židovskej diaspóry ich materským štátom), ale tu musí ísť o výnimočné a pozitívne situácie, ktoré rešpektujú trvalé politické zakotvenie krajanov v štruktúrach domovského štátu.

CARE ABOUT COMPATRIOTS AFTER 1989

Summary

The paper deals with the creation and development of legislation supporting compatriots living abroad. The attention is paid primarily to the region of Central Europe, but a wider European context is also taken into consideration. Care about ethnically related compatriots is historically derived from the feelings of cross-border solidarity based originally upon common confession and later on common ethnicity. Individual stages of the history of the last two hundred years are tackled; attention is drawn to approaches taken by individual states and national communities to implement an active policy regarding expatriates and their dispersion. The paper focuses on the constitutional-law development after 1989 and the origination of so-called compatriot laws. Their background should be seen as the understanding of the nation expressed in the basic law of a state in question. Constitutions of most Central and East-European states understand the nation as a combination of language and culture, or they attempt to combine the principle of a political and cultural nation.

Legislation and practice formed during the last 20 years in Central Europe encompass more types of care about compatriots. Individual compatriot laws (or delegated legislation) differ in respect of their target group (compatriots without citizenship, compatriots citizens and non-citizens, compatriots globally or only in neighbouring countries, the issue of permanent residence), the scope of support, attempts to issue compatriot identity cards qualifying their holders to receive support, or general regulation, etc. An important part of compatriot issues is the formation of various consultative forums in order to secure a dialogue between fatherland and the dispersion, representation of compatriots at a public level as well as administrative institutionalization of compatriot policy within public administration of a particular state. An acceptance of such policy at the level of international law should be considered.

Key words: constitution, principle of national responsibility and solidarity, compatriots, dispersion (diaspora), supportive policy, compatriot cards, source of power in a state, preamble, understanding of nation

Kľúčové slová: ústava, klauzula národnej zodpovednosti alebo solidarity, krajanovia, diaspóra, podporná politika, krajanské preukazy, zdroj moci v štáte, preambula, chápanie národa

PRÁVA MENŠIN Z POHLEDU
POLITOLOGICKÉHO, PEDAGOGICKÉHO,
PSYCHOLOGICKÉHO

TYRANIE VĚTŠINY – ŠPIČKA LEDOVCE OHROŽUJÍCÍHO SOUČASNOU DEMOKRACII

KAROLINA ADAMOVÁ

V celých dějinách politického života lidského společenství – od starověku do současnosti – by bylo nesnadné najít obsahově bohatší, rozmanitější a zároveň vážnější pojem, než jaký představuje demokracie (z řec. *demokratia*: *démos* – lid, *kratós* – síla, vláda). Obecně se uznává, že jde o vyjádření obsahu, formy a principů vládnutí (politického zřízení), ve kterém se uplatňuje zásada, že v procesu tvorby, provádění a kontroly politických rozhodnutí se menšina, po svobodné diskusi a dosažení možných kompromisů, podřizuje většině.

Vznik a vývoj demokracie ve smyslu vlády lidu (*démos*) je spojován s politickým zřízením městských států starověkého Řecka, především Athén, v období šestého až čtvrtého století před našim letopočtem. Jednalo se o demokracii přímou či plebiscitní, ve které se politicky jednat oprávnění lidé podíleli na rozhodování o veřejných otázkách, obvykle cestou veřejného hlasování.

Ale už v té době měla demokracie své nedostatky a odpůrce: Mezi hlavní náležel řecký filozof Sókratés (469–399 př. Kr.), který politiku své doby považoval ve dvou směrech za špatnou. Za prvé proto, že všechna důležitá rozhodnutí byla učiněna na základě hlasů většiny nemající čas ani možnost intelektuálního uchopení projednávaných problémů. Za druhé, že politickými vůdci se stávají lidé závislí na volební podpoře většiny, kterou často získávali nikoliv na základě vědomostí a schopností, ale tím, jakým dojmem dovedou na lidi působit.

Sama zkušenost bez náležitého intelektuálního zázemí nestačí, aby se politický představitel stal osobností schopnou kompetentního přístupu k řešení společenských problémů. Sókratés tvrdě kritizoval athénské politiky za to, že „vytvářejí jen veteš vnější prosperity a okázalosti“ a „upřednostňoval přísnou oligarchii Sparty a Kréty, kde byly za důležitější považovány morální kritéria vzdělání a kázně“.¹

Vcelku negativní postoj k demokracii zaujímal i největší myslitel starověku Aristotelés (384–322 př. Kr.). Vycházel z toho, že hlavním znakem občana určitého politikomocenského uskupení je účast na vládě, čímž rozuměl zejména členství v lidovém soudu a v lidovém shromáždění (vztah občanů k zákonodárné, výkonné a soudní moci).

¹ Viz blíže: KŘÍŽKOVSKÝ, L. – ADAMOVÁ, K.: *Dějiny myšlení o státě*. Praha, 2000, s. 55–96, zde prameny a literatura, viz zvláště s. 55; BRÖSTL, A.: *Dějiny politického a právního myšlení*. Bratislava, 1999, s. 24 an.; BARBER, B.: *Demokracie*. In *Blacwellova encyklopedie politického myšlení*. Brno, 1995, s. 83 an.; KRŠKOVÁ, A.: *Dějiny evropského politického a právního myšlení*. Praha, 2003.

Na základě vyhodnocení a srovnávání tehdejších ústav dospěl k rozdělení politickomocenských útvarů do dvou skupin – na „správné a nesprávné“. Mezi „správné“ řadil královládu, aristokracii a politeiu, mezi „nesprávné“ tyranii, oligarchii a demokracii.²

Každá z těchto „ústav“ v sobě bytostně podle Aristotela zahrnovala reálné nebezpečí vývoje ke své „zhoršené formě“: monarchie v tyranii, aristokracie v oligarchii a politea v demokracii, chápanou v podobě ochlokracie jako vlády hrůzy.

V úvahách o nejlepším mocenskopolitickém útvaru dospěl Aristotelés k závěru, že hlavním předpokladem jeho trvání jsou spravedliví občané, kteří „nesmějí vést život řemeslníka ani kupce, neboť takový život je nízký a přiči se pravé ctnosti, nemají být ani rolníky, neboť potřebují veškerý volný čas k pěstování ctností a k obstarávání státních záležitostí“.

Realita tehdejšího politického života však byla jasná. Aristokratičtí představitelé „státu“ se již v té době stále bezohledněji obohacovali z veřejných prostředků a mravně upadali. Korupce, rozkrádání obecního majetku, politické zneužívání soudů a bezpečnostních orgánů prorůstaly fungováním všech „aristokratických typů ústavního uspořádání“. V případě demokracie se nadřazenost zájmů bohatých příslušníků společnosti projevovala její trvalou těžko léčitelnou nemocí: kupováním hlasů při volbách politických představitelů, korupčním působením na vyjadřování zájmů a požadavků občanů a „tyranii většiny“ při rozhodování o zákonech a jejich uplatňování v životě společnosti.

Obdobné problémy vývoje politickomocenských vztahů se projeví i v Římě. Myšlení římských občanů odráželo základní sociální rozpor otrokářské společnosti. Svými představiteli prosazovalo novou koncepci světového státu a rozpracovalo filozoficko-právní stránku bytostně nerovného postavení člověka ve společnosti, ve filozofii a státovědě zůstali římstí myslitelé v zajetí řeckých vzorů. Jejich racionální jádro pouze přenesli do státněpolitických podmínek rychle se rozvíjející římské společnosti.

Výstižně to vyjádřil dějepisec Polybios (200–120 př. Kr.) v rozsáhlém historickém spise „Římské dějiny“.

Vycházel z přesvědčení, že římský stát má od svého vzniku dokonalou ústavu, spojující tři Aristotelovy varianty „dobré vlády“: monarchii, aristokracii a demokracii. Kombinací kladných prvků těchto tří forem, jak je představuje republikánská římská ústava, prý dochází k optimálnímu státnímu uspořádání otrokářské společnosti, jejíž stabilitu a vývojovou perspektivu v podobě věčné prosperity zabezpečuje rovnovážné působení tří politickomocenských sil: (1) monarchické, reprezentované institucí konzulů, (2) aristokratické, zastoupené senátem, a (3) demokratické, představované lidovým shromážděním.³

Nejen pod vlivem názorů Platóna a Aristotela, ale i vlastním důkladným zkoumáním dějinných skutečností vývoje římské politiky, dospěl i Polybios k přesvědčení, že

² a) Královláda = název vlády jedné osobnosti, která se podle Aristotelova schématu zaměřuje na obecné blaho; aristokracie = vláda několika osob usilujících rovněž o dosažení obecného blaha a politea = označení pro působení vlády podstatné části společnosti rovněž s cílem dosažení obecného blaha.

b) Tyranie = vláda osoby, která se násilně zmocnila politické moci a uplatňuje ji pomocí násilí; oligarchie = ve které je moc soustředěna v rukou senátu (malé skupiny nejbohatších občanů); demokracie = způsob vlády, ve které se menšina podřizuje většině za pomoci soustavy organizačních a funkčních principů, umožňujících po jednání s menšinou uplatnit vůli většiny. Protože „většina“ někde zahrnovala i chudé, byla často v myšlení některých lidí spojována s vládou davu a lůzy.

³ Viz blíže ZIPPELIUS, R.: *Geschichte der Staatiden*. München, 1989, s. 46 an.; viz KŘÍŽKOVSKÝ, L. – ADAMOVIČ, K.: *Dějiny myšlení o státě*. Praha, 2000, s. 88 an.

v koloběhu vývoje společenských vztahů a z nich odvozených forem státoprávního uspořádání se zpravidla monarchie mění v tyranii, aristokracie v oligarchii a oligarchie v demokracii, nežřídka se zvrhávají v ochlokracii, čili vládu lůzy.

K tomu je nutno podotknout, že v dalším dějinném vývoji se ukázalo, že častěji než k dočasné vládě „lůzy“ vede rozklad demokracie k neomezené diktatuře.

Filozofická koncepce vlády, obsažené v dílech Platona, Aristotela, Polybia, Cicero-na, Augustina a řady dalších myslitelů, vycházely většinou z ideálu smíšeného zřízení, ve kterém „byli vládcové podřízeni ctnosti či zákonu, nebo sobě navzájem prostřednictvím kontroly“, zatímco „aristokratická a demokratická shromáždění, neopírající se o umírněnost a rozum, se mohla ukázat zkaženými.“⁴

To značně ovlivňovalo i myšlení předních renesančních filosofů a právníků uvažujících v podstatě o formách a duchovních hodnotách politického uspořádání. Jak N. Machiavelli (v díle Úvahy), tak Ch. L. Montesquieu (v Duchu zákonů) považovali demokracii jen jako složku smíšeného republikánského uspořádání, zaručujícího knížeti, aristokracii a lidu (tzn. měšťanstvu) příslušný podíl na vládě.

Velký význam přitom Machiavelli přisuzoval kontrole ústavnosti a uplatňování zákonodárné moci. Doporučoval, aby kontrola byla svěřena střednímu měšťanstvu, protože ti, kdo vládnou, jsou příliš mocichtiví, a proto bývají špatnými ochránci ústavy. Naproti tomu střední měšťanstvo, zejména řemeslníci, tovaryši a drobní obchodníci jsou prý obvykle vedeni jen touhou, aby nebyli ovládnáni – a proto jsou spolehlivějšími strážci jak ústavnosti, tak zákonů.⁵

V demokracii je podle francouzského myslitele Ch. Montesquieua lid zároveň mocnářem i poddaným, mocnářem volebními hlasy, jimiž vyjadřuje svou politickou vůli, poddaným ve vztahu k úřadům, které sám jmenuje.

Nedostatky, (spíše trvalé choroby) které od starověku do současnosti provázejí obsah, formu a způsob uplatňování demokracie, se v soudobém světě dále prohlubují. V nemalé míře k tomu přispívá celosvětová civilizační krize, jako jeden z důsledků demografické exploze v některých oblastech planety, a narůstání ekonomických, sociálních, politickomocenských, náboženských a jiných rozporů, až do stádia soudobých těžko řešitelných antagonismů.

Z pohledu druhé poloviny dvacátého a začátku jednadvacátého století se některým teoretikům stala demokracie nejschůdnější cestou k ideálnímu společenskému uspořádání, kterého se prý sice patrně nikdy nedosáhne, ale působí jako významný korektiv stávajících politických vztahů. Je podle nich metodou, která garantuje chod fungujícího politického systému a zároveň se stává cílem budoucího uspořádání společnosti – cestou k emancipaci potlačovaných a bezmocných.

Politickou účast nejširších vrstev občanské společnosti v procesu fungování demokracie dokonce chápou poněkud nadneseně jako něco více než možnost prosazování zájmů. Vidí v ní příspěvek k uskutečňování ideálu lidské důstojnosti a identity.⁶

⁴ Srov. BARBER, B. R.: Demokracie. In *Blackwellova encyklopedie politického myšlení*. Brno, 1995, s. 84.

⁵ Srov. GUMPLOWICZ, L.: *Dějiny teorií o státě I*. Praha, 1911; viz cit. KRÍŽKOVSKÝ, L. – ADAMO-VÁ, K.: *Dějiny myšlení o státě*, s. 113 an.

⁶ Viz např. BÖHRÉT, C. – JANN, W. – KNONENWETT, E.: *Innenpolitik und politische Theorie*. Opladen 1979; WISEMAN, N. W.: *Political Systems, Some Sociological Approaches*. New York – Washington, 1967.

Podle N. W. Wisemana je i soudobý obsah pojmu demokracie nesnadné přesně vymezit. Spíše lze shrnout jen některé základní rysy, ve kterých se různé definice shodují. Jde zejména o: (1) utváření politické vůle prostřednictvím politické reprezentace, obvykle parlamentní; (2) významné působení politických stran ve všech oblastech života; (3) legitimita vlády a její kontrola parlamentem; (4) ustavení mocenských orgánů z vůle lidu a k výkonu vůle lidu.

Z tohoto hlediska jde o systém občanské vlády, ve kterém mají fungovat: (a) zastupitelské orgány státní moci, obnovované periodicky konanými volbami, usnávající se na zákonech a zabezpečující jejich dodržování prostřednictvím výkonných orgánů státní moci; (b) dostatečně silná a akceschopná opozice, přijímaná jako nezbytná součást fungování politického systému; (c) spolehlivý a dobře organizovaný mechanismus státní správy (složený z odborníků politicky loajálních ke každé ústavní vládě) a nezávislost soudnictví; (d) svobodný systém veřejného mínění, působící jako korektor vládní politiky prostřednictvím nátlakových skupin; (e) dostatečně účinná návaznost na demokratické tradice a politickou kulturu minulosti.⁷

Postižení alespoň hlavních nedostatků demokratického vládnutí je v soudobém světě znesnadňováno tím, že existuje řada rozdílných teorií, forem a způsobů jejího uplatňování. E. Wiesendahl například rozlišuje: (1) demokracii pluralitní; (2) demokracii konkurenční; (3) demokracii panství elit.⁸

Pluralitní demokracie, jak vysvětluje E. Fraenkel, je vlastně pokračování klasických pojetí demokracie jako mechanismu vyjadřování rozdílných sociálních, ekonomických a mocenských zájmů politických stran a jejich přetváření ve státní vůli prostřednictvím parlamentu.⁹

Zastánci pluralitní demokracie podle amerického politologa R. A. Dahla uvádějí obvykle tyto důvody jejího působení: (a) Vláda většiny maximalizuje počet osob, které mohou v kolektivním politickém rozhodování realizovat své sebeurčení. S ohledem na hranice konkrétního politického systému, sociální diferenciaci obyvatel a potřebu kolektivního rozhodnutí v určitých záležitostech zajišťuje, aby největší možný počet občanů mohl žít podle zákonů, které si sami zvolili; (b) vláda většiny má představovat „nutný následek rozumných požadavků a větší pravděpodobnost správných rozhodnutí.“ Zároveň má maximalizovat průměrný přínos zákonů pro všechny občany. Ti, kteří prohrají v jedné záležitosti, logicky mohou předpokládat, že vyhrají v příštích volbách; (c) to znamená, že v demokratické společnosti neexistují trvale většiny, ani trvalé menšiny. Systém vlády většiny nemůže natrvalo vyjadřovat a prosazovat zájmy celé společnosti bez zabezpečení politických práv menšiny.¹⁰

Jako modifikaci pluralitní demokracie postavil R. A. Dahl teorii polyarchie, ve které se pokusil skloubit některé principy pluralismu jak s tvrdou realitou soudobých průmys-

⁷ Srov. ADAMOVA, K. – KRÍŽKOVSKÝ, L.: *Základy politologie*. 2. dopl. vyd. Praha, 2004, s. 265 an. Tam jsou také podrobně rozpracovány rysy, jimiž se vyznačuje demokracie jako proces tvorby, provádění a kontroly politiky.

⁸ WIESENDAHL, E.: *Moderne Demokratie Theorie: Einführung in ihre Grundlagen und Kontroversen*. Frankfurt a. M., 1981.

⁹ Srov. FRAENKEL, E.: *Staat und Politik*. Frankfurt a. M. – Hamburg, 1969; srov. také DAHL, R. – LIND-BLOM, C.: *Politics, Economics and Welfare*. New York, 1953.

¹⁰ Viz blíže DAHL, R. A.: *Demokracie a její kritici*. Praha, 1995; DAHL, R. A.: *Demokracie v právním státě*. Praha, 1995. Srov. též: ADAMOVA, K. – KRÍŽKOVSKÝ, L.: *Politologie*. Praha, 1997, s. 342 an.

lově rozvinutých společností, tak se základním pravidlem demokracie: co největší účastí občanů na řešení problémů sociálního, ekonomického, politického a kulturního rozvoje společnosti, zvláště ve volbách.

Ze zkoumání demokracie jako metody vládnutí vychází tzv. konkurenční demokracie. J. Schumpeter ji vysvětluje jako „takové uspořádání institucí politického rozhodování, které umožňuje v konkurenčním boji stran získávat hlasy voličů.¹¹ Přitom se nabízí analogie s konkurenčním působením tržního hospodářství v období vrcholné fáze rozvoje kapitalismu. Z toho vycházel A. Downs při tvorbě koncepce „tržní demokracie“, která nalezla uznání u mnoha politologů (například R. Curry, L. Wade, R. Dinke). V politice podle něho obíhají specifické druhy zboží (např. různé výhody, výsady, možnosti obohacení, korupce) související jak s výběrem politických činitelů, tak se směry jejich politického rozhodování.¹²

Podle F. M. Burlackého a A. A. Galkina prodavače představují reální nebo potenciální nositelé politické moci, zákazníci akceschopní, finančně dostatečně fundovaní jedinci a sám akt odevzdávání hlasů při volbách přirovnávají je koupím nebo investicím.¹³

Teorii a praxí poručnické demokracie se hlouběji zabýval například H. W. Wiseman.¹⁴ Vysvětloval, že jde o druh demokracie, který počítá s malými politickými znalostmi a s průměrným (až podprůměrným) zájmem občanů o politické dění, včetně rozhodování držitelů politické moci v zastupitelských orgánech, ve vládě a na postu prezidenta.

Mnozí voliči se ani nezabývají volebními programy jednotlivých stran a pod vlivem nezřídka jednosměrně zaměřených sdělovacích prostředků, (jejichž působení je přímo nebo nepřímo určeno jejich vlastníky nebo objednateli) odevzdávají svůj hlas více z důvodů emocionálních než racionálních.

Někteří politologové dokonce docházejí k přesvědčení, že demokracie v moderní společnosti je bez elitářského vedení nemyslitelná a že přílišná aktivita voličů a jejich nadměrný zájem o politické dění v rovině vlády a parlamentu může vést až k ohrožení stability společnosti. Čím více je masa občanů apatická vůči politickému rozhodování, tím spíše je prý možno uspokojovat jejich politické, sociální a ostatní společenské potřeby a zájmy.¹⁵

Také teorie a praxe tzv. demokratického panství elit je předmětem kritiky mnoha politologů a státovědců. Například P. Bachrach a T. Bottomore poukazují na nebezpečí absolutizace a zneužíváním politického postavení vládnoucí garnitury, podceňování politické úlohy řadových občanů a hrozby nastolení autokratické vlády přehlížející potřeby, zájmy a požadavky ovládaných mas.

Zároveň zaznívají připomínky, že existuje i záluďnější a skrytější způsob ovládnutí myšlení a jednání společností, například tím, že elitní skupina kontroluje celou oblast chování ostatních politických stran a společenských iniciativ pomocí soukromých bez-

¹¹ SCHUMPETER, J.: *Kapitalismus, socialismus a demokracie*. Mnichov, 1975.

¹² Viz DOWNS, A.: *An Economic Theory of Democracy*. New York, 1954.

¹³ Srov. např. BURLACKI, F. M. – GALKIN, A. A.: *Politická sociologie kapitalismu*. Praha, 1989, s. 238 a další.

¹⁴ Srov. WIESEMAN, H.: *Political Systems, Some Sociological Approaches*. New York – Washington, 1967; DOWNS, A.: *An Economic Theory of Democracy*. New York, 1954.

¹⁵ Srov. BURLACKI, F. M. – GALKIN, A. A.: *Politická sociologie kapitalismu*. Praha, 1989.

pečnostních aj. agentur. Těsně před volbami pak pravidelně zaplavují mediální prostředky zmanipulovanými informacemi o obsahu tzv. odposlechů příslušníků konkurujících stran, aby zapůsobily na konečné rozhodování voličů. Za pomoci ovládnutí tisku, televize, rozhlasu a jiných médií zpravidla omezují politické diskuse na tzv. „bezpečné problémy“, které neohrožují zájmy a záměry elit.¹⁶

To vše předvídalí někteří teoretici státu a práva již v polovině devatenáctého století, například francouzský politický teoretik, sociolog a historik Alexis de Tocqueville (1805–1859). Ve studii „Starý režim a revoluce (L’Ancien régime et la révolution)“ se zabýval následky toho, co označoval pojmem demokracie. Snažil se nastínit, co je v politice potřeba udělat k zajištění svobody, která podle jeho názoru byla vznikem demokracie ohrožena.¹⁷

Jak vysvětluje Jack Lively, Tocqueville dával termínu demokracie dva významy. V politickém kontextu ho používal pro zastupitelský systém založený na rozšířeném volebním právu, častěji však ve smyslu sociální demokracie, čímž označoval společnost, která považovala za nejvyšší společenskou hodnotu rovnost.¹⁸

Úsilí o působení rovnosti na obecné společenské postoje shrnul Tocqueville pod pojmem individualismus, jemuž však dával poněkud pejorativní nádech. Chápal ho jednak jako víru v individuální rozum, z něhož pramení veškeré potřeby, zájmy a požadavky v oblasti politiky, jednak jako sobecké soustředění na osobní zájmy.

Za základ přirozeného demokratického postoje ve filozofické rovině považoval vzpuru proti nadřazování intelektuální autority a proti způsobu prosazování její pravomoci. Všechny myšlenky a návrhy v oblasti politického života společnosti musí být podle Tocquevillu předloženy k přezkoumání individuálnímu rozumu každého jednotlivce.

Druhou stinnou stránkou demokratického individualismu je egoismus, projevující se snahou jednotlivců využívat všechny příležitosti ke zvyšování osobního nebo rodinného blaha a na základě materiální převahy prosazovat své individuální a skupinové zájmy i v oblasti politiky.

Demokratická ideologie se opírá o intelektuální nezávislost jednotlivce. Ale každá společnost potřebuje intelektuální autoritu, zdroj jednoty, který v myšlení Tocquevillu demokratická společnost nalezla ve veřejném mínění, znamenajícím tyranii většiny.

V podmínkách, kdy každý představuje jeden hlas a nikdo si nemůže činit výlučný nárok na pravdu, musí mít pravdu většina. Tocqueville z toho vyvozuje, že takto si lidé osvojili vlastnost konformity a začali věřit, že názor odlišující se od většiny je špatný, což znamená omezení autonomie jednotlivce.

Další nebezpečí pro fungování demokracie předvídal Tocqueville jednak v tom, že individualistický postoj politických činitelů povede k růstu ústřední moci, jednak v rovnoprávném uniformním zacházení se všemi občany, majícím za následek negativní

¹⁶ Viz blíže BACHRACH, P. – BARATZ, M.: *Nacht und Armat*. Frankfurt, 1977; viz též výše cit. ADAMOVIČ, K. – KRÍŽKOVSKÝ, L.: *Základy politologie*. 2. dopl. vyd. Praha, 2004, s. 138 a 269 an.; viz též DOWNS, A.: *An Economic Theory of Democracy*. New York, 1954.

¹⁷ Viz blíže TOCQUEVILLE, A. de (Překl. V. Jochman): *Demokracie v Americe*. Praha, 1992; též slovenské vydání *O demokracii v Amerike*. Bratislava, 2009; TOCQUEVILLE, A. de (Překl. M. W. Paterson): *L’Ancien régime*. Oxford, 1947; BROGAN, H.: *Tocquavilli*. London, 1973; ZETTERBAUM, M.: *Tocqueville and the problem of Democracy*. Stanford, 1967.

¹⁸ Viz LIVELY, J.: *The Social and Political Thought of Alexis de Tocqueville*. Oxford, 1962; Viz též LIVE-
LY, L.: Tocqueville, Alexis de. In *Blackwellova encyklopedie politického myšlení*. Brno, 1995, s. 520–524.

vztah k regionálním rozdílům a k preferenci státu jako prioritního zakladatele společenských organizací a jediného organizátora kolektivních akcí.

Zdůrazňoval, že to vše může vést k novému druhu despotie – v tom smyslu, že nepředstavuje přímou tyranii, ale vtíravou benevolenci, která odpovídá potřebám jednotlivců a skupin bojujícím se odporovat veřejnému mínění a jsou přitom natolik zaujati soukromými zájmy, že se rádi smiřují s fungováním politického systému, který jim zabezpečuje odpovídající ekonomické hodnoty. V tom Tocqueville spatřoval nebezpečí oslabení nejen svobody, ale i vůle ke svobodě.

Za hlavní nedostatky politické demokracie považoval slabé politické vedení a formální politikou váhu moci veřejného mínění. Uznával, že demokracie v ústřední rovině je nutnou podmínkou demokratické svobody, ale zároveň požadoval co možná nejširší převedení pravomoci na místní samosprávu, umožňující zvýšení účasti lidí na politickém řízení společenských záležitostí.

Jako protiváhu státní moci požadoval vytvoření silného systému dobrovolných organizací, jejichž úkolem bylo zejména: (a) přispět ke krystalizaci a zveřejňování zájmů, potřeb a požadavků občanů, které by se jinak nedostaly na veřejnost; (b) stimulovat vzájemnou pomoc a omezit spoléhání na iniciativu státu; (c) fungovat jako škola občanství, vtahující lidi do činnosti založené na spolupráci; (d) rozbíjet společenskou izolaci a zvyšovat odpovědnost občanů. Nejdůležitější formu dobrovolného sdružování viděl ve svobodných politických stranách a ve svobodě tisku jako podstatné podmínky rozvoje občanských iniciativ a sdružení.

Britský filozof, ekonom a státník John Stuart Mill (1802–1873) dospěl pod vlivem Tocquevilla k přesvědčení, že k uchování demokracie je třeba: (1) v politické praxi důsledně uplatňovat „antagonismus názorů“, (2) prosazovat odbornost všude, kde je použitelná. Aby se zabránilo nebezpečí, že politická většina pohltí menšinu, navrhoval důsledně prosazovat systém poměrného zastoupení.

Zároveň připomínal nutnost čelit hrozbě, že nevdělaní ovládnou vzdělané. K tomu doporučoval zavedení systému zmnoženého hlasování, poskytující vzdělaným právo na dodatečné hlasy. Všichni občané, kromě negramotných, zločinců a neschopných sami sebe uživit, mají mít volební právo a alespoň jeden hlas.

K tomu, aby i takto vylepšený volební systém přinesl praktické výsledky, je podle Milla nutná existence parlamentu, který nemá zpracovávat a pozměňovat legislativu, ale jen pověřovat přípravou potřebných zákonných opatření odborně příslušným legislativním komisím. Cílem mělo být vytvoření rovnováhy mezi všeobecnou participací a pokrokovou vládou na jedné straně a vlivem intelektuální a morální elity společnosti na druhé straně.

Mill si uvědomoval, že taková rovnováha je nejistá a že bude v praxi stále více překonávána vznikem politických stran (zejména v poslední čtvrtině devatenáctého století).

Při všech představách o politickém uspořádání vycházel Mill z principu, že „hlavním příspěvkem ke štěstí je rozvinutá osobnost a hlavní potřebou takové osobnosti je svoboda. Svoboda je součástí štěstí a je nepostradatelná v hledání nových forem štěstí“.¹⁹

¹⁹ Viz RYAN, A.: Mill John Stuart. In *Blakwellova encyklopedie politického myšlení*. Brno, 1995, s. 312.

Přítom byl Mill přesvědčen, že princip svobody může být v politických diskusích o obsahu a funkcích vlády uplatněn jen s přihlédnutím ke stavu širší společenské kultury a morálky.

Jako zastánce prvotních idejí socialismu byl odpůrcem jak konzervatismu, tak přehnaných vizí filozofického radikalismu. Nebezpečí pro demokracii viděl jak ve stále rostoucí ekonomické síle kapitálu a z ní vyvěrající dravosti jeho politických představitelů v boji o politickou moc, tak v myšlení podstatné části střední třídy, posedlé houbou za penězi, a nakonec i v malém vzdělání a nedostatečném informování dělnické třídy. Za hlavní potřebu považoval uchování „antagonismu názorů a prosazování odbornosti všude, kde je potřebná a použitelná“.²⁰

K interpretaci Tocquevillu uvádí L. Hejdánek, že problém spočívá ve značné proměnlivosti zákonů a že je nutno do základů veškeré demokratické zákonodárné činnosti zabudovat určité zásady, které nesmí být měněny podle okolností a opportunity okamžiku. Těmito zásadami mají být základní, nezadatelná a nezcižitelná občanská a lidská práva. Komplikací je, že tak jak byla dosud formulována, jsou podle Hejdánka neúplná a neobsahují to nejpodstatnější – právo na pravdu, svobodu a spravedlnost všemi způsoby vyjadřovat a prosazovat.²¹

Podle E. Rádlu, kterého současní teoretikové také rádi připomínají, je spravedlnost víc než stát a zákon. Zastává názor, že většinová demokracie vůbec není postavena na ideji spravedlnosti, nýbrž jedině na ideji moci. Ani zákony, ani politická moc nemohou samy o sobě garantovat pravdu a spravedlnost, nýbrž pouze vytvářet podmínky, aby se ve společnosti mohli uplatnit jednotlivci a skupiny, chtějící se o vítězství pravdy a spravedlnosti aktivně přičinit.²²

Co v současné době vede myslitele o státu, právu a politice k tomu, aby se vraceli k diskusím o názorech Tocquevillu a Milla na budoucnost tehdy se rodící demokracie, je varování před nebezpečím tyranie většiny.²³

K postižení politických aktivit, ohrožujících v soudobém světě další trvání demokracie, je možno vyjít ze stručné, ale výstižné Wisemanovy charakteristiky jejích principů jako občanské vlády, ve které působí:

1. zastupitelské orgány státní moci obnovované periodicky se konajícími volbami, usnášející se na zákonech a zabezpečující jejich provedení prostřednictvím výkoných orgánů státní moci (exekutivy);
2. dostatečně účinná opozice přijímaná jako nezbytná tvůrčí součást politického systému;
3. spolehlivý a dobře organizovaný mechanismus státní správy, složený z odborníků a loajální vůči každé ústavní vládě;

²⁰ Viz blíže RYAN, A.: Mill John Stuart. In *Blakwellova encyklopedie politického myšlení*. Brno, 1995; viz dále *The Collected Works of John Stuart Mill*. Toronto, 1963; PACKE, M.: *The Life of John Stuart Mill*. London 1954. RYAN, A.: *J. S. Mill*. London – Boston, 1974.

²¹ Viz HEJDÁNEK, L.: Demokracie jako tyranie většiny. *Listy 4*, 1992, roč. XXII. Viz též ADAMOVÁ, K. – KRÍŽKOVSKÝ, L.: *Politologie*. Praha, 1997, s. 281.

²² ADAMOVÁ, K. – KRÍŽKOVSKÝ, L.: *Politologie*. Praha, 1997, s. 281.

²³ Viz blíže např. celou kapitolu „Síla a slabost teorie demokracie“ obsaženou v knize ADAMOVÁ, K. – KRÍŽKOVSKÝ, L.: *Politologie*. Praha, 1997, s. 277–299; dále ADAMOVÁ, K. – KRÍŽKOVSKÝ, L.: *Dějiny myšlení o státě*, část XII: „Myšlení o státě ve 20. století“: Přehled vybraných recentních teoretiků státu. Praha, 2000, s. 295 an. a část XVII: „Teorie právního a sociálního státu“, s. 314 an.

4. soustava nezávislého soudu a prokuratury;
5. fungující systém veřejného mínění jako korektor vládní politiky, uplatňovaný prostřednictvím skupin nátlaku, masových sdělovacích prostředků apod.;
6. návaznost na demokratické tradice a kulturu minulosti, s jasnou vizí ekonomického, sociálního, politického a kulturního vývoje společnosti v budoucnosti.²⁴

K politickému chování označovanému v minulosti i dnes pojmy „tyranie většiny“ a „tyranie menšiny“, „destrukce obsahu, forem a způsobů demokratické vlády lidu“ apod. dochází ve všech těchto uvedených charakteristikách demokracie

Za prvé: volby zastupitelských orgánů státní moci jsou stále více deformovány teatrálními předvolebními akcemi recentně vládnoucích stran a jimi ovládaných vlád, majících k dispozici různé bezpečnostní a informační agentury a mediální prostředky usměrňování myšlení a jednání nejširších vrstev občanů. Těsně před volbami téměř pravidelně šokují občanskou společnost zkršenými a většinou neopodstatněnými informacemi o nezákonných aktivitách politiků opozičních stran, s cílem ovlivnit rozhodování voličů ve svůj prospěch.

Stále významnější úlohu ve volební strategii a taktice politických stran, které prosazují zájmy sice kapitálově mocenských, ale málo početných skupin, je cílené podrývání důvěry nejširších vrstev společnosti ve schopnosti a morální status politiků, stranických sekretariátů a státních institucí mít šířením teze, že „lidé mají blbou náladu“. Je to sice pravda, ale opakovaným konstatováním tohoto stavu pomocí médií, bez vysvětlení jeho příčin a nastínění cest k jeho překonání utvrzuje v širokých vrstvách společnosti přesvědčení, že politika se stala tak zdeformovanou oblastí společenského života, že by bylo pod jejich občanskou důstojnost jít k volbám.

Jde o jedno z nejaktuálnějších nebezpečí pro demokracii v soudobém světě. Přesto s ním mnohé státy politických stran ve volební kalkulaci počítají, a někdy se zdá, že podceňováním životních potřeb většiny občanů a politickou arogancí, vulgarizací, korupčními aférami a odmítáním jednání s opozicí jí záměrně vyvolávají a pěstují. Čím větší množství lidí žijících pod nebo těsně nad hladinou chudoby, důchodců, příslušníků tzv. středních vrstev, živnostníků apod. nevyužije své právo volit, tím větší jsou volební šance stran prosazujících zájmy sice malé, ale za to kapitálově silné a mocné sociální skupiny. Pod jejich patronací, provázené často korupčním působením na rozhodování stranických sekretariátů a předních politických managerů, stačí volební vítězství třeba jen o jedno křeslo v zastupitelských orgánech státní moci k nastolení vlády „Tyranie většiny“. V tomto směru lze souhlasit s kritickými připomínkami k postavení a funkcím parlamentu v současných demokratických společnostech, uvedenými v kapitole „Je parlament budoucností demokracie?“ (autor Jan Škaloud) v knize *Aktuální problémy parlamentarismu*.²⁵

Správně se tam uvádí: (a) že parlament je pro mnoho jeho členů nejen příležitostí k výkonu moci, která se může stát nikoliv mocí reprezentující voliče, ale mocí ovládající voliče (o jejímž obsahu volič netušil, že by nad ním mohla být vykonávána); (b) že

²⁴ Srov. blíže WISEMAN, H.V.: *Political Systems*. New York – Washington, 1967; viz též PARSONS, T.: *The Principal Structure of Community*. Glencov, 1960. Viz též výše Část pátá: „Demokracie“ v knize ADAMOŤ, K. – KRÍŽKOVSKÝ, L.: *Politologie*. Praha, 1997, s. 267–315.

²⁵ ŠIMÍČEK, V. (ed.): *Aktuální problémy parlamentarismu*. Brno, 1996.

parlament je stále více příležitostí k uplatnění ideologie, než k respektování přání, zájmů a tužeb voliče, občana; (c) funkce parlamentu je příležitostí k využití informací pro nástup k osobnímu zbohatnutí; (d) přeměna práce mnoha poslanců ve zvedání rukou nebo stlačování hlasovacích systémů pod taktovkou příslušného stranického vedení a jeho sponzorů v sobě obsahuje nebezpečí ztráty demokratického smyslu parlamentu.²⁶

Za druhé: působení dostatečně účinné opozice jako nezbytné tvůrčí součásti politického systému je pro demokracii požadavek „sine qua non“. Programové odmítání či ignorování názorů, kritických připomínek a návrhů opozice při projednávání návrhů zákonů v parlamentu, záměru vlády a ostatních otázek politického života společnosti, neschopnost vlády činit kompromisy omezováním práva poslanců na informace například arogancí členů vlády při interpelacích vznesených poslanci z opozičních stran atd. je nejen jednou z nejnebezpečnějších forem „Tyranie většiny“ i „Tyranie menšiny“, ale i cestou směřující k zániku demokratické legitimity státní moci.²⁷

Za třetí: požadavek fungování spolehlivého a dobře organizované státní správy, složený z odborníků loajálních každé ústavní vládě je ignorován všude, kde na post hlavy státu je zvolen politik zjevně preferující zájmy jedné strany, kde se členy vlády stávají lidé nemající ani základní znalosti o oboru působnosti ministerstev, jež mají řídit, zcela závislé na různých externích právnících a pokynech vedení strany, která je nominovala, a kteří odmítají svou odpovědnost za (mnohdy neodborné a korupční) jednání svých náměstků a úředníků.

Totéž platí do jisté míry o pracovnících nejvyššího kontrolního úřadu, národní banky a územní samosprávy. Nekompetentnost, neznalost a časté korupční a jiné protiprávní jednání ohrožuje přímo kořeny demokratického uspořádání společnosti.

Za čtvrté: soustava a činnost nezávislého soudnictví, jako jednoho z nových pilířů demokratického státu, je v soudobých demokraciích mnohdy znehodnocována jak mocenskými zásahy do fungování soustavy soudu, tak malou výkonností a odborností některých soudců, způsobujícími velká nakupení nevyřízených kauz, a možnost manipulací s pořadím jejich vyřizování. Toto znehodnocení se projevuje i různými politickými i jinak motivovanými postupy jak při převádění jejich kauz k jiným soudům, tak při jejich věcném vyřizování. Poměrně časté případy korupčního či jiného ovlivňovaného – a někdy i protiprávního jednání soudců, podstatně snižuje prestiž nejen instituce soudů jako jednoho ze základních pilířů demokratického zřízení, ale celé instituce demokratického vládnutí.

Za páté – fungování veřejného mínění jako nezbytného korektivu záměrů a způsobu politického řešení ekonomických, sociálních, kulturních a jiných problémů života společnosti je vládnoucími stranickými a vládními garniturami respektováno, jen když nejsou v rozporu s jejich zájmy. V opačném případě jsou většinou jakékoliv kritické připomínky, náměty a požadavky občanských iniciativ, včetně opozičních stran, odborů a jiných zájmových organizací, vyjadřujících mínění širokých vrstev společnosti, cílevědomě znevažovány, odmítány a propagandisticky odsuzovány. Vládnoucí mašinérii

²⁶ Srov. blíže ŠIMÍČEK, V. (ed.): *Aktuální problémy parlamentarismu*. Brno, 1996, s. 153–160.

²⁷ Mnohé příklady v tomto směru uvádí WINTR, J.: *Česká parlamentní kultura*. Praha, 2010. Stačí podívat se také na internetové stránky českého parlamentu <http://www.psp.cz> a tendence k tyranii většiny v českém parlamentu jsou víc než patrné.

to ulehčuje její možnost působení na převážnou většinu mediálních institucí, zejména televize, rozhlasu a tisku.

Za šesté: návaznost na demokratickou tradici a kulturu minulosti je v naší společnosti, která v minulém století prošla tak propastnými zvraty (jako první světová válka, vybojování státní nezávislosti a suverenity, demokracii masarykovské éry, krize třicátých let, odhodlání bojovat proti hitlerovské agresi, zrada západních spojenců, německá okupace, druhá světová válka, období stalinského budování socialismu, celonárodní obroda „šedesátých let“, sovětská okupace, období normalizace a nakonec zklamání z nesplněných očekávání a představ o svobodě, právu a demokracii po tzv. sametové revoluci mimořádně náročným a složitým procesem, který bude ještě dlouhou dobu probíhat.

To co bylo dosud v oblasti demokratického politického myšlení a jednání od posledního desetiletí minulého století je tak málo, že vyvolává duchovní deziluzi většiny naší společnosti.²⁸

Heslo „pravda a láska zvítězí“ bez určení jak, kdy, v čem a k čemu, je heslem, které sice zaujme, ale nevede ke konkrétnímu naplnění v oblasti politiky.

Heslo „trh zvládne vše“ ve spojení s preferencí politiky individualisticky přepjatého liberalismu mělo v politické, ekonomické, ale i duchovní oblasti společenského života zatím jen neblahé následky. Absolutizace upřednostňování individuálních před celospolečenskými, právně nezajištěná kuponová privatizace, rozkradení národního majetku a převedení jeho hodnot do zahraničí, zevšeobecnění korupčního jednání téměř ve všech oblastech politického, hospodářského a společenského života a hluboký propad politické prestiže téměř všech orgánů státní moci a správy, to vše tvoří soubor příčin a důsledků hluboké krize demokracie, kterou násobí soudobá světová krize finančního kapitálu.

TYRANNY OF THE MAJORITY – A PINPOINT ENDANGERING TODAY’S DEMOCRACY

Summary

The author in her paper deals with a topical issue of the contemporary democratic society. Theoretical considerations in history and today regarding the failure to respect the rights of a political minority appear to be rather vigorous in practice. Debates carried out by democratically elected parliaments illustrate how the majority disregards minorities. The author elaborates on the topic of “tyranny of the majority” as it was treated by Alexis de Tocqueville. There is no doubt that the theory and practice of contemporary democracy has been rather weakened and endangered by this tyranny.

Key words: tyranny of the majority, tradition of democracy, parliamentarism, the elite, challenges of contemporary Czech democracy

Klíčová slova: tyranie většiny, tradice demokracie, parlamentarismus, elity, problémy současné české demokracie

---

²⁸ Srov. též *Zpráva BIS 2012*, <http://www.bis.cz> etc.

AKTUÁLNÍ PROBLÉMY NĚMECKÉ MENŠINY VE 21. STOLETÍ

LUKÁŠ NOVOTNÝ

ÚVOD

V České republice žije dle posledního sčítání lidu z roku 2011 přesně 18 772 obyvatel hlásících se k německé národnosti, což představuje podíl 0,2 % z celkového počtu obyvatel České republiky. Nejvíce jich je situováno při německé hranici, a to v Karlovarském (4504) a Ústeckém kraji (4230).¹ Německá menšina tak zaznamenala citelný pokles svých členů a přestala být třetí nejpočetnější národnostní minoritou v České republice. Dnes požívá tato početná menšina v souladu s českými a mezinárodními standardy všech kulturních, jazykových a politických práv, ovšem podobně jako minority ostatní se i ona potýká se specifickými palčivými problémy, které stojí v cestě jejímu dalšímu populačnímu i kulturnímu rozkvětu. O jaké se jedná a jak moc překonatelné či nepřekonatelné jsou či mohou být, na to si klade za cíl odpovědět tato studie.

Konkrétně stať uvádí tyto aktuální problémy německé menšiny, přičemž autorovi je zřejmé, že tím zmiňuje jen některé a že jiné zůstávají stranou této analýzy:

- sociodemografická situace,
- svazová činnost a kulturní aktivita,
- německý jazyk,
- absence etnické inteligence.

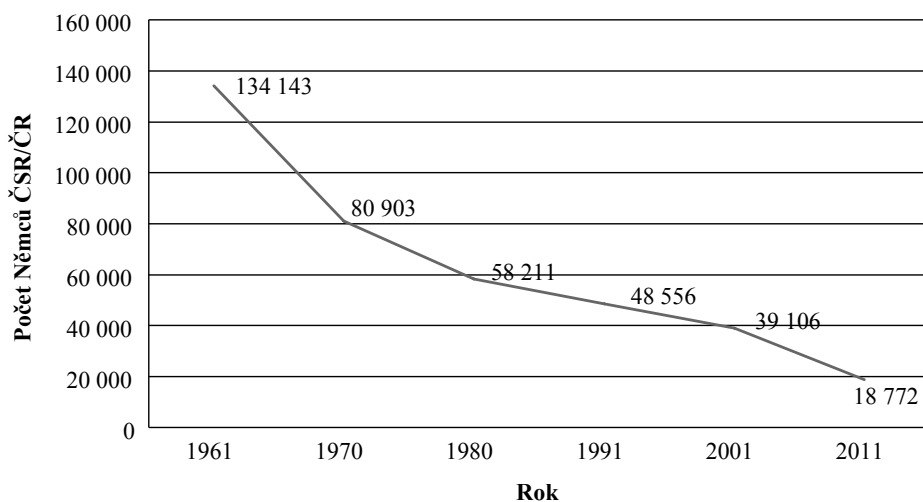
1. SOCIODEMOGRAFICKÁ SITUACE

Od poválečného transferu více než třech milionů Němců z Československa² počet osob této (až do roku 1968 oficiálně neexistující – resp. nepožívala statutu menšiny, což fakticky znemožňovalo její existenci) národnosti trvale klesal, a to zejména v důsledku jejich nepříznivé věkové, pohlavní a vzdělanostní struktury, migrace, ale

¹ *Předběžné výsledky Sčítání lidu, domů a bytů 2011 – Česká republika a kraje* [online]. Český statistický úřad, 31. 1. 2012 [cit. 18. 10. 2012]. Dostupné z: http://www.czso.cz/csu/2012edicniplan.nsf/kapitola/03000-12-n_2012-00.

² ARBURG, A. von – STANĚK, T. (eds.): *Výsídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: Dokumenty z českých archivů*. Středokluky, 2010. Viz šířeji k tomuto tématu též PETRAŠ, R.: *Menšiny v komunistickém Československu*. Praha, 2007.

Graf 1: Němci v ČSR a ČR (1961–2011)

Zdroj: ČSÚ 1961–2011.

také národnostní asimilací s majoritním obyvatelstvem.³ K té docházelo cíleně působením komunistického režimu, jehož cílem bylo menšinu zcela asimilovat s většinovým obyvatelstvem. To se také z velké části podařilo. Jen za poslední dvě sčítání lidu v letech 2001 a 2011, tedy v rozmezí deseti let, klesl počet obyvatel s německou národností o více než 20 000, což představuje více než polovinu původního stavu. Pokles mezi lety 1991 a 2001 pak činil 8500, tedy také nemalá početní proměna (viz Graf 1).

Německá menšina je tak de facto na jakémsi odchodu. Takto strmě klesající počty jejich příslušníků fakticky nelze při naprosté absenci tzv. etnické inteligence a příslušníků mladé generace nahradit či zastavit a s „pomocí“ není možné počítat ani v případě tzv. nových Němců, tedy Němců stěhujících se do České republiky od roku 1989. Těch je jednak málo (a často nemají české státní občanství) na to, aby pokles zastavili, jednak se v mnohém rozcházejí v základním pohledu na reálný svět včetně toho, jaký smysl má mít sdružování se v organizacích menšiny, jak se zde má koncipovat činnost, jaké mají být priority činnosti atd.

Tato čísla nejsou jistě definitivní a zcela věrohodná, a to již proto, že údaj národnosti není ve sčítání lidu povinný a je na tom, kdo daný sčítací arch vyplňuje, zda se k národnosti přihlásí, či nikoli. V době před rokem 1989 existovaly navíc specifické tlaky úřadů na to, aby se Němci ke své národnosti nehlásili. V tom se situace po roce 1989 znatelně proměnila a Němci se k národnosti hlásit mohou naprosto svobodně a bez zábran. To však nemění nic na to, že u části z nich ještě přetrvávají tyto zkušenosti z minulosti

³ K tomu více viz STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993. Dále k tématu také BITTNEROVÁ, D. a kol.: *Kdo jsem a kam patřím?: Identita národnostních menšin a etnických komunit na území České republiky*. Praha, 2005.

a jejich ochota k přihlášení se k národnosti není velká. Ovšem tato data jsou závazná pro uskutečňování politiky státu vůči dané národnosti, a to zpravidla také včetně finanční podpory (třebaže to není důsledně dodržováno).

2. SVAZOVÁ ČINNOST A KULTURNÍ AKTIVITA

Současné sociodemografické tendence, jež vykazují poslední sčítání lidu i jiné prognózy, tedy potvrzují, že příslušníků německé menšiny výrazně ubývá. Sami čeští Němci, reprezentováni dnes dvěma svazy, Kulturním sdružením občanů ČR německé národnosti vzniklém v roce 1969, ještě v důsledku obrodných aktivit před srpnovou invazí do Československa, a Shromážděním Němců v Čechách, na Moravě a ve Slezsku z roku 1992 (předchůdcem byl Svaz Němců v Československu; vznikl 1990), poukazují na diskriminační zacházení a institucionální i jiné přezírání těchto příslušníků především za komunistické éry. Ta spočívala zejména v obecném útisku při realizaci kulturních aktivit a také v nemožnosti využívat němčinu v každodenní komunikaci na veřejnosti. Z důvodu, že němčina coby mateřština nebyla nadále vylepšována ve školním procesu, tak často znalosti příslušníků této národnostní menšiny „zakrslý“ na úrovni dětí, tj. že tito občané jsou schopni mluvené komunikace jen v omezené míře a že jinak nejsou schopni bezchybně v německém jazyce psát a mluvit. Výjimky nalezneme především u příslušníků starší generace, a v regionech, kde byla německá národnostní menšina zastoupena početněji, což se projevilo také na veřejném životě obecně, tj. v Karlovarském či Ústeckém kraji, ovšem takovýchto příslušníků českých Němců není mnoho.

Oba svazy českých Němců se příliš neliší co do kvality realizovaných aktivit, které zpravidla nedosahují nějaké vyšší kulturní či jinak zaznamenatele hodnoty. Nejčastěji se jedná o pravidelné každoročně organizované a již značně ritualizované oslavy (Dne matek, Vánoce atd.), které však slouží v první řadě k tomu, že se členové daných spolků a osoby z řad jejich sympatizantů sejdou, což samo o sobě je považováno za dostačující a pro další život menšiny významné. Dále jde o akce, které reagují na aktuální podněty související s deklarovanými cíli německé menšiny. Za zvláštní zmínku stojí akce realizované v tzv. setkávacích centrech německé národnostní menšiny v regionech, jako například Česko-německé dny v Moravské Třebové, Česko-německý týden v Krnově, dětské tábory nebo vzdělávací semináře pro plný seniory. V poslední době je patrný jistý zaznamenatelel nárůst vzdělávacích činností německé menšiny, což je dáno zejména omládnutím vedení obou spolků a s tím spojenou proměnou akcentů činnosti. To se projevuje také na pozvolné profesionalizaci činnosti menšiny v podobě například sestavení nových internetových stránek nebo spolupráce se sdruženími a institucemi, majícími za cíl posilovat například znalosti němčiny v ČR (jako např. Goethe-Institut nebo Institut für Auslandsbeziehungen), ovšem tyto modernizační aktivity jsou v přímém protikladu s poměrně silným početním úbytkem menšiny, který byl zmíněn výše. Německá menšina se navíc může opřít o zmínku v Československo-německé smlouvě o přátelství z roku 1992, které svědčí o jejím privilegovaném postavení, které mezi ostatními menšinami v ČR obdoby.

Zarážející je také skutečnost, že v obou výše zmíněných zastřešovacích svazech je registrováno ani ne 8000 členů, což nepředstavuje vysoký podíl z celkového počtu příslušníků menšiny.⁴ Nizké bylo toto číslo zejména od roku 2001, kdy platilo, že Němců bylo 39 106. Ovšem nejedná se o „čistý“ počet členů, protože zejména v regionu severozápadních Čech je obvyklé tzv. dvojí členství, tedy příslušnost k oběma těmto svazům. Tamní příslušníci menšiny tím reagují na to, že na ně byl vedle tradičního členství v tzv. Kulturverbandu vyvíjen ještě také jistý tlak na to, aby po revoluci buď přímo vystoupili z Kulturverbandu, označovaného za pohrobka z doby komunismu, či aby alespoň vedle svého původního členství přistoupili i k druhému svazu, přínáležícímu ke Shromáždění Němců v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, vzniklém po roce 1992. Důvody, proč nemá německá menšina nijak velký zájem se sdružovat, je patrně nutné hledat především v minulosti, konkrétně v přetrvávající zkušenosti z poválečných let a s tím spojeném strachu z možných represí, jež je patrný dodnes. Bezprostředně po válce totiž bylo považováno za společensky neúnosné i samo užívání němčiny na veřejnosti, natož aby docházelo ke kulturním či jiným setkáváním, ať už na celostátní, nebo regionální úrovni.

Pro srovnání uveďme situaci Němců na Slovensku, kde z celkového počtu asi 5000 občanů německé národnosti jich je asi 4500 – tedy naprostá většina – registrováno v Karpatoněmeckém spolku, jediné organizaci německé menšiny na Slovensku. Početnější z obou sdružení v České republice je zastřešující organizace pro samostatně registrované regionální svazy, Shromáždění Němců v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, s asi 5000 osobami německé národnosti. Nejpočetnější regionální svazy nalezneme v Karlovarském, Libereckém a Moravskoslezském kraji. První dva kraje jsou tradičně početně silnější co do výskytu Němců a Moravskoslezský kraj aktivizoval jednak české Němce až po roce 1989, protože až do té doby se tam její příslušníci nesměli veřejně sdružovat a jednak je to dáno také regionem Hlučínska, specifickým historickým územím, v němž nedošlo ke klasickému odsunu a v němž jsou dodnes přítomni Němci s českým a od roku 1989 také německým pasem, kteří se však jen neochotně hlásí k německé menšině. Podotkneme také, že dle poslední Zprávy o situaci národnostních menšin na území ČR z roku 2011 dnes existuje 53 občanských sdružení, která mají ve svém názvu či v cílech německou minoritu. To dává tušit, že také kulturní aktivita českých Němců, nebo jejich sympatizantů, je pestřejší, než by se zdálo z dostupných statistických a sociodemografických dat.⁵

Etnická identita je u českých Němců oslabena diskriminačními principy z poválečných let a desetiletí.⁶ Na některé z nich ostatně také ukazují sami příslušníci této národnostní menšiny ve vládní Zprávě o situaci národnostních menšin za rok 2011. Stojí zde také to, že německá menšina je rozptýlena na celém území České republiky, a že „násilná asimilace a perzekuce, která proběhla po 2. světové válce, většinou znemožnila

⁴ NOVOTNÝ, L.: Role sociální a národnostně smíšené rodiny ve světle aktuálního výzkumu o německé menšině v České republice. In MACHAČOVÁ, J. – ŠRAJEROVÁ, O. (eds.): *Sociálně a národnostně smíšená rodina v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti*. Opava, 2003, s. 177–186.

⁵ ÚŘAD VLÁDY ČR (ed.): *Zpráva o situaci národnostních menšin v České republice za rok 2011*. Praha, 2012, s. 12.

⁶ Viz PEŠEK, J. a kol.: *Německé menšiny v právních normách 1938–1948: Československo ve srovnání s vybranými evropskými zeměmi*. Praha, 2006.

udržení jazyka a kultury německé menšiny pro poválečnou generaci“.⁷ Teprve v roce 1968 byla menšina zákonně uznána ústavním zákonem (Zákon o postavení národnosti v ČSSR č. 144/1968), do té doby byl na její příslušníky všemožně vyvíjen tlak na ztrátu etnické příslušnosti a příklon k majoritě. Asimilace a tedy zánik menšiny byl také cílem komunistického režimu, na čemž nic nezměnila ani ta skutečnost, že příslušníkům menšiny bylo od počátku 50. let povoleno shromažďovat se při podnicích v kulturních uskupeních a že vycházel tisk Aufbau und Frieden. V roce 1969 vzniklo Kulturní sdružení občanů německé národnosti, které se v některých regionech brzy na to stává jedním z nejaktivnějších svazů Národní fronty).⁸

Aktivity ve svazech německé menšiny po roce 1989 se dnes zaměřují na zastavení poklesu zájmu o relevantní problémy menšiny, znovunalezení jazykové kompetence v německém jazyce⁹ a historické kontinuity na českém území a hledání nových obsahů. Na tato diskriminační opatření se snažila německá menšina upozornit prostřednictvím petice adresované v roce 2001 Petičnímu výboru Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky. V něm požadovalo Shromáždění Němců alespoň symbolické odškodnění za příkoří, které bylo ta této národnostní menšině páčáno v období komunismu.¹⁰ Petice byla ovšem odmítnuta, a to jak Petičním výborem, tak i širokou veřejností, považující požadavky menšiny většinou za neoprávněné. Problémové v případě této petice bylo však mimojiné i to, že požaduje např. revidovat výsledky spojeneckých dohod z poválečného období, které se promítly do vnitrostátního zákonodárství. Petice požadovala dokonce náhradu za peněžní reformu z roku 1945, kdy byla likvidována protektorátní měna a nahrazena československou.

Na straně jedné vyplývá z výzkumů veřejného mínění, například těch, realizovaných Sociologickým ústavem AV ČR, to, že se začíná proměňovat pohled na Německo, kdy například 54 % české veřejnosti se domnívá, že je Čechům německá kultura blízká a vzorem pro Čechy jsou též dobré ekonomické úspěchy, ovšem co se historie týče, převládají nadále resentimenty, tu ve větší, tu jen v latentní podobě.¹¹

Nepříznivá je pohlavní, věková a vzdělanostní struktura menšiny. Většinu stále představují ženy, podle sčítání lidu z roku 2001 je to 53 %. Podobné je to i ve svazech men-

⁷ „Nejedná se o menšinu s problémem integrace nebo migrace, ale naopak o starousedlíky, seniory, kteří potřebují pomoci, protože v poválečných dobách byli znerovnoprávnění. K nápravě těchto křivd bohužel nikdy nedošlo a občané německé národnosti tím zůstali v sociálně znevýhodněné situaci do dneška (nesměli se vzdělávat, měli menší platy, a v důsledku toho mají dnes menší důchody). SN problémy nezaznamenalo.“ Viz ÚŘAD VLÁDY ČR (ed.): *Zpráva o situaci národnostních menšin v České republice za rok 2011*. Praha, 2012, s. 30.

⁸ Více k tomuto tématu a stejně tak k problematice německé menšiny a jejího vývoje PETRÁŠ, R.: *Menšiny v komunistickém Československu*. Praha, 2007; GABAL, I.: *Etnické menšiny ve střední Evropě: Konflikt nebo integrace*. Praha, 1999.

⁹ NOVOTNÝ, L.: O němčině jako mateřském jazyce ve střední Evropě: Jazyková situace u příslušníků německých menšin ve světle sociologických výzkumů. In ŠRAJEROVÁ, O. (ed.): *Národnostní menšiny na přelomu tisíciletí*. Opava, 2002, s. 254–260; SOKOLOVÁ, G.: O jazykovém zaměření Slováků a Němců žijících v severních Čechách (na základě sociologických výzkumů). *Slezský sborník*, 1991, roč. 89, č. 3/4, s. 174.

¹⁰ PAVLÍČEK, V.: Petice nebo provokace. In *O české státnosti*, 1. díl: Český stát a Němci. Praha, 2002; viz k tomu též NOVOTNÝ, L.: *Spolková republika Německo*. Praha, 2013, s. 133; KOPEČEK, L. a kol.: *Etnické menšiny a česká politika: Analýza stranických přístupů k etnické a imigrační politice po roce 1989*. Brno, 2004.

¹¹ Viz například bulletin oddělení České pohraničí Sociologického ústavu AV ČR „Česko-německé souvislosti“, umístěný na <http://www.borderland.cz>. Viz také NOVOTNÝ, L.: Dekrety, odsun v historické paměti Čechů: Výsledky reprezentativního dotazníkového šetření. *Naše společnost*, 2012, č. 2, s. 30–34.

šiny, i zde dominují ženy a tomu často odpovídá také zaměření činnosti (orientované na „ženské kluby“, šití krojů, zpěv atd.). Ve svazech Němců představuje průměrný věk asi 65 let u Shromáždění Němců v Čechách, na Moravě a ve Slezsku a 69 let u Kulturního sdružení občanů ČR německé národnosti. To ostatně odpovídá i demografickým datům: u žen převládá věk od 50 až do 70 let, věková struktura mužů je ještě více nepříznivá, 34 % jich je ve věku nad 70 let.

Absence etnické inteligence výrazně ovlivňuje celkovou prezentaci německé menšiny. Chybí hnací síla kulturní produkce, tvořící a uchováající kulturní bohatství menšiny, navíc dnešní mladá generace představující malé procento z celkové věkové skladby (jen necelých 13 % českých Němců je ve věku do 29 let, ve věku do 14 let jsou to pouze 4 %) již identifikaci s německou národností v naprosté většině necítí. Necelá polovina příslušníků menšiny dosáhla pouze základního vzdělání, druhou nejpočetnější skupinou jsou absolventi učilišť bez maturity. To dokládá také vládní Zpráva o situaci národních menšin za rok 2011, v níž za Kulturní sdružení občanů ČR německé národnosti stojí: „Svaz se proto stále potýká s nedostatkem mladších, aktivních členů a tím následně i s malým a upadajícím zájmem o činnost v něm.“¹² Téma odškodnění následně zaznělo také v roce 2005 v souvislosti s tzv. humanitárním gestem české vlády vůči německým antifašistům. Svazy německé menšiny jej sice přivítaly, ovšem poukázaly na to, že i další skupiny z řad českých Němců by se zasloužily odškodnit. Výsledkem onoho gesta ovšem nebylo peněžité odškodnění, ale omluva s následnými finančními prostředky poskytnutými na financování dokumentačních a muzejních aktivit této skupiny obyvatelstva.

Sama německá menšina pak pro zmírnění situace příslušníků menšiny organizuje prostřednictvím organizace BUSOW (Bildungs- und Sozialwerk) lázeňské pobyty a ambulantní rehabilitace. Další organizací, založenou též Shromážděním Němců, je společnost Bohemia Troppau. Ta podporuje rozvoj podnikání malých a středních živnostníků v podobě výhodných půjček.

3. NĚMECKÝ JAZYK

Velkým problémem pro další faktickou existenci německé menšiny je rapidně se snižující znalost německého jazyka mezi jejími příslušníky.¹³ Ta se zdá být nezastavitelná, a to i přes značnou pomoc, kterou svazům německé menšiny poskytují zejména německé a případně také rakouské instituce, mezi nimi zejména Institut für Auslandsbeziehungen se sídlem ve Stuttgartu nebo Goethe-Institut, tedy zejména jeho pražská pobočka. Němčina je v dnešní době obecně na ústupu, a to i přesto, že dle průzkumu Česko-německé obchodní a průmyslové komory hraje pro 90 % německých firem v České republice znalost německého jazyka významnou roli. Na základě přu-

¹² To ovšem platí také o Shromáždění Němců v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, kde platí obdobná situace. ÚŘAD VLÁDY ČR (ed.): *Zpráva o situaci národnostních menšin v České republice za rok 2011*. Praha, 2012, s. 24.

¹³ Viz k tomuto tématu mimo jiné ŠATAVA, L.: *Jazyk a identita etnických menšin: Možnosti zachování a revitalizace*. Praha, 2009.

zkumu z roku 2010 zastává 77 % Čechů názor, že je němčina důležitým profesním faktorem.

Mezi příslušníky menšiny můžeme dnes odlišit několik skupin dle stupně znalosti němčiny coby mateřštiny.¹⁴ Diferencujícími kritérii jsou zde zejména věk a místo bydliště. Je to takřka výlučně nejstarší generace nad 70 let žijící při německé hranici, která může ještě dnes disponovat dobrými znalostmi němčiny a každopádně se k tomuto jazyku hlásí jako k mateřštině. Druhou skupinu představuje skupina nad 50 let z toho samého regionu či obecně starší lidé z řad německé menšiny i z jiných oblastí České republiky, samozřejmě zejména z pohraničních oblastí, kde si tito občané udrželi i v době komunismu v intenzivnější či méně intenzivnější podobě neformální vazby a mezilidský kontakt v němčině. Tato skupina se sice ještě k němčině coby mateřštině hlásí, ovšem již byla fakticky socializována v českém jazyce a znalosti němčiny odpovídají již prvnímu cizímu jazyku a nikoli mateřštině. To je patrné z jejich ústního i písemného projevu. Nicméně i tato skupina považuje dobrou znalost německého jazyka za základ dalšího přežití německé menšiny a převažuje u ní silný emocionální vztah k němčině. Třetí skupinu tvoří všichni ostatní ti, kdo se hlásí k německé menšině. Pro ně je němčina již jednoznačně cizím jazykem, třebaže mohou mít i tito příslušníci k jejímu osvojení si pozitivní vztah a považují její dobrou znalost za významný faktor (již jakési uměle vytvořené, ale nicméně v ojedinělé míře ještě intenzivně prožívané) etnické identity. U této skupiny ovšem většinou dochází k velkému odcizení se od tradičního pojetí menšiny i jejich problémů. Tito občané tvoří jakousi „novou“ menšinu a budou asi i její poslední početněji se vyskytující se generací. Na nich již nebude záviset jazykový transport, který tím bude pravděpodobně již nevyhnutelně zpřetrhán, ale zůstane jí zejména udržování či například také literární či jiné zachycení produkce a tradic menšiny. Tato generace dnes vede svazy obou uskupení německé menšiny a představuje tak faktickou reprezentaci této národnostní skupiny.

Za účelem posílení jazykové zdatnosti nejen členů německé menšiny založilo Shromáždění Němců v Čechách, na Moravě a ve Slezsku Základní školu česko-německého porozumění (Grundschule der deutsch-tschechischen Verständigung). Tato vzdělávací instituce byla založena v roce 1991 Svazem Němců v Československu, tedy předchůdcem Shromáždění Němců. Škola se vyznačuje zejména rozšířenou výukou německého jazyka, která v českém prostředí v takovéto míře prakticky nemá obdobu. Svaz Němců v Československu založil v roce 1995 také nadstavbu nad onu základní školu, a to Gymnázium Thomase Manna (Thomas-Mann-Gymnasium), tedy školu, která nabízí osmileté gymnaziální vzdělání opět s rozšířenou výukou němčiny. Obě školy sídlí v Praze a de facto nevykonávají jakousi svornickou roli německé menšiny, protože její naprostá většina sídlí v pohraničních oblastech a nikoli v hlavním městě. Jejich přínos tak spočívá zejména v šíření výuky němčiny.

¹⁴ NOVOTNÝ, L.: O němčině jako mateřském jazyce ve střední Evropě: Jazyková situace u příslušníků německých menšin ve světle sociologických výzkumů. In ŠRAJEROVÁ, O. (ed.): *Národnostní menšiny na přelomu tisíciletí*. Opava, 2002, s. 254–260.

4. ABSENCE ETNICKÉ INTELIGENCE

Nemůžeme říci, že by tato skupina obyvatelstva mezi příslušníky německé národnostní menšiny vůbec neexistovala, ovšem její zastoupení není početně významné a zejména nijak nepřispívá k faktickému rozvoji němčiny. Nereprezentuje ji a ani nepřispívá k jejímu intelektuálnímu rozvoji. Jedná se o velmi izolovanou a početně marginální skupinu, která je navíc neorganizovaná a jeví jen velmi nízký zájem spolupracovat s příslušnými regionálními svazy či setkávacími centry německé menšiny. Přitom je evidentní, že bez těchto osob a bez jejich soustředěné kulturní, politické a ekonomické aktivity ve prospěch českých Němců je rozvoj jakékoli menšiny z dlouhodobého hlediska nemožný.

Německá menšina si zde „vypomáhá“ často etnickou inteligencí sudetských Němců, zejména jejich intelektuálních uskupení, jako Spolku Adalberta Stiftera nebo Sdružení Ackermannovy obce. To pro ni a její kulturní a svazovou činnost je jednoznačně přínosem, neboť členové jednotlivých spolků německé menšiny participují na jejich vzdělávacích či kulturních akcích a sami sudetští Němci pro tyto české Němce připravují různé aktivity či je podporují při vytváření aktivit vlastních. Typickým příkladem napojení příslušníků německé menšiny a sudetských Němců je existence Centra Adalberta Stiftera v Horní Plané. Toto centrum vede sudetský Němec Horst Löffler a centrum vykonává de facto roli setkávacího centra pro Němce žijících v českém blízkém okolí (Böhmerwaldverein). Tato, ale i jiná spolupráce, a to i na úrovni jednotlivých regionálních svazů nebo setkávacích center (Begegnungszentren), se však nutně neobejde bez kooperace také na ideologické úrovni, kdy jsou některé cíle sudetských Němců a jejich uskupení de facto a přitom na první pohled nenásilně vnášeny také do činnosti a programových priorit svazů německé menšiny.

Obzvláště viditelné je to zejména na příkladu spolupráce Kulturního sdružení občanů německé národnosti, ale také Shromáždění Němců, resp. některých jejích svazů (setkávajících center), s pražskou pobočkou Sudetoněmeckého krajanského sdružení. Ta se dnes nachází v jakési relativně utlumové fázi, ovšem kulminovala před třemi čtyřmi lety a projevovala se v nepřetržitém zapojování českých Němců do aktivit této „kanceláře“. Pro české Němce je i tato spolupráce, či spolupráce jí podobná, spíše přínosná, jednak na úrovni transportu německého jazyka, jednak co do kulturního a částečně také materiálního vyžití. Jaký je její přínos z hlediska dalšího rozvoje česko-německých vztahů a zda je tato spolupráce nosná i pro budoucnost, také s ohledem na nízké zapojení nejmladší generace z řad německé menšiny, je však otázkou jinou...

ZÁVĚR

Cílem tohoto příspěvku bylo analyzovat některé vybrané sociodemografické a politicko-kulturní problémy německé národnostní menšiny, s nimiž se potýká ve 21. století. Poukázáno bylo zejména na tyto čtyři: sociodemografickou situaci této národnostní skupiny, svazovou činnost a její kulturní aktivita, schopnost využívat německý jazyk v běžné komunikaci a absenci etnické inteligence.

První problém, tedy sociodemografická situace, je řešitelný těžko. Mladá generace se evidentně k německé národnosti nebo i k němčině již nehlásí a lze se domnívat, že nestojí ani o vytváření další šíření kulturního odkazu této národnostní skupiny. Pokud se tak děje, je to v ojedinělých případech a vznikají díla (například literární produkce, odborné knihy, taneční kroužky nebo výstavy), která mají pro německou menšinu o to větší hodnotu. Pro podporu nejmladší generace českých Němců byl Shromážděním Němců založen spolek Jukon, jehož funkce pro mobilizaci této části německé menšiny je však dosud značně marginální.

Druhý problém, svazová činnost a kulturní aktivita menšiny, je „jen“ jakýmsi interním problémem německé menšiny. V poslední době je sice patrný jistý nárůst aktivit spojených ovšem již s nástupem mladé generace do čela svazů německé menšiny, kteří k uchování jazyka a kulturních tradic již přistupují liberálněji a organizované kulturní aktivity se otevírají i širšímu kruhu veřejnosti. To sice může být cesta, jak kulturně zachovat německou menšinu, ovšem je pak otázkou, kolik z realizovaných činností s ní a jejími kulturními tradicemi a cíli skutečně souvisí. Nejviditelnějším kulturním počinem německé menšiny je pak každoročně vždy na podzim se uskutečňovaná „Großveranstaltung“, tedy velké kulturní setkání, přičemž míněna je prezentace kulturních aktivit příslušníků jednotlivých regionálních svazů, konaná v Praze.

Třetí problém je téma německého jazyka a jeho úlohy při utváření identity menšiny. Zde je též patrný nevyhnutelný propad úrovně znalosti, ovšem menšina se může opřít o instituce v Německu, které jí poskytují značnou především materiální a finanční pomoc. Ta je ovšem již de facto realizována jako pomoc v rozvoji němčiny coby cizího jazyka. Takto se ostatně přistupuje i k výuce německého jazyka v některých setkávacích centrech německé menšiny. Také dnešní nositelé německé tradice a představitelé německých menšinových svazů používají němčinu již coby první cizí jazyk, jakkoli může být běžné, že k jejímu osvojení mohou mít větší předpoklady, což se může projevit na vyšší úrovni znalosti. Pravidlem to ale není.

Čtvrtý a poslední analyzovaný problém se týkal absence etnické inteligence německé menšiny. Toto téma přímo souvisí s body předchozími. Pokud totiž svazy německé menšiny nedokáží tyto lidi, hlásící se německé menšině nebo lidi s ní sympatizující, oslovit, a to vhodnou programovou nabídkou, či jim nedokáží poskytnout prostor k realizaci svých aktivit (například v podobě podpory vydání publikace nebo realizace výstav atd.), zůstává tato skupina izolována. A stejně je to s poklesem jejich znalosti němčiny, která často neumožňuje zajistit oně nepočteně zastoupené etnické inteligenci roli názorových vůdců.

Sociodemografický i kulturní vývoj tak evidentně jde proti dobré budoucnosti německé menšiny a je a bude na představitelích jejich svazů, jak se s tím v brzké době vypořádá.

TOPICAL ISSUES OF THE GERMAN MINORITY IN THE 21st CENTURY

Summary

The paper describes topical issues of the German minority in the Czech Republic. The German minority is the third largest in the country; however today it just reminds of the fact that before their after-war relocation Germans lived in the territory of the Czechoslovak Republic along with the Czechs and other ethnic and language minorities. The author focuses on the socio-demographic and socio-economic characteristics of the German minority, which significantly determine their position within the Czech Republic. The aim is to describe basic circumstances of forming the ethnic identity of Czech Germans with a special regard to their cultural and union life and the specificity of using the German language as their internal communication code used inside the minority. The author tackles the fact that the minority has no intellectual representatives which has a substantial impact upon the quality of their activities.

Key words: minorities in the Czech Republic, ethnic and language affiliation, German minority, cultural activities, Assembly of Germans, language issue

Klíčová slova: menšiny v České republice, národnost, německá menšina, kulturní aktivity, Shromáždění Němců, jazyková otázka

PRÁVA MENŠIN VE VÝUCE NA STŘEDNÍCH ŠKOLÁCH

MICHAL URBAN*

Cílem tohoto příspěvku je zmapovat, do jaké míry mají být práva nejrůznějších menšin vyučována v rámci středoškolské výuky. Vycházíme zejména z platných rámcových vzdělávacích programů pro gymnaziální a odborné vzdělávání, ve kterých nacházíme práva menšin jak v občanskovědním základu, tak v průřezových tématech. V další části příspěvku představujeme vybrané poznatky psychologie a didaktiky, které považujeme za významné pro efektivní výuku práv menšin na středních školách. Na závěr přicházíme s příkladným výčtem některých výukových metod, které se dobře hodí ke středoškolské výuce práv menšin.

1. PRÁVA MENŠIN V KURIKULÁRNÍCH DOKUMENTECH

Podle Rámcového vzdělávacího programu pro gymnaziální vzdělávání, závazného dokumentu stanovujícího požadavky ohledně toho, co má být na gymnáziích vyučováno, se téma menšin dotýká celé řady vyučovaných oblastí. Základní informace získají studenti ve vzdělávacích oborech Český jazyk a literatura, Cizí jazyk, Občanský a společenskovední základ, Dějepis a Geografie. Jedním z cílů oblasti Člověk a společnost, do které patří Občanský a společenskovední základ, Dějepis a Geografie, patří proto např. „vnímání sounáležitosti s evropskou kulturou, pochopení civilizačního přínosu různých kultur v závislosti na širších společenských podmínkách, uplatňování tolerantních postojů vůči minoritním skupinám ve společnosti, odhalování rasistických, xenofobních a extremistických názorů a postojů v mezilidském styku“.¹ Občanský a společenskovední základ potom po studentech explicitně vyžaduje, aby se naučili obhajovat svá lidská práva, respektovat lidská práva druhých lidí a „uvážlivě vystupovat“ proti jejich porušování.²

Nejvíce prostoru v Rámcovém vzdělávacím programu pro gymnaziální vzdělávání je věnováno tématu menšin v průřezovém tématu Multikulturní výchova. To se nemá

* Tento příspěvek vychází i z autorovy dizertační práce s názvem *Efektivní strategie formování právního vědomí u studentů středních škol*.

¹ BALADA, J. a kol.: *Rámcový vzdělávací program pro gymnázia* [online]. Praha, 2007, s. 39, dostupné z: http://www.msmt.cz/uploads/Vzdelavani/Skolska_reforma/RVP/RVP_gymnazia.pdf.

² BALADA, J. a kol.: *Rámcový vzdělávací program pro gymnázia*. Praha, 2007, s. 41.

omezovat „jen na informace, které žáci získají zejména ve vzdělávacích oborech Český jazyk a literatura, Cizí jazyk, Občanský a společenskovědní základ, Dějepis, Geografie, které mají s multikulturní výchovou úzkou souvislost, ale snaží se stimulovat, ovlivňovat či korigovat postoje, hodnotový systém a jednání žáků, posilovat jejich schopnosti začlenit se do multikulturních aktivit a být úspěšní v mezinárodní spolupráci. Multikulturní výchova se zaměřuje zejména na poznání a pochopení kulturních diferencí mezi lidmi nejrůznějšího původu, mezilidské vztahy, interkulturní komunikaci a přizpůsobení životu v multikulturní společnosti.“³

Studenti by se v rámci tohoto tématu, které může být realizováno jako samostatný předmět, rozpuštěno do jiných předmětů nebo se například uskutečnit v podobě projektového týdne, měli naučit mimo jiné následující:

- „respektovat skutečnost, že každý člověk pochází z nějakého etnika, a ztotožňovat se s názorem, že všechny etnické skupiny jsou rovnocenné a že všichni lidé mají právo žít společně a spolupracovat,“⁴
- „umět aktivně čelit projevům amorality, intolerance, xenofobie, diskriminace a rasismu,“⁵
- „uvědomovat si neslučitelnost rasové, náboženské či jiné intolerance s demokracií,“⁶
- „chápat, respektovat a aktivně hájit myšlenku, že každý jedinec má odpovědnost za to, aby byla odstraněna diskriminace a předsudky vůči lidem různých etnických skupin, národností, barvy pleti, náboženství, sociálního původu, pohlaví a sexuální orientace.“⁷

Částečně se tématu práv menšin týká i občanská klíčová kompetence,⁸ jejíž součástí je i např. respektování „různorodosti hodnot, názorů, postojů a schopností ostatních lidí“. Podobně tak v průřezovém tématu Mediální výchova mají studenti sledovat, jak stereotypně informují média o nejrůznějších menšinách.⁹ Rámcový vzdělávací program pro gymnaziální vzdělávání tedy podle našeho názoru umožňuje, aby se jednotlivé školy tématu práv menšin dostatečně věnovaly. Současně je třeba vzít v úvahu, že jednotlivé školy nevyučují přímo podle rámcových vzdělávacích programů, ale podle školních vzdělávacích programů, které na jejich základě vypracovávají a které by logicky měly dodržovat základní stanovené rámce.

Středoškolské odborné vzdělávání neobsahuje jeden rámcový vzdělávací program, jako je to v případě gymnázií, ale cca 275 odlišných oborů, které mají každý svůj vlastní rámcový vzdělávací program (dále též jen „RVP“).¹⁰ Klíčové pasáže jednotlivých RVP co do našeho tématu ovšem vycházejí ze stejné koncepce, tj. můžeme je analyzovat najednou. Níže citované formulace sice neobsahují všechny RVP, celkový přístup k vzdělávání v oblasti práv menšin všech RVP, která jsme pročetli, je nicméně podobný.

³ Tamtéž, s. 75.

⁴ Tamtéž, s. 73.

⁵ Tamtéž, s. 74.

⁶ Tamtéž.

⁷ Tamtéž.

⁸ Tj. soubor vědomostí, dovedností, zkušeností, postojů a hodnot důležitých pro učení, osobní rozvoj a uplatnění v životě. PRŮCHA, J. – WALTEROVÁ, E. – MAREŠ, J.: *Pedagogický slovník 6*. Praha, 2009, s. 129–130.

⁹ BALADA, J. a kol.: *Rámcový vzdělávací program pro gymnázia*. Praha, 2007, s. 78.

¹⁰ Viz NÁRODNÍ ÚSTAV ODBORNÉHO VZDĚLÁVÁNÍ: *Rámcové vzdělávací programy* [online]. 2008 [cit. 30. 9. 2012], dostupné z: <http://www.nuov.cz/ramcove-vzdelavaci-programy>.

Podobně jako na gymnáziích, téma práv nejrůznějších menšin se nachází jak v tzv. Občanském vzdělávacím základě, tak v průřezovém tématu, které se ve středoškolských odborných RVP nazývá Občan v demokratické společnosti. Obecným cílem Občanského vzdělávacího základu v odborném školství (někdy nazývaného jen společenskovední vzdělávání) je „připravit žáky na aktivní občanský život v demokratické společnosti. Výchova k demokratickému občanství směřuje především k pozitivnímu ovlivňování hodnotové orientace žáků tak, aby byli slušnými lidmi a informovanými aktivními občany svého demokratického státu, aby jednali odpovědně a uvážlivě nejen ku vlastnímu prospěchu, ale též pro veřejný zájem a prospěch.“¹¹ Bližší specifikace tohoto cíle potom zahrnuje požadavky toho, co by se studenti měli naučit, jako např. „na základě vlastní identity ctít identitu jiných lidí, považovat je za stejně hodnotné jako sebe sama – tedy oprostít se ve vztahu k jiným lidem od předsudků, netolerantního jednání a nesnášenlivosti“¹², „na konkrétních příkladech vysvětlí, z čeho může vzniknout napětí nebo konflikt mezi příslušníky většinové společnosti a příslušníky některé z menšin“, „uveďte příklady extremismu, např. na základě mediálního zpravodajství nebo pozorováním jednání lidí kolem sebe; vysvětlí, proč jsou extremistické názory a jednání nebezpečné,“ nebo objasní pojmy jako „většina a menšiny ve společnosti – klady vzájemného obohacování a problémy multikulturního soužití; migrace v současném světě, migranti, azylantí“.¹³

Druhou významnou oblastí, ve které se odborné RVP právům menšin věnují, je průřezové téma Občan v demokratické společnosti. Má se zaměřovat na „na vytváření a upevňování takových postojů a hodnotové orientace žáků, které jsou potřebné pro fungování a zdokonalování demokracie. Nejde však pouze o postoje, hodnoty a jejich preference, ale také o budování občanské gramotnosti žáků, tj. osvojení si faktické, věcné a normativní stránky jednání odpovědného aktivního občana“.¹⁴ RVP i v rámci odborného vzdělávání počítají s tím, že tyto vědomosti a dovednosti budou studenti „nejvíce získávat ve vyučovacích předmětech zaměřených na výchovu k občanství a společenskovední vzdělávání, tedy např. v občanské nauce, v základech společenských věd nebo v dějepisu“.¹⁵

Odborné RVP pojednávají i o občanské kompetenci a kulturním povědomí, které mají podporovat směřování vzdělávání k tomu, aby „absolventi uznávali podle svých schopností a možností hodnoty a postoje podstatné pro život v demokratické společnosti a dodržovali je, jednali v souladu s udržitelným rozvojem a podporovali hodnoty národní, evropské i světové kultury, tzn. že absolventi by měli jednat odpovědně a samostatně nejen ve vlastním, ale i ve veřejném zájmu; dodržovat zákony, respektovat práva a osobnost druhých lidí (popř. jejich kulturní specifika) a oprostít se od nesnášenlivosti, xenofobie a diskriminace; ... uvědomovat si – v rámci plurality a multikulturního soužití – vlastní kulturní, národní a osobnostní identitu, přistupovat s aktivní tolerancí k identitě druhých“.¹⁶ Celkově tedy můžeme uzavřít, že i v RVP pro odborné vzdělá-

¹¹ MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ, MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY: *Rámcový vzdělávací program pro obor vzdělání Elektrotechnické a strojně montážní práce* [online]. Praha, 2010, s. 16, dostupné z: http://zpd.nuov.cz/RVP_4_vlna/RVP_2651E01_Elektrotechnicke_a_strojne_montazni_prace.pdf.

¹² Tamtéž, s. 17.

¹³ Tamtéž, s. 17–20.

¹⁴ Tamtéž, s. 35.

¹⁵ Tamtéž, s. 36.

¹⁶ Tamtéž, s. 8.

vání je vytvořen dostatečný prostor na to, aby se tématu práv menšin věnovala pozornost. Samozřejmě je třeba mít stále na paměti, že se pohybujeme v rovině teoretických předpokladů, nikoli skutečné školní praxe, která se může od požadavků kurikulárních dokumentů značně lišit.

2. VYBRANÉ POZNATKY Z PSYCHOLOGIE A DIDAKTIKY

Aby učitel mohl dobře učit, musí nepochybně dobře znát své studenty. Proto v této části představíme některé poznatky z psychologie a didaktiky, které učitelům pomáhají lépe rozumět svým studentům a zejména pak způsobům, jak se učí.

V první řadě představíme základní myšlenky tzv. pedagogického konstruktivismu, resp. konstruktivistické koncepce vyučování, která patří v současnosti k nejvýznamnějším didaktickým teoriím.¹⁷ Vychází ze zjištění, že žádné poznání není jen výsledkem mechanického opakování toho, co jsme viděli či slyšeli, ale že vždy dochází k novému přestrukturování daných poznatků.¹⁸ Málokdo poté, co přečetl román, nebo i jen jednu jeho stránku, bude schopný slovo od slova text zopakovat, ale zřejmě bude schopen svými vlastními slovy převyprávět jeho děj. Tento děj se nicméně bude v závislosti na předchozí osobní zkušenosti každého čtenáře do určité míry lišit. Podobně tak podle konstruktivismu studenti osvojované skutečnosti nepřijímají pasivně od učitele, ale sami je aktivně s pomocí učitele konstruují. Značný důraz konstruktivismus klade na aktivitu poznávajícího subjektu, tj. studenta.

Konstruktivismus považuje učení za proces, v rámci kterého jsou nejprve aktivizovány původní studentovy znalosti, představy a postoje (tzv. prekoncepty, tj. spontánní koncepty studentů, které vznikly na základě předchozích interakcí s okolím).¹⁹ V další fázi jsou tyto studentovy prekoncepty konfrontovány s novými skutečnostmi a studenti jsou vedeni k tomu, aby si uvědomili význam daných poznatků pro sebe, poznávanou skutečnost i širší kontext. Nové poznatky jsou integrovány do již existujících „poznatkových sítí“, tj. dosavadního vědění a studenti v rámci poznávání spojují dosavadní fragmenty informací do smysluplných struktur. Učitelova role spočívá zejména v citlivém řízení tohoto procesu pomocí účinných metod a strategií, důraz je kladen na diskuzi, argumentaci, řešení problémů ze života, tvořivé myšlení a skupinovou práci. V poslední fázi studenti (s pomocí učitele) sami reflektují, jak se během učení proměnilo jejich vnímání původních prekonceptů a jaké učební postupy se pro ně ukazují jako efektivní. Sociální konstruktivismus zdůrazňuje navíc nezastupitelnou roli sociální interakce a kultury v procesu konstrukce poznání, což se v didaktice projevuje zejména důrazem na kooperativní (skupinové) učení.²⁰

¹⁷ SKALKOVÁ, J.: *Obecná didaktika: vyučovací proces, učivo a jeho výběr, metody, organizační formy vyučování*. Praha, 2007, s. 114.

¹⁸ KOSÍKOVÁ, V.: *Psychologie ve vzdělávání a její psychodidaktické aspekty*. Praha, 2011, s. 90 an.

¹⁹ SKALKOVÁ, J.: *Obecná didaktika: vyučovací proces, učivo a jeho výběr, metody, organizační formy vyučování*. Praha, 2007, s. 114.

²⁰ PRŮCHA, J. – WALTEROVÁ, E. – MAREŠ, J.: *Pedagogický slovník 6*. Praha, 2009, s. 131–132; SKALKOVÁ, J.: *Obecná didaktika: vyučovací proces, učivo a jeho výběr, metody, organizační formy vyučování*. Praha, 2007, s. 114 an.; KOSÍKOVÁ, V.: *Psychologie ve vzdělávání a její psychodidaktické aspekty*. Praha, 2011, s. 90 an.

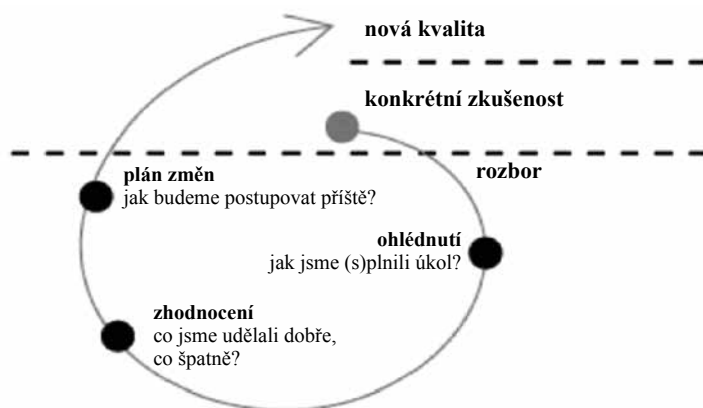

Pro konstruktivisticky pojatou výuku je dále charakteristické, že učitel navozuje příležitosti pro rozvoj samostatného a kritického myšlení studentů – jeho výuka nespočívá pouze na faktech a jejich reprodukci při zkoušení, ale zahrnuje problémové úlohy s nejednoznačnými řešeními, což se v případě práv menšin více než nabízí. Podstatné také je, že velkou část výuky má tvořit prostor pro diskuzi, ve které studenti formulují své názory a konfrontují je s pohledem ostatních studentů. Cílem pedagogického konstruktivismu je tedy učit studenty samostatně aktivně přemýšlet a aktivně pracovat s osvojovanými pojmy. Důraz klade na skupinovou práci, protože i v reálném životě se značná část učení (a také práce) odehrává v nevelkých skupinách. Za významný aspekt považujeme také převedení části odpovědnosti za učení z učitele na studenta, jehož aktivní účast v hodinách je nejen vítanou, ale naprosto nezbytnou součástí každé efektivní vyučovací hodiny. Konstruktivistickou teorii lze plnohodnotně aplikovat na výuku práv menšin ve středoškolském prostředí a může pomoci vylepšit vyučovací styl řady učitelů.

Druhou oblastí, které bychom se alespoň krátce chtěli věnovat, je tzv. Kolbův zážitkový cyklus učení (*Kolb experiential learning circle*), který v 70. letech 20. století poprvé vědecky popsal americký psycholog a profesor na americké Weatherhead School of Management v americkém Clevelandu David A. Kolb.²¹

Jak ukazuje následující obrázek (viz Obrázek 1), Kolbův cyklus učení se skládá ze čtyř prvků. Prvním je konkrétní zkušenost, na kterou navazuje druhá fáze, tj. reflexe (ohlédnutí se, uvědomění si, popsání a shrnutí učiněné zkušenosti), abychom ji posléze zhodnotili a převedli do abstraktních pojmů (fáze č. 3) a nakonec z toho všeho vyvodili poučení pro budoucnost, tj. rozhodli, jak se daná zkušenost projeví v našem budoucím chování (fáze č. 4). Podstatné je, že všemi fázemi prochází student pokud možno sám, učitel ho pouze navrhuje, ale nedělá např. shrnutí či zobecnění za studenta.

Obrázek 1: Kolbův cyklus učení²²

²¹ KOLB, D.: *Experiential Learning: Experience as The Source of Learning and Development*. Prentice Hall, 1984.

²² Zdroj: ECS EDCONSA, s. r. o. *ECS Activity* [online]. 2009 [cit. 11. 5. 2012], dostupné z: <http://www.ecs-activity.cz/novinky-outdoor-s-myslenkou>.

Použitý obrázek navíc graficky naznačuje, že po dokončení prvního cyklu učení vzniká v našem přemýšlení a jednání nová kvalita, tj. že jsme se něco naučili a příště se i ve stejné situaci nebudeme chovat zcela stejně. Z praxe samozřejmě víme, že změna některých návyků, resp. osvojení si nových návyků bývá někdy časově značně náročná, přesto k ní však dochází. Podle D. Kolba může celý proces začít v libovolné fázi tohoto cyklu, ale jednotlivé fáze by po sobě měly následovat v uvedeném pořadí.

Mnoho ze současného vzdělávání se ovšem děje na základě zkušeností, které učinili lidé před námi a které zobecnil někdo jiný, a mnohdy dokonce i bez kladení dostatečného důrazu na to, k čemu nám osvojované poznatky jsou, tj. jak promění naše chování v budoucnosti. Z Kolbova cyklu o čtyřech prvcích tedy často v realitě zůstává jen fáze třetí, resp. referování o tom, co někdo v rámci třetí fáze učebního cyklu vyvodil.²³

Kolbův cyklus učení je v praxi často používán, je na něm postavena například tzv. zážitková pedagogika (*experiential education, experiential learning*), kterou Asociace zážitkové pedagogiky (Association for Experiential Education) definuje jako „filosofii a metodologii, ve které vyučující záměrně pracuje s žáky pomocí přímých zážitků a cílených reflexí za účelem zvýšení znalostí, zlepšení dovedností a ujasnění si hodnot“.²⁴ Ve středoškolské, ale i vysokoškolské výuce se zjištění D. Kolba může odrážet i ve volbě výukových metod a strategií: nově učitelé mohou při výuce o právech menšin volit stále více takových, ve kterých mohou být studenti sami aktivní a v rámci kterých získávají vlastní zkušenosti, jejichž reflexi se posléze učí. Může se jednat o hraní rolí (tzv. *role plays*), práci s právními případy (*case study*), nebo inscenování simulovaných soudních jednání (*moot courts*).

Na závěr této části bychom ještě rádi představili tzv. pyramidu učení (*Learning Pyramid*), která vznikla na základě amerického výzkumu, který provedl National Training Laboratories Institute ve státě Maine v 60. letech 20. století. I když panují spekulace o tom, jak přesně vypadal původní výzkum,²⁵ pyramida je od té doby hojně citována a slouží jako důležitý zdroj informací o tom, jak funguje lidská paměť. Pyramida učení ukazuje, jak rozdílné množství informací si studenti zapamatují v závislosti na tom, jakým způsobem se učí. Zatímco z přednášky si odnesou jen zhruba 5 % obsahu a z přečteného textu 10 %, pokud sledují pokus (tj. názorné předvedení probíraného jevu), zapamatují si zhruba 30 %, na základě diskuze asi 50 % a jako vůbec neefektivnější způsob učení se ukazuje ten, v rámci kterého student sám učí danou učební látku někoho druhého. Není pochopitelně vhodné brát procenta zcela závazně, skutečné míry zapamatovaného nepochybně závisí i na dalších aspektech, jako např. na individuálním učebním stylu studenta, složení skupiny nebo probírané látce. Podstatný je ovšem

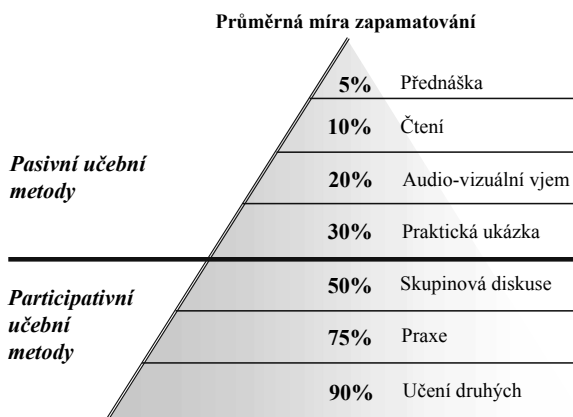
²³ Více viz: KOLB, D.: *Experiential Learning: Experience as The Source of Learning and Development*. Prentice Hall, 1984; BROKLOVÁ, Z.: *Netradiční metody a formy fyzikálního vzdělávání* [online]. Disertační práce. Praha, 2008 [cit. 3. 5. 2012], dostupné z: http://kdf.mff.cuni.cz/~koupilova/_materialy/phd/dizertace.pdf.

²⁴ V původním znění: „Experiential education is a philosophy and methodology in which educators purposefully engage with learners in direct experience and focused reflection in order to increase knowledge, develop skills and clarify values.“ Zdroj a překlad dle BROKLOVÁ, Z.: *Netradiční metody a formy fyzikálního vzdělávání*. Praha, 2008, s. 16.

²⁵ Spekulace zpochybňují původní výzkum a tvrdí, že pyramida není dostatečně podložena daty. Příživuje je fakt, že Institut již nemá podklady původního výzkumu, v rámci kterého byla pyramida učení popsána. Přesto nadále pokládá výsledky za správné. POLOVINA, S.: *About the Learning Pyramid* [online]. 2011 [cit. 8. 5. 2012], dostupné z: <http://homepages.gold.ac.uk/polovina/learnpyramid/about.htm>.

princip, na kterém je pyramida učení založena: čím větší aktivitu učitel ve studentech v rámci výuky vzbudí, tím efektivnější výuka ve výsledku bude. Skutečně efektivně se učí aktivní, nikoli pasivní student. Není pochopitelně jednoduché studenty do výuky zapojit a vzbudit v nich aktivitu, pyramida učení nám nicméně připomíná, že když se to učiteli nepovede, nebude jeho výuka příliš efektivní.

Obrázek 2: Pyramida učení²⁶

3. PŘÍKLADY KONKRÉTNÍCH EFEKTIVNÍCH METOD VÝUKY PRÁV MENŠIN

V závěrečné části tohoto příspěvku bychom rádi představili několik konkrétních výukových metod, které je možné dobře použít pro výuku práv menšin. Vycházíme ze zkušeností vlastních i ostatních učitelů, jakož i odborné literatury.²⁷

Práce s právními případy (*case study*). Právní případy k výuce práv neodmyslitelně patří a pracuje-li se s nimi dostatečně dovedně, ukazují se jednotlivé case studies jako velmi efektivní způsob přiblížení studentům fungování právního systému, systému lidských práv i způsobu jejich ochrany. Začleňovat do výuky může učitel jak skutečné soudní případy, tak případy hypotetické, případy popsané v literatuře či ve filmu nebo případy zcela vymyšlené. Konkrétní případy dobře umožňují vztáhnout obecnou právní teorii o nutnosti respektu k menšinám ke konkrétní právní realitě, učí studenty analyzovat, kriticky a logicky přemýšlet, uvědomovat si vlastní představy o právu a spravedl-

²⁶ Zdroj: THE WORLD BANK GROUP. *The Learning Pyramid* [online]. 2007 [cit. 8. 5. 2012], dostupné z: http://siteresources.worldbank.org/DEVMARKETPLACE/Resources/Handout_TheLearningPyramid.pdf. Zde převzato z: National Training Laboratories. Bethel, Maine.

²⁷ Např. MAŇÁK, J. – ŠVEC, V.: *Výukové metody*. Brno, 2003; SITNÁ, D.: *Metody aktivního vyučování: spolupráce žáků ve skupinách*. Praha, 2009; SOCIAL SCIENCE EDUCATION CONSORTIUM: *A Descriptive Review of Research on Law-Related Education* [online]. 2001 [1. 5. 2012], dostupné z: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/Digitization/187445NCJRS.pdf>; KOLEKTIV AUTORŮ: *Právo pro každého – učebnice „Právo pro každý den – Street Law“*. Praha, 2001; SILBERMAN, M.: *101 metod pro aktivní výcvik a vyučování: Osvědčené způsoby efektivního vyučování*. Praha, 1997.

nosti a srovnávat je s platným právem. Dostupné manuály přesně popisují, jak má učitel postupovat, aby tato metoda výuky byla opravdu účinná (tj. např. nejprve shrnout fakta případu, poté identifikovat právní témata, následně zformulovat argumenty obou stran, vysvětlit rozhodnutí a odůvodnění soudu a nakonec ho zhodnotit a odhadnout, jaký dopad toto rozhodnutí bude mít).²⁸

Simulované soudní jednání (*mock trial, moot court*),²⁹ které napodobuje skutečné soudní jednání. Konkrétní případ může být z historie, může se jednat o případ aktuálně vzbuzující zájem společnosti, týkající se situace ve škole nebo může jít o případ zcela hypotetický. Soud může být velmi formalizovaný nebo poměrně neformální, záleží na požadavcích třídy a schopnosti studentů. Stejně tak aplikované právo může odrážet skutečný právní stav nebo může jít o k tomuto účelu provedený zjednodušený výběr právních norem. Podstatné je, že jednotliví studenti přebírají role soudců, státních zástupců, obhájců, svědků a znalců a přípravou na hraní svých rolí i hraním samotným si nejen osvojují znalosti o fungování právního systému a základních právech a povinnostech, ale učí se také základní (právní) dovednosti (veřejně vystupovat, kriticky přemýšlet a argumentovat, logicky strukturovat svůj projev, naslouchat druhým, klást otázky, spolupracovat). Zapojením do projednávaného případu je také konfrontováno jejich chápání spravedlnosti, jsou nuceni obhajovat své hodnoty (ať už před simulovaným soudem, nebo sami před sebou) a ve výsledku je někdy i pozměňovat. V neposlední řadě tento způsob výuky vzbuzuje ve studentech větší respekt k soudům a soudnímu systému a zmírňuje jejich strach a obavy z jejich budoucí návštěvy, ať už to bude v roli svědků nebo obžalovaných.³⁰

Hraní rolí a modelové situace (*role plays, simulations*). Jedná se o metodu, v rámci které studenti přemýšlejí a jednají v roli jiného člověka a sehrávají konkrétní situace tak, jak by mohly vypadat v podání těchto postav. Učí se tím vcítovat do druhého a chápat jeho pohled a argumenty, kterými jej zdůvodňuje. Jelikož se daná situace (např. návštěva cizinecké policie, debata nad přijímaným antidiskriminačním zákonem atd.) přehrává, studenti se také učí komunikovat a kriticky přemýšlet.³¹

Brainstorming, česky někdy také bouře mozků či burza nápadů, je poměrně známá a používaná vyučovací metoda, kterou v roce 1953 popsal Alex Osborn jako metodu podněcující tvůrčí myšlení.³² Její podstatou je popuštění hranic kreativity a autocenzury, protože studenti mají za úkol na zadané téma či otázku (např. Jak zvýšit ochranu náboženských menšin v ČR?) shromáždit v krátkém čase co nejvíce nápadů. V první

²⁸ SOCIAL SCIENCE EDUCATION CONSORTIUM: *A Descriptive Review of Research on Law-Related Education* [online]. 2001 [cit. 1. 5. 2012], s. 87 an., dostupné z: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/Digitization/187445NCJRS.pdf>. Specifické pokyny pro práci s kontroverzními případy je možné dohledat tamtéž, s. 90 an.

²⁹ V amerických materiálech se rozlišuje *mock trial* (tj. naše simulované soudní jednání), *moot court* (jednání před odvolacím soudem nebo Nejvyšším soudem, kde se již neprovádí výslech svědků, ale pouze zástupci obou stran argumentují ve prospěch své strany sporu, jedná se tedy vlastně o formální debatu) a *pro se courts* (tzv. *do-it-yourself courts*, česky soud v trojici, tj. soud s jednoduchými pravidly, kde vystupuje jen soudce a zástupci obou stran).

³⁰ KOLEKTIV AUTORŮ: *Právo pro každého – učebnice „Právo pro každý den – Street Law“*. Praha, 2001, s. 21.

³¹ SOCIAL SCIENCE EDUCATION CONSORTIUM: *A Descriptive Review of Research on Law-Related Education* [online]. 2001 [cit. 1. 5. 2012], s. 105 an., dostupné z: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/Digitization/187445NCJRS.pdf>.

³² MAŇÁK, J. – ŠVEC, V.: *Výukové metody*. Brno, 2003, s. 164 an.

fázi nemají být jednotlivé odpovědi vysvětlovány, obhajovány či hodnoceny, ale pouze zaznamenány. Ideálně studenti reagují jeden na druhého a nápady jednoho inspirují ostatní. Teprve v druhé části dochází k hodnocení shromážděných nápadů, jejich utřídění a výběru toho, co se zdá být jako nejlepší odpověď či čemu by mělo smysl se dál věnovat. Základ tohoto způsobu práce spočívá v přesvědčení, že velké množství nápadů pomůže přinést dobré řešení, tj. že kvantita nakonec přinese i kvalitu a že se podaří nalézt nová a někdy i neobvyklá řešení daného problému. Brainstorming bývá většinou zařazován na začátek vyučovací hodiny, může trvat pár minut i skoro celou hodinu (záleží na tom, k čemu všemu budou shromážděné nápady sloužit, zda se jedná o krátký úvod do tématu nebo přípravu několikaměsíčního projektu).

Skupinová a kooperativní výuka (*group work, cooperative teaching*). Podstatou skupinové (kooperativní) výuky je rozdělení studentů do menších skupin (cca o 5–7 členech), v rámci kterých musí studenti spolupracovat na řešení zadaných úkolů. Pro skupinovou práci se hodí takové úkoly, které nedokáže vyřešit jeden aktivní student sám nebo naopak takové, které bez velkého úsilí dokáže vyřešit každý člen skupiny. Zadáání by mělo nejen vyžadovat, ale přirozeně vzbuzovat ve studentech potřebu a ochotu spolupracovat. Při skupinové práci dochází k rozdělení úkolů a sdílení názorů a zkušeností týkajících se tématu a vzájemné komunikaci. Typicky taktéž studenti v rámci skupinové výuky neodpovídají jen za splnění svého vlastního úkolu, ale za společný výsledek, tj. učí se nést individuální i skupinovou odpovědnost. Zpravidla se osvědčuje dávat do skupin různě nadané, výkonné a někdy i staré studenty. Ve prospěch zařazování skupinových metod práce mluví studie, které potvrzují, že skupinová výuka vede k vyšším výkonům studentů než tradiční metody a že studenti pracující ve skupinách jsou více orientováni na cíle vyučování.³³ Samostatnou kapitolu představuje hodnocení práce studentů ve skupinách, na což existuje poměrně propracovaná metodika.³⁴

ZÁVĚR

Ve svém příspěvku jsme na základě analýzy rámcových vzdělávacích programů platných pro gymnaziální a střední odborné vzdělávání ukázali, že oficiální kurikulární dokumenty vyžadují, aby byli studenti s právy nejrůznějších menšin seznámeni a učili se respektovat a obhajovat hodnoty těchto menšin. V další části jsme pak nejprve s pomocí poznatků z psychologie a didaktiky naznačili, jakými principy by se měla řídit výuka o právech menšin na středních školách. V závěru jsme pak představili pět konkrétních osvědčených metod, které je možné pro tuto výuku vhodně použít, a to práci s právními případy, simulované soudní jednání, hraní rolí, brainstorming a skupinové vyučování.

³³ MAŇÁK, J. – ŠVEC, V.: *Výukové metody*. Brno, 2003, s. 139.

³⁴ Např. SITNÁ, D.: *Metody aktivního vyučování: spolupráce žáků ve skupinách*. Praha, 2009, s. 62 an.

MINORITY RIGHTS IN EDUCATION AT SECONDARY SCHOOLS

Summary

Having analyzed the framework educational programmes applicable to secondary grammar schools and secondary professional schools, the author in his article shows that the official curricula documents require students to be introduced to the rights of different minorities and taught to respect and advocate the values of minorities. Using the maxims of psychology and didactics, the author indicates what principles should be relevant in teaching minority rights in secondary schools. In conclusion, he introduces five particular methods justified by practice which may be incorporated in education, namely case study, moot court, role play, brainstorming and group teaching.

Key words: minority rights, secondary schools, framework programmes, methods of teaching at secondary schools, pedagogical constructivism, Kolb's experiential cycle of learning, pyramid of learning, moot court, case study, group teaching

Klíčová slova: práva menšin, střední školy, rámcové vzdělávací programy, metody výuky na středních školách, pedagogický konstruktivismus, Kolbův zážitkový cyklus učení, pyramida učení, simulované soudní jednání, práce s právními případy, skupinová výuka

VYBRANÁ TÉMATA TÝKAJÍCÍ SE MENŠIN Z POHLEDU PSYCHOLOGIE

HEDVIKA BOUKALOVÁ

ÚVOD

Tématu menšin se z pohledu psychologie dotýkají nejrůznější a velmi diverzifikovaná témata. Tak, jak je různorodá situace menšin v České republice – z hlediska jejich vymezení, z pohledu jejich historie, příčin vzniku dané menšiny, právního postavení dané skupiny obyvatelstva a množství dalších hledisek, tak jsou také značně variabilní psychologická témata, která lze v souvislosti s touto problematikou nastínit.

Psychologické poznatky v této oblasti jsou propojené s dalšími oblastmi poznání, které o menšinách obecně či o určité menšině konkrétně přinášejí zásadní informace, jež se na psychologických proměnných také podílejí. Velmi důležité jsou dozajista historické souvislosti vývoje vztahů s určitou menšinou. Dalšími oblastmi, s nimiž by měla být (a do značné míry již je) psychologie v kontaktu jsou například politologie, právo, etnologie, lingvistika a další.

I v rámci samotné psychologie jako oboru lze identifikovat různé její podoblasti, které mohou přispět k hlubšímu poznání situace menšin – každá svým specifickým způsobem. V největší míře je to asi psychologie sociální a například jedno z jejích stěžejních témat, jímž je komunikace. Klinická oblast, která věnuje pozornost např. adaptaci diagnostických metod pro vybrané menšiny, odlišnému pojetí a koncepcím duševních poruch u některých menšin a dalším. Také relativně nedávno etablovaná samostatná oblast interkulturní psychologie, která se snaží sledovat důležitá témata týkající se různých kultur (a tedy do jisté míry i menšin) napříč psychologickým poznáním. Ale i další psychologické oblasti, které se i v rámci některých dílčích otázek vypořádávají s problematikou menšin.

1. INTERKULTURNÍ PSYCHOLOGIE

Jde o relativně mladou psychologickou oblast, která vznikla v 60. letech 20. století.¹ V angličtině se již pro tuto oblast ustálil název Cross-cultural Psychology a čeští autoři se nejčastěji shodují na názvu interkulturní psychologie. Vznik oboru je

¹ PRŮCHA, J.: *Interkulturní psychologie*. Praha, 2010.

spojován se začátkem publikace odborného periodika *Journal of Cross-Cultural Psychology* v roce 1969. Jedná se o obor, jež je zaměřen na porovnávání psychologických rozdílů mezi kulturami, beroucí v úvahu způsoby, jimiž je chování ovlivněno kulturním kontextem. Dvěma centrálními komponentami jsou tedy popis diverzity lidského chování na světě a pokus o propojení individuálního chování s kulturním prostředím, v němž se vyskytuje.²

Někteří autoři odlišují ještě tzv. mezikulturní psychologii (kulturně srovnávací),³ jež se zaměřuje na rozlišení psychických procesů, které jsou univerzální a kulturně specifické povahy a interkulturní psychologii chápou jako aplikovanou disciplínu, jež se opírá o poznatky shromážděné právě v rámci mezikulturní psychologie.

U některých autorů se objevuje také pojem transkulturní psychologie a transkulturní komunikace – např. u Soukupa.⁴

Jako odborné zastřešení aktivit spadajících do této oblasti vznikla ve světě také Mezinárodní asociace pro interkulturní psychologii – International Association for Cross-Cultural Psychology (IACCP). V České republice není tato odborná oblast dosud formálně konstituována, ačkoli i na našem území jsou již publikovány četné odborné práce, které do oblasti spadají.

Aplikační pole poznatků z oblasti interkulturní psychologie je opravdu široké. Zahnuje otázky soužití příslušníků různých etnik a národnostních skupin v jedné zemi a momenty, které mohou být spojeny s jejich odlišnými kulturními charakteristikami. Dotýká se postupů vyjednávání v rámci mezinárodních jednání. Další důležitou oblastí je začleňování skupin imigrantů do hostitelské společnosti, resp. způsoby adaptace těchto skupin na většinovou společnost. To jsou právě např. momenty, kdy se menšiny mohou setkávat s nejrůznějšími stereotypy, které se v komunikaci projevují jako tzv. etnofaulismy. Psychologie se zabývá tím, jak tyto postoje v průběhu ontogeneze jedinec přejímá a do jaké míry je možné pracovat na jejich změně, dále také tím, jak facilitovat adaptaci členů menšiny na život v dané společnosti. Interkulturní psychologie přináší poznatky také pro oblast vzdělávání, do oblasti určitých profesí – např. prostředí nadnárodních společností je velmi důležitým zdrojem výzkumných aktivit v oblasti interkulturní psychologie a tím i zdrojem četných poznatků. Informace z těchto empirických studií využívá celá interkulturní psychologie a také se v podobě aplikací vrací do světa psychologie práce a organizace. Se značnou potřebou poznatků z oblasti interkulturní psychologie se setkáváme i v oblasti státní správy, soudnictví a police. Ať již jde o komunikační bariéry s cizinci legálně pobývajícími na území naší republiky nebo o speciální situace např. interakce v rámci trestního řízení vedeného proti osobě pocházející z jiného státu, z jiného kulturního prostředí. Není možné opominout ani oblast zdravotní péče, kde se opět mohou projevat jak komunikační bariéry, tak odlišné kulturní zvyklosti, týkající se samotného poskytování péče – např. provádění vyšetření, získávání souhlasu s některými úkony od pacienta a mnoho dalších.

---

² BERRY, J. W. – POORTINGA, Y. H. – SEGALL, M. H. et al.: *Cross-Cultural Psychology: Research and Applications*. Cambridge, 2002.

³ MÖRGENSTERNOVÁ, M. – ŠILOVÁ, L. a kol.: *Interkulturní psychologie: Rozvoj interkulturní senzitivity*. Praha, 2007.

⁴ Dle PRŮCHA, J.: *Interkulturní psychologie*. Praha, 2010.

2. TYPOLOGIE NÁRODNÍCH KULTUR

Velice zajímavou koncepci přináší nizozemský odborník v psychologii managementu – Geert Hofstede, který paralelně rozvíjel svou kariéru technika a manažera spolu s dráhou akademickou. Zaměřoval se na vliv kultur na mezinárodní komunikaci a interakci. Kulturu charakterizuje jako „kolektivní programování mysli, které odlišuje příslušníky jedné skupiny nebo kategorie lidí od druhých“.⁵ Kulturu vymezuje proti tzv. lidské přirozenosti (neboli tomu, co je vrozené/zděděné a co mají společné všechny lidské bytosti) a osobnosti jednotlivce (jedinečný osobní soubor mentálních programů; podklady osobnosti jsou zčásti zděděny, zčásti jsou naučené vlivem kultury a jedinečné osobní zkušenosti). Kultura je sdílena alespoň do jisté míry lidmi, kteří žijí ve stejném společenském prostředí. Každý jedinec patří do několika sociálních skupin a nese v sobě tedy hned několik vrstev mentálního programování, které odpovídají různým úrovním kultury. Dle tohoto autora se v průběhu vývoje mohou měnit určité vrstvy kultury, které nazývá praktikami a jež považuje za viditelnou část kultur. Jádro kultury, které je tvořeno hodnotami by však mělo podléhat změnám jen velmi pomalu. Hodnoty chápe jako „všeobecné tendence k dávání přednosti určitým stavům skutečnosti před jinými“, jako „pocity, které mají směr: mají kladnou a zápornou stranu“.⁶

Hofstede provedl rozsáhlé výzkumné šetření hodnotových charakteristik lidí ve více než padesáti zemích světa, vyšetřil celkem 116 tisíc zaměstnanců a odvodil kritéria pro odlišnosti národních kultur. Vytvořil dimenze, pomocí nichž lze jednotlivé kultury charakterizovat.⁷ Na jeho práci navázalo množství dalších výzkumů, jeho zjištění a postupy mají však také své kritiky.

2.1 MOCENSKÝ ODSUP

Jde o dimenzi, která charakterizuje rozdělení moci v dané společnosti. Vyjadřuje vztah lidí určité kultury k autoritě, reflektuje, „rozsah, v němž méně mocní členové institucí a organizací v dané zemi předpokládají a přijímají skutečnost, že moc je rozdělována nerovně“.⁸ Vystihuje také sociální vzdálenost mezi lidmi nestejného společenského postavení, např. mezi vedoucími pracovníky a podřízenými, mezi učiteli a žáky. Mezi země s velkým mocenským odstupem patří například Malajsie, Mexiko, mezi země s malým mocenským odstupem např. Dánsko, Irsko, Nový Zéland. Česká republika patří mezi státy se spíše vyšším mocenským odstupem.

2.2 INDIVIDUALISMUS – KOLEKTIVISMUS

Tato dimenze charakterizuje míru závislosti jednotlivce na kolektivu a míru volnosti pro jeho vlastní iniciativu. V individualistických společnostech jsou „svazky mezi jedinci volné: předpokládá se, že každý se stará sám o sebe a svou nejbliž-

⁵ HOFSTEDÉ, G. – HOFSTEDÉ, G. J.: *Kultury a organizace: Software lidské mysli*. Praha, 2006.

⁶ Tamtéž, s. 17.

⁷ PRŮCHA, J.: *Interkulturní komunikace*. Praha, 2010.

⁸ HOFSTEDÉ, G. – HOFSTEDÉ, G. J.: *Kultury a organizace: Software lidské mysli*. Praha, 2006.

ší rodinu“. Důraz je v těchto společnostech kladen na nezávislost a individuální úspěch. V kolektivistických společnostech „jsou lidé od narození po celý život integrováni do silných a soudržných skupin, které je v průběhu jejich životů chrání výměnou za jejich věrnost“.⁹ Ve společnostech, jež se na dané dimenzi nacházejí blíže k pólu kolektivismu, jsou zdůrazňována společenská pouta a prvořadý význam skupiny. Mezi výrazně individualistické země patří USA, Austrálie, Velká Británie a např. Kanada. Mezi kolektivistické státy pak Guatemala, Ekvádor, Panama. V České republice lze zaznamenat tendenci spíše směrem k individualismu.

2.3 MASKULINITA – FEMINITA

Zmíněná dimenze vyjadřuje míru odlišení sociálních rodových rolí – např. od mužů se očekává, že budou průbojní, budou se zaměřovat na materiální úspěch, zatímco u žen se očekává, že budou spíše mírné, jemné, budou se orientovat na kvalitu života. Ve spíše maskulinních společnostech jsou role jasně odlišeny, ve spíše femininních se sociální rodové role překrývají, o mužích i ženách se předpokládá, že budou nenároční, jemní. Dimenze také odráží rovnoprávnost postavení žen v zaměstnání.¹⁰ Údajně jde o nejkontroverznější dimenzi ze všech, mj. také pravděpodobně proto, že není ve vztahu k národnímu bohatství.¹¹ Mezi země s vysokou mírou maskulinity patří Japonsko, Rakousko, Maďarsko, ale také Slovensko. Česká republika má také spíše tendenci k pólu maskulinity. Mezi zeměmi s vysokou mírou feminity nalezneme Švédsko, Norsko a např. Holandsko.

2.4 VYHÝBÁNÍ SE NEJISTOTĚ

Jde o „stupeň, v němž se příslušníci dané kultury cítí ohroženi nejistotou nebo neznámými situacemi“.¹² Vyjadřuje také, do jaké míry si určitá kultura cení předvídatelnosti a řádu. Nakolik vadí příslušníkům dané kultury podstupovat riziko různých změn, např. v zaměstnání či ve společnosti vůbec, zda se těmto změnám, přinášejícím nejistotu, snaží spíše vyhýbat.

Mezi země se silnou tendencí k vyhýbání se nejistotě patří např. Řecko, Portugalsko, Japonsko; Česká republika také leží spíše blíže k tomuto pólu. Země se slabým vyhýbáním se nejistotě jsou např. Singapur, Dánsko a Velká Británie.

2.5 DLOUHODOBÁ A KRÁTKODOBÁ ORIENTACE

„Dlouhodobá orientace spočívá v pěstování ctností zaměřených na budoucí odměny; zejména vytrvalosti a šetrnosti. Na opačném pólu krátkodobá orientace spočívá v pěstování ctností týkajících se minulosti a současnosti, zejména úcty k tradicím, zachovávání ‚tváře‘ a plnění společenských závazků.“¹³ Krátkodobá orientace je za-

⁹ Tamtéž, s. 66.

¹⁰ PRŮCHA, J.: *Interkulturní komunikace*. Praha, 2010.

¹¹ HOFSTEDE, G. – HOFSTEDE, G. J.: *Kultury a organizace: Software lidské mysli*. Praha, 2006.

¹² Tamtéž.

¹³ Tamtéž.

měřena také na blízké, okamžité cíle. Je zajímavé, že v zemích, které jsou orientovány dlouhodobě je např. pokora považována za obecnou lidskou ctnost, zatímco v zemích s krátkodobou orientací je považována za ženskou charakteristiku. Dimenze je spjata s hodnotami a postoji odrážejícími rozdíly v „západním myšlení“, jako je orientace na rychlý výsledek a zisk; a „východním myšlením“, charakterizovaným konfuciánskou filozofií orientovanou dlouhodobě.¹⁴

Mezi země s dlouhodobou orientací jsou řazeny např. Čína, Japonsko, Hongkong, mezi země s krátkodobou orientací např. USA, Velká Británie, Španělsko a výrazně i Česká republika.

3. INTERKULTURNÍ KOMUNIKACE

Jedná se o oblast, zahrnující procesy interakce a sdělování, jež mohou probíhat v nejrůznějších typech situací, při nichž jsou komunikujícími partnery příslušníci jazykově a/nebo kulturně odlišných etnik, národů, rasových či náboženských společenství. Je determinována specifícností jazyků, kultur, mentalit a hodnotových systémů komunikujících partnerů.¹⁵ Je to oblast, která je pro kontakt s nejrůznějšími menšinami klíčová. Jak již bylo uvedeno výše, na jednotlivých úrovních to nejsou jen jazykové rozdíly, které se podílejí na vzájemném dorozumění příslušníků odlišných národů, kultur. Kromě odlišného kulturního zázemí je možné identifikovat i další faktory, které přímo vstupují do vzájemné interakce.

V české odborné terminologii je pojem interkulturní komunikace používán jako významově shodný s termínem „komunikace mezi kulturami“ nebo „mezikulturní komunikace“ užívané Kolmanem.¹⁶ Daná oblast využívá i poznatků z oblasti psycholinguistiky, sociolinguistiky, etnografie komunikace a etnopsycholinguistiky.

3.1 KULTURY S NÍZKÝM A VYSOKÝM KOMUNIKAČNÍM KONTEXTEM (KONTEXTOVOSTÍ)

Jde o koncept, který může velmi významným způsobem vstupovat do komunikace. V rámci kontextu je možné odkazovat se při komunikaci s určitým komunikačním partnerem na sdílenou znalost. Kultury s nízkým komunikačním kontextem nejsou výrazně vázány na tyto sdílené informace, vše, co má být sděleno je vyjadřováno přímo, jednoznačně, otevřeně.¹⁷ Nepředpokládá se, že si komunikační protistrana vyvodí něco z kontextu. Mezi tyto kultury patří např. Němci, Švýcaři dále také skandinávské národy. Příslušníci vysoce kontextových kultur se vyjadřují méně otevřeně. Skutečný obsah sdělení je třeba často interpretovat z kontextu, např. z doprovodných neverbálních projevů mluvěcího. Tito lidé věnují více času vzájemnému poznávání před tím, než se pustí do významných transakcí. Zástupci této části spektra jsou např. národy Jižní Ev-

¹⁴ PRŮCHA, J.: *Interkulturní komunikace*. Praha, 2010.

¹⁵ Tamtéž.

¹⁶ KOLMAN, L.: *Komunikace mezi kulturami*. Praha, 2007.

¹⁷ DeVITO, J. A.: *Základy mezilidské komunikace*. Praha, 2008.

ropy a národy asijských kultur. Některé národy asijských kultur se například vyhýbají přímému vyjádření nesouhlasného stanoviska s návrhem či názorem komunikačního partnera. Přímou negativní odpověď nahrazují různými neurčitými výrazy, přecházejí k jiné problematice. Přímé negativní vyjádření je považováno za nezdvořilé a může se zde vyskytnout obava z toho, aby byl dodržen princip zachování tváře – jedna strana se snaží nevystavit komunikačního partnera takové újmě, jako je veřejná ztráta tváře, pohana, ostuda.¹⁸

3.2 KOMUNIKAČNÍ ETIKETA

Z určitého hlediska je možné rozlišit dvě vrstvy komunikace. Jedna je tvořena jazykem, jehož pomocí se komunikuje, druhá rovina je spjata s konvencemi a rituály, které doprovázejí sociální styk. Tato druhá vrstva je nazývána jako „komunikační etiketa“.¹⁹ Tato složka reprezentuje v některých kulturách velice významnou komponentu komunikace.

Její součástí jsou například komunikační rituály týkající se pozdravů – pozdravy mohou být doprovázeny například podáním ruky, což je obvyklé zejména v Evropě, zatímco v některých asijských státech je fyzický kontakt při pozdravu nevhodný nebo dokonce tabu. Rozdíly je možné ale najít i v rámci Evropy.

Odlíšnosti mohou být patrné i v rámci neverbální komunikace a jejího doprovodu verbální komunikace. Rozpoznání neverbálních projevů základních emocí je sice kulturně univerzální, nicméně např. úsměv může vyjadřovat (v Evropě a v USA) sympatie, přátelský vztah, dobrou náladu, ale také (zejména v Asii – Japonsku, Koreji, Vietnamu) nejistotu, omluvu, rozpaky, zmatek. To může být Evropany interpretováno jako negativní gesto, např. mylně jako výsměch. Pravidla vyjadřování emocí (tzv. display rules)²⁰ či jejich potlačování se také liší v různých kulturách, ale mají své náležitosti i v rámci dané kultury. Je v nich zvykově zakotveno při jaké příležitosti a do jaké míry je vhodné dávat najevo prožívané emoce. V komunikaci s autoritou může být vhodné určité emoce potlačit, právě v tom (ale i v jiných charakteristikách) jsou jednotlivé kultury velmi odlišné. V rámci Evropy můžeme najít rozdíly mezi severními a jižními státy s tím, že čím severněji žije daný národ, tím jsou projevy emocí v komunikaci tlumenější, zatímco jižní národy projevují emoce výrazněji. Pro zástupce asijských zemí, jako je Čína nebo Japonsko je charakteristické potlačování projevu emocí.

3.3 OSLOVOVÁNÍ A POUŽÍVÁNÍ TITULŮ

Dalším kulturně specifickým rysem komunikace je způsob oslovení a používání titulů v daném prostředí. České a slovenské prostředí je v rámci komunikace ve formálních situacích příznačně hojným užíváním akademických titulů a označení pro různé pracovní funkce či postavení ve firmě. Tento způsob titulování je běžný také

¹⁸ PRŮCHA, J.: *Interkulturní komunikace*. Praha, 2010.

¹⁹ Tamtéž.

²⁰ EKMAN, P. – FRIESEN, W. V.: *The Repertoire of Nonverbal Behavior: Categories, Origins, Usage and Coding*. In KENDON, A. et al. (ed.): *Nonverbal Communication, Interaction and Gesture*. The Hague, 1981, s. 57–106.

v Rakousku, Maďarsku, Polsku a Itálii. V jiných zemích, jako např. ve Velké Británii, USA a ve Skandinávii se formální titulování v této míře neuplatňuje a setkání s touto formalizovanou podobou komunikace může působit na příslušníky těchto kultur archaicky či dokonce směšně.

4. PŘEDSUDEKY A STEREOTYPY

Mezi etnické stereotypy můžeme řadit postoje příslušníků jedné etnické skupiny vůči jiné nebo jiným etnickým skupinám, přičemž tyto postoje mohou obsahovat negativní hodnocení nebo i diskriminační prvky.²¹ Mají zároveň povahu předsudků, jsou relativně trvalé, přenášené z generace na generaci a vyvíjejí se již u dětí raného věku.

Předsudek lze charakterizovat jako fixovaný postoj s emocionálním podkladem, který je zaujímán vůči nějakému subjektu či k jiným lidem, jednotlivcům i velkým skupinám. Dle Hayesové²² je pro vývoj předsudků rozhodující kultura prostředí, z něhož člověk pochází; v průběhu enkulturace jednotlivec přejímá kromě „pozitivních“ hodnot, norem, tradic atd. také případně „negativní“ obsahy dané kultury vč. předsudků.

Společenské vědy se zabývají také mapováním možností jak existující předsudky eliminovat, zmírňovat. G.W. Allport formuloval ve své knize *The Nature of Prejudice*²³ takzvanou hypotézu kontaktu (Contact hypothesis), v níž vyjadřuje předpoklad, že za určitých podmínek může kontakt mezi skupinami, které jsou rasově či etnicky odlišné snižovat předsudky působící mezi těmito skupinami. To se však může dít jen za určitých podmínek. Jednak by se mělo jednat o skupiny se shodným společenským statutem, musí kooperovat na společném cíli, je nutné, aby kontakt mezi nimi byl dobrovolný a aby tento kontakt byl nadřazenou institucí či úřady podporován. Výzkumné práce ověřující platnost této hypotézy se však ve svých zjištěních rozcházejí.²⁴

4.1 STRATEGIE ADAPTACE IMIGRANTŮ

Etnické menšiny můžeme na základě jejich vzniku rozdělit na menšiny na daném místě původní – autochtonní a na menšiny vzniklé imigrací.

Jedním z typů strategie adaptace menšin je integrace – imigranti akceptují poznání a přijetí kultury hostitelské země jako důležité, současně však chtějí udržet i svou vlastní kulturu. V případě, že se tento typ integrace zdaří, mají příslušníci menšiny dvojí kulturní identitu, svoji původní a nově získanou.

Druhým typem je asimilace – jde o postup, kdy dochází k maximálnímu splynutí imigrantů s obyvatelstvem hostitelské země. Spěje až k opuštění původní kulturní identity, která je považována za málo důležitou pro život v novém prostředí. K tomu do-

²¹ BERRY, J. W. – POORTINGA, Y. H. – SEGALL, M. H. et al.: *Cross-Cultural Psychology: Research and Applications*. Cambridge, 2002.

²² HAYESOVÁ, N.: *Základy sociální psychologie*. Praha, 2007.

²³ Cit. dle PRŮCHA, J.: *Interkulturní psychologie*. Praha, 2010.

²⁴ PRŮCHA, J.: *Interkulturní psychologie*. Praha, 2010.

cházi na základě častého kontaktu imigrantů s příslušníky majoritní skupiny, poznávání a osvojení si jazyka, hodnot dané společnosti, jejich norem a zvyklostí.

Třetím typem je separace, která není v pravém smyslu postupem adaptace. Skupina imigrantů nepovažuje kontakt s kulturou a příslušníky majority za důležitý, setrvává v izolaci od ní v kontaktu pouze se svou vlastní kulturou, zvyky.

Strategií marginalizace se nazývá postup, při němž imigranti necítí silnou potřebu přijímání znaků dominantní kultury, ani zachovávání znaků vlastní kultury. Nejsilnější je identifikace se subkulturou své vlastní skupiny, její význam převáží jak potřebu a zájem poznávat kulturu hostitelské země, tak udržovat kontinuitu kulturních zvyklostí své původní země a svých předků.²⁵

4.2 ETNOFAULISMY

Jedná se o zvláštní jazykové výrazy, které jsou projevem etnických a národních stereotypů. Jsou to neoficiální označení příslušníků jednoho etnického či národního společenství pro pojmenování příslušníků jiných etnik, národů, zemí. Mohou označovat samotné příslušníky těchto skupin, ale mohou se vztahovat i k jejich jazyku, mentalitě, zvykům aj. Mohou mít zesměšňující charakter, nezřídka vyjadřují také negativní a nepřátelský postoj.

Vznik etnofaulismů může být ovlivněn dle Mullenena, Rozella, Johnsona²⁶ určitými specifiky. Obvykle jsou tyto nekorektní výrazy cíleny na menší, méně početné skupiny. Jejich vznik je pravděpodobnější v případech nápadné kulturní odlišnosti dané skupiny, menšiny. Podporuje je i rozdílnost fyzických antropologických znaků a jazyka. Přidáván bývá i faktor politický – vývoj historicko-politických vztahů dvou skupin a jejich vliv na vznik těchto mnohdy zraňujících vyjádření.

5. FORENZNÍ PSYCHOLOGIE – KONKRÉTNÍ INTERKULTURNÍ ASPEKTY V RÁMCI TÉTO OBLASTI

Forezní psychologie je charakterizována jako aplikace psychologie do oblasti práva, zejména pak do oblasti trestního práva, trestního řízení. Podoby této aplikace jsou velmi rozmanité a bohaté, jsou odlišné také v různých zemích. I v rámci této oblasti se setkáváme s četnými otázkami vyvstávajícími z kontaktu různých kulturních skupin, právě např. v podobě menšiny a většinové společnosti. Jen stručně nastíníme určité konkrétní otázky, které v tomto ohledu vyvstávají. V základu je ovšem patrné, že velmi důležitou otázkou je znalost právního systému. Důležité je zprostředkovat členům minority, kvalitní a srozumitelnou formou informace o základních právních dokumentech v rámci České republiky, ale také o právech a povinnostech jednotlivých členů minority, zejména pak, je-li to aktuální, o jejich postavení v rámci trestního řízení.

²⁵ PRŮCHA, J.: *Interkulturní psychologie*. Praha, 2010.

²⁶ Cit. podle PRŮCHA, J.: *Interkulturní komunikace*. Praha, 2010, s. 66

5.1 V RÁMCI VYŠETŘOVÁNÍ

PROFILOVÁNÍ

Psychologické profilování je jednou ze služeb podpory vyšetřování. Zahrnuje (velmi stručně řečeno) vytvoření pravděpodobného psychologického portréту zejména v případech pátrání po neznámém pachateli a má pomoci zacílit pátrání správným směrem. Profilování je nejvíce rozšířeno v USA, kde je realizováno již tradičně a na základě realizovaných profilů byly vytvořeny rozsáhlé databáze a shromážděny profilové charakteristiky pachatelů vybraných typů trestných činů. I ve Spojených státech si kladli profilující odborníci otázku, zda některé činy nejsou specifické pro určité skupiny, např. naprosto jednoznačně převažujícím pachatelem sadisticky motivované sexuální vraždy byl bílý muž. Postupem času ale došli k názoru, že etnická vázanost určitého typu trestného činu na určitou skupinu neexistuje a jde spíše o vázanost socioekonomickou. Stále však zůstává otázka, nakolik mohou jiné země, jako např. Česká republika, čerpat z jejich poznatků o profilování a o pachatelích a nakolik jsou charakteristiky pachatelů z našeho prostředí specifické. Vzhledem k tomu, že i charakteristika trestné činnosti na našem území (např. menší množství rozsáhlé nejzávažnější sériové násilné trestné činnosti) je velmi odlišná, lze předpokládat, že možnosti přejímání profilových charakteristik jsou také omezené. Tedy, že tyto charakteristiky jsou kulturně specifické a vyžadují šetření na našem vlastním území.

SPECIFIKA FUNGOVÁNÍ KRIMINÁLNÍCH SKUPIN – ORGANIZOVANÁ TRESTNÁ ČINNOST

Velkou a samostatnou oblastí je pak problematika trestné činnosti kriminálních skupin, zejména organizovaného charakteru a jejího vyšetřování. Jedná se zejména o otázky struktury – hierarchie a dynamiky fungování těchto skupin a propojenost těchto charakteristik s podmínkami země, z níž daná skupina pochází (např. fungování italské mafie na území USA v průběhu prohibice). Může jít o informace zásadní pro efektivní zmapování vazeb v rámci skupiny a jejího fungování a efektivnější získání důkazního materiálu využitelného v rámci trestního řízení. Jde o problematiku značně komplikovanou, zajímavá je například aplikace Kulturní teorie Mary Douglas²⁷ na tyto skupiny a vytvoření typologie jednotlivých způsobů páchaní trestné činnosti v rámci určitých sociálních sítí.

KOMUNIKACE A INTERAKCE

Jazyková a kulturní specifika a odlišnosti hrají roli ve všech fázích trestního řízení. Je tomu tak i v případě kontaktu vyšetřovatele (policejního komisaře) s podezřelým, obviněným, svědkem či obětí. Bariéra porozumění není beze zbytku překonána kvalitním tlumočnickem, neboť právě již výše zmíněné kulturní souvislosti mohou

²⁷ SCHWARTZ, D. M. – ROUELLE, T.: Using Social Network Analysis To Target Criminal Networks. *Trends Organ Crim*, 2009, Vol. 12, s. 188–207.

přestavovat značné překážky. Záleží např. na tom, zda dotyčný pobývá v naší republice legálně, zda se sám podílel na určitém druhu trestné činnosti či zda se stal jeho obětí. Může být silně vázán na danou skupinu, její pomoc, může být loajální vůči své menšině a tak může otevřeně či skrytě odmítat spolupráci s orgány činnými v trestním řízení. Může mít obavy ze msty apod. Odkrytí skutečné situace dotyčné osoby a její motivace pro účast v rámci trestního řízení může významným způsobem odhalit možnosti a slabiny této spolupráce.

PROBLEMATIKA IDENTIFIKACE OČITÝM SVĚDKEM

Samotná identifikace očitým svědkem, realizovaná jako rekognice, je častým zdrojem nezáměrných chyb identifikujících osob, chyb, které mohou přispět k odsouzení nevinných osob, resp. osob, které nejsou pachateli. Psychologie se touto otázkou intenzivně zabývá, v poslední době také přibývá výzkumů zaměřených na chyby v identifikaci, plynoucí z etnické odlišnosti mezi svědkem a identifikovanými osobami (pachatelem). Tato chybovost narůstá s mírou fyzické odlišnosti, záleží však také na míře a tradici kontaktu menšiny s většinovou společností a dalších faktorech. Důkladnějšímu poznání tohoto jevu a specifikování potenciálních následků je v současné době věnována rostoucí pozornost u nás i v zahraničí.

5.2 V RÁMCI ŘÍZENÍ PŘED SOUDEM

EXPERTNÍ SOUDNĚZNALECKÁ POSOUZENÍ

Soudní znalec psycholog, který je žádán o vytvoření posudku může stát před četnými problémy. Ty se nevztahují výhradně na oblast forenzní psychologie, neboť obdobné situaci může čelit i klinický psycholog, který realizuje diagnostiku u osoby, která pochází z odlišného jazykového a kulturního prostředí. Výběr vhodných diagnostických metod, jejich administrace s využitím tlumočnicka a jejich adekvátní interpretace je velmi obtížná. Některé metody vyžadují přesnou administraci v takové podobě, v jaké byly standardizovány, a posun významu jednotlivých položek tlumočnickem je tedy nepřijatelný. Ve Spojených státech existují vodítka Americké psychologické asociace pro tzv. Cultural competent assessment, kde jsou vymezena pravidla pro adekvátní posouzení těchto osob, např. příslušníků menšin. Je vedena rozsáhlá odborná diskuse o důležitosti adaptace diagnostických metod na charakteristiky menšinové populace – v USA jde např. o rozsáhlou Hispánskou menšinu. Užití norem platných v domovské zemi imigrantů je četnými odborníky odmítáno. Taková adaptace jednotlivých metod navíc v České republice často neproběhla ani u většinové populace. Kulturně specifické jsou i diagnostické kategorie – v jednotlivých kulturách nejsou určité symptomy přičítány stejným chorobám, resp. některé choroby či syndromy (duševní nevýjímaje) nejsou v dané kultuře rozeznávány vůbec a nebo jsou definovány jinými příznaky. Hispánská menšina má např. tendenci definovat stres spíše prostřednictvím fyzických charakteristik a tělesných změn – bušení srdce, pocení, neklid, než prostřednictvím dopadů na psychiku – např. symptomy na úrovni spánku, soustředění, paměti. Některé

jejich stížnosti se pak jeví jako simulace, mohou být bagatelizovány nebo považovány za účelové informace.²⁸

5.3 V RÁMCI VÝKONU TRESTU ODNĚTÍ SVOBODY

Problematika menšin v rámci výkonu trestu odnětí svobody, resp. vytváření různých subkultur v rámci věznic je velmi důležitou oblastí. Vytváření a zejména působení těchto skupin, jež většinou vznikají právě na základě etnické příslušnosti, může být v přímém protikladu oproti nápravným cílům výkonu trestu odnětí svobody. V některých věznicích jsou určité kulturně specifické zvyky a rituály u odsouzených podporovány (např. tradiční hudba u Aboriginců v některých australských věznicích, pečení jejich tradičních jídel, jako je klokani oháňka). Zároveň pak některé skupiny očekávají od svých členů automaticky loajalitu v rámci příslušnosti k této skupině ve věznicích. Tato sounáležitost často zahrnuje i páchání trestné činnosti ve vězení. Prevence a řešení těchto sociálně patologických jevů v rámci vězeňství je velmi složitým úkolem po celém světě.

SELECTED ISSUES OF MINORITIES FROM THE PERSPECTIVE OF PSYCHOLOGY

Summary

The article offers a certain selection of relevant psychological views upon minorities. It attempts to bring in interesting and widely applicable theoretical conceptions – Hofstede's theory of national cultures, the aspects of intercultural communication which, from the perspective of psychology, may be significant in the interaction between the majority society and minorities. The context of such communication may give rise to so-called ethnophaulisms as expressions incorporating ridiculing designation of a particular minority, based usually on certain stereotypes regarding this minority. Psychology deals with conditions under which stereotypes and ethnophaulisms arise; it attempts to find ways of treating and mitigating them. The article also focuses on other communication characteristics which may vary among various cultures; for example, it may include control over non-verbal expression, various types of greeting, addressing people within the given culture, etc. The article briefly deals with adaptation of migrants to the conditions of the majority culture. In conclusion, specific issues arise in the area of the application of psychology in practice (such as forensic psychology). The psychological view on the issues of minorities appears to be relevant (a) due to newly emerging minorities resulting from migration, and (b) within the context of improving relations with some minorities which have been a traditional part of our society.

Key words: intercultural psychology, Hofstede's typology of national culture, prejudice and stereotypes, adaptation of minorities, intercultural communication, communication etiquette, ethnophaulisms

Klíčová slova: interkulturní psychologie, Hofstedeho typologie národních kultur, předsudky a stereotypy, adaptace menšin, interkulturní komunikace, komunikační etiketa, etnofaulismy

---

²⁸ WEISS, R. A. – ROSENFELD, B.: Navigating Cross-Cultural Issues in Forensic Assessment: Recommendations for Practice. *Professional Psychology: Research and Practice*, 2012, Vol. 43, No. 3, s. 234–240.

SPECIFIKA ROMŮ A ŽIDŮ

SNAHY O REGULACI TULÁCKÉHO ŽIVOTA CIKÁNŮ V PRVÉM DESETILETÍ ČSR

LADISLAV SOUKUP

Brzy po skončení světové války a vytvoření samostatného československého státu se ve vlně požadovaných společenských změn, sociálních, politických, národnostních, kulturních a mnoha dalších oživila mimo jiné otázka omezení volného životního stylu osob bez materiálních prostředků existence pohybujících se z místa na místo po území republiky i přes její státní hranice. Tito lidé si často opatřovali životní potřeby méně nebo více závažnou trestnou činností na úkor bezpečnosti života a majetku obyvatel, ponejvíce na venkově. Tuláctví s jeho protisociálními a protiprávními projevy bylo omezováno a stíháno už v monarchii. Typickou a nejpočetnější skupinou obyvatel žijících naznačeným způsobem byli Cikáni.¹ Od samosprávných orgánů obcí, pracovníků některých orgánů státu i jiných informovaných osob docházely novému parlamentu a především ministerstvu vnitra stížnosti, výzvy i návrhy opatření jak zajistit ochranu majetku a bezpečnost všech občanů potlačením cikánské delikvence a tuláctví.

Ministerstvo, poté co nejprve stížnosti a výzvy odkládalo, začalo na jejich základě shromažďovat návrhy uplatnění represivních i preventivních prostředků a také návrhy na legislativní opatření proti Cikánům. Např. usnesení okresní správní komise v Libáni ze dne 23. prosince 1920, hned v úvodní větě velmi ostře zdůvodňovalo navrhovaná opatření: „v menších osadách, odlehlých obcích a samotách, zejména poblíž lesů ležících, těžko je této zdivočelé a všehoschopné chásce se ubránit a za noční doby stává se i chůze po osamělých cestách nebezpečnou tím více, jelikož Cikáni používají střelných zbraní“. Okresní správní komise navrhovala zavést řádný soupis Cikánů v republice, zakázat kočování, vydat předpisy o jejich povinném hlášení v obcích, udělit obecní samosprávě právo na vydávání samostatných nařízení o postrku, zřizovat občanskou stráž na ochranu proti kočovným Cikánům a obcím, kde jsou trvale usazeni, poskytnout zvláštní finanční výpomoc ze státní pokladny. Kromě represivních měla být uskutečněna i preventivní opatření, spočívající v otevření veřejných ústavů pro výchovu dětí odňatých cikánským rodičům, zatímco pro dospělé Cikány se měly zřídit donucovací pracovny.

¹ Po staletí až do 2. pol. minulého století, bylo pro skupinu obyvatelstva, kterou se článek zabývá, užíváno výhradně označení Cikán – cikánský. Pouze tento termín obsahují také zákony a další dobové právní předpisy. V souladu s nimi jej používám také v této práci. (L. S.). K tomu srovnej např. příspěvek SOUKUP, L.: Cikáni v zrcadle rakouské právní reformy před vznikem ČSR. *AUC Iuridica*, 1999, č. 1–2, s. 89 an. Dále např. PETRAŠ, R.: Historie právního postavení menšin v českých zemích. In *Menšiny a právo v České Republice*. Praha, 2009, s. 85 an.; dále HANZAL, J.: *Cikáni na Moravě v 15. až 18. stol.* Praha, 2004, s. 23 an.; NEČAS, C.: *Romové v České republice včera a dnes*. 5. vyd. Olomouc, 2002, s. 17 an.

Podobné náměty ke zlepšení veřejného pořádku, bezpečnosti obyvatel a ochrany majetku, v jednoduché i kvalifikované podobě se objevovaly již za monarchie. Například trestní soudce, rada zemského soudu, v roce 1914 v odborném časopise mj. popsal způsob života Cikánů tak, že „cikán..., je-li na svobodě, žebraá nebo krade...“. Podle něho dospělí Cikáni patří do donucovacích pracoven a nejsou tam jen pro nedostatek místa.²

Typickým příkladem z řady návrhů na legislativní úpravu opatření proti Cikánům v ČSR se stala petice obecního úřadu v Čermné, malého městyse lanškrounského okresu, který se dne 11. prosince 1920 obrátil na předsednictvo Národního shromáždění s výzvou, aby byl vypracován zákon upravující trvalé usídlení Cikánů. Do doby přijetí zákona obecní úřad navrhoval, aby „Cikáni byli schytáni a dáni do vyprázdněných zajateckých táborů“.³ Tato petice byla zaslána z předsednictva Národního shromáždění prezidiu ministerské rady a odtud na ministerstvo vnitra, které po zhodnocení celé situace zaujalo kladné stanovisko k řešení cikánské otázky cestou nové legislativní úpravy.

Základem pro nově tvořený zákon se stala dřívější osnova rakouského zákona z roku 1916 o omezení tuláctví a zahálčivého života, jež byla připomenuta ministerstvem spravedlnosti ministerstvu vnitra dne 20. prosince 1922. Hlavní zásady tohoto návrhu spočívaly v zákazu kočování Cikánů a tuláků z povolání vůbec.⁴ Za tuláky byly označovány „osoby, které neměly stálé bydliště, ze zvyku buď samotné nebo s rodinou nebo v tlupách táhly z místa na místo a živily se buď vykonáváním kočovných živností nebo podomním obchodem, žebráním nebo jiným nezákonným způsobem“.⁵

Podle rakouského návrhu měl být především pořízen soupis všech tuláků tak, aby byli v určený den zadrženi na místě, kde se právě nacházeli, aby správní úřady tohoto místa pobytu mohly přesně zjistit jejich osobní údaje. Současně měl být vypracován popis jejich osoby a sejmuty otisky prstů. Každý zadržovaný od 14 let věku měl obdržet legitimaci s otisky jeho prstů. Legitimace ženatého Cikána obsahovala i příslušná data jeho manželky a mladších dětí. Opisy údajů z legitimace a otisky prstů shromážděvaly k tomu účelu zřízené ústředí pro evidenci u policejního ředitelství v sídle vlády.

Každý tulák musel být podroben lékařské prohlídce a osoby postižené nakažlivými chorobami měly být předány k léčení do nemocnice, ostatní se měli podrobit desinfekci, očištění a muži měli být také ostříháni.

Práce schopní Cikáni ve věku od 14 let, kteří by prokázali, že řádně pracují, mohli zůstat v místě zaměstnání, ostatní měli být tzv. postrkem zavedeni do svých domovských obcí nebo do těch obcí, kam by jako bezdomovci byli přiděleni. Místo příkazného pobytu směli opustit jen se souhlasem okresního politického, tj. správního úřadu, který odchod povolil jen v případě, když v místě bydliště nebyla pro Cikána práce, ale mohl ji najít v jiné obci.

Návrh zákona z roku 1916 Cikánům zakazoval provozovat kočovnické živnosti. Koně, povozy a zvířata způsobila k nošení nákladu si směl Cikán koupit jen se souhlasem úřadu státní správy a udělený souhlas mu mohl být kdykoliv odebrán nebo omezen.

² FRYC, V.: Příspěvek k řešení otázky cikánské. *Právník*, 1914, roč. LIII, s. 551–554.

³ Podrobněji viz NEČAS, C.: *Romové v České republice včera a dnes*. 5. vyd. Olomouc, 2002, s. 31.

⁴ ČÍZEK, K.: *Trestní právo policejní*. Praha, 1882, s. 29, 80 a další.

⁵ K připravovaným opatřením srovnej např. MACHAČOVÁ, J.: Vývoj zákonodárství a Cikáni v českých zemích 1848–1918. *Slezský sborník*, 1994, roč. 92, s. 17–18; SOUKUP, L.: Cikáni v zrcadle rakouské právní reformy před vznikem ČSR. *AUC Iuridica*, 1999, č. 1–2, s. 89.

Sankcí za přestoupení jednotlivých ustanovení zákona mělo být vězení do 6 měsíců a trestní řízení pro spáchané přestupky osnova zákona vyhradila správním úřadům, aby byla zajištěna jednotná administrativní praxe.

Tento návrh nebyl zaměřen jen proti Cikánům, ale současně i proti osobám se stálým bydlištěm, které se nemohly vykázat řádným zaměstnáním. Účel připravovaného zákona obsahuje již jeho název (zákon o omezení tuláctví a zahálčivého života), v němž o Cikánech není ani zmínka. Smysl a cíl osnovy byl ovšem vysloveně policejní, omezující práva a svobody občanů.⁶

Snahu o legislativní úpravu cikánské otázky v mladé československé republice podporovaly různé petice venkovských obcí, jejich obyvatelé se domáhali nápravy. Mezi prvními byla petice okresní správní komise v Písku, adresovaná ministerské radě. K ní se připojily jihočeské okresy Blatná, Vodňany, Strakonice, Mirovice a Břežnice. Všechny žádaly ministerskou radu, aby vypracovala návrh osnovy zákona, upravující život potulných Cikánů, kramářů, komediantů apod., protože: „jsou to největší škůdci bezpečnosti, jak majetkové, tak osobní..., pravá metla našeho občanstva, zejména pak venkova“. K požadavku jihočeských okresů se pak postupně přidávaly i další obce v Čechách, jako např. Kutná Hora, Louny, Vysoké Mýto.⁷

Vlastní návrh zákona podali samostatně již dne 24. května 1922 v poslanecké sněmovně Národního shromáždění národně demokratičtí poslanci. V souvislosti s jejich iniciativou bylo vládě uloženo, aby působení Cikánů na venkově věnovala náležitou pozornost a energicky chránila osobní a majetkovou bezpečnost obyvatelstva a dále aby bez průtahů zahájila přípravné práce k vydání zvláštního zákona k zamezení škodlivých aktivit Cikánů, a to jak domácích, tak i cizích, a co nejdříve předložila osnovu zákona.

V této souvislosti vydal již 20. prosince 1922 zemský úřad v Praze oběžník, kterým uložil všem okresním úřadům, policejním ředitelstvím v Praze, Plzni a Liberci a policejním komisařstvím na Kladně a v Chebu, aby podávaly zprávy o Cikánech a případné návrhy zasílaly do konce února 1923.

Připomínky a návrhy k legislativní úpravě cikánské otázky docházely i od jednotlivých osob. Jako dva protichůdné názory na řešení této otázky lze uvést dopisy MUDr. Tillicha a V. Thoma. Praktický lékař z Bojkovic v dopise Kancelář presidenta republiky z 8. října 1922 upozornil, že Cikáni přivlekli do jeho obvodu nákazu skvrnitého tyfu, jímž onemocnělo přes 70 osob. Stěžoval si rovněž na cikánské ženy, které se zabývaly prostitucí a šířily pohlavní nemoci, na krádeže, kterými si Cikáni obstarávali obživu. Pisatel poukazoval na řešení, které skýtalo německé zákonodárství, podle něhož bylo možno odebírat děti Cikánům a dávat je na převychování. V jeho aplikaci u nás viděl možný způsob řešení cikánské otázky a končil svůj dopis slovy: „Zdejší kraj by podobného nařízení velmi potřeboval.“

Zcela opačný názor na řešení palčivé otázky Cikánů měl V. Thom, přednosta okresního soudu v České Skalici. V přípise ministerstvu spravedlnosti ze dne 27. dubna 1924 upozorňoval na nedostatky při předvádění Cikánů před soud, „kteří prý, asi spáchali tam a tam zločin krádeže ale usvědčující důkazy nebyvaly téměř žádné“. V. Thom upozorňo-

⁶ MACHAČOVÁ, J.: Vývoj zákonodárství a Cikáni v českých zemích 1848–1918. *Slezský sborník*, 1994, roč. 92, s. 86.

⁷ NEČAS, C.: *Romové v České republice včera a dnes*. 5. vyd. Olomouc, 2002, s. 32.

val, že téměř všechna vyšetřování zločinů krádeží spáchaných údajně Cikány byla pro nedostatek důkazů zastavena a proto žádal o sjednání nápravy v případech neoprávněného zatčení Cikánů. Závěrem se přednosta soudu stavěl na obranu Cikánů a pokoušel se objasnit příčiny jejich chování: „Cikán jest přes své nejstinnější stránky přece jenom člověkem. Vyrostl a vyrůstá jako strom v lese, v prostředí zlodějském a lenošském, úskok a lež jsou mu jeho okolím vštěpovány, odnikud nemá příkladu morálky, o Bohu nikdy neslyšel, ... lidé mají proň nadávky a štítí se ho, spáše-li delikt, zbíjí ho a bohužel mnohdy policie a ani jiný úřad s ním nezachází jako s člověkem.“

Přes četné podněty k legislativní úpravě cikánské otázky se v prvních letech trvání ČSR tento záměr nepodařilo realizovat. Příčiny, pro které vláda upustila od dokončení návrhu, se pokusilo ministerstvo vnitra objasnit v odpovědi na interpelaci poslance německé národní strany Franze Matznera ze dne 27. května 1924, který upozorňoval na vzrůstající se obtěžování obyvatelstva Slezska a severní Moravy Cikány a požadoval po ministrovi vnitra odpověď. „Když po několik let za války a po válce si bylo možno od nich oddechnouti, časté vystupování takových rot vzrůstá opět a s ním obvyklé průvodní zjevy a nepřijemné následky jako žebrota, krádeže a jiné nebezpečí..., bezpečnostní úřady nedbají stížností, dovolávajíce se úředního povolení, tážeme se..., jest pan ministr ochoten této otázce věnovati pozornost a vydati nutná nařízení...“⁸

V odpovědi ze dne 11. června 1924 ministr J. Malypetr m. j. poslancům sdělil, že ministerstvo vnitra připravuje řešení formou zákona, neboť platná právní úprava nemožňuje využít jednodušší cesty pouhého nařízení „jest nutno prozatím používati proti cikánům dosavadních předpisů, jež byly podřízeným úřadům po převratě opět na paměť uvedeny“.⁹

Příslušné oddělení ministerstva vnitra provádělo celkovou analýzu dosavadního způsobu řešení cikánské otázky a poukázalo na překážky, stojící v cestě přijetí tvrdého zákona. Především to bylo zcela jasné znění § 128 ústavní listiny, jenž demokraticky prohlášoval, že všichni státní občané jsou si před zákonem plně rovni a požívají stejných občanských a politických práv, nehledě k tomu, jaké jsou rasy. Cikáni rasu zřejmě tvořili, takže nebylo možno proti nim zavádět výjimečná opatření: „Opatření takováto, ať již rázu preventivního nebo represivního, mohla by býti zavedena pouze proti osobám nestálého bydliště a zaměstnání, povalečům, tulákům apod.“ Z tohoto stanoviska však vedení státu v následujících letech ustoupilo, jak ukázal zákon z roku 1927.

Jako další, pro tehdejší ČSR, typický důvod nemožnosti regulovat legislativně otázku Cikánů byla podle stanoviska ministerstva vnitra neutěšená situace ve státních financích. Navrhovaná opatření, jimiž byla internace dospělých osob, výchova dětí apod., byla za daných hospodářských poměrů nemožná. Na sociální politiku vláda neměla dostatečné prostředky. Závěr celého zdůvodnění tvořil odkaz na dosavadní právní předpisy, které se až dosud používaly při řešení otázky Cikánů. Byly to z monarchie recipované zákony na ochranu veřejného pořádku ze sedmdesátých a osmdesátých let devatenáctého století.¹⁰

⁸ Interpelace XII, NS RČS 1925–1929, PS, tisk č. 4551 – překlad dostupný z: <http://www.psp.cz>.

⁹ Viz Sněmovní tisk č. 4746 – překlad, dostupný z: <http://www.psp.cz>.

¹⁰ K tomu srovnej: PETRÁŠ, R.: Historie právního postavení menšin v českých zemích. In *Menšiny a právo v České Republice*, Praha, 2009, s. 86–87.

Zákon z roku 1871 o policejním vyhošťování a honění postrkem¹¹ pro ochranu veřejného pořádku nařizoval, aby tuláci a jiní práce se štítlí lidé obtěžující veřejnost, dále osoby, které nemohou prokázat, že mají příjmy nebo na zajištění své existence provozují povolenou živnost, prostitutky, které porušují zákaz pobytu a trestanci propuštění z vězení mohou být z určitého místa nebo obce případně z celého státu, postrkem čili „šupem“ odvedeni do domovské obce nebo za hranice. Pokud byl takový člověk tímto způsobem odveden již podruhé, mohlo mu být přikázáno, aby se již nevracel. Pouze v obci, do které příslušela osoba podle zákona o domovské příslušnosti, takové přemístění nehrozilo. Tak řečený postrk se prováděl dvěma způsoby: buďto úřad hnanci písemně stanovil jakou cestou a v jakém čase se má sám přemístit, a nebo, což bylo v praxi častější, byl za doprovodu stráže nuceně odveden do místa určení. Vybrané obce byly tímto zákonem ustanoveny za tak zvaný hnanecký úřad. Měly zajišťovat naznačená přemístění dotčených osob. Pro rozhodnutí o nuceném přemístění, jež vydávala jednak policejní ředitelství jednak orgány státní správy a částečně také orgány obecní, byl možný opravný prostředek (rekurs). Organizačně bylo provádění postrku zajištěno písemnou dokumentací dodávanou obci místa určení. Pokud osoba převáděná postrkem uprchla nebo nedodržela stanovenou trasu, byla potrestána vězením až na osm dní, o jeho uložení rozhodoval správní orgán.

Další zákon proti tuláctví byl vydán a do praxe v Rakousku zaveden o necelé dva roky později, v květnu 1873. Byl to známý předpis spadající rovněž do trestního práva správního proti zahalečům a tulákům.¹² Podrobněji než předchozí upravoval osobní režim jednotlivců bez stálého bydliště nebo těch, kteří své bydliště opustili a jsou bez zaměstnání se potulovali. Přitom nemohli prokázat, že mají prostředky ke své obživě anebo že se je snaží poctivou cestou získat. Takoví tuláci mohli být potrestáni vězením v délce od osmi dnů do jednoho měsíce. V případě recidivy, stačilo, byl-li tulák dopaden podruhé, bylo mu uloženo vždy tuhé vězení od jednoho do tří měsíců délky a zostření trestu jedním nebo několika způsoby, které stanovil trestní zákoník. Toto zostření trestu tuhého vězení představovalo tzv. půst, což znamenalo, že trestaný se mohl stravovat jen podle vězeňských předpisů a přitom během některých dnů výkonu trestu dostával pouze chléb a vodu (nikoliv však častěji než po dva dny v týdnu). Zostřením trestu bylo dále zařazení vězněné osoby na těžší práce a „vykázání tvrdého lože“. Rovněž pouze maximálně dvakrát za týden, nikoliv bezprostředně po sobě následující dny, musel potrestaný spát pouze na pryčně z holých prken. Zostřením trestu byla také tak zvaná samovazba, jež mohla trvat maximálně nepřetržitě čtrnáct dnů, poté musela být přerušena na dobu jednoho měsíce. Posledním zákonným způsobem zostření trestu tuhého vězení byla „temnice“.

Zákon proti zahalečům a tulákům byl využíván soudně, široká oprávnění podle něho měly i správní orgány.¹³ Umožňoval, aby osoby potrestané, mj. tuláci ohrožující majetek občanů, byly po propuštění z výkonu trestu postaveny pod policejní dohled a přitom jim bylo možno zakázat nebo přikázat pobyt na určitém místě nebo v širší lokalitě. Osoby dané pod dohled musely pravidelně informovat správní úřady o své činnosti,

¹¹ Zákon č. 88/1871 ř.z. ze dne 27. července 1871.

¹² Zákon č. 108/1873 ř.z. ze dne 10. května 1873 proti zahalečům a tulákům.

¹³ ČÍZEK, K.: *Trestní právo policejní*. Praha, 1882, s. 80–82.

o způsobu, kterým si opatřují obživu a s kým se stýkají. Bez dalších formalit mohly také být podrobeny osobní a domovní prohlídce. Za opakovaná porušení omezujících opatření mohly být potrestány tuhým vězením včetně zostření až na dobu jednoho měsíce. Dalším velmi tvrdým opatřením podle tohoto zákona mohlo být umístění tuláků v donucovací pracovně, o čemž rozhodoval již nikoliv správní orgán, ale soud. Délka pobytu v donucovací pracovně nesměla přesáhnout tři roky. O propuštění z ní rozhodoval zemský úřad. Osoby mladší osmnácti let, které jinak splňovaly podmínky pro umístění do donucovacích pracoven, mohly být až do dosažení věku dvaceti let zařazeny do polepšoven pro mladistvé.

I předpis z roku 1873 byl po čase, roku 1885, jako norma postihující tuláctví, dále novelizován, doplněn a zpřísněn. Zavedl ostřejší druh trestu odnětí svobody. Tuláky definoval podobně jako předchozí právní normy. Zákon o donucovacích pracovnách a polepšovacích ústavech¹⁴ se vztahoval na osoby, které se bez zaměstnání potulují, aniž by mohly prokázat, že mají prostředky ke své obživě, a nebo že o ně dovoleným způsobem usilují. Tulák mohl být potrestán tuhým vězením na dobu od jednoho do tří měsíců. Na dobu od osmi dnů do tří měsíců mohl být potrestán tuhým vězením ten, kdo žebral na veřejných místech nebo dům od domu a dovolával se veřejné dobročinnosti ze své zahálčivosti. Trestné bylo také svádění a posílání na žebrotu. Práceschopné osoby mohl bezpečnostní úřad vyzvat, aby prokázaly, že se živí dovoleným způsobem, jinak opět mohly být potrestány tuhým vězením od osmi dnů do tří měsíců. V každé obci, kde byl člověk schopný práce zastižen bez prostředků k výživě, mu mohla být přiměřená práce přikázána za mzdu nebo naturální odměnu. Pokud odmítl, opět riskoval tuhé vězení na dobu až jednoho měsíce. Podobným způsobem zákon z roku 1885 postihoval také ženy živící se prostitucí. Za porušení povinností spojených s policejním dohledem stanovil tento zákon trest tuhého vězení rovněž až na tři měsíce. O potrestání rozhodoval okresní soud, který též mohl nařídít umístění v donucovací pracovně.

Soudní praxi okresních soudů při častém projednávání potulky a žebroty podle zákona z roku 1885 ilustrují ukázky připojené v příloze – protokol o hlavním líčení a rozsudek okresního soudu. Opakující se popis situace u řady případů, které soud projednával, byly už dopředu na protokolu pro usnadnění písařské práce předtištěny včetně odůvodnění rozsudků (v příloze psáno *kurzívou*).

Výsledkem všech návrhů a prováděných přípravných prací k posílení veřejného pořádku v prvních letech republiky bylo zavedení prozatímní evidence cikánského obyvatelstva v ČSR. Mělo ji vést, tj. soustřeďovat konkrétní údaje o osobách, Ústřední četnické pátrací oddělení¹⁵ vytvořené roku 1922 u tzv. Poznávacího úřadu policejního ředitelství v Praze.¹⁶ Hlášení zasílaly jednotlivé četnické stanice. Jako první a nejlépe fungující v tomto směru bylo hodnoceno četnické pracoviště v Kuřimi na Moravě. (Mimo kočovných Cikánů se evidence vztahovala také na brusiče, deštníkáře, obsluhy kolotočů, eskamotéry apod., potulné zloděje a podvodníky.) Rozkazem četnického velitelství pro Moravu z 11. února 1923 byl kuřimské stanici přidělen k evidování pohybu

¹⁴ Zákon č. 89/1885 ř.z. ze dne 24. května 1885.

¹⁵ Roku 1928 bylo přejmenováno na „Ústředí pro evidenci potulných Cikánů“, § 1 vládního nařízení č. 68 Sb. z. a n. ze dne 26. 4. 1928

¹⁶ ERHART, J.: *Rukověť četnictva*. 3. vyd. Nový Bydžov, 1932, s. 145 an.

kočovných Cikánů obvod celé země.¹⁷ Každá podchycená skupina obdržela běžné číslo a každý člen skupiny dostal běžné číslo zlomkové a lístek se základními daty. Evidence jednotlivých osob byla doplňována opisy jejich dřívějších trestů a údaji o pátráních, vyhlášených v Ústředním policejním věstníku, v policejním oznamovateli a v pátracích listech. Směr pohybu podezřelých kočovných skupin s hledanými osobami byl pak zachycen na četnické stanici na pomocné mapě praporky. Na nich bylo vyznačeno číslo kočovné skupiny a datum, kdy označeným místem procházela. Kuřimské zkušenosti se v praxi osvědčily, četnickému oddělení Poznávacího úřadu policejního ředitelství v Praze bylo nařízeno podat návrh na vypracování jednotného evidenčního systému v celém státě.¹⁸

V návaznosti na evidenci potulných Cikánů měl vzniknout seznam všech Cikánů zdržujících se na území Československé republiky. K vypracování soupisu byly nařízeny četnickým stanicím v listopadu 1924 obchůzky, které však pro nadcházející zimní období nemohly být provedeny a úkol byl odložen na rok 1925.

Soupis Cikánů měl být proveden podle návrhu štábního kapitána ministerstva vnitra J. Povondry, který vycházel z nové služební příručky četnictva pro službu pátrací a daktyloskopickou.¹⁹ Seznam měl obsahovat mimo osobních dat zaměstnání, popis osoby, zvláštní tělesná znamení, otisky prstů, dále příslušnost k tlupě (kočovné skupině) a území, na němž se pohybovala. Účelem seznamu bylo usnadnění dohledu nad Cikány a zejména pak urychlení práce četnické pátrací službě při objasňování trestné činnosti Cikánů. Z hlášení o pohybu Cikánů a jiných kočovných tlup byli vyňati „majitelé nezávadných cestovních podniků zábavních“ kolotočů, houpaček, loutkových divadel, cirkusů apod., kteří mají písemné povolení k produkci a dodržují předpisy, nekryjí povolením svůj potulný život a trestnou činnost.²⁰

Při sestavování seznamu za základ sloužila už existující daktyloskopická sbírka policejního ředitelství v Praze podle vládního nařízení z roku 1922,²¹ které přikazovalo daktyloskopovat všechny osoby starší 18 let, pokud byly odsouzeny pro trestný čin a zejména pak odsouzené tuláky, Cikány a osoby páchající soustavně trestnou činnost. Ze seznamu se na základě dožadání od četnických stanic poskytovaly zprávy o jednotlivých Cikánech a celých tlupách.

K doplnění a upřesnění seznamu četnické oddělení u Poznávacího úřadu policejního ředitelství v Praze žádalo četnické stanice, pověřené v jednotlivých zemích evidencí kočovných Cikánů o sdělení dalších údajů. Žádosti zpočátku vyhověly jen stanice v Čechách a ve Slezsku, a to ještě se značnými nepřesnostmi. Např. seznam z Čech vykazoval 579 Cikánů, ale v daktyloskopické sbírce jich bylo podchyceno daleko více.

Soupis všech československých Cikánů byl četnictvem sestaven během měsíce září 1925. Ministerstvo spravedlnosti v té době informovalo v souvislosti s vydáváním zatykačů justiční zprávy, že Ústřední četnické pátrací oddělení vede přes 6000 daktylo-

¹⁷ NEČAS, C.: K diskriminaci Cikánů v buržoasním Československu. In *Sborník prací pedagogické fakulty UJEP v Brně*, svazek 76, ŘSV č. 10, s. 52.

¹⁸ Tamtéž, s. 53

¹⁹ POVONDRA, J. – PINKAS, O.: *Pokyny pro službu pátrací a daktyloskopickou*. Kroměříž, 1922.

²⁰ Výnos ministerstva vnitra č. 71715/5 ze dne 19. XI. 1926. *Věstník ministerstva vnitra*, roč. 1926.

²¹ Vládní nařízení č. 198/1922 Sb. z. a n. ze dne 14. 7. 1922, § 38 odst. 2.

skopických záznamů otisků prstů Cikánů a jiných tuláků žijících jako oni. „Při velkém počtu stejných jmen lze podle těchto záznamů snadno zjistiti, o kterého v zatykači uvedeného cikána jde, třeba jeho osobní a rodná data byla jen přibližně uvedena...“²² Ve stanovené lhůtě bylo podchyceno celkem 64 938 Cikánů. Z tohoto počtu připadalo na Čechy 579 osob, na Moravu 1994 osob, na Slezsko 79 osob, na Slovensko 60 315 osob a na Podkarpatskou Rus 94 osob.²³ Sčítání Cikánů bylo vedle uvedených důvodů přípravou na další legislativní úpravu cikánské otázky, k níž došlo v roce 1927.

Koncem dvacátých let byla vyřešena vládní krize a nově ustanovená vláda panské koalice začala realizovat řadu protidemokratických opatření. Jejich součástí byl i zákon o potulných Cikánech. Počátkem roku 1927 došlo hlavně v pravicovém tisku k otevřenému a vyhrocenému tažení proti Cikánům. Podnět k rozpoutání kampaně dalo odhalení jejich delikvence v Moldavě nad Bodvou na východním Slovensku a také loupeže cikánských tlup v jižních Čechách. Soudní proces s moldavskými Cikány probíhal v Košicích: jednalo se při něm o devatenáctičlennou skupinu, která pod vedením Š. Filka několik let loupežně vraždila a byla bez nevyvratitelných důkazů dokonce obviněna z kanibalismu. Na jihu Čech páchala násilnou trestnou činnost pětičlenná skupina J. Vrby. Na její potlačení provedlo ve dnech 23.–29. dubna 1927 četnictvo rozsáhlý zákrok. Při něm se ukázalo, že z celkového počtu 158 podezřelých osob bylo jen 22 Cikánů. O celém případě velmi podrobně informoval veřejnost po dobu od 4. března do 22. května 1927 agrární deník *Venkov*, většinou s tendenčním proticikánským postojem.

Za této situace byla svolána ministerstvem vnitra porada, jíž se zúčastnili zástupci ministerstva spravedlnosti, sociální péče a vnitra včetně zástupců oddělení policejního, četnického a legislativního. Závěrem porady bylo uloženo četnickému oddělení ministerstva vnitra, aby připravilo celostátní razii na Cikány a osoby, které se k nim připojily a provedlo jejich daktyloskopování pro doplnění kriminální evidence.

V proticikánské agitaci v parlamentu pokračovaly na sobě nezávislé interpelace poslanců národně socialistické a agrární strany. Národně socialističtí poslanci poukazovali na zhoršené bezpečnostní poměry v zemi a na řádění Cikánů, které bylo vyvoláno, podle jejich názoru, nedostatečnými platnými předpisy. Požadovali, aby úřady začaly uplatňovat účinná opatření. Navrhovali, aby osoby, vyhýbající se práci, které byly veřejnosti na obtíž, stát umístil do robotáren. Jejich děti měly být svěřeny k výchově zvláštním ústavům.²⁴

Poslanci agrární strany požadovali prozkoumat příčiny zločinnosti Cikánů a rázně zakročit všemi prostředky, které měl stát k dispozici. Navrhovali, aby byly revidovány dosavadní zákony, protože podle jejich mínění nešlo cikánskou otázkou a tuláctví řešit jen prostředky trestního práva, ale i zřízením kolonií pro nucenou práci a zvláštních výchovných ústavů. Bezpečnostní úřady měly co nejpřísněji stíhat tuláctví, kočovný život a zejména potulný způsob života Cikánů. Protože šlo, podle mínění agrárních poslanců, o mimořádné nebezpečí, mělo se použít mimořádných opatření a podle potřeby i stanného práva.²⁵

²² Věstník Ministerstva spravedlnosti č. 10-11/1925, č. 48248.

²³ NEČAS, C.: *Romové včera a dnes*. Olomouc, 1993, s. 39.

²⁴ Interpelace, NS RČS 1925–1929, PS, tisk č. 930, část 2, dostupné z: <http://www.psp.cz>.

²⁵ Tamtéž.

Na obě interpelace odpověděla vláda, že státní správa se snažila až dosud čelit cikánské trýzni různými administrativními opatřeními. Ohrožení veřejného pořádku a bezpečnosti ze strany potulných Cikánů a živilů, které se k nim připojili, nabylo v poslední době vysokého stupně a dosavadní opatření byla nedostatečná. Vláda proto předložila Senátu Národního shromáždění k projednání a schválení návrh zákona o potulných Cikánech. Vláda dále uvedla, že se chystají ještě další zákonné prostředky, kterými mají být doplněny dosavadní předpisy o donucovacích pracovnách a o policejním dohledu i předpisy o použití zbraně orgány bezpečnostní služby a ozbrojenými dozorčími orgány v trestnicích, soudních věznicích, donucovacích pracovnách a polepšovnách. K zdůvodnění širšího použití zbraně uváděla potřebu zvýšené ochrany těchto orgánů.

Vládní návrh zákona o potulných Cikánech a podobných tuláčích²⁶ vycházel z domácích i zahraničních podnětů. Z vnitrostátních to byly zejména některé osvědčené postupy z výnosu vídeňského ministerstva vnitra z roku 1888 č. 14 015 a dále přípravný podkladový materiál z minulých let.

Ze zahraničních podnětů byl v návrhu zákona patrný vzor resp. vliv francouzské zákonné úpravy o provozování potulných zaměstnání a o úpravě cestování kočovníků z 15. července 1912 a z bavorského zákona o potírání Cikánů, tuláků a povalečů z 16. července 1926.

Francouzský zákon nesměřoval pouze proti Cikánům. Podle něho byly za kočovníky považovány všechny osoby bez rozdílu státní příslušnosti potulující se na území Francie, které neměly bydliště ani jiný příbytek i v případě, když měly prostředky k obživě nebo pokud tvrdily, že provozují nějaké zaměstnání. Z tohoto výčtu však byli vyjmuti kočovní řemeslníci, trhovci a nezaměstnaní dělníci, hledající práci. Zákon zaváděl evidenci kočovníků formou antropometrických knížek totožnosti, které se vystavovaly pro každou osobu, starší 13 let. Doklad obsahoval fotografii kočovníka, jeho popis a otisky všech prstů, výčet povinností a kolonky, do nichž se zapisovaly pobyty v obcích. Takto popsaná evidence Cikánů byla bez podstatných změn převzata a uplatněna v československém návrhu zákona o potulných Cikánech v podobě „Cikánské legitimace“.

Bavorský zákon o potírání Cikánů, tuláků a povalečů měl povahu výjimečného opatření proti Cikánům. Jednalo se v podstatě o velmi přísný policejní předpis, který upravoval boj proti „cikánské trýzni“. Zaváděl institut kočovnických listů, úpravu táboření v tlupách na vykázaných místech a další omezení pobytu Cikánů. Také toto řešení bez velkých změn převzal návrh československého zákona.

Ministerstvo vnitra vypracovalo návrh zákona o potulných Cikánech a podobných tuláčích, kde na první místo byla stavěna otázka represe a teprve jako druhořadá prevence. Navrhovaná opatření nebyla většinou formulována ve formě absolutních zákazů či příkazů, neboť vycházela z poznatků praxe o tom, že jsou často neproveditelné (např. naprostý zákaz kočování). Byla tedy většinou formulována jen jako zmocnění pro administrativní úřady, které je mohly uplatnit podle konkrétních okolností.

Návrh zákona byl 20. května 1927 postoupen prezidiu ministerské rady, 28. května schválen vládou a jako vládní návrh²⁷ předložen 31. května 1927 k projednání a schvá-

²⁶ Sněmovní tisk č. 1167, NS RČS 1925–1929, PS, dostupný z: <http://www.psp.cz>.

²⁷ Vládní návrh zákona o potulných cikánech a podobných tuláčích ze dne 15. července 1927, tisk č. 1135, dostupný z: <http://www.psp.cz>.

lení Národním shromáždění. Ústavněprávní výbor zákonodárného sboru jednal o návrhu 21. až 23. června 1927, doplnil osnovu zákona v některých směrech a doporučil ji k přijetí. V Senátu byl vládní návrh projednán a přijat 30. června 1927,²⁸ v Poslanecké sněmovně pak 14. července 1927.²⁹ Vládní návrh zákona byl pak vyhlášen jako zákon ze dne 15. července 1927, pod číslem 117 Sb. z. a n.

Zpráva ústavněprávního výboru Poslanecké sněmovny pro projednání vládního návrhu v Senátě označila jako účel osnovy řešení společensky i politicky velmi palčivé otázky úpravy soužití kočovných Cikánů a jiných potulných žvlů mezi ostatním obyvatelstvem republiky. Poukazovala na to, že zvláště obyvatelstvo venkova se cítí ohroženo způsobem života Cikánů, kteří se vyhýbají většímu soustředění trvale bydlících obyvatel ve městech, aby na venkově, kde je méně intenzivní dohled bezpečnostních složek státu, snadněji získávali obživu. Zpráva dále poukázala na růst útočnosti a počtu loupeží případně jiných útoků na majetek pokojného obyvatelstva. I v tomto dokumentu oficiální povahy se hovoří o „cikánské kalamitě“, na kterou dosavadní zákonem upravené prostředky ochrany jsou málo účinné. Odkazovala na recipovaný rakouský zákon z roku 1873 umožňující policejní dohled pro žebrotu a tuláctví, případně na podobnou normu uherského zákonodárství z roku 1913, které však neposkytují dostatečnou možnost potlačování těchto nežádoucích jevů. Zajímavé je dále, že dokonce i snaha o reformu trestního práva směřující k humanizaci a zmírnění represivního dopadu trestní politiky při stanovování výměry trestů a při jejich výkonu byla v této souvislosti označena jako podnět ke zvyšování zločinnosti. Povzbuzuje prý nemístnou humanitou odvahu kriminálních žvlů k páchání trestné činnosti proti životu a zdraví nebo proti majetku. Dosavadní předpisy omezující tuláctví prý neměly většinou jako cíl omezit speciální projevy cikánského života a je tudíž nezbytné zvláštní cikánskou otázku nově, důrazněji řešit a „potulný život nutno postupně, avšak energicky omezovati a potlačovati“.³⁰

Základní zásadou předkládané osnovy zákona je poskytnout správním orgánům prostředky k omezování kočovného způsobu života a jeho nežádoucích jevů. Je třeba pokojné obyvatelstvo chránit před útoky na jeho majetek a životy a nelze dopustit, aby smysl zákona nebyl naplněn pro nedostatek finančních prostředků, neboť občanům záleží skutečně na zajištění jejich bezpečnosti, nikoliv jen na přijetí zákona.

Návrh zákona, konstatovala zpráva ústavněprávního výboru, vychází z jistého kompromisu mezi tuláckým způsobem života a jeho odstraněním, s tím, že je předem jisté, že tuláctví nelze zcela vykořenit. Na druhé straně nelze ovšem připustit, aby zcela nepatrná menšina obyvatel, kteří se nechtějí přizpůsobit zásadám mravnosti drtivé většiny ostatních, je ohrožovala na majetku, na životě a porušovala jejich klid. Cílem navrhovaného zákona a jím upravované aktivity správních orgánů musí být pozvolné odstranění tuláckého způsobu života a přivedení jeho nositelů na životní styl spořádaného obyvatelstva státu. Kdo se nepodrobí tomuto cíli toho stát a jeho „společnost občanská nemůže trvale snést mezi sebou jako rovnocenného a rovnoprávného člena společnosti“.³¹ Zásady lidskosti vyžadují humánní přístup nejen ke kritizované menšině, ale též

²⁸ Těšnopisecké zprávy výboru ústavně-právního o usnesení senátu Národního shromáždění republiky Československé, senátní tisk č. 415 a 459, NS RCS 1925–1929, PS, tisk č. 1167, dostupný z: <http://www.psp.cz>.

²⁹ Těšnopisecké zprávy, tisk č. 1167.

³⁰ Tamtéž.

³¹ Tamtéž.

ochranu řádné žijících obyvatel před nimi. Je třeba uplatnit v zájmu celku s důslednou odpovědností kázeň.

Pojem „potulní cikáni“, na něž se má zákon vztahovat, není vymezen jen z hlediska rasy, ale týká se i jiných toulavých osob, které žijí cikánským způsobem, ať společně s nimi, nebo samostatně. Netýká se však cikánů všeobecně, nýbrž jen potulných cikánů – což je třeba výslovně zdůraznit. Použití výjimečných opatření proti nim se neřídí rasou ale způsobem života, tedy tuláctvím. Zákon se nemá vztahovat na jednotlivce, nýbrž jen na potulné cikány žijící ve skupinách (tlupách). Na jednotlivě se potulující cikány budou uplatňovány platné zákony o tuláctví, přičemž se počítá se sjednocením úpravy této otázky v souvislosti s probíhající kodifikací trestního práva.

Osnova zákona má tedy zásady preventivní, a to především spočívající v zavedení soupisu a vedení průběžné evidence potulných cikánů, které vedle zákona bude upraveno vládním nařízením. Půjde zejména o antropometrická a daktyloskopická měření, k nimž budou oprávněny bezpečnostní úřady. Dalším preventivním opatřením je zavedení průkazů totožnosti (osobní legitimace), kterými budou obligatorně potulní cikáni vybaveni. Kočování cikánských rodin s povozy a tažnými nebo podobnými zvířaty bude umožněno jen na zvláštní povolení příslušného úřadu. Na něm bude záležet, zda kočování povolí, odmítne nebo lokálně omezí. Preventivním opatřením ke zvýšení bezpečnosti obyvatelstva je též absolutní zákaz držení zbraní, střeliva a podobných prostředků. Kočující a tábořící skupiny nesmějí přesahovat rozměry rodin. Táboření bude možné pouze na místech, které určí příslušný úřad, starosta obce nebo státní policejní úřad. Přitom určitá území mohou být potulným cikánům zcela zakázána. Na území republiky nebude povolen pobyt žádného cizozemského cikána. Preventivní význam má i řada dalších ustanovení, tedy že s ohledem na zdravotní požadavky mohou být cikánské osoby podrobeny lékařským prohlídkám a dalším opatřením, zdravotní kontrolou mohou procházet také zvířata používaná cikánskými skupinami. Velmi závažné opatření návrhu zákona se týká dětí potulných cikánů ve věku do čtrnácti let, o které nemohou potulní cikáni řádně pečovat a zajistit jim potřebnou výchovu. Tyto děti mohou být odebrány a předány do péče rodiny vedoucí řádný život nebo do péče výchovných ústavů, kde mohou být ponechány až do dovršení šestnácti let věku na náklady státu.

Represivní opatření přinášela osnova zákona především ve stanovení trestů za porušení vydaných příkazů a zákazů. Osnova stanovila příslušnost orgánů státu s ohledem na zvláštnosti rozhodování vůči potulnému obyvatelstvu. Tak se tímto předpisem pro rozhodnutí o odnětí dětí a jejich umístění v rodině, resp. ve výchovném ústavu, zavádí příslušnost okresního soudu nebo poručenského úřadu první instance v obvodě, kde byla rodina zadržena. V případě potrestání pro držení zbraní nebo střeliva bude soud povinen vždy nařídít také policejní dohled. V případě potrestání z jiného důvodu může policejní dohled nařídít správní úřad. Náklady spojené s prováděním navrhovaného zákona zejména s prováděním opatření ke zjišťování totožnosti přebírá většinou stát, pokud tyto výlohy přímo neplynou z povinnosti obce v rámci péče o chudé.

Senát Národního shromáždění provedl některé změny a doplňky navrhovaného zákona, pro hladký průběh zjišťování totožnosti osob zahrnul do textu zákaz jednání, kterým by zjišťování totožnosti bylo úmyslně mařeno. Hlášení a vrácení legitimací bylo převedeno na nejbližší četnickou stanici na místo původně navrhovaného správního

úřadu okresní úrovně. Držitelé cikánských legitimací byli povinni též hlásit narození svých dětí. Senát zvýšil dále věkovou hranici dětí pro jejich možné odnětí potulným cikánům z původních čtrnácti let na osmnáct roků věku a dobu, po níž mohou být tyto děti ponechány v ústavech, navrhnul na dosažení jednadvaceti let. Podle názoru Senátu takové opatření „může nejsnáze otázky potulných cikánů zlikvidovati“.³²

V otázce nákladů vzniklých při umisťování cikánských a jim podobných tuláckých dětí Senát zprostil obce povinnosti úhrady. Obce by byly případným náhodným pobyttem cikánů v jejich obvodu zatěžovány velkými výdaji i v případech kdy by se nejednalo o jejich příslušníky. Cikánské legitimace byly osvobozeny od kolkových poplatků.

S navrhovanou osnovou zákona o potulných cikánech, uváděla zpráva dále, neoddělitelně souvisí další vládní osnovy zákonů, a to o zřízení nucených pracovních kolonií a o změnách některých ustanovení trestněprávních předpisů. Předpokládá se také doplnění a změna zákona o četnictvu.

Projednání návrhu zákona v Poslanecké sněmovně a v Senátu bylo bouřlivé a došlo při něm k ostré výměně názorů. Jednotlivé politické strany zaujímaly k návrhu rozdílná stanoviska, ve kterých se ozývaly projevy souhlasu, ale také výhrady a zásadní nesouhlas.

Zpravodajskou funkcí byla jak v Senátu, tak v Poslanecké sněmovně pověřena agrární strana, jmenovitě poslanec dr. Viškovský, který velmi tendenčně charakterizoval Cikány jako strůjce mravní zkázy a nositele všeho zla. Ve svém vystoupení o cikánském obyvatelstvu mimo jiné řekl, že „si musejí uvědomiti, že se octli na rozcestí a že nyní musí se rozhodnouti buď pro to, aby se přizpůsobili životu ostatních vrstev obyvatelstva, jejich civilisaci, jejich názorům normálním, nebo že kola života přejdou přes ně drtivě k dennímu pořadu“.³³

Po něm podpořil návrh zákona zástupce Svazu německých zemědělců poslanec Schubert, který se snažil obhajovat stanovisko, že projednávaný zákon není v rozporu s lidskostí, naopak, že je altruistický. Účel zákona charakterizoval jako nutnou obranu. „Tento kočovný národ musí být ve svém vlastním zájmu donucen ku vzdělanosti anebo alespoň k neškodnosti... Národové, které se nechtěli nebo nemohli přizpůsobit vládnoucím poměrům, vymřeli.“³⁴

V podpoře projednávaného zákona nezůstala pozadu ani německá strana národní, za níž vystoupil v rozpravě poslanec Matzner. Zastával stanoviska, že Cikáni patří zpět do země, odkud přišli.³⁵

S dalšími výhradami proti projednávanému zákonu vystoupil poslanec za československou stranu sociálních demokratů J. Nečas. Upozornil na skutečnost, že projednávaný zákon je vyjíměčný a že je namířen proti určité rase, s ústavou se nesrovnává a ve svém druhu je jedinečným zákonem v Evropě. Dožadoval se některých změn, které však příliš charakter zákona neměnily. Správně však poukázal na nutnost brát v úvahu

³² Viz Sněmovní tisk č. 1167.

³³ Těšnopisecká zpráva výboru ústavně-právního o usnesení senátu (tisk 1135) k vládnímu návrhu (tisk sen. 415 a 459) zákona o potulných cikánech a podobných tulácích (tisk 1167), NS RČS 1925–1929, PS, 101. Schůze, část 5/20 ze dne 14. června 1927, dostupné z: <http://www.psp.cz>.

³⁴ Tamtéž, část 6/20.

³⁵ Interpelace, NS RČS 1925–1929, PS, 101. Schůze, část 7/20 ze dne 14. června 1927, dostupné z: <http://www.psp.cz>.

při řešení cikánské otázky poměry, za nichž Cikáni žili: „žili jako štvaná zvěř, žili vždy jako vydědenci společnosti, jež jimi opovrhovala a jež se k nim jako k lidem nechovala... Nynější stav Cikánů je přirozeným důsledkem jejich dosavadního způsobu života a opovrhování společnosti Cikány. Vydědenci společnosti žijí vždy svým zvláštním způsobem.“³⁶

Německá sociálně demokratická strana označila prostřednictvím své poslankyně I. Kirpalové projednávaný zákon za protiústavní, který byl výsledkem činnosti reakce. Poukázala na rozpory jednotlivých ustanovení projednávaného návrhu zákona a ústavy, zejména pak ustanovení o právech a občanských svobodách, s důrazem na odepření práva Cikánů odvolávat se proti represivním opatřením.³⁷

Důrazný nesouhlas s navrhovaným zákonem, spojený s třídně opozičním stanoviskem k vládě a celému kapitalistickému systému, projevil komunisté. Polemizovali s agrárními a lidoveckými poslanci. Komunistický poslanec dr. J. Gáti, hovořil o podmínkách a příčinách dosavadního způsobu života Cikánů, poukázal na represivní úlohu státu vůči této skupině obyvatel a žádal jiné řešení vzniklé situace. Navrhovaný zákon označil za reakční podobně jako zákon na ochranu republiky z roku 1923. Poukázal mj. na to, že zákon o potulných Cikánech je namířen vedle Cikánů také proti nezaměstnaným dělníkům, kteří se při hledání práce pohybovali po území republiky. „Po cikánsku žítí znamená v bídě žítí, a jaký je rozdíl mezi prací hledajícím a práce se štítícím, zákon ani jedním slovem nestanoví, což znamená, že přenechává hledání tohoto rozdílu místním úřadům, reakčním duchem naplněných.“³⁸ Poslanec Gáti dále poukázal na část toulavých Cikánů, kteří se stali nebezpečnými pro společnost a proti nimž bylo třeba mocensky zakročit. Nebylo však správné přijímat navrhovaná represivní opatření spočívající v pronásledování, hnání, utiskování osob, které má situaci vyřešit. Návrh zákona zcela opomíjel skutečnost, že drtivá část Cikánů je negramotných a nemohou znát dosavadní ani nově vydávané zákony a nařízení. V duchu komunistické ideologie shrnul dr. Gáti odmítavé stanovisko komunistických poslanců takto: „Prohlašujeme otevřeně – ano, budeme bránit i potulné Cikány, které měšťácká společnost ze sebe vyvrhla, krádežím a vraždám naučila a negrům podobnou kastu z nich udělala, aniž jim poskytla k ‚civilizaci‘ jiných podmínek, než pušku a bodák četníka... Nestrpíme, aby na zbytek národa kočovného byla kálena špina a aby do bezprávného stavu byl uvalen takovým způsobem, že všechna lidská práva, která přece i podle měšťácké ústavy patří každému člověku, byla mu odňata proto, že jeho příslušníci jsou tmavé pleti.“³⁹

Poslanec agrární strany J. Krejčí zpochybňoval argumenty, které dr. Gáti uvedl na obranu Cikánů. V rozporu se zásadami lidskosti podporoval nutnost odebrání dětí Cikánům, jako jediný účinný prostředek, který by zaručil vymýcení zločinnosti mezi Cikány. Navrhoval, odebrané děti umístit do zvláštních ústavů, protože jak bylo patrné z jeho slov, do jiných se nehodily.⁴⁰

Po skončení rozpravy při hlasování byly všechny pozměňovací návrhy zamítnuty a návrh zákona schválen v původní podobě přijaté Senátem.

³⁶ Tamtéž, část 6/20.

³⁷ Tamtéž, část 7/20.

³⁸ Tamtéž.

³⁹ Tamtéž.

⁴⁰ Tamtéž, část 8/20.

ATTEMPTS TO REGULATE VAGRANCY OF GYPSIES IN THE FIRST TEN YEARS
OF THE CZECHOSLOVAK REPUBLIC

Summary

After the Czechoslovak Republic was constituted, its citizens and self-governing bodies requested that the state institutions restrict the vagrant life particularly of Gypsies. In the first years of the existence of the state, the Ministry of the Interior, through the local police, applied the laws from the monarchy to control and penalize vagrants who were unable to prove the legal way of obtaining their living subsistence. Since 1922 and 1923 the records of Gypsies were collected.

Key words: Gypsies, Gypsy passport, local police, forcible work place, vagrants, prison, expulsion, sluggards, beggars

Klíčová slova: Cikáni, cikánská legitimace, četnictvo, donucovací pracovna, postrk, tuláci, vězení, vyhoštění, zahaleči, žebrota

PŘÍLOHA (DLE ORIGINÁLŮ LISTIN SOA PLZEŇ)

Čís. rejs. 22

Čís. protokol: 64 tr.

Obvinění: Matěj R. a spol.

*Čin trestný přestupek: §1 a 2 zák.
ze dne 24. května 1885 č. 89 ř. z.*

PROTOKOL

sepsaný u c. k. okresního soudu v ..... dne ..... o hlavním přelíčení konaném z příčiny obvinění učiněného od veř. žalobce na Matěje R. a spol. bez vazby – o vazbě vyšetřované – ho pro přestupek § 1 a 2 zák. ze dne 24. května 1885 č. 89 ř. zák.

Přítomní

.....
c. k. okr. soudce

.....
žalobník veř.

.....
zapisovatel

.....
obžalovaný

Věci, jež k vedení důkazu přineseny do síně zasedací o 2½ hod. odpol.: prohlášeno jest sezení za započaté a věc trestní jest provolaná.

Přelíčení jest veřejné.

Soudce napomenul obžalované k pozornosti, když se bude přednáseti obžaloba a provede přelíčení. Nato přednesla se obžaloba. Soudce dal obžalovaným otázky v § 240 ř. tr. uvedené, na kteréž obžalovaní odpověděli:

Matěj R., 33 r. stár, katolík, svobodný příslušný do ..... okres Selčany, cikán, vícekrát pro potulku trestaný.

Gabriel R., 32 r. stár, katolík, svobodný do ..... (příslušný) okres Pardubice příslušný, cikán, pro potulku vícekrát trestaný.

Anna J., 18 r. stará, katolička, svobodná, do ..... příslušná cikánka, pro potulku vícekrátě trestaná.

Soudce vyslechl potom obžalované stran obvinění na ně učiněné.

Obžalovaní doznávají, že jsou bez poctivé výživy, že nemají také prostředků pro tuto svoji obživu a že se hlavně žebrotou živí.

Po návrhu veřejného žalobce na zákonné potrestání obžalovaných vyneseno bylo přiložený rozsudek, strany o právu odvolacím ponaučeny a protokol tímto skončen a popsán.

Podpisy:

R O Z S U D E K

Jménem Jeho Veličenstva Císaře!

C. k. Okresní soud v ..... uznal k žalobě c. k. stát. zástup. – funkcionáře na Matěje R. z .....

pro přestupek § 1 a 2 zák. ze dne 24. května 1885 č. 89 ř. z. v přítomnosti veř. žalobce a obžalovaného po hlavním přelíčení dne ..... skončeném k návrhu veř. žalobce na použití zákona takto za právo:

Matěj R. ...., Gabriel R. ....

jsou vinni přestupkem § 1 a 2 zák. ze dne 24. května 1885 č. 89 ř. z. jehož se dopustili tím, že bez zaměstnání a práce se potulují nemohouce prokázati, že mají prostředků ke své výživě, nebo že jich poctivě nabýti hledí, že na veřejných místech neb dům od domu žebřali, že zahálčivosti dovolávali se veřejné dobročinnosti a odsuzují se dle § 1 a 2 téhož zákona s použitím § 260 k trestu

(vězení v trvání) a sice Matěj R. a Gabriel R. (zostřenému)

Jeden každý k vězení v trvání osmi dnů zostřenému 1 postem a 1 samovazbou a Anna J. vězení 48 hodin zostřeným jedním postem, 1 tmavou komorou

a dle § 389 ř. tr. k náhradě nákladů řízení trestního, které se dle § 391 ř. tr. prohlašují za nedobytné.

Důvody:

Vzhledem k tomu že obžalovaní doznali, že bez zaměstnání a práce se potulují nemohouce prokázati, že mají prostředků ku své výživě, nebo že jich poctivě nabýti hledí, že na veřejných místech neb dům od domu žebřali ze zahálčivosti dovolávali se veřejné dobročinnosti a jelikož toto doznání s obsahem noty ck. četnictva v ..... ze dne ..... č. .... souhlasí nabyt soudce přesvědčení o vině obžalovaných kterýž to čin zahrnuje v sobě skutkovou povahu přestupku § 1 a 2 zák. ze dne 24. května 1885 č. 89 ř. z.

Trest vyměřen dle § 1 a 2 téhož zák. se zřetelem na přitěžující okolnosti § 263 a polehčující okolnosti § 264 zák. tr. s použitím § 266 tr. ř. (tuhým vězením v trvání) a sice Matěj R. a Gabriel E. jeden každý tuhým vězením v trvání 8 dnů zostřenému 1 postem a 1 samovazbou a Anna J. vězením 48 hodin zostřeným jedním postem, jednou tmavou komorou.

Výrok o náhradě útrat řízení trestního zakládá se v § 389 ř. tr. které dle § 391 ř. tr. prohlášeny byly za nedobytny.

....., dne ..... 189...

Podpisy:

.....
c. k. okr. soudce

.....
zapisovatel

SOUČASNÉ PROBLÉMY VÝZKUMU ROMSKÉHO ETNIKA V ČESKÝCH ZEMÍCH

NINA PAVELČÍKOVÁ

Předkládaný příspěvek souvisí s problematikou výzkumného úkolu projektu NAKI Problémy právního postavení menšin v praxi a jejich dlouhodobý vývoj. V následujícím textu se pokusím nastínit některé základní obecně teoretické, metodologické i praktické problémy, které provázejí současné výzkumy Romů¹ a v souvislosti s řešením projektu bude třeba je vzít v úvahu. Ve srovnání s výzkumem národnostních, resp. etnických menšin, jejich historie i právního postavení je nutno si uvědomit, že problematika romské minority je velmi specifická. Z historického hlediska patří oblast výzkumů romských skupin obecně a zejména v rámci českého (resp. československého) odborného diskurzu navíc k velmi mladým disciplínám. Proto je podle mého názoru přirozené, že všechny obory zařazované pod společný název výzkum romských skupin procházejí v průběhu posledních let velmi dynamickým vývojem. Navíc je to obor po větce multidisciplinární, spolupráce celé řady vědních oborů (etnologie a kulturní antropologie, historie, sociologie, sociální práce apod.) je pro poznání vývoje kultury jednotlivých romských skupin a jejich současného právního i společenského statusu nezbytná. Z toho samozřejmě vyplývá, že každý odborník, který se těmito problémy zabývá, by se měl snažit posouvat výsledky svého vlastního studia v souladu s nejnovějšími výstupy příbuzných oborů. To je ovšem značně náročný požadavek, je nutno přiznat, že ne každý se s ním dokáže odpovídajícím způsobem vyrovnat.

Cílem mého příspěvku ovšem není hledat mezery v poznání jednotlivých disciplín a jejich představitelů, ale spíše se pokusit najít styčné body, které se postupně stávají předmětem obecnějšího diskurzu a pokusit se k nim podle možnosti zaujat vlastní stanovisko. V něm se teoreticky opírám zejména o excelentní, z širokého okruhu evropské odborné literatury vycházející analýzu názorů, charakteristik a definic základních pojmů z oblasti historického (v širším měřítku i společenskovědního) výzkumu problematiky moderního evropského národa, národních hnutí, nacionalismu, identit apod. (a v návaznosti na tyto pojmy tedy i nacionálních, resp. etnických minorit). Tento rozbor předkládá veřejnosti v úvodu ke své poslední monografické práci vydané původně německy prof. Miroslav Hroch. Úvahy tohoto předního evropského odborníka na otázky související s termíny odvozenými od původního latinského výrazu „natio“ by podle mého názoru mohly sloužit jako velmi inspirující podklad i pro další spolupracovníky

¹ V celém dalším textu střídám v různých souvislostech termíny Romové/Cikáni, vysvětlení viz dále.

na překládaném projektu NAKI. Ten kromě již zmíněných pojmů analyzuje také termíny etnicita, etnikum, etnická skupina a zdůrazňuje, v čem spočívá jejich výklad jako specifických historických jevů.² Mimo jiné by to týmu realizujícímu projekt pomohlo najít cestu k jednotnému výkladu základních pojmů – tedy problému, jímž se především zabývám v následujícím textu.

Shora naznačený diskurs mezi odborníky v oblasti romistiky a dalších oborů, jejichž zástupci studují romskou problematiku v širokém záběru různých disciplín,³ bohužel nebude schopna v dostatečné šíři podložit přímými citacemi z literatury, neboť stále probíhá spíše formou živých diskusí na různých odborných fórech, ale i v soukromých debatách jednotlivých badatelů, jen zčásti se opírá o výstupy publikované v průběhu posledních osmi let.

Nejživější diskuse probíhá v současné době mezi kulturními antropology a představiteli oborů, které zastávaly určité „tradiční“ postoje vůči kultuře a historii romských skupin, jejich vzájemným intraetnickým a interetnickým vztahům apod. V českém, ale v minulosti převážně i v zahraničním odborném prostředí převládal výzkum Romů jako jednotného etnika, i když samozřejmě se zřetelem k některým specifickým rysům jednotlivých výrazně odlišných kulturních celků, zpravidla označovaných jako subetnické skupiny. Odborníci si v prvé řadě uvědomovali rozdílnou míru dodržování původních tradičních zvyklostí zejména u současných nomádkých a usedlých skupin ve vztahu k problematice rituální čistoty, významu přibuzenství, rozdílů v dialektech původního jazyka, vzájemných vztahů s majoritou apod. Přesto však nepochybovali o tom, že Romové jako celek (příslušníci jednotného etnika) vzájemně sdílejí např. povědomí o svém společném indickém původu, historickém vývoji a tzv. sociokulturním systému.⁴

² HROCH, M.: *Národy nejsou dílem náhody*. Praha, 2008.

³ Rozlišení celé řady oborů, které se zabývají romskou problematikou, je poměrně nové, starší práce používaly bez ohledu na své výzkumy a tematické zaměření autorů převážně pojem romistika. Antropolog M. Jakoubek poprvé ve své monografii upozornil na skutečnost, že pojem romisté (romistika) by měl „sensu stricto“ označovat pouze ty badatele, kteří se zabývají problémy romských skupin převážnou částí svého výzkumu. „Hostující“ odborníkům, kteří domovskky náleží k jiné disciplíně a k romské problematice se dostávají více či méně okrajově, pak přísluší termín romologové. Viz JAKOUBEK, M.: *Romové – konec (ne)jednoho mýtu*. Praha, 2004, s. 36, pozn. č. 137. K tomu bych ovšem poznamenala, že pojem „romistika“ dle mého názoru patří spíše do oblasti lingvistických a literárně-historických oborů (jako např. bohemistika, slavistika, romanistika apod.) a měl by proto zahrnovat pouze odborníky na romské dialekty (resp. spisovné romské jazyky, které ovšem dosud vesměs nebyly kodifikovány), případně na analýzu literatury z pera romských autorů. Pojem romologie (resp. i ve tvaru cikanologie) podle mne také nevystihuje přesněji souhrn velmi různorodých (převážně společenskovedních) disciplín, neboť čeština zahrnuje pod základ „logos“ také spíše specializované, někdy dokonce úzce vymezené obory (filozofie, psychologie, kulturologie). Jak už jsem poznamenala, výzkumem širokého spektra problémů souvisejících s romským etnikem se zabývají etnologové, sociologové, kulturní antropologové, historikové (včetně odborníků na historii práva) aj. Do oblasti studia romské kultury a jejího vývoje „zavítali“ z úhlu pohledu svých vlastních vědeckých oborů (a samozřejmě především také na základě rozdílných primárních informačních zdrojů /pramenů/ a metodických postupů). Z tohoto důvodu budu nadále rozlišovat v dalších částech textu „romisty“ od specialistů na další obory dle jejich oficiálních názvů, aniž bych znovu zdůrazňovala, že se mj. zabývají také romskou problematikou.

⁴ I tento pojem (podobně jako termín „subetnická skupina“) je značně vágní a těžko bychom v literatuře hledali jeho přesnější vymezení či dokonce definici. Vedle něj používali odborníci na romskou problematiku v minulosti stejně vágně i termín etnosociální a řadu dalších ne zcela přesných výrazů a jejich charakteristik. Domnívám se, že jediným přijatelným obecnějším termínem, nad nímž je možno se v oblasti výzkumu této problematiky shodnout, je dnes velmi široce pojímaný termín „kultura“. Jana Macháčová a Jiří Matějček uvádějí: „kulturu chápeme ve smyslu obvyklém v moderních sociálních vědách jako soubor všech výtvorů společnosti, které v zásadě slouží k uspokojování potřeb nejrůznějšího druhu.“ MACHÁČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *Problémy obecné kultury v českých zemích 1781–1989*. Opava, 2008, s. 18. Toto velmi obecné pojetí podle mne v podstatě odpovídá závěru, k němuž dospěl M. Jakoubek:

V českém prostředí reprezentovala toto pojetí zejména „škola“ romistky Mileny Hübschmannové, ale i řada etnologů, opírajících se kromě svých vlastních poznatků z terénu o základní, dosud velmi ceněný výzkum slovenské etnografky Emílie Horváthové.⁵ Slovenští i čeští etnologové rozvíjeli její poznatky v řadě jednotlivých studií i rozsáhlejších monografických prací, jež se opíraly o důkladný, v některých případech několikaletý a opakovaný terénní výzkum v různých oblastech Slovenska.⁶ Z hlediska historického sdílel ve svých pracích podobný přístup brněnský profesor Ctibor Nečas a jeho žáci. V podstatě se dá říci, že většina historiků uváděla jen krátké, spíše obecné charakteristiky základních rysů romského kulturního systému, které vesměs přebírali z prací etnologického charakteru, resp. z poznatků specialistů z oboru romistiky.⁷ Na Slovensku se věnuje dodnes historii slovenských a českých Romů po roce 1945 (ale i ve starších obdobích) Anna Jurová, její práce mají především význam jako soubory rozsáhlé historické faktografie, včetně aplikace „cikánského zákonodárství“ a jeho ohlasu v praxi na Slovensku.⁸

Historikové věnující se dějinám Romů (Cikánů) vždy více či méně úspěšně překonávali obrovský handicap, který pro jejich práci představuje charakter pramenné základny. Je nutno si uvědomit, že ji zásadně ovlivnila skutečnost, že nositelé tradiční romské kultury byli až do poloviny 20. století negramotní, nezanechali proto žádná autentická svědectví o jejím vývoji. Jejich historická paměť se utváří pouze na základě tradic a příbuzenských svazků, nezaznamenává fakta a průběh událostí. Písemná svědectví o „dějinách“ Cikánů pocházejí výhradně ze zdrojů majoritních – faktografických a statistických údajů institucí, kronik, úřední a soukromé korespondence, úředních zpráv apod., navíc jsou to převážně zápisy pořízené příslušníky mocenských a represivních složek – státních, příp. samosprávných úřadů, soudů, později četnictva. Z podobného okruhu primárních informací vychází samozřejmě i historik majoritní společnosti, má ovšem k dispozici pro komparaci údajů i řadu dalších typů pramenů, mj. i soukromé povahy. Navíc je nutno si v této souvislosti uvědomit, že historické zprávy o Cikánech postihují převážně ty jejich skupiny a jednotlivce, které měly největší problém s „přizpůsobením“ majoritním normám, proto nebyly obecně přijímány a majoritní společnost hledala možnosti jak se jich zbavit (kočovníci, tuláci a další „nepřizpůsobivé živly“). Nejnovější výzkumy už dnes potvrzují, že např. v Uhrách, později (zhruba od 18. století) i na jižní

„kultura v principu není. Kultura je konceptuální model vytvořený člověkem, který může být arbitrárně užít k označení čehokoli: můžeme si ji nadefinovat, jak chceme.“ JÁKOUBEK, M.: *Romové – konec (ne) jednoho mýtu*. Praha, 2004, s. 32.

⁵ HORVÁTHOVÁ, E.: *Cigáni na Slovensku*. Bratislava, 1964; TÁŽ: K otázce etnokulturného vývoja a etnické klasifikácie Cigánov. *Slovenský národopis*, 1974, roč. 22, s. 3–16.

⁶ Viz např. MARUŠIAKOVÁ, J.: K problematike cigánskej skupiny. *Slovenský národopis*, 1985, roč. 31, s. 694–700; TÁŽ: Vzťahy medzi skupinami Cigánov. *Slovenský národopis*, 1988, roč. 36, s. 58–79; DAVIDOVÁ, E.: *Bez kolíb a šiatrov*. Košice, 1965; TÁŽ: *Cesty Romů-Romano drom 1945–1990*. Olomouc, 1995; MANN, A. a kol.: *Neznámi Rómovia*. Bratislava, 1992; TYŽ: Formovanie etnickej identity Rómov na Slovensku. In *Minority v politike*. Bratislava, 1991, s. 237–241 ad. Pozoruhodné jsou z etnologického i historického hlediska také studie britského badatele Willyho Guye, který prováděl v šedesátých letech výzkumy na Ostravsku i na Slovensku. Viz např. GUY, W.: *Ways of Looking at Roma: The Case of Czechoslovakia*. In *Gypsies and other Travellers*. London, 1975, s. 14–17; TYŽ: *Between Past and Future the Roma of the Central and Eastern Europe*. Hatfield, 2001.

⁷ NEČAS, C.: *Romové v České republice včera a dnes*. Olomouc, 1993 (2. vyd. Olomouc, 1995 a 3. vyd. Olomouc, 1998).

⁸ JUROVÁ, A.: *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava, 1993. TÁŽ (ed.): *Rómska problematika 1945–1967: Dokumenty, 1.–4. časť*. Praha, 1996.

Moravě žily rodiny tzv. tolerovaných Cikánů, které se usazovaly v osadách v blízkosti majoritních sídlišť a žily s jejich obyvateli ve specifických (nikoliv bezkonfliktních) vztazích vzájemné kooperace.⁹ Zprávy o jejich existenci jsou ovšem mnohem méně frekventované než o skupinách netolerovaných (represivní orgány zpravidla neměly důvod, proč je samostatně sledovat, nelišily se tolik od podobně vnímaných běžných sociálních skupin makrosociety). Díky této dichotomii pramenných zpráv, které po léta přebírají oficiální média stejně jako „lidová tradice“, se dodnes setkáváme se spoustou mýtů, stereotypů a předsudků, jež líčí všechny příslušníky „cikánského etnika“ jako kriminální živly, nebezpečné příživníky štítící se práce, parazitující na „slušné“ majoritní společnosti. Na druhé straně tento jednostranný pohled vede k tomu, že je historie všech Cikánů téměř výhradně prezentována jako neustálý řetězec pronásledování, utrpení a krivd. Dá se předpokládat, že už sám fakt, že všechna příkoří nedokázala zabránit přežití poměrně početných skupin až do naší doby, potvrzuje určitý stupeň tolerance různých vrstev majority vůči nim. To nakonec prokazují i již zmíněné poznatky o existenci osad usedlých cikánských skupin v Uhrách nejpozději od 16. století n. l.

Základní výstupy zmiňovaného okruhu badatelů (včetně studií právního charakteru) lze kromě některých již uvedených starších prací najít ve sborníku Romové v České republice.¹⁰ Nespornou zásluhou autorů všech zmiňovaných studií a monografií je, že nashromáždili velmi rozsáhlý soubor faktografických informací získaných jednak studiem materiálů archivní a právní povahy (především historikové) jednak opakovanými terénními výzkumy.

Na počátku nového tisíciletí vystoupili velmi kriticky vůči výsledkům většiny dosavadních výzkumů českých autorů zabývajících se z různých úhlů pohledu problematikou romské kultury a historie antropologové ze Západočeské univerzity v Plzni v čele s Markem Jakoubkem a Tomášem Hirtem, později Lenkou Budilovou a dalšími. Prostřednictvím svých výzkumů, monografických prací, sborníků a jednotlivých studií i diskusních vystoupení¹¹ přišli s řadou nových koncepcí. Jejich vystoupení vyvolala velmi živou diskusi, během níž byla většina jejich závěrů jak odborníky, tak i některými romskými aktivisty téměř bez výjimky odmítnuta.

V prvním plánu nastínilo antropologové na odborné úrovni zejména nejnovější poznatky velmi obecného charakteru; současná antropologie např. odmítá kdysi běžně používaný pojem „antropologický typ“ ve smyslu určitých geneticky podmíněných

⁹ Podrobněji viz NEČAS, C.: *Romové na Moravě a ve Slezsku 1740–1945*. Brno, 2005.

¹⁰ KOLEKTIV AUTORŮ: *Romové v České republice*. Praha, 1999. Ve sborníku nejedeme základní právní normy posledních let, zásadní studii Mileny Hübschmannové – HÜBSCHMANNOVÁ, M.: *Od etnické kasty ke strukturovanému etnickému společenství*, s. 115–136; dále několik historických přehledů (Haišmann, Vízek ad.), studie sociologické, etnologické, stanoviska romských aktivistů apod. Z dalších monografií viz např. NEČAS, C.: *Romové v České republice včera a dnes*. Olomouc, 1993 (2. vyd. Olomouc, 1995 a 3. vyd. Olomouc, 1998); TÝŽ: *Romové na Moravě a ve Slezsku 1740–1945*. Brno, 2005; HANZAL, J.: *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století*. Praha, 2004; HORVÁTHOVÁ, J.: *Kapitoly z dějin Romů*. Praha, 2002; DAVIDOVÁ, E.: *Cesty Romů – Romano, drom 1945–1989*. Olomouc, 1995; PAVELČÍKOVÁ, N.: *Romové v českých zemích 1945–1990. Sešity Ústavu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu XII*. Praha 2004; PETRAŠ, R.: *Menšiny v komunistickém Československu*. Praha, 2007; PAVELČÍKOVÁ, N.: *Romové v letech 1968–1989; Romská menšina; Problematika zvykového práva Romů*. In PETRAŠ, R. – SCHEU, H. (eds.): *Menšiny a právo v České republice*. Praha, 2009.

¹¹ JAKOUBEK, M.: *Romové – konec (ne)jednoho mýtu*. Praha, 2004; JAKOUBEK, M. – PODUŠKA, O.: *Romské osady v kulturologické perspektivě*. Brno, 2003; JAKOUBEK, M. – HIRT, T. (eds.): *Romologické etudy*. Plzeň, 2005.

vlastností jednotlivých skupin obyvatel světa (černošské, mongolské aj. „rasy“), resp. také od těchto typů odvozený soubor mentálních charakteristik („jižanská mentalita“ apod.). Podle nich je nutno rozlišovat entity biologické a kulturní. Ty druhé charakterizují vědy o kultuře jako negenetické.¹² Z toho logicky vyplývá, že odlišnosti kulturních skupin (tedy samozřejmě včetně skupin romských) se osvojují výchovou, nelze je považovat za „dědičné-vrozené“. Jinými slovy – barva pleti či další antropologické znaky, podle nichž často povrchně vnímáme bez bližšího rozlišování nositele „cizích kultur“, nevypovídají nic o příslušnosti člověka k určitému kulturnímu okruhu. K závěrům moderní fyzické antropologie se samozřejmě nemohu odpovědně vyjadřovat. Jako historik ovšem vím, že teorie o lidských rasách vytvořené v 19. století antropology (Artur Gobineau, Huston S. Chamberlain), které vycházely mj. z charakteristik antropologických typů, přerostly ve 20. století do oblundných rozměrů (a jejich relikty bohužel přežívají dodnes v pracích, které se tváří jako vědecky podložené).¹³

S pojetím charakteristik kulturních okruhů souvisí také pojem „mentalita“. Psychologie a v návaznosti na ni i další obory jí, pokud vím, poměrně velmi široce charakterizovaly jako soubor psychických vlastností, charakteristických např. pro určitý věk, geografické prostředí, buď vrozených či získaných výchovou a vycházející z tradic, náboženských zvyklostí, ale také z „národní povahy“ apod. M. Jakoubek mi v souvislosti s takto pojatým výkladem zcela oprávněně vytýká, že jsem na počátku svého studia historie Romů neadekvátně použila spojení „vrozené rysy mentality“,¹⁴ čímž jsem se zcela mýjela s moderním historickým pojetím tohoto pojmu (užívaného zpravidla v množném čísle). Historiografie 20. století zejména v dílech autorů školy Annales a jejich pokračovatelů používá pojem „dějiny mentalit“ jako výzkum jednotné strategie určitých sociálních skupin, jejich hodnotových systémů a postojů (souboru „kulturních vzorů“). Strategie přitom určují především sociální podmínky a základem jejich studia je proto společenské prostředí, v nichž vznikaly (středověk, jeho městské, venkovské prostředí).¹⁵ Podle mého názoru z tohoto pojetí vyplývá, že „strategie“ a tedy i „mentality“ se v průběhu historického vývoje mění, proto samozřejmě nemohou být vrozené a v žádném případě je nelze přímo spojovat s národní, etnickou či dokonce „rasovou“ charakteristikou. To samozřejmě platí i pro problémy národních či etnických minorit sledované v rámci našeho projektu.

Jen okrajově zmíním námítky politologa a filozofa Pavla Barši vůči Jakoubkovu a Hirtovu pojetí postavení českých Romů a politik jejich integrace.¹⁶ Tykaly se zejména teorie a praxe multikulturalismu, které obhajoval Barša, a jeho kritiky tzv. sociálního

¹² JAKOUBEK, M.: *Romové – konec (ne)jednoho mýtu*. Praha, 2004, s. 10 ad.

¹³ Viz např. BAKALÁŘ, P.: *Tabu v sociálních vědách*. Praha, 2003; TÝŽ: *Psychologie Romů*. Praha, 2004, resp. další pokračování diskusí kolem názorů tohoto svérázného psychologa.

¹⁴ JAKOUBEK, M.: *Romové – konec (ne)jednoho mýtu*. Praha, 2004, s. 74.

¹⁵ Přehledně viz např. SPĚVÁČEK, J.: *Mentality a dějiny mentalit v proměnách evropského myšlení*. In *Sborník společnosti přátel starožitností 4*. Praha, 1996, s. 59–70.

¹⁶ BARŠA, P.: *Politická teorie multikulturalismu*. Brno, 1999; JAKOUBEK, M.: *Romové – konec (ne)jednoho mýtu*. Praha, 2004 (diskuse pak probíhala také na stránkách periodického tisku a Politologického časopisu); JAKOUBEK, M. – HIRT, T. (eds.): *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identity: Antropologická perspektiva*. Plzeň, 2005; HIRT, T. – JAKOUBEK, M. (eds.): *Romové v osidelech sociálního vyloučení*. Plzeň, 2006; dále též BARŠA, P.: *Konstruktivismus a politika identity: Odpověď Tomáši Hirtovi a Markovi Jakoubkovi*. In JAKOUBEK, M. – BUDILOVÁ, L. (eds.): *Romové a Cikáni neznámi a známi*. Plzeň, 2008, s. 208–243.

(Hirt) a metateoretického (Jakoubek) konstruktivismu. K této otázce se nemohu vyjádřit z odborného hlediska, řešila se spíše v rovině filozoficko-politologické. K mnoha podobám chápání multikulturalismu mám ovšem určité výhrady i z pohledu historického (Baršova tvrzení se často rozcházejí se zmíněným pojetím M. Hrocha, občas také odporují mým zkušenostem z výzkumu Romů a vztahem majority k nim). Pokus o analýzu jeho teoretických základů by však vyžadoval samostatné pojednání. K pojmu se vrátím v druhé části předkládaného příspěvku, v němž se pokusím nastínit některé jeho „slabé stránky“ spíše z hlediska současné praxe.

Další část diskuse antropologů s většinou ostatních odborníků na problematiku romského obyvatelstva mne zaujala především z hlediska historického, v této fázi jsem považovala za užitečné se do ní zapojit. Řešené problémy přitom považuji za obecnější, netýkají se zdaleka pouze vztahu kulturní antropologie a historie a jejich výkladu základů romské kultury, ale podle mého názoru přesahují v mnohém do metodologických problémů ostatních společenských věd. V prvním plánu však ukázaly především velmi názorně, jak důležité je multidisciplinární pojetí tak složitého problému, jakým je historie, kultura i současný sociální a právní status jednotlivých skupin romského obyvatelstva. Neméně významná je také schopnost „nalézt společnou řeč“, totiž dohodnout se na obsahu pojmů, které často bezděčně používáme, aniž bychom přesněji definovali jejich obsah. Vzhledem k rozdílnému výkladu pojmů (typický je např. rozporný výklad vztahu etnikum–národ, etnická–národnostní minorita) pak dochází velmi často k efektu jakési novodobé „babylonské věže“ – prostě si vzájemně nerozumíme, protože pod tímíh pojmy si představuje téměř každý obor (někdy i jednotlivý badatel) odlišné jevy.

Diskurs se od počátku promítal do několika základních rovin, jež se pokusím zčásti rozkrýt alespoň v krátkých charakteristikách. Už v úvodu bych chtěla předeslat, že poznatky a zkušenosti kulturních antropologů do něj vnesly – alespoň podle mého názoru – celou řadu nových obohacujících podnětů. Za mimořádně cenný pro bezprostřední poznání současného stavu kultury romských skupin považuji speciální metodiku kvalitativního výzkumu pomocí „stacionárních“ sond (dlouhodobý, resp. i opakovaný výzkum přímo v autentickém prostředí současné osady či jiného centra usídlení jednotlivých skupin). Tento typ výzkumu přinesl poznatky, které jeho autoři zahrnují pod u nás dosud neznámý pojem „kultura chudoby“.¹⁷ Nemohu než souhlasit s tím, že „centra sociálního vyloučení“ vykazují řadu atributů, jež je možno do tohoto kulturního okruhu zařadit (a které jsou mnohdy v zásadním rozporu s rysy tradiční cikánské kultury – lichva, prostituce, závislost na návykových látkách, gamblerství apod.).

Mimo jiné seznámili antropologové odbornou veřejnost prostřednictvím řady sborníků s širokým okruhem zahraniční literatury, o jejíž poznatky opírají své vlastní závěry. Srovnávají přitom početné soubory studií autorů z různých částí Evropy i celého světa. (V poslední době přispívají k poznání zahraniční problematiky i jednotlivé výstupy výzkumů českých studentů a badatelů, předkládané odborníkům prostřednictvím romistického periodika *Romano džaniben*). Na základě komparací docházíme k již dávno tušenému, i když ne vždy pregnančně vyjadřovanému závěru: skupiny, jež jsme zatím v našem prostředí zařazovali pod jednotný pojem Romové, tvoří velmi pestrý kon-

¹⁷ JAKOUBEK, M. – PODUŠKA, O.: *Romské osady v kulturologické perspektivě*. Brno, 2003; JAKOUBEK, M.: *Romové – konec (ne)jednoho mýtu*. Praha, 2004 ad.

glomerát kulturně značně heterogenních společenství. Samy sebe přitom příslušníci zkoumaných skupin většinou nepovažují za součást jednoho celku, nesdílejí společně pojímanou „romskou“ identitu. Je možno dokonce říci, že mezi velkou částí skupin existuje vzájemná ostrá distance, hraničící často s odmítáním či dokonce nepřátelstvím. Podstatou tohoto postoje je podle dostupných výsledků různých výzkumů zejména přesvědčení o výlučnosti „čistoty“ vlastní kultury, sdílené především na základě příbuzenských vazeb. Hlubším zkoumáním velmi specifického příbuzenského systému jednotlivých skupin dospíváme k závěru, který dnes již přijímá značná část badatelů bez rozdílu specializace. V rozporu se snahou představitelů mezinárodních romských institucí (zejména IRU) nelze Romy považovat za jednotný národ, i případné označování pojmem „etnikum“ by bylo třeba znovu prozkoumat na základě přesnějšího vymezení jeho významu.¹⁸ Moderní historické chápání národa opírající se v Gellnerově a Hrochově pojetí v prvé řadě o souznění všech jeho příslušníků s „národní identitou“ (nebo dokonce s její aktivní podporou)¹⁹ nemá v případě „romského národa“ žádné opodstatnění. Pokusy o umělé vytvoření sjednocujícího hnutí, resp. o agitaci pro jeho sdílení jsou podle mého názoru v současné době vzhledem k rozporuplnému vztahu romských skupin a jejich chápání vlastní identity nereálné. Nemají však ani valný smysl, jsem dokonce přesvědčena, že procesu integrace či emancipace Romů by rozhodně neprospěly. V souvislosti s projektem o výzkumu minorit se ovšem musíme ptát, zda je možno hovořit o romské národní (etnické) minoritě, pokud jsme se shodli na tom, že romský národ neexistuje. Z celého předcházejícího výkladu totiž podle mého názoru vyplývá, že ve většině evropských zemí (států) existuje několik různých romských minorit, které mají navzájem mezi sebou často velmi málo společného. Proto jsem uvedla v souvislosti s jejich pojímáním jisté pochybnosti i o oprávněnosti užívání termínů etnikum/etnická minorita. Podle Hrocha, jeho kolegů a žáků je termín etnikum určitým předstupněm pojmu národ – charakterizuje velkou skupinu lidí, kterou je možno rozlišit na základě společného jazyka (resp. vzájemně srozumitelných dialektů), jistého povědomí historické sounáležitosti – spíše ovšem ve formě mýtů a legend než znalosti historických kontextů) apod. Odpověď na otázku, do jaké míry je adekvátní pro heterogenní seskupení jednotlivých romských skupin (nebo alespoň pro část z nich) používat termín etnikum, může podle mého názoru zodpovědět pouze speciálně a značně široce zaměřený srovnávací výzkum jazyka, povědomí původu, určitých tradičních zvyklostí apod. K eventuálnímu pokračování diskuse o tom, co tedy vlastně různorodé skupiny

¹⁸ PAVELČÍKOVÁ, N.: K otázkám metodického přístupu a terminologických problémů výzkumu slovenských a českých Romů ve 20. století a JAKOUBEK, M.: Otázka kultury na poli tzv. romské problematiky. In *Česko-slovenská historická ročenka 2007*. Brno, 2007, s. 89–102, 103–118; DAVIDOVÁ, E. a kol.: *Kvalita života a sociální determinanty zdraví Romů v České a Slovenské republice*. Praha, 2010, s. 16–17; JAKOUBEK, M. – BUDILOVÁ, L. (eds.): *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*. Brno, 2009 (a řada dalších sborníků, které obsahují jak rozsáhlé stati obou editorů, tak především výstupy terénních výzkumů v různých oblastech Evropy, jež realizovali zahraniční badatelé, ale také doklady snesené řadou českých autorů – viz např. uváděný sborník *Romologické etudy*...). Většina autorů kritizuje zejména výsostně politické motivy snah romských aktivistů. K tomu bych dodala, že samozřejmě vůbec nejde o to, že by chtěl někdo Romům či jejich představitelům upírat „právo“ na pokusy o probuzení „národního hnutí“. Jak se snažím ukázat v citovaných studiích, jejich snaha je nereálná a v současné době se míjí s tím, o co by měli usilovat především – totiž o řešení obrovského a bohužel narůstajícího sociálního propadu velké části romského obyvatelstva Evropy.

¹⁹ GELLNER, E.: *Národy a nacionalismus*. Praha, 1993; HROCH, M.: *Národy nejsou dílem náhody*. Praha, 2008.

Romů spojuje, bych z vlastního historického úhlu pohledu dodala: jsou to především relikty tradiční kultury (sdílené jednotlivými skupinami s velmi rozdílnou intenzitou), s největší pravděpodobností související s jejich společnou pravlastí, za niž se obecně považuje prostředí Indie (důvody a přesnější etapy odchodu z jejího teritoria asi zůstanou nejasné).²⁰

Z historického hlediska považují za velmi zajímavou Jakobkovu kritiku evolucionistického pojetí historického vývoje kultur.²¹ Poněkud zjednodušeně řečeno opírá se tato teorie o princip neustálého pokroku, jednotné cesty vývoje všech kulturních celků od primitivní k jakési „dokonalé“ formě, představované především „vyspělou“ současnou euro-americkou kulturní sférou. Vrcholnou formou tohoto pojetí, jež má kořeny v období osvícenství, byla tzv. marx-leninská filozofie dějin, která sešněrovala celé dějiny lidstva do principu „třídního boje“. V rámci komunistické ideologie tradiční kultura romských skupin představovala „zaostalý způsob života“, způsobený předcházejícími „vykořisťovatelskými“ systémy, jedinou možností vymanit se z jeho „okovů“ byla asimilace a přijetí oficiální ideologie totalitárního režimu. Československá etnologie stejně jako většina dalších autorů studií o romském obyvatelstvu v naprosté většině nepřijala rasistické principy ideologie nacistického režimu, po dobu existence komunistického režimu však jeho způsob „řešení cikánské otázky“ přijímala, i když ne vždy bez výhrad. Jakobek jim vytýká, že evolucionistické pojetí v podstatě zastávali možná i bezděčně, i když oficiálně někteří z nich proti jiným základním tezím komunistické ideologie vystupovali. V podtextu jejich výstupů se podle něj stále ještě objevují rezidua evolucionismu a dalších teorií (např. i již zmíněných pozůstatků rozlišování kultur na základě vnějších antropologických znaků), z nichž vycházejí teze o „akulturaci“ romských skupin jako jediné možné cestě integrace s majoritou. Jeho pojetí v souladu s představami mnoha západních antropologů vychází z principu svébytných kultur, které existují (resp. vyvíjejí se) souběžně, aniž by se významně prolínaly, ovlivňovaly či dokonce obohacovaly.

Ve svých původních formulacích se Jakobek odvolával na teorii „antické polis“²² jako základu současné západní civilizace. Ta podle něj stavěla proti kolektivismu ideál společnosti vytvářené svobodnou vůlí jednotlivých občanů. V protikladu k ní je tradiční romská kultura založená naopak na „moci“ rodiny, příbuzenského svazku, v němž vůle jednotlivce nehraje žádnou roli. To je podle něj hlavní důvod neschopnosti Romů integrovat se s majoritou – a pokud se to jednotlivci podaří, pak vlastně přestává být Romem. Pro současného historika je takovéto pojetí problematické z několika důvodů. S některými jeho základními principy samozřejmě nelze než souhlasit – antický svět a křesťanství jistě patří k základním kamenům vývoje evropské (resp. současné euro-americké) společnosti, také charakteristika tradiční romské kultury vystihuje její podstatu. Chybí ovšem historický pohled na obě společenství, pochopení vývojových trendů, které jsou daleko komplikovanější než takovýto přímočarý pohled. Např. mezi antickou polis (která nebyla pouze souhrnem svobodných individuí, ale také otrokářským sys-

²⁰ Podrobněji viz PAVELČÍKOVÁ, N.: K otázkám metodického přístupu a terminologických problémů výzkumu slovenských a českých Romů ve 20. století. In *Česko-slovenská historická ročenka 2007*. Brno, 2007, s. 105–106.

²¹ JAKOUBEK, M.: *Romové – konec(ne)jednoho mýtu*. Praha, 2004, s. 82–91.

²² Tamtéž, s. 39–47.

témem) a moderní evropskou společností stojí staletí středověkého a raně novověkého vývoje, v jehož průběhu žila většina evropské společnosti v zajetí tradic, jež se od těch romských lišily méně, než by se zdálo na první pohled. S výjimkou privilegovaných stavovských vrstev byla většina obyvatelstva do 19. století negramotná, neúčastnila se veřejného života, zachovávala tradiční etické normy, v nichž hrála rodina, resp. úzké (zpravidla příbuzenské) společenství zásadní roli, zachovávala rituály a zvyklosti předků (např. i jisté pojetí „rituální čistoty“). Během těchto staletí se vesměs izolovala od „cizích“ kulturních vlivů, včetně (oboustranné) distance od romských, zejména kočovných a tuláckých skupin. V podstatě se dá říci, že Jakoubkův původní pohled, o němž jsme pak vedli rozsáhlé diskuse, se mi jevil jako ahistorický, což ovšem platilo i o jeho chápání romské kultury. Ta sice nezažila tak bouřlivý vývoj jako majoritní společnost, především z důvodu své izolace lpěla na svých tradicích úporněji a o hodně déle, ale už od dob Marie Terezie čelila kromě represí i pokusům o asimilaci. Uchovávala si své tradiční rysy, přes svou izolaci však přejímala v některých oblastech i mnohé vlivy majoritní společnosti – zejména např. slovní zásobu pronikající do romských dialektů, náboženství, některé zvyklosti zemědělského ročního obřadního cyklu apod. Pokusy o naprostou asimilaci ovšem nikdy nebyly zcela úspěšné – právě proto, co jsem již konstatovala – vzájemné ovlivňování, resp. přejímání zvyklostí jiné kultury neprobíhá přímočaře, je to složitý, dlouhodobý proces.

Hlubokou krizi původního archetypálního systému hodnot a kulturních vzorů prožily zejména usedlé romské skupiny na území střední Evropy až ve dvacátém století. Nastartoval ji do jisté míry už vliv industriální společnosti, který způsobil vytěsnění tradičních způsobů obživy – kovářství, práce se dřevem, hlinou apod. Obrovskou ranou byl holocaust, v padesátých a šedesátých letech asimilace, pokus o trvalé usazení (zákon č. 74/58 se netýkal pouze kočovníků, ale i tzv. polokočovných – přesněji trvale neusazených) a zejména pak v letech 1965–1968 následující rozptyl. Ten znamenal ve skutečnosti vyvrcholení příliš rychlé a neorganické, doslova chaotické urbanizace, snahu o rychlou likvidaci zbytků tradiční kultury.²³ Svého času upozornila dnes bohužel již zesnulá slovenská etnoložka Mária Dubayová velmi výstižně na to, že tradiční společnost je vůči neorganickým zásahům majority (v tomto případě komunistického režimu) mnohem citlivější než většina společenských vrstev majority. Ty se mohou účinněji bránit např. prostřednictvím různých skrytých významů své „vysoké“ (písemné) kultury, vzájemně sdílených prostředků komunikace, záměrným „útekem“ do privátní sféry apod.²⁴

Podle mého názoru je současný stav převážně části romského obyvatelstva zemí střední Evropy především důsledkem krize odvíjející se zejména od konce 2. světové války, znásobené hlubokým sociálním a ekonomickým propadem velké části romských rodin po roce 1990. V důsledku těchto zásahů nenachází velká část Romů svou vlastní cestu k vyrovnání se s nástrahami globální ekonomiky a jejich sociálních systémů,

²³ PAVELČÍKOVÁ, N.: Romové v letech 1968–1989. In PETRÁŠ, R. – PETRŮV, H. – SCHEU, H. (eds.): *Menšiny a právo v České republice*. Praha, 2009, s. 128–134; TÁŽ: Proměny romské komunity v průmyslovém městě. In BUDILOVÁ, L. – JAKOUBEK, M. (eds.): *Romové a Cikáni neznámí a známí*. Voznice, 2008, s. 64–80.

²⁴ DUBAYOVÁ, M.: Poznávanie kultúry romských skupín a problém kultúrnej zmeny. *Slezský sborník*, 1997, roč. 95, s. 203–207.

majorita jim k tomu navíc nenabízí v podstatě žádnou pozitivní motivaci. Moje kritika ahistoričnosti přístupu k romským skupinám se v těchto souvislostech netýká zdaleka jen kulturní antropologie, často jsou jí poznamenány také výzkumy tzv. sociálně vyloučených lokalit, sociálních struktur romských skupin apod. Ve výstupech přezívají stereotypy, předsudky a mýty, které provázejí vztahy majority k „cizím“ kulturním okruhům od nepaměti. Není to samozřejmě pouze důsledek nepochopení složitých historických procesů, ale i problém jejich vlastního studia, o němž jsem již konstatovala, že se opírá o omezený, vesměs málo věrohodný soubor archivních pramenů. Vzhledem k nepísanému charakteru romské kultury až do půli dvacátého století zcela chybí srovnatelná autentická svědectví z jejího vlastního okruhu. Metodologie historického výzkumu Romů je v tomto ohledu stále ještě na počátku, problémy spojené s možnostmi jejího rozvíjení by se měly stát předmětem samostatného diskurzu.

Vraťme se však k meritu naznačených rozporů v chápání současných možností integrace romského obyvatelstva. Na rozdíl od Jakoubkových vývodů nevidím mezi majoritní společností a současnou podobou romské kultury nepřekonatelnou propast. V souvislosti se svými publikačními výstupy, jež se týkají procesu urbanizace Romů v průběhu druhé poloviny 20. století, jsem uváděla, že i početné skupiny majoritního venkovského obyvatelstva prošly o 150–100 let dříve změnami, které je nutily najít své místo v urbánním prostředí.²⁵ Byl tu ovšem podstatný rozdíl v tom, že proces jejich urbanizace byl vyvolán industrializací, celkovým vývojem moderní společnosti, proběhl více méně přirozeně, v delším časovém úseku a zpravidla na základě vlastního rozhodnutí jeho nositelů. I oni se museli postupně přizpůsobit zásadním změnám svých kulturních vzorů, způsobu života, vzájemných vztahů – a nebylo to pro ně jednoduché. U některých usedlých romských skupin začal podobný proces zčásti probíhat už v první polovině dvacátého století, byl však násilně přerušen totalitárními režimy.²⁶ Současné výzkumy různorodých romských společenství prokazují, že mnozí jejich příslušníci hledají i dnes vlastní cestu integrace, aniž by přitom zcela ztratili povědomí o svém původu, vztah k tradicím, snahu je v pozměněné podobě udržovat. Domnívám se, že proces integrace nemusí znamenat úplnou ztrátu původní – v případě Romů převážně příbuzenské – sebeidentifikace, naopak může vést k získání několika rovin (stupňů) identifikace. Výzkumy moderní společnosti potvrzují, že takový proces je možný, i když probíhá komplikovaně a s řadou peripetií (v současné době se s nimi potýká téměř celá Evropa, marně hledající adekvátní přístup k „cizím“ imigrantům). K této otázce se však pokusím vrátit v závěrečné části své studie.

Výše naznačený rozpor v definicích, resp. charakteristikách základních pojmů užívaných společenskými vědami se s dalším rozvojem bádání v oblasti vývoje tradičních kultur prohlubuje. Bylo by možno uvést řadu příkladů, z historického i právního hlediska mi však připadá jako velmi zajímavý problém obecného označení Romové/ Cikáni (cikáni). V českém prostředí s ním vlastně po roce 1990 poprvé přišel historik

²⁵ PAVELČÍKOVÁ, N.: Proměny romské komunity v průmyslovém městě. In BUDILOVÁ, L. – JAKOUBEK, M. (eds.): *Romové a Cikáni neznámí a známí*. Voznice, 2008, s. 67–68; podrobněji viz MACHÁČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: Sociální skladba a mobilita v 19. století. In *Studie k sociálním dějinám 19. století, II. díl*. Opava, 1993, s. 183–197 ad.

²⁶ MANN, A.: Volba manželského partnera u Cikánov-Rómov na Spiši: K problematike „cigánskej skupiny“. *Slovenský národopis*, 1990, roč. 38, č. 1–2, s. 278–283.

Jiří Hanzal, autor publikace o nejstarším vývoji cikánského obyvatelstva Moravy.²⁷ Svou monografii zcela záměrně nazývá *Cikáni na Moravě*. Jeho argument, že prameny žádné Romy neznají, platí ovšem i pro novodobější zdroje informací – v podstatě až do roku 1990. Za komunistického režimu se sice spíše užívala adjektiva cikánský, obyvatelstvo cikánského původu, teprve v souvislosti s první uznanou organizací Svaz Cikánů-Romů se objevuje nový termín. Jeho zdůvodnění přišlo zvenčí – oficiálně jej začala prosazovat Mezinárodní romská unie (IRU) s tím, že označení Cikán, cikánský má v řadě jazyků negativní konotace. V letech normalizace však přešel režim, který se snažil zabránit kontaktům romských předáků se zahraničím, k původnímu označování cikánské obyvatelstvo. Termín Romové a od nich odvozené další pojmy u nás rychle zdomácněly v odborném i běžném jazyce až po roce 1990. Ujalo se dokonce i jakési „opozitum“ k němu – totiž termín Nerom/(ne)Rom pro pojmenování příslušníka majority. V tomto případě jednoznačně souhlasím s konstatováním M. Jakoubka, že je to „nesmyslný a ohyzdný neologismus“,²⁸ který sama zásadně nepoužívám. Teprve na základě četby zahraniční (západní) literatury zjišťujeme, že tamní badatelé většinou trvají na formě Gypsies, kterou navíc ztotožňují (podle mne z hlediska vzniku obou pojmů ne zcela oprávněně) s termínem Cikáni. Jejich argumentace (a dle ní Budilová a Jakoubek v následujících sbornících) je přitom velmi podobná – Rom/Roma-Vlachika, Ungrika Roma) je autetnonymem pouze malé části cikánských skupin, jiné užívají např. termíny Manuš, Kale apod.). Jak už bylo řečeno, obecný termín Rom vznikl uměle ve 2. polovině 20. století a má politický podtext, což považuje řada romistů z odborného hlediska za nepřijatelné.²⁹ Apelativa Cikán (Zigeuner) – Gypsy (Gitanos) mají ovšem zcela rozdílný základ, společné je pouze to, že jimi začala (v obou případech patrně na základě mylné identifikace) označovat nejrůznější skupiny „cizích“ kultur už někdy ve středověku majorita. Nechuť různých rodů skupin v západní Evropě a zejména na americkém kontinentu vůči různým formám pojmu Rom-Roma spočívá v tom, co jsem uváděla na počátku v souvislosti s jejich vzájemnou izolací a neexistencí jednotné identity. Do jisté míry zasahuje odmítání nového pojmenování i do našeho prostředí – u zbytků původních moravských Cikánů se v rámci výzkumu běžně setkáváme s větou: „Já nejstu žádný Romák, říkejte ně Cigán, tak to dycky bylo, susedé tak říkali mému dědovi.“ U většiny imigrantů ze Slovenska se ovšem pojem Rom vžil natolik, že jej vesměs přijímají bez výhrad.

Problém obecného pojmenování všech skupin, které vzhledem k určitým společným základům jejich tradiční kultury považujeme za „vzdáleně příbuzné“, zůstává ovšem nevyřešen pro odbornou veřejnost. V diskusích se vyskytly různé návrhy na jeho řešení, žádný z nich však není přijatelný pro všechny. Sama sice používám dodnes v českém textu termíny Rom/romský, ovšem s vysvětlením, že je to spíše z formálních důvodů, na základě vzájemné dohody různých oborů, že u nás jaksi automaticky i v odborném diskurzu zobecněly. Nemám totiž dojem, že by to bylo pouze na základě politického rozhodnutí IRU, o němž zřejmě ani řada odborníků není přesněji informována. V přípa-

²⁷ HANZAL, J.: *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století*. Praha, 2004. Autor zdůvodňuje své označování předmětu výzkumu velmi jednoduše a logicky: nikde v průběhu svého výzkumu historie cikánského obyvatelstva Moravy nenalezl v pramenech jiné než právě toto jejich pojmenování a považoval by za poměrně komické, kdyby hovořil o „nějakých Romech“, kteří v minulosti vůbec neměli s Moravou nic společného.

²⁸ JAKOUBEK, M.: *Romové – konec (ne)jednoho mýtu*. Praha, 2004, s. 76.

²⁹ SALO, M. T.: Dopis M. Jakoubkovi. In JAKOUBEK, M. (eds.): *Cikáni a etnicita*, s. 9–11.

dě překladů do angličtiny preferuji buď Gypsies, nebo ještě spíše původní autetnonyma těch skupin, o nichž se právě hovoří. V českých historických textech je ovšem zcela na místě používat označení, které odpovídá pramenům – tedy Cikáni (event. i cikáni s malým písmenem, neboť zejména ve starších textech vesměs nejde o etnické skupiny, ale spíše o jednotlivé rodiny či příbuzenské svazky). Zda se v budoucnu tento problém v odborném prostředí podaří nějak přijatelně vyřešit, vskutku nevím.

Závěrečná část mé úvahy souvisí s praktickými problémy realizace projektu NAKI Problémy právního postavení menšin v praxi a jejich dlouhodobý vývoj. Jak jsem už výše naznačila, určité mé pochybnosti vyplývají z dosavadních pokusů o uplatnění části teoretických principů multikulturality v praxi. Ta bohužel ukazuje stále zřetelněji, že problémy integrace, rovného postavení jednotlivců či odlišných kulturních skupin v evropské společnosti se od počátku nového tisíciletí stále komplikují. Majoritní společnost zatím nedokázala ve vztahu ke kulturně odlišným minoritám (což se zdaleka netýká pouze Romů) vytvořit smysluplný, realizovatelný projekt, který by proces integrace podpořil, nemluvě o jeho zajištění. Jedním z principů „praktického uplatnění“ multikulturalismu byla původně představa, že rozdílné kultury by se v procesu integrace mohly vzájemně nejen přibližovat, ale i obohacovat. Hovořilo se např. o možnosti pozitivního vlivu chápání významu a úcty k rodině v romském prostředí na majoritu, u jejíž značné části význam rodinných a příbuzenských vztahů spíše upadá. U Romů se předpokládalo prohloubení zájmu o vzdělání, resp. o určité odborné činnosti, aktivnější přístup k veřejnému životu společnosti apod. Praxe posledních patnácti let však bohužel potvrzuje, že nad pozitivními snahami o integraci, zvýšení motivace a celkového zlepšení poměrů v sociálně vyloučených lokalitách převyšují stále represivní opatření, propast mezi odlišnými kulturami se prohlubuje a vede spíše k apriornímu odmítání „cizí“ kultury. Nad zájmem o její poznání a pochopení specifík převládá šíření stereotypů, výzkumem dávno překonaných předsudků a mýtů. Bohužel se to netýká pouze ohnisek tzv. sociálně vyloučených lokalit, ale romského etnika obecně. To přitom v současné době už ve skutečnosti představuje poměrně silně ekonomicky, sociálně i společensky strukturovaný soubor skupin a jednotlivců, jejichž identita, ale např. i právní a sociální status se vzájemně výrazně liší. Většina veřejnosti tuto skutečnost stále odmítá vnímat. Odborníci, kteří na základě rozsáhlých terénních výzkumů nejen upozorňují na nebezpečí zvyšování meziethnického napětí, ale přinášejí i řadu konkrétních návrhů řešení, docházejí bohužel většinou k závěru, že jejich snaha se setkává s nezájmem. V prvé řadě platí toto konstatování pro většinu odpovědných institucí na všech stupních státní správy i samosprávy. Je to o to absurdnější, že do výzkumných projektů vkládají státní orgány (i mezinárodní instituce) nemalé finanční částky s tím, že vždy zdůrazňují očekávání závěrů, které by byly co nejvíce použitelné v praxi. Na stolech různých vládních, krajských i municipálních úředníků leží pak bez valného užítku stohy výzkumných zpráv, jejichž výsledky nepřinášejí pro praxi téměř žádný efekt.

S těmito problémy zřejmě souvisí i prohlubující se pokles zájmu o hlubší poznání romské historie a kultury, zvláštností způsobu života nejen ze strany sociálních pracovníků, pedagogické veřejnosti a následkem toho do jisté míry i studentů – počínaje od středních škol až po univerzity. Toto mé konstatování vychází z vlastní praxe – vy-

učuji na OU v současné době dva semináře, předmět Historie romského problému už cca 17 let, další seminář pro studenty sociální práce, vedu bakalářské a diplomové práce v oboru historie Romů i sociální práce s nimi. Za posledních 15 let jsem realizovala řadu přednášek pro studenty a pedagogy středních škol, sociální pracovníky na různých úrovních apod. V posledních letech se okruh zájemců o tato témata viditelně zužuje. To samozřejmě neplatí jednoznačně, existují školy a instituce, které naopak zejména ve spolupráci s neziskovými organizacemi v praxi vykonávají pro romské spoluobčany spoustu užitečné práce, dostávají se i dílčí úspěchy.

Závěrem svých úvah bych chtěla zdůraznit, že mohu do projektu Problémy právního postavení menšin v praxi a jejich dlouhodobý vývoj vložit řadu svých odborných i praktických zkušeností. Zároveň však upozorňuji na některá obecná úskalí výzkumné části, které se týkají chápání obsahu základních pojmů a vzájemné komunikace mezi členy realizačního týmu. Zdůraznit bych však chtěla zejména skutečnost, že obtíže může způsobit i celkový dopad (ohlas) výsledků výzkumu v oblasti romské problematiky (a nejen jí) v celospolečenské praxi. Podle mého názoru i zkušeností z praxe by se měla strategie projektu v jeho druhé – praktické fázi zaměřit v prvé řadě na studenty, resp. také pedagogy univerzit, vysokých a středních škol prostřednictvím seminářů, workshopů, diskusních fór, internetových prezentací aj. Samozřejmě vůbec nevylučuji uplatnění výsledků různými prostředky a metodami pro odbornou i širokou veřejnost, v této oblasti však bude nutno velmi promyšleně volit takové postupy, které by nevedly ke zjednodušení výkladu problémů.

CONTEMPORARY ISSUES OF THE RESEARCH INTO THE ROMA ETHNICITY IN THE CZECH LANDS

Summary

The paper deals with several methodological and substantive issues of researching into the history and culture of Roma ethnic groups; the author argues that these issues are relevant in a wider context of the NAKI project entitled "The issues of the legal position of minorities in practice and their long-term development". The author points at the fact that the research into Roma groups has been a relatively new discipline; as a result, it has been subject to many debates and seen from various perspectives. She mentions the discourse between the representatives of a "traditional" conception of Roma people as a uniform community (ethnic or sub-ethnic group) and the representative of cultural anthropology (both foreign and Czech). There is a newly emerged opinion, which is commonly accepted today, that Roma people are composed of heterogeneous groups whose members do not share the feeling of co-existence and national identity. Therefore they cannot represent members of one uniform nation, as is usually claimed by various Roma representatives and activists particularly within the International Romani Union. In this context, the author refers to the analysis of a national identity made by outstanding Czech historian M. Hroch. This issue is relating, to a certain extent, to the recent debate over the name of this ethnic group (Gypsies/Roma/Romani); the author claims that experts have not come to any acceptable conclusion yet. The final part of the paper brings in certain observations of the recent development of the relationship between the majority and most "foreign" cultures including the culture of Roma groups. Regretfully, considerations regarding mutual enrichment of cultures have not been confirmed; on the contrary, misunderstanding, or the lack of understanding, each other has deepened along with malice and other negative phenomena supporting various long-lasting stereotypes. As a result, an interest in acquiring a deeper knowledge of the Roma culture has been declining, as the author points out in relation to certain practical outcomes of the planned project.

Key words: nation, national minority, ethnic minority, Gypsies, multiculturalism, culture, identity, legal status, discourse, practice

Klíčová slova: národ, národnostní minorita, etnická minorita, Romové, multikulturalita, kultura, identita, právní status, diskurz, praxe

ŽIDÉ V MODERNÍ ČESKÉ SPOLEČNOSTI: MENŠINA NÁBOŽENSKÁ, NÁRODNOSTNÍ NEBO SPOLEČENSTVÍ OSUDU? VĚTŠINOVÉ POHLEDY (VČETNĚ LEGISLATIVNÍHO) A MENŠINOVÉ SEBEREFLEXE (LÉTA 1867–1939)

BLANKA SOUKUPOVÁ

Více než tisíc let života židovské menšiny v tzv. historických českých zemích se odvíjelo pod klenbou různě příznivých právních podmínek.¹ Zcela rovnoprávné postavení ve společnosti bylo Židům ovšem dáno až v moderní době v rámci Rakouska-Uherska; v prosinci roku 1867 jim nově vydaná ústava přinesla legislativní završení emancipace.² Zmíněnou úpravou zmizely – alespoň v rovině právní – i příčiny dualismu židovské a státní občanské identity. Od tohoto historického okamžiku se stát vztahoval k židovství jako k náboženské identitě stejnocenné s ostatními vírami. Ústava však nemohla zajistit bezvýhradnou rovnost v praxi. Většinovým náboženstvím, i s ohledem na panovnický dvůr, zůstal katolicismus. Přes legislativní zakotvení rovnosti národů byla zvýhodňována, jak poukázal právní historik René Petráš, němčina, a to v míře větší než odpovídalo početnímu poměru Němců.³ Právní rozklad ústavy provedl v židovském prostředí v roce 1882 právník Josef Žalud, který se hlásil k českožidovským snahám. Českožidovská identita přitom stavěla na koexistenci identity národnostní (české) a náboženské (židovské). Žalud upozornil především na článek dva, zajišťující Židům rovnost před zákonem, článek tři, umožňující menšině nabývat veřejné úřady, článek čtyři, zabezpečující volné stěhování osob, jmění, a to i ze země, ale i volební právo. Dále vyzdvihoval článek šest (garantující možnost volného pohybu, bydlení, volného provozování živnosti, zakupování nemovitostí) a konečně i článek čtrnáct (zaručující svobodu víry a svědomí), článek patnáct (prohlašující svobodu židovské „církve“, respektive židovského náboženského společenství) a článek sedmáct (zabezpečující svobodu vědy).⁴

Získání rovnoprávnosti, podobně jako masové opouštění ghatt, se ovšem ukázalo jako dvousečné. Z hlediska vlastního židovství se projevilo pokračujícím rozkladem

¹ Souhrnně k problému dosud nepřekonaná kompilační syntéza Tomáše Pěkného, novináře a nakladatelského redaktora (s odkazy na práce H. J. Kievala, E. Hassenpflug-Elzholze, W. Iggers, F. Roubika, R. Kestenberg-Gladstein). PĚKNÝ, T.: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha, 2001, situace do roku 1867 je přehledně zpracovaná v prvních deseti kapitolách.

² PĚKNÝ, T.: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha, 2001, s. 125, s. 128, s. 131.

³ PETRÁŠ, R.: Historie právního postavení menšin v českých zemích. In PETRÁŠ, R. – PETRŮV, H. – ŠCHEU, H. Ch.: *Menšiny a právo v České republice*. Praha, 2009, s. 55.

⁴ ŽALUD, J.: Zákonné ustanovení ohledně židů v Rakousku. *Kalendář česko-židovský na rok 1882/83*. Praha, 1882, s. 97–103. K ochraně židovského náboženství státem srov. souhrnně MALÝ, K. a kol.: *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. Praha, 2003, s. 277–278, s. 381.

židovské tradice,⁵ zrychleným zesvětštěním života menšiny a jejích institucí (především obce, rodiny, korporací). Zevnitř oslabená židovská společnost přitom při svém velmi úspěšném prorůstání do hospodářství, politiky, vědy a umění většinových nacionalizujících se společností střední Evropy musela navíc čelit stále intenzivnějším antijudaistickým a antisemitským tlakům. V českých zemích vyvrcholily v „dlouhém“ desetiletí od roku 1897 (s vrcholem v roce 1897, 1899, 1904–1905, 1908).⁶ Toto „zlaté“ desetiletí antisemitismu otevřely prosincové protiněmecké bouře po pádu Badeniho jazykových nařízení v roce 1897,⁷ které přerostly v silně antisemitsky laděné nepokoje.⁸ Jeho druhým vrcholem se stala tzv. hilsneriáda,⁹ již předcházely dubnové bouře v Náchodě.¹⁰ „Dlouhé“ desetiletí nenávisti provázely rozsáhlý bojkot židovských podniků i menšinových kariér, a to na úrovni obchodů a živností, ale i komunální a vysoké stranické politiky. V roce 1903 prohlásil v Hořicích dr. Otto Bondy, hlásící se k českožidovskému hnutí: „Žádá-li žid o nějaký státní úřad, je mu židovství jeho velkou překážkou. Je celá řada úřadů, kde žid není vůbec přijímán, zejména při úřadě politickém, notářském, auditoriatu aj. Sebelépe kvalifikovaný žid bývá tu se svou žádostí o službu zamítán. Avšak také naše autonomní sbory počínají si podobně... Podobně jako s úřady placenými, má se to s úřady čestnými... Také ve spolcích českých veliké bývají činěny rozdíly mezi židem a jinověrcem.“¹¹

⁵ Zejména poslední čtvrtina předminulého století byla obdobím, kdy došlo, zvláště ve velkých městech, k zesvětštění tradičních židovských svátků. Židovský výroční zvykoslovný cyklus byl ovlivněn svým křesťanským protějškem. Tradice se rozvolnila, občas se stala předmětem kritiky z vlastních řad, současně se však v českožidovském prostředí ozývaly hlasy volající po rozsáhlých reformách židovského náboženského ritu. Od počátku 20. století se můžeme v asimilovaném židovském společenství setkat s kremací, s ukládáním mrtvého do rakve v občanském oděvu, s otevřenými židovskými obchody o židovských svátcích. Již dříve byl začleněn do asimilovaných židovských rodin moderní symbol křesťanských Vánoc – vánoční stromček, svým původem německý zvyk, spolu s pozdějším zvykem vánočního obdarování dětí. V židovském prostředí se objevily novoročenky (1. ledna), židovské korporace včlenily do svého života silvestrovské a masopustní zábavy. SOUKUPOVÁ, B.: Čeští Židé: deziluze jako impuls k vyprofilování sebevědomého českého židovství. In SOUKUPOVÁ, B. – SALNER, P.: *Modernizace, identita, stereotyp, konflikt: Společnost po hilsneriádě*. Bratislava, 2004, s. 56–58. Velmi zvolna narůstal v Čechách také počet kulturně smíšených křesťansko-židovských manželství. WLASCHEK, R. M.: *Juden in Böhmen: Beiträge zur Geschichte des europäischen Judentums im 19. und 20. Jahrhundert*. München, 1990, s. 44. V českožidovském hnutí se na přelomu století 19. a 20. vyprofiloval i velmi silný tlak proti ortodoxii, která byla ztotožňována s předsudky a redukována na neživotné rituály. SOUKUPOVÁ, B.: Čeští Židé: deziluze jako impuls k vyprofilování sebevědomého českého židovství. In SOUKUPOVÁ, B. – SALNER, P.: *Modernizace, identita, stereotyp, konflikt: Společnost po hilsneriádě*. Bratislava, 2004, s. 56, s. 58–60. Spolu s těmito projevy modernizace byla v rámci českožidovského hnutí řešena i otázka křestu, který ovšem českožidovský sjezd v roce 1904 odmítl jako bezcharakterní řešení problému židovské identity. Tamtéž, s. 57 (Rozvoj č. 16 ze 14. 4. 1904, Pod dojmem našeho sjezdu).

⁶ Velkou antisemitskou vlnu však zažily Čechy již v roce 1883. K tomu STÖLZL, Ch.: *Kafkovy zlé Čechy*. Praha, 1997, s. 52–54. O dozvucích roku 1897 německý historik Christoph Stözl napsal: „Spoutu židovských existencí pogrom zničil, tisíce oken vzalo za své, mimo jiné i v rodině Maxe Broda.“ Tamtéž, s. 67.

⁷ Souhrnně KOŘALKA, J.: *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914: Sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*. Praha, 1996, s. 166–168.

⁸ Srov. KREJČOVÁ, H. – MIŠKOVÁ, A.: Poznámky k otázce antisemitismu v českých zemích na konci 19. století. In HOENSCH, J. K. – BIMAN, S. – LIPTÁK, L.: *Emancipácia židov – antisemitizmus – prenasledovanie v Nemecku, Rakúsku-Uhorsku, v českých zemiach a na Slovensku*. Bratislava, 1999, s. 46–47. Článek pojednal i o demonstraci v roce 1899. Velmi podrobný popis bouří 1897 srov. i FRANKL, M.: „*Emancipace od židů*“: *Český antisemitismus na konci 19. století*. Praha – Litomyšl, 2007, s. 254–260.

⁹ Souhrnně srov. KOVTŮN, J.: *Tajuplná vražda: Případ Leopolda Hilsnera*. Praha, 1994; ČERNÝ, B. (ed.): *Hilsneriáda (k 100. výročí 1899–1999)*. Polná, 1999; ČERNÝ, B.: *Vražda v Polně*. Praha, 1968.

¹⁰ LESÁK, V.: *Protižidovské bouře v roce 1899 v Náchodě. ČČH*, 1969, č. 5, s. 752–760.

¹¹ BONDY, O.: O společenském postavení židů. *Českožidovské listy*, 1. 9. 1903, č. 17, s. 1. K tomu srov. i STÖLZL, Ch.: *Kafkovy zlé Čechy*. Praha, 1997, s. 84.

Je notoricky známé, že Židé v českých zemích spojili od Josefínských reforem hledání své nové, moderní identity s německou kulturou a s němčinou.¹² Po roce 1848 ovšem, jak objasnil Christoph Stözl, byli Židé stále intenzivněji nuceni k deklaraci svého němectví nebo češství.¹³ Příklon většiny Židů k německému liberalismu,¹⁴ který dostal ovšem povážlivé trhliny v roce 1883,¹⁵ byl jednou z deklarovaných příčin, proč Židé pro české veřejné mínění zůstali cizinci, kteří navíc posilovali úhlavní nepřátele českého národa: Němce. Na úrovni stranického veřejného mínění jsem toto nazírání představila ve své knize *Česká společnost před sto lety. Identita, stereotyp, mýtus* (2000).¹⁶ Mínení o Židech jako o jiných, druhých, o Židech jako zvláštním národu vyrůstalo ovšem zpravidla nejen z jejich ztotožnění se s němectvím, ale i z vědomí jejich jiné svátečnosti a minoritní sňatečné homogenity, vázané na odlišnou víru. Jako náhražka za ztracený jazyk židovského „národa“ bylo vnímáno právě židovské náboženství. V roce 1894 napsal realistický *Čas*, odmítající možnost dvojí identity (češství a židovství):¹⁷ „pocit nejjasnější, očividné národní spjitosti pojí všechny Židy v celém světě k sobě. Nemají společného jazyka již, ale náboženství, jsouc náboženstvím národním, založeným na myšlence vyvoleného národa, pojí je těsněji než všechno jiné, nahrazuje jim všechna ostatní pouta. Žid český, žijící na vesnici české mezi Čechy, nemá se sousedy svými společného dne odpočinku, nemá společného kalendáře, nemá s nimi manželství (konubia), vše to má však se Židem americkým nebo uherským. S ním má také společnou historii od nepaměti.“¹⁸

Sami sebe však Židé hodnotili spíše jako národnostně indiferentní, v důsledku historické změny a vlastního tradicionalistického zaměření spjaté s německou kulturou,¹⁹ jako skupinu, jež byla v moderní době v českých zemích (především v Čechách) tragicky postavena mezi soupeřící Čechy a Němce. Od roku 1900 se sice více než polovina (54 %) ze Židů v Čechách hlásila k české obcovací řeči,²⁰ v samotné Praze to byla jedna polovina židovského obyvatelstva,²¹ i ta však zpravidla dávala přednost německé škole²² a německé kultuře.

¹² Souhrnně PĚKNÝ, T.: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha, 2001, s. 108–120. Současná kritická česká historiografie vysvětluje impuls reformního úsilí Josefa II. již jako snahu přetransformovat Rakousko do podoby centralizovaného moderního státu. Tamtéž, s. 111.

¹³ STÖLZL, Ch.: *Kafkovy zlé Čechy*. Praha, 1997, s. 30.

¹⁴ Ke vztahu Židů k německému liberalismu viz COHEN, G. B.: *Němci v Praze 1861–1914*. Praha, 2000, s. 65–70, 200–202. Německožidovská elita pak určovala směr židovské náboženské obce v Praze. Tamtéž, s. 170.

¹⁵ STÖLZL, Ch.: *Kafkovy zlé Čechy*. Praha, 1997, s. 59–60.

¹⁶ SOUKUPOVÁ, B.: *Česká společnost před sto lety: Identita, stereotyp, mýtus*. Praha, 2000. Protižidovské stereotypy u Národní strany svobodomyšlné a její vývoj ve vztahu k Židům srov. s. 17–19, 21, 23, 25–26, 30–36, 40–41 (mladočeský antisemitský humor). Národnosociální poměr a předsudky srov. s. 110–118, myšlenkový svět realistů pak na s. 57–61, 62–64.

¹⁷ Za hlavní znak národa pokládali realisté vědomí společného původu a dějin. SOUKUPOVÁ, B.: *Česká společnost před sto lety: Identita, stereotyp, mýtus*. Praha, 2000, s. 58.

¹⁸ *Čas*, 20. 6. 1894, č. 26, s. 409–410.

¹⁹ SOUKUPOVÁ, B.: *Česká společnost před sto lety: Identita, stereotyp, mýtus*. Praha, 2000, s. 139, 152–153.

²⁰ BIHL, W.: Die Juden. In WANDRUSZKA, A. – URBANITSCH, P.: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918: Die Völker des Reiches*. Band III/2. Wien, 1980, s. 906.

²¹ HAVRÁNEK, J.: Sociální struktura pražských Němců a Čechů, křesťanů a židů ve světle statistik z let 1890–1930. *ČCH*, 1995, roč. 93, č. 3, s. 479.

²² Jak uvedl Christoph Stözl, ještě roku 1900 90 % Židů posílalo své děti do německých škol. STÖLZL, Ch.: *Kafkovy zlé Čechy*. Praha, 1997, s. 55.

I když se českožidovská identita začala rodit již v roce 1848²³ a ve druhé polovině šedesátých let už patřila k perspektivním alternativám dalšího židovského osudu (a to alespoň v Čechách), od roku 1876 navíc alternativám institucionalizovaným (v tomto roce byl založen Spolek českých akademiků židů),²⁴ její přívrženci stále tvořili menšinu v menšině a byli permanentně českou společností podezříváni z neupřímnosti svého národnostního postoje.²⁵ Tato skutečnost však mohla být využita v obranných reakcích i jako určitý morální kapitál. Ke své menšinovosti se českožidovská veřejnost opakovaně hlásila jako k jedné ze svých důležitých morálních hodnot. V případě českých Židů bylo totiž vlastní pozitivní hodnocení posíleno autotezí, že se první tzv. Češi židovští přidávali k českému národu jako k národu utlačenému.²⁶ Tato vize byla natolik působivá, že pronikla i do odborné literatury.²⁷ Ve skutečnosti ovšem Češi v Praze, kde českožidovské snahy vznikly, představovali v poslední třetině 19. století již výraznou většinu.²⁸ Dojemný motiv malého hloučku nadšených a nezištných „buditelů“ bychom však našli v každém skupinovém hnutí.²⁹

Hledání českožidovské identity, narušené a v mnoha případech i zničené českou modifikací antisemitismu na konci 19. století, přitom vycházelo, jak už jsme naznačili, z představy rakousko-uherské legislativy o židovské menšině, tedy z představy minority náboženské. Výjimečné bylo ovšem tím, že zdůrazňovalo, na rozdíl od německé kulturní identity Židů v zemích Koruny české, která koexistovala zpravidla s identitou státněrakouskou (jsem Rakušan a žid), případně identitou mezinárodně socialistickou,³⁰ nebo byla pouze německá (jsem Němec), také národnostní segment. Mnoho se již napsalo také o tom, že různé národnostní a náboženské identity existovaly i v rámci jedné rodiny. Pochopitelně však mohly nést i pečeť vyhranění se synů proti generaci otců. Připomeňme si v této souvislosti z mnoha výmluvných příkladů alespoň jeden: příhodu z autobiografického románu prvorepublikového herce a rozhlasového hlasatele Petra

²³ Za zakladatele a otce českožidovského hnutí byl pokládán Siegfried Kapper (1820–1879). Již v roce 1842 otiskl své první české verše v *České Včele*. Vlastní myšlenka českožidovství se zrodila v hlavě Václava Bolemlira Nebeského, básníka. KESTENBERG-GLADSTEIN, R.: *Heraus aus der „Gasse“: Böhmen Juden im 19. Jahrhundert*. Münster – Hamburg – London, 2002, s. 126, 135, 139.

²⁴ Souhrnně k prvním židovským institucím SOUKUPOVÁ, B.: Čeští Židé: deziluze jako impuls k vyprofilování sebevědomého českého židovství. In SOUKUPOVÁ, B. – SALNER, P.: *Modernizace, identita, stereotyp, konflikt: Společnost po hilsneriádě*. Bratislava, 2004, s. 31–33, tamtéž odkazy na archivní prameny. Dále srov. výborný přehled židovských spolků různého ideologicko-politického zaměření KŘEŠTAN, J.: *Židovské spolky a česká společnost (1918–1940)*. In KŘEŠTAN, J. – BLODIGOVÁ, A. – BUBENÍK, J.: *Židovské spolky v českých zemích v letech 1918–1948*. Praha, 2001, s. 15–69.

²⁵ K tomu srov. SOUKUPOVÁ, B.: *Česká společnost před sto lety: Identita, stereotyp, mýtus*. Praha, 2000, s. 137, 143.

²⁶ SOUKUPOVÁ, B.: *Česká společnost před sto lety: Identita, stereotyp, mýtus*. Praha, 2000, s. 129–130, 137. Vysoce střízlivý Hillel J. Kieval, americký badatel, spojil naopak úspěch asimilace se stupněm hospodářské a kulturní vyspělosti regionu. KIEVAL, H. J.: *The Making of Czech Jewry: National Conflict and Jewish Society in Bohemia 1870–1918*. Oxford, 1988, s. 36–63.

²⁷ KREJČOVÁ, H.: Českožidovská asimilace. In RYBÁR, C.: *Židovská Praha: Glosy k dějinám a kultuře*. Praha, 1991, s. 113.

²⁸ Praha se stala českým městem již v poslední třetině 19. století. Srov. COHEN, G. B.: *Němci v Praze 1861–1914*. Praha, 2000, s. 112.

²⁹ „Tito ‚židovští Židé‘ tvořili zpočátku nepatrnou menšinu; po Praze se vykládal vtip: jestli v jisté pražské kavárně jednou spadne strop, zajde celý pražský sionismus,“ napsal o počátcích konkurenčního židovského národního hnutí v Praze Max Brod, jedna z vůdčích osobností kulturního dění v Praze v období před první světovou válkou a v období meziválečném. BROD, M.: *Život plný bojů*. Praha, 1994, s. 44.

³⁰ Roku 1896 založili „synové bohatých židovských měšťanů v Praze“ Spolek německých dělníků v Praze. Pražští Židé – socialisté se připojili k české sociálně demokratické straně. STÖLZL, Ch.: *Kafkovy zlé Čechy*. Praha, 1997, s. 69–70.

Lotara, Čechoslováka židovského původu, ... domov můj. Zatímco Lotarův dědeček se cítil jako rakouský Žid, který chodil alespoň o Vysokých svátcích (tj. Nový rok, Den smíření a sedm dní mezi nimi – poznámka BS) do synagogy, Lotarův otec svému otci před svým svátkem bar micva (první sobotu po třináctých narozeninách, kdy židovský chlapec dosahuje náboženské dospělosti – poznámka BS) jasně sdělil: „Já nechci být žid, já jsem Němec.“ Od této chvíle také nevstročil do synagogy.³¹ Diferenciace napříč rodinami pokračovala i za první republiky. Ve vzpomínce na svou rodinu to názorně popsal i Bedřich Rohan, publicista, vychovaný v německé kultuře: „Teď ale zpět k tetě Irmě: to, že chodila na kávu do Kasina (pražský německý spolek – poznámka BS), znamenalo, že pocítovala svou příslušnost k pražské německé komunitě. V tom byla blížká mému otci, který studoval v Karolinu a byl hrdý na to, že je jedním ze ‚starých pánů‘ nesoucích barvy buršáckého sdružení Saxonia... Takoví ovšem nebyli všichni naši příbuzní. Tak třeba Robert... si změnil po otci zděděné jméno Kohn na ryze české Král. Stejně jako oba synové naši ‚Gänslerin‘ – tety July chodil pouze do českých škol a v běžném hovoru mluvil česky. I v rodině jediného bratra mé maminky to bylo podobné: obě jeho děti němčinu jen obtížně lámaly.“³²

Do detailu propracovaná českožidovská ideologie vnímala asimilaci, transformaci českého Žida v Čecha židovské víry, jako asimilaci nejen jazykovou, ale i asimilaci mentality, zájmů a z ní vyrůstajícího chování: „Chceme pracovati k tomu, aby co český žid, každý stal se Čechem upřímným, aby cítil, smýšlel, mluvil a jednal jako každý jiný věrný Čech; aby upřímně přilnuli všichni židé čeští ke všem národním ideálům českým a svorně s ostatními Čechy zúčastnili se domácí práce osvětové, hospodářské i politické... Nechceme odlučování od českého národa, naopak pracujeme k těsnému s ním sloučení a spojení v jeden rodinný svazek, jako oddaní a věrní jeho synové“ (Českožidovské listy 1894).³³ Reprezentace českožidovské menšiny přirovnávala tedy českožidovskou asimilaci k vytvoření rodinného svazku. V žádném případě proto podle mého názoru nelze vysvětlit českožidovskou strategii asimilace jako „zbavení se jha jinakosti“;³⁴ podle českých Židů se měly prostoupit dva stejné hodnotné světy. Toto chápání asimilace pak navazovalo na časovou definici národa; národ byl charakterizován společným jazykem, územím, osudem a psychikou.³⁵ Za znak národa naopak nebylo v sekularizující se české společnosti uznáno náboženství. Tzv. Čechové židovští tak mohli konstruovat své dějiny jako nedílnou a přesto výjimečnou (a to i svým významem) součást českých národních dějin, podobně jako obraz své české Vlasti.³⁶ Obraz české Vlasti jako Matky pak posiloval v dobách vzepjatého českého antisemitismu, kdy českožidovští představitelé vystupovali nejen s tezí o stejnocennosti českého

³¹ LOTAR, P.: ... domov můj. Praha, 1993, s. 36–37.

³² ROHAN, B.: *Kafka bydlél za rohem*. Praha, 1997, s. 25–26.

³³ Náš úkol. *Českožidovské listy*, 15. 9. 1894, č. 1, s. 1, 2.

³⁴ K tomu srov. PUTNA, M. C.: *Osudová jinakost. Inicialy I*, 1991.

³⁵ K českožidovským definicím národa srov. SOUKUPOVÁ, B.: *Česká společnost před sto lety: Identita, stereotyp, mýtus*. Praha, 2000, s. 128–129.

³⁶ SOUKUPOVÁ, B.: *Česká společnost před sto lety: Identita, stereotyp, mýtus*. Praha, 2000, s. 129–131. Dále srov. souhrnně SOUKUPOVÁ, B.: *Českožidovská a národněžidovská (sionistická) interpretace dějin: Příspěvek k tzv. vzorům myšlení a citění národnostní menšiny. Slezský sborník*, 2002, č. 4, českožidovské pojetí viz s. 259–269.

a židovského češství, ale i s tezí o kvalitnějším židovském češství³⁷ (antisemitské hnutí se dostávalo ve svých počátcích do Čech z Vídně, a bylo proto charakterizováno jako vídeňské, německé, nečeské; Češi vyznávající antisemitismus pak jako špatní Češi³⁸). A nikoliv náhodou v době kulminujícího antisemitismu vstupovali Židé do řad sociální demokracie, politické strany bojující proti antisemitismu,³⁹ zatímco v předchozím období volili liberální strany (čeští Židé především staročeskou a od roku 1891 již v masovém měřítku i stranu mladočeskou⁴⁰). Znovu se potvrdila i teze o rozpouštění menšin v atmosféře liberalismu a o jejich znovuustavování v ovzduší intolerance: loajální Češi židovští přicházejí s konstruktem samostatné, i když loajální, menšinové politiky (v duchu hesla ne separatisticky, ale separovaně), a, pod vlivem realistů kolem Masaryka, i s nebývale kritickým názorem na většinové češství.⁴¹ V praxi byl českožidovský program naplňován účastí na národněpolitických aktivitách, úsilím o rušení německožidovských škol, čechizací bohoslužeb i rodin; v duchu hesla Česká škola, český chrám, český krb,⁴² a od poloviny devadesátých let i jistými, i když prakticky neúspěšnými, snahami o průnik na židovskou Moravu⁴³ a mezi tzv. německé Židy.⁴⁴

V atmosféře antisemitských výbuchů se však zrodil i druhý vyhraněný model židovství: model národněžidovský, sionistický, konkurenční vůči modelu asimilačnímu,

³⁷ Srov. např. českožidovské výroky z roku 1898 a 1899: „Vlastenectví nespočívá jen v prázdném bramarbasování a fangličkářském vlastenectví“; „Kdo nosí čamaru, nemusí být ještě vzorem vlastence, a kdo o národu blábolí při sklenici piva, nemusí být jeho spasitelem.“ Citováno podle SOUKUPOVÁ, B.: *Česká společnost před sto lety: Identita, stereotyp, mýtus*. Praha, 2000, s. 143.

³⁸ SOUKUPOVÁ, B.: *Česká společnost před sto lety: Identita, stereotyp, mýtus*. Praha, 2000, s. 143; SOUKUPOVÁ, B.: Čeští Židé: deziluze jako impuls k vyprofilování sebevědomého českého židovství. In SOUKUPOVÁ, B. – SALNER, P.: *Modernizace, identita, stereotyp, konflikt: Společnost po hilsneriádě*. Bratislava, 2004, s. 38, 42. – K dobovému vídeňskému antisemitismu srov. zejména HAMANNOVÁ, B.: *Hitlerova Vídeň: Diktátorova učednická léta*. Praha, 1999, s. 272–274, 277–279, 306–311, 316–318, 320–326.

³⁹ Souhrnně ke vztahu sociálních demokratů k Židům a k antisemitismu jako stranikopolitickému nástroji srov. SOUKUPOVÁ, B.: Československá strana sociálnědemokratická a antisemitismus (1889–1899). *Lidé města*, 2000, č. 3, s. 48–72. V rakouském měřítku srov. PRALINKA, A.: Sozialdemokratie und Antisemitismus. *Oesterreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften: Antisemitismus*, 1992, seš. 3, s. 540–554.

⁴⁰ STÖLZL, Ch.: *Kafkovy zlé Čechy*. Praha, 1997, s. 56.

⁴¹ Srov. *Českožidovské listy*, 15. 7. 1898, č. 14, s. 7. Na počátku roku 1904 začal vycházet českožidovský týdeník *Rozvoj*. Jeho duchovním otcem byl pardubický lékař Stanislav Schulhof a Viktor Vohryzek, jindřichohradecký právník Eduard Lederer a milevský lékař Bohdan Kleinberger. Roku 1907 došlo ke korporativnímu rozštěpení českožidovského hnutí: byl utvořen *Svaz českých pokrokových židů v Praze*. SOUKUPOVÁ, B.: Čeští Židé: deziluze jako impuls k vyprofilování sebevědomého českého židovství. In SOUKUPOVÁ, B. – SALNER, P.: *Modernizace, identita, stereotyp, konflikt: Společnost po hilsneriádě*. Bratislava, 2004, s. 66, 32. Pod vlivem Masarykova kruhu se v českožidovském myšlení plně prosadila myšlenka národnostní tolerance, stejnocennosti i myšlenka nutného kritického pohledu na vlastní národ. Tamtéž, s. 54–55.

⁴² K naplňování programu českožidovského hnutí v praxi srov. SOUKUPOVÁ, B.: *Česká společnost před sto lety: Identita, stereotyp, mýtus*. Praha, 2000, s. 133–135; SOUKUPOVÁ, B.: Čeští Židé: deziluze jako impuls k vyprofilování sebevědomého českého židovství. In SOUKUPOVÁ, B. – SALNER, P.: *Modernizace, identita, stereotyp, konflikt: Společnost po hilsneriádě*. Bratislava, 2004, s. 45–46.

⁴³ Srov. souhrnně SOUKUPOVÁ, B.: Moravští Židé – naděje, nebo brzda českožidovského hnutí? In PÁLKA, P.: *Židé a Morava č. XI*. Kroměříž, 2005, zvláště s. 107, 109–110.

⁴⁴ K obrazu tzv. německých Židů jako pionýrů a současně i moufeninů němectví v českožidovském hnutí srov. SOUKUPOVÁ, B.: *Česká společnost před sto lety: Identita, stereotyp, mýtus*. Praha, 2000, s. 139, k tlaku na tzv. německé Židy viz s. 152; k hodnocení pražského tzv. německého židovství srov. SOUKUPOVÁ, B.: Čeští Židé: deziluze jako impuls k vyprofilování sebevědomého českého židovství. In SOUKUPOVÁ, B. – SALNER, P.: *Modernizace, identita, stereotyp, konflikt: Společnost po hilsneriádě*. Bratislava, 2004, s. 54.

a proto od počátku asimilanty diskreditovaný a odmítaný.⁴⁵ Do tzv. historických českých zemí pronikl sionismus v první polovině devadesátých let a nalezl tu ohlas především na Moravě⁴⁶ a mezi pražskými židovskými intelektuály preferujícími dosud němčinu a německou kulturu.⁴⁷ V protikladu k legislativnímu pojetí židovství začali sionisté budovat novou, národní židovskou identitu, přičemž se opřeli o torza židovských náboženských svátků, které byly v jejich pojetí životadárnými vlákny spojujícími je se židovstvím. „A přec, a přec, ať to zní sebeneuvěřitelněji a sebenesmyslněji: toto nic, zbylé z tradice, u něhož chyběl vlastně jen úmysl a uvědomění, aby se stalo ďábelskou blasfemií – toto zneuctění... přece jen stačilo, aby ve mně a v mých sourozencích udržovalo židovské povědomí a dokonce i jistou hrdost. Ubohoubé obrázky ve špatně tištěných knihách, ve kterých se četlo o večeru Pesach, byly při vši své ubohosti a chudobě spojovacím vláknem k velké minulosti národa. A toto tenké vlákno se nikdy nepřetrhlo. Bylo skoro to jediné, co nás vázalo k dějinám domu Izrael,“ napsal ve svých vzpomínkách pražský sionista Max Brod.⁴⁸ Úkolem sionismu tak mělo být oživení vlastních náboženských tradic, návrat k židovské kolektivní paměti, vymezení se vůči tzv. hostitelské (především německé) kultuře, hrdé a radostné veřejné přihlášení se k židovství i ke zlepšení sebe sama, tedy požadavek zcela souladný s tradičním židovským myšlením, kde je kladen velký důraz na sebezpytování sebe sama a sebezdokonalování se. „Oč jsme usilovali? ... Spojovacím a jednotícím článkem mezi námi bylo... přesvědčení, že naše práce musí být prodchnuta osobní, čínorodou obětavostí a že život každého jednotlivce se musí od základu změnit... V první řadě se musíme zaměřit na umravňení poniženého a tupeného židovského společenství, diasporou opravdu po mnoha stránkách zkaženého – a ve své univerzální mravní tendenci pracovat tedy ve prospěch a ke spásce celého lidstva... Pro mne osobně z tehdejší mé vnitřní revoluce vyplynul dvojitý závěr: Svůj poměr k německému jsem si definoval jako kulturní sounáležitost; byl jsem totiž jednoznačně a důvěrně vychován v německé kultuře... bylo možno zůstat s německým národem v přátelském svazku, živeném vděčností za všechny duchovní hodnoty, tvořené německými génii, v jistém druhu spojení, jemuž jsem později (mnohem později) říkal ‚láska na distanc‘ – tímto dialektickým termínem... jsem chtěl říci, že miluji německví, německý charakter, ale že si zároveň uvědomuji jistou distanc, která mi například zakazovala bezohlednou kousavou kritiku,“ vzpomínal Brod.⁴⁹ Od roku 1907 vycházel v Praze sionistický Selbstwehr, který požadoval uznání Židů v Čechách jako třetí národnosti.⁵⁰ V myšlení pražských židovských intelektuálů byla velmi důležitá

⁴⁵ K českožidovskému odsudku sionismu srov. SOUKUPOVÁ, B.: *Česká společnost před sto lety: Identita, stereotyp, mýtus*. Praha, 2000, s. 160–162; SOUKUPOVÁ, B.: Čeští Židé: deziluze jako impuls k vyprofilování sebevědomého českého židovství. In SOUKUPOVÁ, B. – SALNER, P.: *Modernizace, identita, stereotyp, konflikt: Společnost po hilsneriádě*. Bratislava, 2004, s. 61–66.

⁴⁶ Jak napsala historička Kestenberg-Gladstein, na Moravě přijímaly sionismus celé židovské náboženské obce. KESTENBERG-GLADSTEIN, R.: *The Jews between Czechs and Germans in the Historic Lands 1848–1918*. In *The Jews of Czechoslovakia*, sv. 1. Philadelphia – New York, 1968, s. 60. První sionistický kongres v Basileji v roce 1897 byl obelán jedenácti delegáty z Moravy a ze Slezska. RIFF, M.: Český antisemitismus a židovská odezva před rokem 1914. *Střední Evropa*, 1994, č. 41, s. 60.

⁴⁷ Jak napsala historička Helena Krejčová, čeští Židé se k sionismu přidávali později. KREJČOVÁ, H.: Židovská komunita v moderní české společnosti. In VEBER, V.: *Židé v novodobých dějinách*. Praha, 1997, s. 22.

⁴⁸ BROD, M.: *Život plný bojů*. Praha, 1994, s. 212.

⁴⁹ BROD, M.: *Život plný bojů*. Praha, 1994, s. 45–46.

⁵⁰ STÖLZL, Ch.: *Kafkovy zlé Čechy*. Praha, 1997, s. 91.

i idea o nutnosti národní identity, jejímž prostřednictvím se každý jedinec stával údajně součástí celého lidstva a mohl přispívat k nadnárodní myšlence humanity, jež měla pochopitelně zahrnout i arabské obyvatelstvo žijící v Palestině, v židovské „pravlasti“.

„V první řadě se musíme zaměřit na umravnění poníženého a tupeného židovského společenství, diasporou opravdu po mnoha stránkách zkaženého – a ve své univerzální mravní tendenci pracovat tedy ve prospěch a ke spáse celého lidstva, vytvořit pravé bratrství mezi vykoupenými národy. – Židovský stát, který jsme připravovali ‚tam‘, v Palestině měl být založen na spravedlnosti a nesobecké lásce každého jednotlivce ke každému jednotlivci a měl samozřejmě nabídnout pomocnou ruku a přátelství nejbližším sousedům, Arabům, vysvobodit je z jejich pokořující materiální nouze,“ napsal Brod.⁵¹ Vlastní politické praxi se předválečný pražský sionismus nevěnoval; v ústředním pražském sionistickém spolku Bar Kochba,⁵² který určoval i myšlenkové tendence listu Selbswehr, zvítězila kulturní koncepce.⁵³ Novinkou v českém prostředí byl jeho obrat k evropskému východu, odkud vlivný německý filozof Martin Buber, inspirující pražský sionismus, očekával židovskou renesanci.⁵⁴ Zde, v rezervoáru sionistických snah, měly ještě žít ztracené hodnoty Židovstva: údajná autentičnost židovství, židovská citovost, radost i naděje.⁵⁵ A právě mravní akcent v sionistické ideologii zaujal i pozdějšího československého prezidenta T. G. Masaryka, který se ve svém předprezidentském období vyznal z osobního upřednostňování sionismu před asimilací.⁵⁶ Ostatně – čeští sionisté se opakovaně odvolávali na české národní hnutí jako na svůj vzor.⁵⁷

Zatímco tedy sionisté pracovali na renesanci židovské náboženskosti, ovšem z příčin národních,⁵⁸ asimilanti byli nuceni již před první světovou válkou zvažovat svůj poměr

⁵¹ BROD, M.: *Život plný bojů*. Praha, 1994, s. 45.

⁵² Tento spolek mladých intelektuálů se vyvíjel pod vlivem německého filozofa Martina Bubera, který hlásal nutnost vytvoření nového židovského typu. BUBER, M.: *Der Jude und sein Judentum. Gesammelte Aufsätze und Reden*. Köln am Rhein, 1963, s. 276.

⁵³ Srov. ZAHRADNÍKOVÁ, M.: Identita českých sionistů. In SOUKUPOVÁ, B. – SALNER, P.: *Modernizace, identita, stereotyp, konflikt: Společnost po hilsneriádě*. Bratislava, 2004, s. 73, kde Zahradníková citovala dopis Leo Herrmanna, pražského sionisty, o zvláštní orientaci pražského sionismu, otištěný in BUBER, M.: *Briefwechsel aus sieben Jahrzehnten*. Heidelberg, 1972, s. 269.

⁵⁴ K tomu KIEVAL, H. J., *The Making of Czech Jewry: National Conflict and Jewish Society in Bohemia 1870–1918*. Oxford, 1988, s. 105.

⁵⁵ K tomu souhrnně SOUKUPOVÁ, B.: Evropa v názorech a postojích českožidovských asimilantů: sebevědomý sen a časová realita. In SOUKUPOVÁ, B. – WEŃLAWOWICZ-GODULA, R. – HROCH, M.: *Společnost českých zemí v evropských kontextech: České evropanství ve srovnávacích perspektivách*. Praha, 2012, s. 22–23.

⁵⁶ Souhrnně k zájmu T. G. Masaryka o sionismus SOUKUPOVÁ, B.: Moderní příběh filozofa na trůně, politika, který nekračel po radě zlých. In SOUKUPOVÁ, B.: *Velké a malé českožidovské příběhy z doby intenzivní naděje*. Bratislava, 2005, s. 242–245. Souhrnně k Masarykovým kontaktům se sionisty WELTSCHE, F.: Masaryk a sionismus. In RYCHNOVSKÝ, E.: *Masaryk a židovství*. Praha, 1931, s. 75–79.

⁵⁷ Souhrnně SOUKUPOVÁ, B.: Sebevědomý příběh národního židovství. In SOUKUPOVÁ, B.: *Velké a malé českožidovské příběhy z doby intenzivní naděje*. Bratislava, 2005, s. 201–202.

⁵⁸ Ke vztahu sionistů k náboženství před první světovou válkou srov. ZAHRADNÍKOVÁ, M.: Identita českých sionistů. In SOUKUPOVÁ, B. – SALNER, P.: *Modernizace, identita, stereotyp, konflikt: Společnost po hilsneriádě*. Bratislava, 2004, s. 81. Souhrnně k poměru židovského národního hnutí k víře viz SOUKUPOVÁ, B.: Sebevědomý příběh národního židovství. In SOUKUPOVÁ, B.: *Velké a malé českožidovské příběhy z doby intenzivní naděje*. Bratislava, 2005, s. 199–201. V knize historičky Kateřiny Čápkové nalézáme dokonce podkapitolku *Ortodoxie jde s vámi!*, dokládající sympatie ortodoxie v Čechách vůči sionistickému hnutí. ČÁPKOVÁ, K.: *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918–1938*. Praha – Litomyšl, 2005, s. 206–210. V kapitole nebyl ovšem reflektován hluboký konflikt mezi ortodoxními a národními Židy, konflikt, který začal již roku 1921. K tomu SOUKUPOVÁ, B.: Sebevědomý příběh národního židovství. In SOUKUPOVÁ, B.: *Velké a malé českožidovské příběhy z doby intenzivní naděje*. Bratislava, 2005, s. 197.

k víře v sekularizačních prouděch modernizace z příčin zcela jiných. Jestliže jejich identita byla založena etnicko-nábožensky, rozvolňování druhé složky ji dostávalo do krize. Laicizace společnosti byla z hlediska českožidovské identity ještě nebezpečnější než antisemitismus nebo konkurenční sionismus. Krizi však prohloubila i dobová legislativa, jejímž původním cílem mělo být upravení poměrů v obcích: zákon o židovské náboženské obci z 21. března 1890.⁵⁹ Židovský život byl v praxi, jak kritizoval český Žid August Stein, na jeho základě rozdělen do vysokého počtu obcí, které ve skutečnosti finančně a duchovně živořily. Kumulace více nesouladných funkcí v jedné osobě (např. rabín a rituální řezník) pak zpětně rozkolísala hierarchii v obcích a prohloubila již tak vážnou krizi vztahu asimilantů k víře i krizi v poměru mezi tradičními (ortodoxními) a tzv. pokrokovými Židy.⁶⁰ Z kdysi bohaté náboženské tradice zbylo před první světovou válkou pouze torzo, které často již k lidem nepromlouvalo. Vlastní ortodoxie nebyla v českožidovském hnutí jen menšinovým, ale také vysmívaným prožitkem židovství. Asimilanti ji spojili s nesmyslnými rituály, které moderního člověka pouze obírají o čas a schopnost uvažovat. Odmítli i myšlenku vyvolenosti židovského národa; Bůh vybral k nějakému úkolu všechny národy.⁶¹ Nezbyvá než položit si otázku, zda po odmítnutí podstaty judaismu, tedy oddělenosti židovského národa s jeho osobitým úkolem, zůstávali asimilanti ještě náboženskou menšinou.

Vznik Československé republiky přijala židovská menšina loajálně. Jestliže se dosud židovské ideologie rozvíjely v těsném sousedství s národními zájmy, po vzniku státu to bylo v součinnosti se zájmy státními. A do takto vymezeného myšlenkového rámce zasadila většinová česká společnost i prvorepublikovou polemiku mezi Židy – Čechy a Židy (sionisty).⁶² Vyjádřením neochoty vydělovat zájmy národnostních menšin se stalo i Benešovo odmítnutí začlenit na přání Židovské národní rady do mírových smluv dva odstavce pojednávající o židovské menšině a jejich právech. Práva minorit měla být řešena v rámci ostatních občanských práv.⁶³ Zcela právem proto hodnotil René Petráš menšinové právo Československé republiky jako ne nepříznivé pro menšiny, ale sou-

⁵⁹ Zákon o židovských obcích č. 57 říšského zákoníku z 21. března 1890, který platil i za první republiky, měl, jak shrnul René Petráš, vyřešit hospodářskou krizi mnoha obcí. Na jeho základě se obce změnilly na veřejné územní korporace s vlastní samosprávou. Jejich úkolem byla péče o náboženské potřeby lidí židovského vyznání. Židé hlásící se židovskému náboženství byli nuceni platit náboženskou daň. Obec dále zaměstnávala rabína, starala se o synagogy, hřbitovy, náboženskou výuku, matriku, nadace apod. Souhrnně, s odkazy na další literaturu, PETRÁŠ, R.: Židé a židovská náboženská obec v Kutné Hoře v letech 1899–1920. In *Židé v Kolině a okolí*. Práce muzea v Kolině – řada společenskovědní IX. Kolín, 2005, s. 119–148. K povinnostem obcí srov. i PĚKNÝ, T.: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha, 2001, s. 338–339.

⁶⁰ Stein proto navrhoval redukci obcí, vytvoření ústředních korporací na úrovni okresů a zemí, jež by přerozdělovaly peníze, oddělenost funkcí v rámci obcí, zlepšení práce učitelů judaismu. STEIN, A.: *Potřeba reformy zákona o náboženské obci židovské. Kalendář českožidovský na rok 1905–1906*. Praha, 1905, s. 77–79, 80–84.

⁶¹ SOUKUPOVÁ, B.: Čeští Židé: deziluze jako impuls k vyprofilování sebevědomého českého židovství. In SOUKUPOVÁ, B. – SALNER, P.: *Modernizace, identita, stereotyp, konflikt: Společnost po hilsneriádě*. Bratislava, 2004, s. 58–60.

⁶² SOUKUPOVÁ, B.: Peroutkova Přítomnost, židé a Židé (1924–1939). *Lidé města*, 2000, č. 4, s. 39.

⁶³ K tomu souhrnně YEGAR, M.: *Československo, sionismus, Izrael: Historie vzájemných vztahů*. Praha, 1997, s. 23–24.

časně ne „nijak zvlášť vstřícné... pokud jde o práva skupinová a kolektivní“.⁶⁴ V řadě smluv z mírové konference v Paříži však zvláštní ustavení na ochranu Židů byla.⁶⁵

Přesto se však Československá republika stala prvním státem, který uznal židovskou národnost. Podle ústavy z roku 1920 mohli ve sčítáních lidu Židé přiznávat, bez ohledu na jazyk, židovství jako národnost⁶⁶ (při prvním sčítání toho využilo 54 % československých Židů).⁶⁷ Uznání židovské národnosti bylo ovšem nejen výrazem prvorepublikové demokracie, respektem k lojalitě strukturované židovské menšiny vůči nové republice, již židovští politici projevovali i v ovzduší antisemitských výbuchů v letech 1918–1920,⁶⁸ ale také snahou snížit početně německou a maďarskou minoritu.⁶⁹ Zatímco legislativní postavení sionistů souznělo s jejich deklarovanou identitou, identita českožidovská zažívala v počátcích státu hlubokou krizi. Vyvolalo ji nejen legislativní uznání požadavků sionistického hnutí, které získalo kredit mezinárodního hnutí,⁷⁰ a vzepjatý antisemitismus prvních let státu,⁷¹ ale především hnutí bezvěrecké. Navíc jeden z hlavních úkolů židovských náboženských obcí – charitu, vyrůstající z víry – převzal z velké části stát. Asimilanti se na jedné straně deklarovali jako příslušníci uznaného náboženství, striktně odmítali, že by Židé představovali národ, sionismus pokládali za zastírání skutečné německé nebo ortodoxní orientace,⁷² na straně druhé ovšem židovství definovali často již jenom jako původ, rodinné kořeny, závazek vůči rodinné tradici. Vazba na víru a často i na obce slábla. Roku 1922 se rozhořel spor, zda může být českožidovským organizátorem bezvěrec. Současně byly propracovány definice židovství nevázané na náboženský základ. Židovství mohlo být etikou, případně tradicí a kulturou.⁷³ Českožidovský filozof Jindřich Kohn promyslel svou teorii přirozené asimilace, podle níž se asimilace nejvíce daří u malých národů. Ty také měly utvořit humánní Novou Evropu, vzešlou z asimilací.⁷⁴ Českožidovské ambice tak výrazně

⁶⁴ PETRÁŠ, R.: Historie právního postavení menšin v českých zemích: Menšinová otázka v první československé republice a meziválečná mezinárodněprávní ochrana menšin. In PETRÁŠ, R. – PETRŮV, H. – SCHEU, H. Ch.: *Menšiny a právo v České republice*. Praha, 2009, s. 89.

⁶⁵ Souhrnně, s odkazy na další odbornou literaturu a prameny PETRÁŠ, R.: *Menšiny v meziválečném Československu: Právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*. Praha, 2009, s. 45.

⁶⁶ YEGAR, M.: *Československo sionismus Izrael: Historie vzájemných vztahů*. Praha, 1997, s. 24.

⁶⁷ V roce 1921 žilo podle Bohmanna v Čechách 11 251 národních Židů, na Moravě 15 335 a ve Slezsku 3681. V roce 1930 žilo v Čechách 15 697 Židů podle národnosti, na Moravě a ve Slezsku jich bylo 21 396. Souhrnně k počtu židovského obyvatelstva při sčítání 1921 a 1930 MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *Sociální pozice národnostních menšin v českých zemích 1918–1938*. Opava, 1999, s. 115, 116.

⁶⁸ K těmto antisemitským výbuchům souhrnně srov. STÖLZL, Ch.: *Kafkovy zlé Čechy*. Praha, 1997, s. 100–104. V reakci na tyto události se vystěhovaly asi čtyři tisíce Židů do Palestiny. Tamtéž, s. 104.

⁶⁹ YEGAR, M.: *Československo, sionismus, Izrael: Historie vzájemných vztahů*. Praha, 1997, s. 24–25, zde odkaz na pramen a další odbornou literaturu.

⁷⁰ Britská vláda vydala Balfourovu deklaraci, v níž přislíbila židovskou národní domovinu v Palestině. Velkým povzbuzením pro Židy bylo i čtrnáct bodů amerického prezidenta Woodrowa Wilsona. K tomu souhrnně YEGAR, M.: *Československo sionismus Izrael: Historie vzájemných vztahů*. Praha, 1997, s. 16–17. Dále srov. PĚKNÝ, T.: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha, 2001, s. 529.

⁷¹ Po prosinci 1920 existoval ve své „zjevné“ podobě již pouze v politickém životě českých Němců. STÖLZL, Ch.: *Kafkovy zlé Čechy*. Praha, 1997, s. 107.

⁷² K tomu souhrnně SOUKUPOVÁ, B.: *Současný příběh oken s mechem a palestinských cedrů*. In SOUKUPOVÁ, B.: *Velké a malé českožidovské příběhy z doby intenzivní naděje*. Bratislava, 2005, s. 143–145, 147–149.

⁷³ Tamtéž, s. 147–148.

⁷⁴ SOUKUPOVÁ, B.: *Bezperspektivní (?) příběh kultivovaného češství*. In SOUKUPOVÁ, B.: *Velké a malé českožidovské příběhy z doby intenzivní naděje*. Bratislava, 2005, s. 175. SOUKUPOVÁ, B.: *Evropa v názorech a postojích českožidovských asimilantů: sebevědomý sen a časová realita*. In SOUKUPOVÁ, B. –

převyšovaly legislativní status menšiny. Za jejich vrchol lze pak považovat organizaci manifestace proti norimberským rasovým zákonům 9. října 1935.⁷⁵

K naprostému nesouladu mezi deklarovanou, žitou a vnucenou identitou došlo pak za druhé republiky. Zatímco českožidovské hnutí zpytovalo svědomí (čím jsme se dotkli českého národa?, kde jsme udělali chybu?),⁷⁶ výbor Československé obce sokolské již 23. října 1938 požadoval odnětí občanství Židům, kteří se přistěhovali po roce 1914, nebo si nezapsali ve sčítání 1930 československou národnost.⁷⁷ Stále nepříznivější podmínky pro život menšiny, propracovanost návrhů antisemitské legislativy ještě před 15. březnem 1939,⁷⁸ ovšem vedly českožidovskou menšinu k přehodnocení vlastní identity, ke vzniku teze o potřebě vlastních korporací jako platformy pomáhající přežít, k větší toleranci vůči sionistickým doporučením k emigraci.⁷⁹

ZÁVĚREM

Závěrem si dovoluji formulovat několik tezí, které by měly vytvořit určitý průnik mezi pohledem etnologickým a právnickým. 1. Rakousko-uherská i prvorepubliková legislativa zareagovala na společenské potřeby i na změnu v mentalitě židovského obyvatelstva. 2. Obě tyto legislativy byly výsledkem státního pragmatismu, ale i demokratizačních společenských pohybů. 3. Druhorepubliková legislativa naopak předznamenala další osud Židů z tzv. historických českých zemí, ale i většinového českého obyvatelstva v období protektorátu Čechy a Morava. 4. Legislativní podloží, od něhož se odvíjel život menšiny, se mohlo výrazně odlišovat od jejího sebehodnocení, jež se rozvinulo do daleko pestřejší škály. 5. Emancipace židovského obyvatelstva (legislativně založená) se ukázala ve svých důsledcích jako dvousečná: na jedné straně umožnila Židům žít tak, jak žilo většinové obyvatelstvo, na druhé straně je zbavovala přirozené ochrany uvnitř integrované skupiny. 6. Moderní legislativa podnítila lidskou potřebu i nezbytnost existovat ve více identitách.

WEŃCŁAWOWICZ-GODULA, R. – HROCH, M.: *Společnost českých zemí v evropských kontextech: České evropanství ve srovnávacích perspektivách*. Praha, 2012, s. 29–30.

⁷⁵ KŘEŠŤAN, J.: Židovské spolky a česká společnost (1918–1940). In KŘEŠŤAN, J. – BĹODIGOVÁ, A. – BUBENÍK, J.: *Židovské spolky v českých zemích v letech 1918–1948*. Praha, 2001, s. 42–43.

⁷⁶ Srov. vzpomínku slovenského Žida Josefa Klánského. RATAJ, J.: *O autoritativnínárodní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*. Praha, 1997, s. 119.

⁷⁷ SOUKUPOVÁ, B.: Češi židé mezi Mnichovem a 15. březnem 1939. In POJAR, M. – SOUKUPOVÁ, B. – ZAHRADNÍKOVÁ, M.: *Židovská menšina za druhé republiky*. Praha, 2007, s. 92–93; KŘEŠŤAN, J.: Židovské spolky a česká společnost (1918–1940). In KŘEŠŤAN, J. – BĹODIGOVÁ, A. – BUBENÍK, J.: *Židovské spolky v českých zemích v letech 1918–1948*. Praha, 2001, s. 65, na s. 63–65 další projevy snahy zbavit se židovské konkurence.

⁷⁸ Souhrnně RATAJ, J.: *O autoritativnínárodní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*. Praha, 1997, s. 115–117. Na německých školách byly zavedeny norimberské zákony již v tomto období. PASÁK, T.: *Český fašismus a kolaborace*. Praha, 1999, s. 226.

⁷⁹ SOUKUPOVÁ, B.: Češi židé mezi Mnichovem a 15. březnem 1939. In POJAR, M. – SOUKUPOVÁ, B. – ZAHRADNÍKOVÁ, M.: *Židovská menšina za druhé republiky*. Praha, 2007, s. 92–93, 97–98.

JEWES IN A MODERN CZECH SOCIETY: RELIGIOUS MINORITY, ETHNIC
MINORITY OR THE COMMUNITY OF DESTINY? MAJORITY VIEWS
(INCLUDING LEGISLATIVE) AND MINORITY SELF-REFLECTION (1867–1939)

Summary

The identity of the Jewish minority in Austria-Hungary, the first Czechoslovak Republic and the so-called Second Republic was formed under different legislative circumstances. The dualism of minority and state-citizenship identity was legally removed by the December Constitution 1867; this was the basis for Jews and their belief becoming equal. The dualism re-emerged after the Munich Treaty (30 September 1938) when anti-Jewish legislation was drafted. In reaction to emancipation the distortion of Jewish tradition accelerated; in addition, the minority was restructured into smaller groups of assimilated Jews (German-Jewish, Czech-Jewish), orthodox Jews and, since the 1890s, national Jews (Zionists). Those changes were performed in reaction to growing Anti-Judaism and Anti-Semitism with their peak between 1897 and 1908. Czech-Jewish assimilates based their position on legislation: they understood their identity as Jewish regarding religion and Czech with respect to nationality. The German cultural identity of Jews co-existed with the identity of the Austrian state, international socialism (similarly to a part of Czech Jews), or it was exclusively German. The multifarious structure of the Jewish minority continued during the First Republic which created quite a liberal context for the life of all minorities (after pogroms in 1918–1920 when the waves of Anti-Semitism raised in 1926, 1929 and after Hitler's take-over in Germany in January 1933). Czech-Jewish assimilates designated themselves as Czech Jews in order to emphasize a high degree of their assimilation. Jewish identity was fully respected in the First Republic; from the very beginning it was constructed on the fragments of religious tradition or the Jewish style of living. The crisis of the Czech-Jewish movement resulted from ongoing assimilation, international and national political achievements and, in particular, from the atheistic movement which unbalanced the identity of Czechs of Jewish religion. Jewish affiliation confined to family, cultural and ethical tradition. The paper shows that the legislative "definition" of a minority might be in a significant disproportion to the self-assessment of a particular minority, which was the basis for such structured minority to construct its own identity.

Key words: Jews, assimilation, Zionism, orthodoxy, legislation, anti-Semitism, identity, religiousness, ethnic and language origin

Klíčová slova: Židé, menšina, asimilace, sionismus, ortodoxie, legislativa, antisemitismus, identita, náboženskost, národnost

ČESKOSLOVENSKÁ EXILOVÁ VLÁDA A ŽIDOVSKÁ OTÁZKA ZA DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY

JAN NĚMEČEK

Vztah československého zahraničního vedení k židovské problematice výstižně charakterizuje úryvek z deníku Viktora Fischla (který byl mj. v československém exilovém ministerstvu zahraničních věcí jakýmsi „spojovacím důstojníkem“ k britskému parlamentu a zejména udržoval kontakty s židovskými organizacemi), publikovaný v *Review of the History of Czechoslovak Jews*. Jednalo se o jeho rozhovor s Moshe Shertokem, mluvčím a představitelem Jewish Agency v zahraničních otázkách. Shertok podle Fischla mluvil o antisemitismu v československé armádě v exilu, speciálně na Středním Východě a že by chtěl zahájit jednání týkající se možnosti, aby umožnila židovským vojákům opustit československou armádu a vytvořit zvláštní židovské jednotky: „Já jsem mu poradil, aby se nepokoušel tyto otázky diskutovat s ministrem obrany Sergejem Ingrem, ale aby je vznesl jedině v rozhovoru s Janem Masarykem, se kterým se on předtím setkal ve Weizmannově domě. Také jsem mu doporučil, aby před setkáním s Masarykem se dal do kontaktu s jediným židovským členem Státní rady Arnoštem Frischerem. Pokud si vzpomínám, Shertok se řídil touto radou, jakkoliv já jsem ho varoval, aby nepočítal s moc velkým úspěchem v těchto otázkách.“¹

Tento úryvek více než jasně dokumentuje, jakým způsobem byla židovská otázka ve vedení československého zahraničního odboje reflektována, tedy jak byla vnímána v jeho různých složkách, v daném případě v armádě na straně jedné a v ministerstvu zahraničních věcí na straně druhé. V porovnání s takovými otázkami, jako bylo uznání československé exilové vlády, odzunnání Mnichova ze strany velmocí, vzájemný poměr Čechů a Slováků, vztah k sudetským Němcům apod., se zdá, že židovská otázka pro československé zahraniční vedení byla problémem spíše okrajovým.² Naznačují to koneckonců i publikované a nepublikované vzpomínky i deníkové záznamy pamětníků, především prezidenta Edvarda Beneše,³ ministrů Juraje Slávika,⁴ gen. Rudolfa Viesta,⁵

¹ DAGAN, A. (FISCHL, V.): Excerpts from a London War Diary. *Review of the History of Czechoslovak Jews*, 1987, Vol. 1, s. 43.

² NĚMEČEK, J.: Československý londýnský politický exil a židovská otázka. In *Terezínské studie a dokumenty*. 2002, s. 324–340; NĚMEČEK, J.: Das tschechoslowakische politische Exil in London und die „jüdische Frage“. In *Theresienstädter Studien und Dokumente*, 2002, s. 347–366.

³ BENEŠ, E.: *Paměti: Od Mnichova k nové válce, k novému vítězství*. Praha, 1947.

⁴ SLÁVIK, J.: *Moja paměť, živá kniha*, částečně publikováno v newyorském deníku v průběhu 50. let, rkp. uložen Hoover Institution Archives (HIA), Stanford, Slávik Collection.

⁵ STANISLAV, J. (ed.): *Zápisky gen. Rudolfa Viesta (Exil 1939–1944)*. Bratislava, 2002.

Ladislava Feierabenda,⁶ nebo blízkých prezidentových spolupracovníků, konkrétně Eduarda Táborského,⁷ Jana Opočenského⁸ a dalších, kde zmínky o osudech československých Židů, i s ohledem na poválečnou budoucnost, zaznamenáváme jen výjimečně a jako naprosto okrajový problém. Výjimku snad tvoří jen paměti Jaromíra Kopeckého, československého zástupce u Společnosti národů v Ženevě.⁹ Nicméně podrobnější archivní výzkum ukazuje, že československá vláda – vzdor tomu, že ve stenografických zápisech vládních jednání se židovská problematika takřka nevyskytuje – se musela židovskou problematikou zabývat, dělo se tak ovšem více na meziministerských jednáních, než na vlastních zasedáních vlády.

Je možno souhlasit s názorem V. Fischla, člověka blízkého ministru zahraničních věcí Janu Masarykovi v britském exilu, který ve stati o československé vládě ve Velké Británii a židovské tragédii z let druhé světové války napsal, že postoj Benešovy vlády k těmto osudovým otázkám se vyznačoval spíše apatickou nečinností, nebo přinejmenším jistou zdrženlivostí.¹⁰ Důvodů pro tento, v zásadě výstižně, až pravdivě Fischlem vyjádřený postoj oficiální československé politické reprezentace bylo ovšem více. Jedním z nesporně zásadních – byl zatím pro nedostatek archivních dokladů v rovině spíše hypotetické – byl vztah Velké Británie k Palestině a k sionismu, a tedy k snahám o vytvoření židovského státu, deklarovaný vydáním Bílé listiny v květnu 1939,¹¹ a je tedy více než pravděpodobné, že československé zahraniční vedení se proto, především v době úsilí o dosažení vlastní legitimacy, nechtělo touto otázkou hlouběji zabývat.

Postoj československého zahraničního vedení i politického exilu vůbec k židovské otázce byl nepochybně výrazně pozitivnější, než tomu bylo např. u exilu polského. Tak to vyplývá i ze slov Ignacy Schwarzbarta, člena polské exilové Rady Narodów: „Sympatické stanovisko k nám mal zástupca židovskej menšiny v Národnej rade poslanec Schwarzbart... Prišla tiež reč na pomery v našich vojenských táboroch, hlavne o pomere k Židom, o ktorých veciach ho Hejret objektivne informoval. Schwarzbart poznal, že považoval správy za prehnané, lebo pozná pomery v Československu a vie akú politiku robili Česi v pomere k židovskej menšine. Pokiaľ ide o postup poľských činiteľov proti Židom, uviedol Schwarzbart, že sa mnoho nezmenilo v protizidovskej orientácii na nižších miestach, ačkoľvek vedúci činitelia majú dobrú vôľu,“ zaznamenal si ve svých pamětech J. Slávik.¹²

Zřejmé i proto v počátečním období let 1939/1940 nebyla židovská otázka ve své ucelené kontinuitě, ani s ohledem na osudy vlastních, československých Židů, takřka

⁶ FEIERABEND, L. K.: *Politické vzpomínky I.–III.* Brno, 1994–1996.

⁷ TÁBORSKÝ, Ě.: *Pravda zvítězila.* Praha, 1946; TÝŽ: *Prezidentův sekretář vypovídá.* Curych, 1983. Celý rukopis uložen HIA, Stanford, Táborský Collection, box 1 a 2, v přípravě k tisku.

⁸ ČECHUROVÁ, J. – KUKLÍK, J. – ČECHURA, J. – NĚMEČEK, J. (eds.): *Válečné deníky Jana Opočenského.* Praha, 2001.

⁹ KOPECKÝ, J.: Ženeva. In NĚMEČEK, J. (ed.): *Politické paměti 1939–1945.* Praha, 1999.

¹⁰ DAGAN, A. (FISCHL, V.): Československá vláda v exilu a židovská tragédie za druhé světové války. In KÁRNÝ, M. – BLODIG, V. (eds.): *Terezín v konečném řešení židovské otázky.* Praha, 1992, s. 204.

¹¹ Bílá listina z r. 1939 ve své podstatě anulovala Balfourovou deklaraci z listopadu 1917, kterou Britové oficiálně uznali sionistické požadavky na vytvoření vlasti pro židovský národ. Tento oficiální britský předválečný postoj mj. omezil pro nejbližších pět let židovské přistěhovalectví do Palestiny na minimum (75 000 osob), čím v podstatě míře zasáhl především do osudu evropského židovstva, kterému byla tak upřena jedna z možných cest záchrany před nacizmem.

¹² SLÁVIK, J.: *Moja pamät – živá kniha*, díl VII. Národní výbor československý v Paříži (október 1939 – jún 1940), cit. rkp.

vůbec předmětem jednání ve vedení zahraničního odboje, ať už to bylo období Československého národního výboru (ČSNV) v Paříži,¹³ či při etablování prozatímní vlády v Londýně. Pokud se vůbec tato problematika do těchto vrcholných jednání dostala, tak to bylo převážně jen v souvislosti se sociálním postavením československých emigrantů, zejména v rámci Czech Refugee Trust Fund. Nicméně již krátce po okupaci českých zemí se předseda Světového židovského kongresu (World Jewish Congress – WJC) Stehen Wise obrátil na bývalého prezidenta Edvarda Beneše (který v té době zahajoval odbojovou akci na půdě Spojených států amerických) s prohlášením o perzekuci Židů na okupovaných územích. Text Wiseho telegramu nebyl nalezen, v Archivu Ústavu T. G. Masaryka je pouze Benešova odpověď, v níž souhlasil s rozhodným odsouzením pronásledování Židů „on Czechoslovak territory“, ke kterému by nikdy nedošlo, kdyby Československo nebylo obsazeno nacistickým Německem.¹⁴

Od léta 1940 českoslovenští exiloví politici zaujímal k židovské otázce aktivnější postoj, který se soustřeďoval na několik základních aktivit: První byla zaměřena na pomoc židovským uprchlíkům v emigraci, druhá pomáhala obětem židovské perzekuce v oblastech okupovaných nacistickým Německem, třetí řešila otázku židovských příslušníků československé zahraniční armády a čtvrtá politické zastoupení židovské emigrace ve vedení československého zahraničního odboje. Jako zvlášť důležitou hodnotím pátou aktivitu, a tím je samotný postoj československých politiků k sionistickému hnutí. Seřadil jsem tyto aktivity (okruhy) zhruba podle významu, který jim československé zahraniční vedení přisuzovalo, respektive podle toho, do jaké míry se jim věnovalo, přičemž první a druhou lze postavit na zhruba stejnou úroveň.

Nechtěl bych se zabývat všemi aktivitami, následující poznatky je nutno brát spíše jako poznámky k některým z nich. Chtěl bych předem zdůraznit, že pramenné zdroje pro zkoumání tohoto tématu jsou poměrně roztříštěné do mnoha různých archivů a nespočtu fondů, kde se tyto materiály vyskytují; zmiňuji se zde převážně jen o českých fondech, počet zahraničních je ještě mnohonásobně vyšší. Málokde jsou však alespoň částečně soustředěny tak, aby je badatel dokázal bezpečně identifikovat, většinou jsou součástí větších celků, kde je možno objevit je spíše náhodou. To je příklad Státní rady v Londýně a jejích jednání, telegramy odeslané a došlé či politické zprávy v ministerstvu zahraničních věcí, relace jednotlivých československých zpravodajských misí a ústředěn apod. Proto je zkoumání tématu tohoto referátu poměrně složité, nicméně literatura se již k tématu objevuje. Vedle již citovaného V. Fischla (kde je třeba připomenout vedle již uvedeného příspěvku i jeho obsáhlou stať věnovanou této otázce¹⁵) vyšly přímo k problematice vztahu vedení československého zahraničního odboje k židov-

¹³ Srov. stenografické záznamy ČSNV, publikované: Od rozpadu Česko-Slovenska k uznání československé prozatímní vlády 1939–1940. In KUKLÍK, J. – NĚMEČEK, J. – NOVÁČKOVÁ, H. – ŠTŮVÍČEK, I. (eds.): *Dokumenty československé zahraniční politiky*, díl B/1 – Příloha, Zápisy ze zasedání Československého národního výboru v Paříži. Praha, 1998.

¹⁴ Archiv Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM), Praha, EB II, EB-V 116, Benešův telegram S. Wisemu z 10. 5. 1939.

¹⁵ DAGAN, A. (FISCHL, V.): The Czechoslovak Government-in-Exile and the Jews. In *The Jews of Czechoslovakia, vol. III: The Jewish Publications Society of America and the Society for the History of Czechoslovak Jews*. 1984, s. 449–495.

ské otázce dílčí studie z pera Livie Rotkirchenové,¹⁶ Jaroslavy Milotové¹⁷ a Miroslava Kárného.¹⁸ Základní prací k tomuto tématu se stala až monografie L. Rotkirchenové, která vyšla v *Yad Vashem* v roce 2005.¹⁹ Co se týče nejnovějších prací k tématu, je třeba upozornit na výzkum mladého historika Jana Láníčka, který po doktorátu²⁰ na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy obhájil na University of Southampton v roce 2010 doktorskou disertační práci *The Czechoslovak Government-in-Exile and the Jews during World War 2 (1938–1948)*, která by měla v nejbližší době také vyjít v nakladatelství Palgrave Macmillan a další studie téhož autora.²¹ Tématika židovského exilu se stala také námětem dalších kvalifikačních prací v zahraničí.²²

Otázku postavení Židů v československé zahraniční armádě ponechám stranou, byť by zde bylo možno hojně polemizovat zejména s pracemi Ericha Kulky.²³ Nebudu blíže zmiňovat ani mezinárodní reflexi osudu československých Židů za okupace, kterou je možno zaznamenat již od březnových dnů roku 1939 (viz např. interpelace S. Wiseho, týkající se osudů Židů v českých zemích²⁴ i na Slovensku²⁵ – srov. s výše citovanou výměnou telegramů s E. Benešem). Stejně tak se nechci ani rozepisovat o vlastní situaci v Palestině, neboť na toto téma by se dalo jak ze zpráv československého konzula J. M. Kadlece (uložených v různých archivech), tak i z dalších zdrojů napsat samostatná studie. Nechtěl bych se zabývat ani otázkou antisemitismu v československém zahraničním odboji, byť toto téma by si jistě zasloužovalo své zpracování. K tomuto problému bych chtěl podotknout, že se v odboji nezpochybňovalo utrpení Židů a nelidskost nacistické perzekuce, složitější situace však byla v otázce navrácení uloupeného židovského majetku, kde se vyskytovaly nejen názory, že by se jim neměl vracet všechny majetek,

¹⁶ ROTHKIRCHEN, L.: The Czechoslovak Government in Exile: Jewish and Palestinian Aspect in the Light of the Documents. In *Yad Vashem Studies IX*. Jerusalem, 1973, s. 157–199.

¹⁷ MILOTOVÁ, J.: Theresienstadt in den Akten des Londoner Exils. In *Theresienstädter Studien und Dokumente*. Prag, 1995, s. 201–209.

¹⁸ KÁRNÝ, M.: Historie osvětěmské zprávy Wetzlera a Vrby. In *Tragédia slovenských Židov*. Banská Bystrica, 1992, s. 167–186; TÝŽ: History of Vrba and Wetzler Auschwitz Report. In *Tragedy of Slovak Jews*, Banská Bystrica, 1992, s. 175–196; TÝŽ: The Vrba and Wetzler Report. In *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*. Bloomington, 1994, s. 553–568.

¹⁹ ROTKIRCHEN, L.: *The Jews of Bohemia and Moravia: Facing the Holocaust*. Jeruzalém, 2005.

²⁰ LÁNÍČEK, J.: *Československý exil a holocaust: Arnošt Fischer, člen československé Státní rady v Londýně a jeho činnost na pomoc Židům v okupované Evropě*. Praha, 2008.

²¹ LÁNÍČEK, J.: The Czechoslovak Jewish Political Exile in Great Britain during World War Two. In BRINSON, C. – MALET, M. (eds.): *Exile in and from Czechoslovakia during the 1930s and 1940s: The Yearbook of the Research Centre for German and Austrian Exile Studies*, 2009, Vol. 11, s. 167–182; TÝŽ: Arnošt Frischer und seine Hilfe für Juden im besetzten Europa (1941–1945). In *Theresienstädter Studien und Dokumente 2007*. Prag, 2008, s. 11–91.

²² KRATOCHVIL, M.: *The Jewish Aspects of the Czechoslovak Government-in-Exile: Minority Policy During 1939–1948*. Jerusalem, 2000; KLEIN-PEJŠOVA, R.: *Among the Nationalities: Jewish Refugees, Jewish Nationality, and Czechoslovak Statebuilding*. New York, 2007.

²³ KULKA, E.: *Židé v československé Svobodové armádě*. Praha, 1990; TÝŽ: Jews in the Czechoslovak Armed Forces abroad during World War Two. In *The Jews of Czechoslovakia*. New York, 1984, Vol. III, s. 331–448 etc. Z dalších prací viz studie na toto téma publikované ve sborníku ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Z. (ed.): *Židé v boji a odboji: Rezistence československých Židů v letech druhé světové války*. Praha, 2006; dále STRÍBRNÝ, J.: Židovští vojenští duchovní a židovská otázka v československém vojsku na Západě v letech 1939–1945: Příběh Alexandra Krause a JUDr. Hanuše Rebenwurzela-Rezka. In KREJČOVÁ, H. – SVOBODOVÁ, J. (eds.): *Postavení a osudy židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1939–1945*. Praha, 1998, s. 162–220.

²⁴ National Archives and Record Administration, Washington, RG 59, sign. 860F.4016/80, Wiseho telegram C. Hulloví 29. 3. 1939. Hull odpověděl Wisemu, že State department nemá žádné oficiální informace, které by naznačovaly, že by Židé v Československu byli v současné době obětí perzekuce.

²⁵ Tamtéž, 860F.4016/79, S. Wise State departmentu (G. Messersmithovi) 4. 8. 1939, kdy mu zaslal memorandum o situaci na Slovensku, datované koncem června 1939.

ale dokonce i námitky proti návratu všech Židů do jejich domovů.²⁶ Stranou ponechávám i spojení s domovem, které přes našeho zástupce v Ženevě Jaromíra Kopeckého, Františka Čejku v Lisabonu a další – zejména diplomatické – cesty přinášelo informace o židovské perzekuci na okupovaných územích a ve Slovenské republice. Lze konstatovat, že díky kurýrnímu zpravodajství československá vláda měla od roku 1941 jak zprávy o arizaci židovského majetku, tak od roku 1942 zprávy o deportacích židovského obyvatelstva. V té době nikdo z československých politiků však ani netušil, jakých zruďných rozměrů tato apokalypsa dosáhne. Stranou ponechávám také téma sociální pomoci a to jak židovským uprchlíkům v exilu prostřednictvím britských i jiných pomocných organizací a také tzv. balíčková akce, zorganizovaná za součinnosti ministerstva sociální péče, Československého červeného kříže a židovských organizací, jejichž adresáty byli českoslovenští Židé v nacistických koncentračních táborech a terezínském ghettu.

V prvním roce se na anglické půdě soustředila různorodá skupina židovské emigrace, rozdělená podle hledisek náboženských, ideologických či národnostních. Vznikla zde celá řada židovských organizací, založených československými občany židovského původu, např. Federace československých Židů (Federation of Czechoslovakian Jews),²⁷ Svaz ortodoxních Židů z Československa (Union of Orthodox Jews) či Ústřední rada národních Židů z Československa (Central Council of the National Jews from Czechoslovakia, dále ÚRNŽ) v čele se Lvem Zelmanovitem, bývalým tajemníkem Židovské sociálně demokratické strany.²⁸ Otázkami výlučně náboženské povahy se zabývalo Náboženské sdružení židů z Československa, které vzniklo pod předsednictvím Huga Stránského 5. září 1943, „jež má za úkol náboženskou péči bohoslužebnou i učební“.²⁹ Nicméně – jak na to upozornil Jan Láníček – do Velké Británie se dostali především méně významní židovští politici, když většina významných představitelů Židovské strany (poslanci Angelo Goldstein a Chaim Kugel, bývalí předsedové strany Emil Margulies i Arnošt Fischer a další) odjela do Palestiny.³⁰ To byl možná i pozdější zdroj problémů s výběrem židovského reprezentanta do Státní rady.

Je nutno brát v potaz, že větším problémem, než byl vztah československého zahraničního politického vedení a židovského exilu, byly vzájemné vztahy jednotlivých židovských organizací. To se projevilo již v prvním roce války, kdy se několik vzájemně soupeřících organizací československých Židů snažilo realizovat svůj politický vliv zastoupením ve vedení zahraničního odboje.

ÚRNŽ, jenž vznikla 22. listopadu 1939 v Londýně, se skládala z židovského exilu, který byl za první republiky soustředěn v Židovské straně a v straně sociálnědemokratického typu Poale Sion. ÚRNŽ se také hned přihlásila E. Benešovi a nabídla mu spolupráci na odboji, tedy – jak z dikce dopisu vyplývá³¹ – de facto žádala, aby jí

²⁶ Srov. *Zápisky gen. Rudolfa Viesta (Exil 1939–1944)*, c. d., záznamy o rozhovorech z 22. 4. a 19. 10. 1943, s. 200, 229.

²⁷ Je zajímavé, že do roku 1941 se tato organizace jmenovala Federation of Czecho-Slovakian Jews, teprve poté pomlčka v Czecho-Slovakian zmizela.

²⁸ L. Zelmanovits byl za války také funkcionářem World Jewish Congress (European Division).

²⁹ AMZV, Praha, f. LA, kart. 469, záznam o rozhovoru K. Nigrina s H. Stránským 22. 9. 1943.

³⁰ LANÍČEK, J.: *Československý exil a holocaust: Arnošt Fischer, člen československé Státní rady v Londýně a jeho činnost na pomoc Židům v okupované Evropě*. Praha, 2008, s. 22.

³¹ „... prosíme abychom byli zapojeni jako legitimovaná reprezentace národně židovského občanstva Československé republiky do osvobozenického odboje...“, dopis ÚRNŽ Benešovi z 7. 12. 1939. AÚTGM, Praha, EB II, 40, sign. IV/18/2, kart. 10.

bylo přiznáno právo reprezentovat židovské občany z Československa. E. Beneš si při následném přijetí delegace ÚRNŽ 14. prosince 1939³² poznamenal svoje stanovisko:

- 1) „Vyložil jsem, že Č[eskoslovenský] n[árodní] v[ýbor] je vrcholná organizace československá.
- 2) Že jejich zapojení znamená, aby byli loajální k naší práci, a ve svých organizacích pracovali pro naše společné cíle paralelu s námi.
- 3) Aby kol sebe v anglické a světové veřejnosti jako dílčí organizace československých Židů konali svou povinnost jako občané českoslovenští a propagovali naše cíle. Později uvidíme, zdali takto spolupráce odpovídá všem potřebám.
- 4) Souhlasili.“³³

Zelmanovits poté navštívil vyslance Jaromíra Smutného a žádal jej o stanovisko, zda ČSNV uzná ÚRNŽ jako reprezentaci národních Židů. Smutný, nemaje direktivy od Beneše, odpověděl osobním stanoviskem, které však v zásadě vyjadřovalo mínění ČSNV i Beneše samotného: Vzhledem k rozporům, které vznikly nedávno předtím založením Hodžovy Slovenské národní rady, je třeba, aby ÚRNŽ zvažila, zda je žádost o uznání „oportunní nejen z našeho hlediska celostátního, nýbrž také speciálně židovského“.³⁴ Podle Smutného je ČSNV zástupcem všech Čechoslováků bez rozdílu národnosti, náboženství nebo rasy. Smysl Zelmanovitsovy návštěvy byl jasný: písemné uznání ze strany ČSNV by dalo ÚRNŽ placet k zastupování židovské složky v československém exilu.

Osoba L. Zelmanovitse, který stál v čele ÚRNŽ, však nebyla prosta značné ambicióznosti, díky které se dostával do rozporů s vládními činiteli československého zahraničního odboje. Ministr J. Nečas ve své zprávě o kontaktech s činiteli židovského života ve Velké Británii k Zelmanovitsovi poznamenal: „Na tohoto se dívám s určitou rezervou, protože nevykonal svou vojenskou povinnost, ač je mu 32 let – a protože jednou, když byl nervózní z toho, že není povolán sám do Státní rady, hrozil agitací u židovských vojáků v naší armádě tím, že budou vstupovat do židovské armády, utvoří-li ji Angličané.“³⁵ Je jasné, že podobná argumentace ze strany Zelmanovitse byla kontraproduktivní a vyvolávala obavy z jeho další činnosti.

Jednotlivé složky židovského odboje se snažily osobními návštěvami – zejména u předsedy ČSNV E. Beneše – dosáhnout zvýšení svého vlivu. 18. dubna 1940 navštívila delegace chystaného Svazu českých Židů (jenž se měl ustavit dva dny poté, 20. dubna) J. Smutného, aby mu představila svůj program. Chystaný svaz neměl stát proti sionistům, ale jeho členové chtěli dokázat, že v ČSR bylo „mnoho Židů asimilovaných, kteří se cítí příslušníky československého národa a za svůj domov považují Československo, nikoliv Palestinu“.³⁶

Politické zastopení československé židovské emigrace ve vedení zahraničního odboje dozrálo aktuálnosti v souvislosti se vznikem Státní rady v Londýně jako poradního sboru prezidenta republiky na podzim 1940. Prezident Beneš zpočátku odmítal přímé

³² Datum určeno podle deníku návštěv u E. Beneše. AÚTGM, Praha, EB II, EB V 12, kart.

³³ AÚTGM, Praha, EB II, 40, sign. IV/18/2, kart. 10.

³⁴ Tamtéž, Smutného záznam o rozhovoru s L. Zelmanovitsem z 16. 1. 1940.

³⁵ School of Slavonic and East European Studies (SSEES), Londýn, Lisický Collection, sign. 3/2/1, kart. 10, zpráva J. Nečase o činnosti jeho úřadu za rok 1941.

³⁶ AÚTGM, Praha, f. 40, sign. IV/18/2, kart. 10, Smutného záznam o návštěvě delegace Svazu českých židů (Kafka, Růžicka, Bondy a Kodíček) 18. 4. 1940.

zastoupení Židů ve Státní radě s výhradou, že když není v tomto orgánu zastoupena německá minorita, nebude se řešit ani otázka židovská. Je nutné zdůraznit, že E. Beneš přitom rozlišoval mezi československými Židy a československými sionisty. Při přijetí Zelmanovitise v prosinci roku 1939 prohlásil: „Vy jste Židé a Češi. Způsob Vaší dosa-
vadní činnosti dokazuje, že jedno není na úkor druhého.“³⁷

Již z uvedeného výroku vyplývá, že k sionistickému hnutí Beneš zaujímal rezervova-
né stanovisko. Jeho postoj vycházel z premisy řešení národnostní otázky v poválečném
Československu obecně: Buď se židovská menšina – stejně jako ostatní – v národnost-
ním smyslu asimiluje, nebo se vystěhuje (a v tomto duchu také sionismus podporoval).
V jednom z rozhovorů mj. prohlásil, že „židé jako organizace nemohou být zastoupeni
v [Státní] radě jako sionisté, že nemají v RČS místa a že by se měli vystěhovat“.³⁸ Na
tomto stanovisku nic nezměnil ani později, jak to konstatoval i A. Frischer na zasedání
Ústřední rady národních Židů 19. dubna 1942.³⁹

Prezident však přesto navrhoval náhradní řešení v podobě zastoupení českosloven-
ských Židů – občanů Československa – prostřednictvím důvěrníků pro styk se Státní
radou, kde měli být jmenováni tři důvěrníci, jeden z řad sionistů, jeden z řad orto-
doxních a jeden z řad českých Židů, jak prohlásil v rozhovoru s Jaromírem Smutným
25. listopadu 1940. Pro prezidenta bylo rozhodující, že (jak už bylo zmíněno), když není
ve Státní radě zastoupena německá menšina – o jejíž účasti v poradním orgánu se vedly
diskuse zejména s domácím odbojem –, nebude se řešit také otázka židovská.⁴⁰ Další
důvod, který Beneš udával, byl, že „byl denně napadán Němci z Československa, kteří
ho obviňovali, že je nástrojem Židů...“⁴¹

Navrhované řešení Beneš modifikoval tak, že z výše uvedených židovských zástupců
měl být vytvořen poradní sbor, jehož jeden zástupce měl být členem Státní rady.⁴² Ži-
dovské organizace tento návrh odmítly a na protest se neúčastnily ani ustavující schůze
Státní rady 11. prosince 1940. ÚNRŽ v odpovědi na pozvánku designovaného před-
sedy Státní rady Rudolfa Bechyněho odpověděla: „Litujeme, že se vzhledem ke stavu
jednání mezi panem prezidentem a námi o naší účasti ve Státní radě k tomuto zahajo-
vacímu zasedání co hosté dostaviti nemůžeme.“⁴³ Jejich postup vyvolal ovšem nevoli
československého politického vedení, což bylo vyjádřeno v odpovědi R. Bechyněho:
„byl jsem velmi překvapen způsobem, jakým jste odmítli mé pozvání k ustavující schů-
zi... Lituji, že jste se rozhodli k tomuto nevhodnému kroku.“⁴⁴ Ústřední rada vydala
také oficiální komuniké, ve kterém přivítala uznání československé prozatímní vlády
a současně apelovala na „good tradition“ první republiky, které měly být vyjádřeny za-
stoupením Židů v „Czechoslovak Parliament in exile“.⁴⁵ Útěchou jim nebyla ani účast

³⁷ Central Zionist Archives (dále CZA), Jeruzalém, sign. A 280/9, zápis plenární schůze Rady národních Židů. Za poskytnutí těchto a dalších materiálů z CZA děkuji dr. J. Milotové.

³⁸ *Válečné deníky Jana Opočenského*, c. d., záznam z 3. 9. 1940 o rozhovoru K. Kleina s E. Benešem.

³⁹ CZA, Jeruzalém, sign. A 280/27, zápis ze zasedání ÚNRŽ.

⁴⁰ OTÁHALOVÁ, L. – ČERVINKOVÁ, M.: *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943 I*. Praha, 1966, dok. č. 119, s. 145–146.

⁴¹ ROTKIRCHEN, L.: *The Jews of Bohemia and Moravia: Facing the Holocaust*. Jeruzalém, 2005, s. 171–172.

⁴² CZA, Jeruzalém, sign. A280/9, Zelmanovitsův projev na plenární schůzi ÚNRŽ 11. 10. 1942.

⁴³ AÚTGM, Praha, f. 40, sign. VI/4/3, kart. 40, dopis ÚNRŽ R. Bechyněmu z 10. 12. 1940.

⁴⁴ Tamtéž, dopis R. Bechyněho Ústřední radě národních Židů z Československa z 12. 12. 1940.

⁴⁵ Tamtéž, komuniké Ústřední rady národních Židů z Československa z 10. 12. 1940.

Julia Friedmana ve Státní radě, neboť jmenovaný zde vystupoval ne jako zástupce československých Židů, ale jen jako odborník. Komuniké ÚRNŽ bylo předáno prostřednictvím britského diplomatického zástupce u československé prozatímní vlády Roberta Bruce Lockharta také Foreign Office a britští diplomaté (především J. G. Ward ve své poznámce z 30. 12. 1940) si při jeho hodnocení povzdechli, že jim tato otázka přináší řadu komplikací v parlamentu či při náboru československých vojáků.⁴⁶

Intervence stran zastoupení Židů ve Státní radě přicházely ze všech stran. Předseda výkonného výboru WJC a prezident Amerického židovského kongresu S. Wise apeloval ve svém telegramu z 22. ledna 1941 na ministra zahraničních věcí Jana Masaryka a prezidenta E. Beneše, aby vyřešili problém zastoupení československých Židů ve Státní radě,⁴⁷ podobně se vyjádřil v rozhovoru s R. Bruce Lockhartem i „prominentní britský sionista“, Lewis Namier.⁴⁸ Pochopitelně tato otázka vyvolala živou a otevřenou diskusi v dalších britských židovských kruzích, zejména v Board of Deputies of British Jews.⁴⁹

Jakmile však došlo ke konkrétním jednáním, týkajícím se židovského zastoupení ve Státní radě, jasně se projevil rozpor mezi jednotlivými skupinami. Jak vyplývá z dopisu ÚRNŽ Prokopu Drtinovi, již v době předchozí došlo k jednání zástupců jednotlivých československých židovských skupin v Board of Deputies, jehož výsledkem bylo zjištění, že „dohoda na společného kandidáta možná není, poněvadž skupiny popírající židovskou národnost nemohly by uznati národního Žida za svého reprezentanta a vice versa národní Židé by nemohli uznati za svého reprezentanta někoho, kdo židovskou národnost neuznává“.⁵⁰ Zelmanovits vyjádřil názor ÚRNŽ na oponentní židovské organizace jasně: „nemáme žádných námitek proti účasti těchto skupin na Státní radě, jen že se tak nesmí stát na náš úkor“.⁵¹

O komplikované situaci při jmenování kandidáta hovoří zpráva Jaromíra Nečase z 1. července 1941. Podle této zprávy mají zájem o zastoupení ve Státní radě tyto skupiny:

- 1) „sionisté, jejichž reprezentační institucí je Ústřední rada národních Židů z Československa v Londýně,
- 2) orthodoxové, kteří jsou početně velmi silní na Slovensku a na Podkarpatské Rusi,
- 3) židovští občané národnosti české, německé a maďarské.“⁵²

Mezi těmito skupinami byly rozpory a nemohly se shodnout na společném kandidátovi, přičemž bylo zcela jasné, že židovský zástupce ve Státní radě může být jenom jeden. Podle Nečasovy zprávy byly 29. června 1941 vzneseny celkem čtyři návrhy ÚRNŽ na kandidaturu: A. Frischer, L. Zelmanovits, Jokl a Braun. WJC dále naléhal na jmenování zástupce Židů, ministr Ján Lichner musel při své návštěvě New Yorku 10. října 1941 vyvracet na setkání se zástupci WJC jejich názory, že prezident Beneš

⁴⁶ The National Archives (TNA), Londýn, Foreign Office (FO) 371, 24290, C 13789.

⁴⁷ Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941. In KUK-LÍK, J. – NĚMEČEK, J. – NOVAČKOVÁ, H. – ŠTŮVÍČEK, I. (eds.): *Dokumenty československé zahraniční politiky*. Praha, 2006, sv. B/2/1, dok. č. 121, s. 277.

⁴⁸ TNA, Londýn, FO 371, 24292, C 13548.

⁴⁹ AÚTGM, Praha, f. 40, sign. VI/4/3, kart. 40, Jews and the Czecho-Slovak State Council, Daily News Bulletin (vyd. Jewish Telegraphic Agency), 20. 12. 1940, roč. 21, č. 292.

⁵⁰ Tamtéž, ÚRNŽ P. Drtinovi 7. 2. 1941.

⁵¹ Tamtéž.

⁵² Tamtéž, Nečasova zpráva z 1. 7. 1941.

je proti jmenování židovského zástupce a dokonce se prý měl vyjádřit, že v budoucí Československé republice nechce uznat Židy za menšinu, „lebo Židia majú alebo sa stať Čechmi poťazne Slovákmi, alebo – jestli chcú ostať Židmi – budú považovaní za cudzích štátných príslušníkov Palestíny“.⁵³ Lichner jim musel – v duchu direktiv, které od Beneše dostal v těchto otázkách před odjezdem do USA – vysvětlit celou situaci i prezidentovo rozhodnutí jmenovat zástupce Židů do Státní rady a na dotaz, zda může WJC veřejně tuto skutečnost vyhlásit, vyjádřil svůj souhlas.

Výsledkem komplikovaných, několik měsíců trvajících jednání o společném postupu, bylo jmenování Arnošta Frischerera, za první republiky předsedy Československé židovské strany a člena řady židovských organizací,⁵⁴ 1. listopadu 1941 do Státní rady jako zástupce všech československých Židů.⁵⁵ Co se týče ortodoxních Židů, bylo dohodnuto zřízení kanceláře, která bude jmenovat poradce pro vládu ve všech otázkách ortodoxních Židů.⁵⁶ Svaz ortodoxních Židů z Československa pak předložil ministerstvu vnitra exilové vlády žádost o poskytnutí státního příspěvku na činnost Československé ortodoxní židovské ústřední kanceláře v Londýně a za mluvčího navrhnul Rafaela Springera.⁵⁷ V roce 1942 pak byla kancelář ustavena v čele s vrchními rabíny Akibou Schreiberem, Josefem Horowitzem a K. Rosenbaumem a R. Springer byl delegován jako oficiální mluvčí u československé vlády.⁵⁸

Frischer byl však v době svého jmenování v Palestině a do Londýna se vrátil až v dubnu 1942.⁵⁹ V červenci téhož roku začal vydávat *Czechoslovak Jewish Bulletin* (Československý židovský bulletin) v českém a anglickém jazyce. V rámci informační činnosti navštívil spolu s polským zástupcem Rady Narodowé I. Schwarzbartem amerického vyslance A. Drexel Biddla, jemuž předložili návrhy na pomoc pro polské a československé Židy v polských táborech.⁶⁰ Frischer vyvíjel na britském území i rozsáhlou přednáškovou činnost. Propagační úsilí se projevilo i brožurách, upozorňujících na židovskou perzekuci v českých zemích i na Slovensku, jako byla např. brožura *The Persecution of the Jews in Nazi Slovakia. Reports and Documents*, která vyšla s předmluvami prezidenta E. Beneše a ministra vnitra J. Slávika.⁶¹

Ještě za svého pobytu v Jeruzalémě se Frischer ve své korespondenci s Aryehem Tartakoverem z WJC vyjádřil 10. října 1941 jasně k otázce budoucího postavení Židů

⁵³ Tamtéž, EB L 95, dopis J. Lichnera E. Benešovi 14. 10. 1941. Srov. telegram E. Beneše z 21. 10. 1941, v němž Beneš informoval Lichnera, že na počátku listopadu 1941 se sejde Státní rada a bude do ní mj. jmenován i jeden sionista (AMZV, Praha, Telegramy odeslané 1941, č. 758 z 21. října) i Benešovu odpověď na Lichnerův dopis z 30. října, v němž mu sděloval: „Ale je dobré, že jste vcelku sionisty uklidnil, neboť jeden z našich sionistů bude jmenován příští týden...“ (tamtéž, č. 839).

⁵⁴ A. Frischer byl členem Zionist Executive in Czechoslovakia, od roku 1936 členem Administrative Council of the World Jewish Congress.

⁵⁵ Byl jmenován spolu s dalšími třemi členy za KSČ A. Hodinovou-Spurnou, K. Kreibichem, V. Noskem a J. Valo. FEIERABEND, L. K.: *Politické vzpomínky II*. Brno, 1994, s. 167. Jmenování bylo provedeno po dohodě se zástupci židovských organizací. AMZV Praha, Telegramy odeslané 1941, č. 823 z 29. října, E. Beneš do Washingtonu. Zprávu o jmenování zaslal H. Ripka A. Frischerovi do Jeruzaléma 20. 11. 1941. Tamtéž, č. 988 z 20. listopadu, Ripka generálnímu konzulátu v Jeruzalémě.

⁵⁶ AMZV, Praha, Telegramy odeslané 1941, č. 973 z 18. listopadu, E. Beneš J. Masarykovi.

⁵⁷ NA, Praha, MSP-L, kart. 58, Slávikova zpráva F. Němcovi z 12. 12. 1941.

⁵⁸ Úřední věstník československý, roč. 3, č. 4; srov. výroční zprávu Federace československých Židů za rok 1942 (NA, Praha, MSP-L, kart. 58).

⁵⁹ AÚTGM Praha, f. 38 (V. Klecanda), a. j. 22/2, zápis XII. plenární schůze Státní rady ze 4. 5. 1942. Tamtéž uložen jeho úvodní projev ve Státní radě.

⁶⁰ Pomoc Židům v polských „Ghettech“. *Czechoslovak Jewish Bulletin 1*, 7. července 1942, s. 2.

⁶¹ *The persecution of the Jews in Nazi Slovakia. Reports and Documents*. Londýn, 1942.

v osvobozeném Československu. Na Tartakoverův dopis, kde byla naznačena příprava pamětního spisu WJC prezidentu Benešovi, v němž měl být požadavek menšinového statutu pro československé Židy, Frischer odpověděl, že Židé by neměli požadovat žádná menšinová práva nebo právní a mezinárodně garantovanou ochranu, v Československu neexistoval národní menšinový statut speciálně pro Židy, byly zde obecné zákony o právech menšin, s jedinou výjimkou, že Židé měli právo přihlásit se k židovské národnosti nezávisle na jazyku, kterým mluví.⁶² Frischer tak v zásadě vyjádřil stejné stanovisko, jaké vyjadřovalo i československé exilové vedení v čele s prezidentem Benešem.

Židovská problematika se dostala i na pořad jednání československo-polských, které intenzivně probíhaly v letech 1940–1942 v souvislosti s připravovaným projektem československo-polské konfederace.⁶³ Při setkání státního tajemníka v ministerstvu zahraničních věcí Huberta Ripky s polským ministrem zahraničních věcí Edwardem Raczyńským 29. listopadu 1941 došlo při jednání o řešení otázky sudetských Němců také na problematiku židovskou. Podle Raczyńského záznamu Ripka prohlásil, že židovský problém v Čechách neexistuje vzhledem na nepřilíš velký počet Židů a jejich postupující asimilaci. Existuje však na Slovensku, nemluvě již o Podkarpatské Rusi, a je jak v zájmu československém, tak i polském, aby židovský problém byl vyřešen na mezinárodní úrovni.⁶⁴ V souvislosti s československo-polskými vztahy není bez zajímavosti Nečasova zpráva o rozhovoru s britským poslancem za Labour Party Sydney Silvermannem (který byl zároveň místopředsedou WJC), který prohlásil, že „nevidí – na rozdíl od jiných anglických veřejných činitelů – rád naše československo-polské sblížení a obává se, že to na československý veřejný život bude mít vliv neblahý po stránce politické i sociální (sražení životní úrovně lidu)...“.⁶⁵

Do Londýna přitom stále docházely zprávy, které hovořily o zhoršujícím se postavení Židů nejen v českých zemích, ale také na Slovensku. Již od roku 1941 československá vláda uvažovala o možnostech evakuace Židů z protektorátu, na meziministerské poradě 7. listopadu 1941 bylo konstatováno, že základní podmínkou je zajistit potřebný počet trvalých víz do zemí, kde by Židé našli útočiště, zejména se to týkalo neutrálních států Latinské Ameriky nebo kolonií v Africe (Belgické Kongo, Holandská Západní Indie). Při provádění evakuační akce mělo být dodržováno mezi uchazeči pořadí, stanovené vládou:

1. členové rodin československých příslušníků sloužících v naší armádě;
2. lidé politicky exponovaní;
3. ostatní.⁶⁶

V reakci na masové deportace ze Slovenské republiky (od března do října 1942 bylo ze Slovenska vyvezeno téměř 58 000 Židů) se československá vláda 6. července 1942 rozhodla využít prostřednictví Vatikánu. Oficiální delegace, složená z J. Slávika, A. Frischer a V. Fischla předala prostřednictvím biskupa Meyerse aide-mémoire kar-

⁶² AÚTGM, Praha, EB II, 40, XVIII/3, kart. 112, A. Frischer A. Tartakoverovi 19. 10. 1941.

⁶³ Blíže NĚMEČEK, J.: *Od spojenectví k roztržce: Vztahy československé a polské exilové reprezentace 1939–1945*. Praha, 2003.

⁶⁴ HIA, Stanford, fond Poland. Ambasada USA, folder 51/3, kart. 51, příloha k Raczyńského záznamu o rozhovoru s H. Ripkou z 29. 11. 1941.

⁶⁵ SSEES, Londýn, Lisický Collection, sign. 3/2/1, kart. 10, Nečasův záznam o činnosti svého úřadu za rok 1941.

⁶⁶ NA, Praha, MSP-L, kart. 58, záznam meziministerské porady o evakuaci Židů z protektorátu 7. 11. 1941.

dinálu Hinsleymu, arcibiskupovi z Westminsteru, určené Vatikánu. Nóta upozorňovala, že bylo „v rozporu s principy křesťanské etiky“ deportováno na 48 000 slovenských Židů, což je „hrubou urážkou humanity“.⁶⁷ Zprávy o deportaci Židů ze Slovenska přišly do Londýna přes československého zástupce v Ženevě Jaromíra Kopeckého, jemuž se dostaly do rukou z různých zdrojů, mj. od Fritze Ullmanna, jenž jako zástupce Jewish Agency pracoval v Ženevě podle pokynů WJC.⁶⁸ Otázka slovenských Židů byla ovšem pro československou vládu poněkud problémem v oblasti propagandistické, jak upozorňoval V. Fischl 4. června 1942 v souvislosti s protestní schůzí Federation of Czechoslovak Jews proti deportacím ze Slovenska: „Protižidovské věci, které se dnes dějí na Slovensku, nejsou bohužel řízeny jen Němci a několika slovenskými quislingy, nýbrž na rozdíl od českých zemí propadla, jak se zdá, značná část slovenského lidu antisemitismu. Angličané nedovedou rozlišovat mezi Čechy a Slováky. Proto máme zájem na tom, aby věc byla veřejně diskutována co nejméně.“⁶⁹ Protestní schůze, jež se konala 10. června 1942, vznesla pak v rezoluci protest proti perzekuci Židů na Slovensku „by the Nazi-dominated Government of that land“.⁷⁰

Československá vláda se aktivně podílela na spojeneckých protestních prohlášeních proti nacistické perzekuci židovského obyvatelstva. Bylo tomu tak již při vyhlášení Deklarace spojených národů 1. ledna 1942, která – byť obecně formulována – vyjadřovala vůli dojít ke konečnému vítězství, aby „byly uhájeny život, svoboda, neodvislost a náboženská svoboda a aby byla zachována lidská práva a spravedlnost... ve společném boji proti zuřivým a brutálním silám, které se snaží podrobiti si svět...“.⁷¹

Na třetí konferenci spojeneckých zemí v londýnském St. James Palace 13. ledna 1942 byla přijata deklarace odsuzující německé zločiny na okupovaných územích a oznamující potrestání osob za tyto zločiny zodpovědných. Byla výsledkem spolupráce československé a polské vlády, které připravily návrh této deklarace.⁷²

Polská iniciativa v této věci přišla i na podzim 1942, kdy se začalo jednat o deklaraci, odsuzující německé násilnosti na židovském obyvatelstvu.⁷³ Toto prohlášení spojeneckých zemí, které protestovaly proti útisku Židů a hrozily retribucemi, bylo publikováno 17. prosince 1942.⁷⁴ Státní ministr H. Ripka pak vystoupil v československém vysílání BBC s prohlášením proti hrůzám, které Hitlerův režim páchal na židovském obyvatelstvu Evropy. Jeho projev však byl i výzvou k českému a zejména slovenskému lidu, aby aktivně pomáhal a činy prokázal solidaritu s mučedníky – se židovským obyvatelstvem. Upozornil na to, že vraždění Židů je předobrazem budoucí německé okupační politiky, jejímž cílem je „vymýtit ze střední Evropy národ československý“ a že k této politice – ke splnění „protičeského a protislovanského“ programu sáhnou v okamžiku, kdy budou ještě

⁶⁷ ROTKIRCHEN, L.: *The Jews of Bohemia and Moravia: Facing the Holocaust*. Jeruzalém 2005, s. 177. Srov. poděkování sekretáře WJC A. L. Eastermana z 4. 8. 1942 H. Ripkovi za pomoc ve věci slovenských Židů. AMZV, Praha, LA, kart. 513.

⁶⁸ Tamtéž, F. Ullmann J. Kopeckému 1. 6. 1944.

⁶⁹ NA, Praha, f. H. Ripka, sign. 1-46-6/10, Fischlův záznam ze 4. 6. 1942.

⁷⁰ AMZV, Praha, LA, kart. 513, R. Springer ministerstvu zahraničních věcí 12. 6. 1942.

⁷¹ Československá zahraniční politika v roce 1942. In *Dokumenty československé zahraniční politiky*. Praha, 2010, dok. č. 1, s. 51.

⁷² HULAS, M.: *Próba jednoczenia się uchodźczej Europy*. In *Dzieje najnowsze*, 1992, roč. 24, č. 1–2, s. 85–86.

⁷³ Srov. výměnu korespondence v této věci mezi polským a československým ministrem zahraničních věcí E. Raczynským a J. Masarykem z prosince 1942, uloženou in: AMZV, Praha, LA-dův., kart. 212.

⁷⁴ Tamtéž, Masarykova informace pro československou vládu 4. 10. 1943.

více ohroženi. Proto zakončil svou řeč obecnou výzvou k solidaritě: „Bud'te si vědomi, že budoucnost národa československého je zaručena jen věrností všelidským ideálům prezidenta Osvoboditele a neochvějnou solidaritou se všemi národy i lidmi, trpícími a bojujícími!“⁷⁵ Také na půdě Státní rady zazněly v rámci VII. plenární schůze 21. prosince 1942 hlasy odsuzující německé barbarství, jehož cílem je vyvraždění sedmi milionů židů z evropských zemí. Zároveň zde padla slova o přímé zodpovědnosti představitelů slovenského státu na tomto vyvražďování. V reakci na projevy Vojtecha Tukey a Alexandra Macha, kteří tvrdili, že deportace Židů do Polska jsou aktem sociální pomoci, poslanec Josef David ve Státní radě zdůraznil: „Je třeba jasně říci na adresu těchto lidí, že kdo se na Slovensku nepostaví proti zvěrstvům páchaným na Židech, bude za ně odpověden.“⁷⁶

Otázka poválečného osudu židovského obyvatelstva v Československu však z programu zasedání československé exilové vlády nezmizela. V souvislosti s prohlášením polské vlády, že polští občané, co našli útulek v cizině, mají právo vrátit se po válce do Polska, a jednáním A. Edena v Americe, týkající se palestinské otázky, vznesl k těmto problémům H. Ripka tyto problémy na vládním zasedání 19. března 1943, kde současně navrhl i stanovisko: „Radím – nedělat prohlášení, ale zmocnit MZV, aby se připojilo v tom směru k akci, kterou podniká britská vláda během války. Byly obavy, že musíme přijmout i nepohodlné občany, kupříkladu Němce, kteří se dopustili zločinů dle zákona na ochranu republiky. Ale pokud vím, vláda nevydala dosud dekret o zbavování státního občanství a neví se, bude-li tento nový princip uznán. Nemám zmíněné obavy a jsem pro to garantovat pomocnou akci ve prospěch Židů. Sám jsem skeptický, že by se něco dalo dělat v roce 1943, kdy 18 000 Židů z Berlína a 12 000 z Holandska bylo posláno do Polska. I z Francie vyvezli za poslední měsíc dle [de] Gaullových informací 8000. Je to akce systematická na jich vyhlazení v Evropě a židovské organizace v Anglii a Americe se o to starají, by měly klidné svědomí. Žádám vládu, aby zmocnila MZV se připojit s polskou a holandskou vládou k této akci s tím, že ti, co se za války vzdělali z republiky, mohou se vrátit.“⁷⁷ V tomto ohledu byla ovšem situace komplikovaná, protože pochopitelně vznikala řada pro československé vedení nepřijemných otázek týkajících se zejména návratu Němců a Maďarů do Československa. Ministr Bečko k tomuto problému v září 1944 na schůzi vlády dodal: „Když jsem se sešel se zástupcem Unrry pro repatriaci, ptal jsem se ho, co bude dělat. Odpověděl: ‚S čím začínám? Že všichni musí domů, tam si je třeba postřílejte.‘“⁷⁸

Prvotní představa ministerstva zahraničních věcí, že budou repatriovány pouze osoby, které obdrží od československých zastupitelských úřadů vízum k návratu (a tudíž vyřadí osoby nepřátelské), narazila brzy na překážky, neboť československá vláda se např. v roce 1943 zavázala neutrálním státům, které žádala o přijetí československých uprchlíků, že jim po válce povolí návrat do vlasti. Na přípravné spojenecké konferenci v Atlantic City v druhé polovině června 1944 pak bylo přijato usnesení, že všechny státy přijmou zpět své občany. Československá vláda však zaujala v červenci 1944 v této věci stanovisko, že repatriace se má provést jen tehdy, když repatriční orgány

⁷⁵ RIPKA, H.: Solidarita s vražděnými židy. *Čechoslovák*, 1. ledna 1943, roč. 5, č. 1, s. 2.

⁷⁶ Velká politická rozprava Státní rady. *Čechoslovák*, 1. ledna 1943, roč. 5, č. 1, s. 4.

⁷⁷ AÚTGM, Praha, EB II, V 176c, kart. 182, zápis ze zasedání 84. schůze československé vlády z 19. 3. 1943.

⁷⁸ Tamtéž, kart. 184, zápis ze zasedání 155. schůze československé vlády z 8. 9. 1944.

československé vlády k repatriaci do Československa dají souhlas, i když státní ministr H. Ripka upozorňoval, že to vyvolá problémy na mezinárodní úrovni.⁷⁹ Navíc vrchní spojenecké velení žádalo, aby československá vláda říšské Němce, kteří byli usazeni v ČSR, ponechala na místě do doby, než organizačně mohou být odvedeni. Nebylo tedy přijato obecné prohlášení o návratu všech občanů zpět do vlasti.

Alexandr L. Easterman z WJC opakovaně žádal i v době pozdější, aby československá vláda spolu s dalšími spojeneckými vládami vydala nové prohlášení proti pronásledování Židů.⁸⁰ Masaryk po konzultaci s ministry zahraničních věcí spojeneckých států však odpověděl, že „celkový názor, jak mi byl sdělen, nebyl však příznivý vydání nových prohlášení. Předně bylo sděleno, že nelze v žádném případě činit rozdíly mezi pronásledovanými Židy a jinými příslušníky obsazených území a nelze tudíž činit žádné prohlášení, týkající se toliko Židů“. Dále pak odkázal na celou řadu obecných prohlášení, týkajících se potrestání válečných zločinců a „nenahlíží se vhodnost činit prohlášení nové. Spíše jsou zde obavy, že novými prohlášeními se zeslabuje účinnost prohlášení dřívějších“. Stejně tak Masaryk konstatoval, že byly vysloveny pochyby o vhodnosti apelu na národy Evropy, aby pomáhaly obětem nacistického pronásledování: „Jsme informováni, že v mnohých zemích lidé dobré vůle poskytují všechnu možnost osobám trpícím včetně svých krajanů Židů. Bylo tudíž namítnuto, že apel nyní učiněný by působil nesprávným dojmem, že v tom ohledu dosud byli národové evropské lhostejní, což není pravdou.“⁸¹

Židovská problematika se také často objevovala v československém rozhlasovém vysílání BBC. Reagovalo na konkrétní protižidovská opatření v protektorátu i na projevy antisemitismu v české společnosti.⁸² V souvislosti s perzekucí Židů na Slovensku pronesl 11. června 1942 v BBC projev ministr J. Slávik, který ostře odsoudil vládnoucí slovenský režim, k němuž poznamenal: „Časopisy neutrálnej zeme, ktorá sa trasie pred nacistickým nebezpečím, Švédska, odvážia sa dať výraz svojmu zhrôzeniu, že v žiadnej zemi, nevynímajúc ani nacistické Nemecko, neriešia židovskú otázku takým neľudským spôsobom, ako na Slovensku.“⁸³

Rozhlas zůstával fórem, na němž bylo opakovaně upozorňováno, že genocida židovského obyvatelstva nezůstane bez trestu. Např. 19. června 1944 přečetl Pavel Tigrid v BBC toto prohlášení československé vlády: „Do Londýna došly zprávy, že německé úřady nařídily, aby v těchto dnech byly v plynových komorách zavražděny tři tisíce československých Židů v koncentračním táboře v Birkenau. Tato zpráva vyvolala v celém světě a zvláště v československých kruzích hluboké pobouření. Československá vláda varuje důrazně všechny německé činitele a orgány, kteří tento barbarský zločin nařídili nebo je provedli, a opět upozorňuje ve vší vážnosti, že všechny takové osoby budou stíhány tresty nejpřísnějšími. Československá vláda očekává, že všichni občané Republiky budou pomáhat trpícímu židovskému obyvatelstvu ze všech svých sil.

⁷⁹ Tamtéž, přípis ministerstva sociální péče předsednictvu ministerské rady o poválečné repatriaci z 20. 7. 1944.

⁸⁰ AMZV, Praha, LA-dův., kart. 212, A. L. Easterman J. Masarykovi 9. 9. 1943.

⁸¹ Tamtéž, J. Masaryk A. L. Eastermanovi 6. 10. 1943.

⁸² Viz např. reakci na antisemitský projev Aloise Kříže v pražském rozhlasu, zkritizovaný v BBC 5. 12. 1944.

⁸³ NA, Praha, MSP-L, kart. 58, Slávikův projev v BBC, publikován též In *Czechoslovak Jewish Bulletin*, 7. července 1943, č. 1, s. 2.

Připomínáme také znova, že účinným odporem a pomocí proti německým zvěrstvům a proti očekávanému zvýšení okupačního úsilí mohou ti, kdo se dříve provinili trestnou spoluprací, svoji vinu včas odčinit.⁸⁴

Jednalo se zřejmě o reakci na přípravu likvidace tzv. židovského rodinného tábora (Arbeitslager Birkenau bei Neu-Berun), který byl vytvořen v Osvětimi-Birkenau na podzim 1943 za účelem prezentace ukázkového „konečného tábora“ pro Mezinárodní červený kříž (MČK). Počátkem března 1944 byla převážná část vězňů rodinného tábora zavražděna v plynových komorách a uvolnila tak místo pro přísun dalších vězňů z Terezína. Když k návštěvě MČK – na rozdíl od terezínského ghetta – nedošlo a tábor již nebyl potřebný, byl v první polovině července 1944 zlikvidován a v plynových komorách bylo zavražděno na 6500 vězňů.⁸⁵ Zpráva o osudech rodinného tábora, jež se dostala do rukou ženevského zástupce československé vlády Jaromíra Kopeckého 10. června 1944, pocházela od dvou vězňů osvětimského tábora Alfréda Wetzlera a Waltera Rosenberga (Vrby), jimž se podařilo uprchnout z tábora 7. dubna 1944.⁸⁶

Téhož dne, kdy byl pronesen projev v BBC, přijala i československá Státní rada v Londýně rezoluci, která odsoudila nacistické vraždění: „Lid československý, za jehož mluvčího v zahraničí se Státní rada spolu s prezidentem republiky a vládou pokládá, bude žádat nelitostné potrestání nejen všech, kdož k těmto barbarským zločinům dali příkaz, ale i všech, kdož tyto nelidské příkazy plnili. Co platí takto jako ortel nad zločiny již spáchanými, nechť jest též výstrahou pro budoucnost...“⁸⁷

Nebyl to však jen Frischer, kdo se z československých exilových vládních úřadů věnoval hlouběji židovské problematice. Obdobně tomu bylo i v případě již zmíněného redaktora a publicisty Viktora Fischla, který v letech 1940–1945 působil na exilovém ministerstvu zahraničních věcí. Fischl po celou dobu války monitoroval situaci na okupovaných územích a pravidelně informoval o zhoršující se situaci československých Židů v protektorátu. Na podzim 1942 tak informoval vedení ministerstva: „Zprávy, které docházejí z Protektorátu o tom, jak Němci nakládají s židovským obyvatelstvem, jsou stále hroznější. Jsem si vědom toho, že nelze v této věci podniknouti velkou pomocnou akci, mám však dojem, že by bylo možno zachránit aspoň několik set židovských dětí z obsazené Československa.“⁸⁸ Fischl upozorňoval v této souvislosti na možnost využití švédského prostřednictví v této věci. Reakce na tuto iniciativu ze strany MZV byly opatrné, upozorňovalo se na zákaz výjezdu z protektorátu a také na to, že žádná neutrální země nenabídla Německu pohostinství těmto dětem, takže protektorátní úřady nevyhová žádostem o povolení výjezdu těchto dětí ze země. Švédská vláda se zabývala pomocí židovským dětem z obsazené Evropy až o půl roku později, kdy bylo švédskému vyslanectví ve Velké Británii sděleno, že švédská vláda je ochotna obrátit se na německou vládu s přímou žádostí, aby byl povolen příjezd 20 000 židovských dětí z okupované Evropy do Švédska. Toto rozhodnutí ovšem podmiňovala splněním

⁸⁴ AÚTGM, Praha, f. 38 (V. Klecanda), a. j. 177/1.

⁸⁵ KÁRNÝ, M.: „Konečné řešení“: *Genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha, 1991, s. 104–110.

⁸⁶ KOPECKÝ, J.: Ženeva. In NĚMEČEK, J. (ed.): *Politické paměti 1939–1945*. Praha, 1999, s. 154–155. Srov. Kopeckého telegramy č. 1209 a 1210 z 28. června, č. 1202 z 26. června a č. 1203 z 28. června, v nichž podal zhuštěně obsah „osvětimské“ zprávy. AMZV, Praha, Telegramy došlé 1944.

⁸⁷ AÚTGM, Praha, f. 38 (V. Klecanda), a. j. 177/1.

⁸⁸ AMZV, Praha, f. LA-dův, kart. 212, Fischlův záznam ze 7. 10. 1942.

mnoha předpokladů, mj. tím, že ihned po ukončení války budou tyto děti ze Švédska odsunuty, že britská a americká vláda budou platit výlohy pobytu těchto dětí ve Švédsku po dobu trvání války apod. To byl ovšem jen počátek švédských jednání s britskou stranou.⁸⁹

Československá vláda se snažila o záchranu životů československých Židů, ale příležitostí k tomu bylo žalostně málo. Když se na počátku roku 1943 jednalo o evakuaci 4000 dětí, které měly být evakuovány z Maďarska, Rumunska a Bulharska do Palestiny, požádal nejprve A. Frischer a poté oficiálně i H. Ripka Foreign Office prostřednictvím britského velvyslance u československé vlády Philipa Nicholse o navýšení tohoto počtu o 1000 dětí ze Slovenska: „Odvolává se na Vaši nedávnou rozmluvu se členem naší Státní rady ing. Arnoštem Frischerem ve věci evakuace dětí z Balkánu do Palestiny, dovoluji si Vás požádati, abyste svým vzácným vlivem na příslušných britských místech laskavě se ráčil zasadit o to, aby počet 4000 dětí, které mají být evakuovány z Maďarska, Rumunska a Bulharska do Palestiny, byl zvýšen o 1000 dětí ze Slovenska. Děkuji Vám předem za vše, co ráčíte v této věci podniknouti a byl bych Vám velmi povděčen, kdybyste mne laskavě vyrozuměl o vývoji této otázky,“ napsal Ripka Nicholsovi.⁹⁰ V té době již dojezdy do Palestiny dva transporty z Maďarska, kde v prvním (z 19. ledna) z 50 dětí bylo 19 ze Slovenska, v druhém (z 23. února) ze 72 dětí 28 ze Slovenska a Podkarpatské Rusi.⁹¹

Frischer k osudu těchto dětí informoval MZV: „Samozřejmě se snažím všemi silami, aby Jewish Agency for Palestine, to je ona organizace, která je zodpovědná za výstavbu Palestiny, se starala o to, aby mezi dětmi, které mají být zachráněny, byly také slovenské. Doposud nevidím možnosti pro děti z Čech a Moravy, ale představuji si, že by bylo snad možné poslati je na Slovensko, kdybychom věděli, zdali se odtamtud dostanou dále.“⁹² Intervence ohledně Židů na Slovensku byly však pro československé ministerstvo zahraničních věcí problémem, neboť nesměly vyvolat dojem, že československá exilová vláda vyjednává s vládou Slovenské republiky. Sám A. Frischer si byl této skutečnosti vědom, když 12. října 1944 sdělil legačnímu radovi Zdeňku Procházkovi, že „je si dobře vědom toho, že československá vláda nemůže provést žádnou intervenci, ze které by snad vyplývalo, že někoho žádá, aby jednal s Tisovým režimem“.⁹³ Proto byly voleny cesty zprostředkováním přes židovské organizace.

Počátkem března 1943 Fischl informoval MZV, že se v některých amerických židovských listech vyskytl názor, že by bylo možno zachránit židy žijící v Maďarsku a Rumunsku, kdyby spojenecké vlády prohlásily jasně, že vláda maďarská a rumunská ponese osobní odpovědnost za to, jestliže dají souhlas k jejich deportaci. Fischl k tomu dodal, že „vzhledem k tomu, že dosavadní spojenecké prohlášení bylo adresováno jen Němcům, a vzhledem k tomu, že značný počet našich židovských spoluobčanů se jednak ocitl v Maďarsku po Mnichově, jednak uprchl do Maďarska před Hlinkovou gardou, upozorňuji na tuto věc a dávám na uvážení, zda by se tu naše vláda neměla chopit

⁸⁹ Tamtéž, Fischlův záznam o rozhovoru s Adler-Rudelem ze 17. 5. 1943.

⁹⁰ Tamtéž, kart. 189, H. Ripka P. Nicholsovi 19. 3. 1943.

⁹¹ Tamtéž, kart. 212, J. Novák ministerstvu zahraničních věcí 1. 4. 1943.

⁹² Tamtéž, Frischerův dopis MZV z 8. 3. 1943.

⁹³ Tamtéž, kart. 189, Procházkův záznam o rozhovoru s A. Frischerem 12. 10. 1944.

iniciativy“.⁹⁴ Státní ministr H. Ripka k tomuto návrhu však připsal, že by „nepokládal za vhodné podniknouti něco ve věci. Dle došlých zpráv chová se maďarský režim k židům poměrně dosti blahovolně, rozhodně pak lépe než režim slovenský. Maďaři toho též propagačně využívají.“⁹⁵

Jednání o možnostech evakuace Židů z okupovaných území pokračovala dále. Když došla v březnu 1943 do Londýna zpráva, podle níž by Němci byli ochotni povolit emigraci 3000 Židů ze Slovenska do Palestiny, požádalo ministerstvo zahraničních věcí exilové vlády prostřednictvím britského vyslance Nicholse britskou vládu o udělení 3000 palestinských certifikátů, s odpovědí však Britové otáleli. Možná v souvislosti s tím, že paralelně se britská vláda obrátila na vládu švýcarskou, aby se stala prostředníkem při jednání s Německem při britské žádosti o propuštění 25 000 Židů z okupovaných území, kteří by obdrželi palestinské certifikáty. Na Čechy a Moravu by připadalo 1000 certifikátů, na Slovensko také 1000.⁹⁶ Podle V. Fischla bylo jednání „na dobré cestě, nakonec však z věci sešlo, protože Turci odmítli udělit tranzitní víza a druhá možná cesta, přes Rumunsko, byla uzavřena pro nedostatek dopravních prostředků“.⁹⁷ Britové však na žádosti exilových vlád svolali konferenci na Bermudy, která měla jednat o problému uprchlíků, dlouhá jednání však nepřinesla takřka žádný hmatatelný výsledek.

Stranou snah o pomoc nezůstávali ani českoslovenští Židé na Podkarpatské Rusi, ale zde se situace počátkem roku 1944 vyvinula tak, že i když ministerstvo zahraničních věcí získalo pro ně 250 tzv. palestinských certifikátů, celá záležitost narazila na to, že „prakticky je evakuace z Maďarska zatím vyloučena, neboť Němci... tou dobou nikoho přes hranice nepouštějí“, hlásil československý důvěrník v Ankaře Michal Hanák.⁹⁸

Není zřejmě náhodou, že z vládních činitelů na podporu československých Židů vystupoval právě ministr zahraničních věcí Jan Masaryk. Jeho rozhlasové projevy z Londýna byly prodchnuty solidaritou s utrpením pronásledovaných Židů: „Naší generaci bylo dopřáno, aby se z hrozného osudu židů poučila, kam vede antisemitismus... My hledíme do budoucnosti, a proto si s vámi dnes chci zopakovat, že antisemitismus je barbarství a ostuda, která zůstane vyhražena Němcům jako znamením největší vlastní pohany... chtěl bych, abychom po válce mohli našim dětem a celému světu říci, že jsme ze svých sil židům pomáhali a že jsme i v této německé hrůze zůstali slušnými lidmi,“ prohlásil k židovskému Novému roku 29. září 1943.⁹⁹ Masarykovým projevům na toto téma se vůbec dostávalo široké pozornosti, např. o jeho vystoupeních ve Spojených státech amerických v létě 1944 byla informována i polská vláda, když v červnu 1944 Masaryk hovořil na téma budoucnosti židovských menšin v jednotlivých zemích. Československý ministr prohlásil, že samotné Československo nemůže tento problém vyřešit, je třeba, aby se jím zabývala Společnost národů, která by jej měla vyřešit „od

⁹⁴ Tamtéž.

⁹⁵ Tamtéž, záznam I. Ducháčka z 13. 3. 1943.

⁹⁶ Srov. zápis o meziministerské poradě, týkající se pomoci slovenským Židům z 19. 3. 1943. NA, Praha, MSP-L, kart. 58.

⁹⁷ DAGAN, A. (FISCHL, V.): *Československá vláda v exilu a židovská tragédie za druhé světové války*. In KÁRNÝ, M. – BLODIG, V. (eds.): *Terezín v konečném řešení židovské otázky*. Praha, 1992, s. 207.

⁹⁸ AMZV, Praha, LA-dův., kart. 212, vyjádření Brunera-Záluského k podání ÚRNŽ z 28. 4. 1944.

⁹⁹ MASARYK, J.: *Volá Londýn*. Praha, 1948, s. 261–263; srov. Jan Masaryk o pronásledování Židů. In *Nové Československo*, 9. října 1943, s. 3. Srov. též další Masarykovy projevy, např. 26. 7. 1942 pro Jewish National Fund (AMZV, Praha, LA, kart. 469) apod.

základu a navždy“.¹⁰⁰ Upozornil však, že v příštím osvobozeném demokratickém Československu není možno rozdělovat obyvatele podle jejich náboženského vyznání a ani on, ani prezident Beneš se nebudou ptát lidí: Jsi Židem, katolíkem či protestantem? Je třeba vrátit Židům jejich postavení tak, jak bylo v Československu před válkou.¹⁰¹ O tom, že Masaryk byl z celé československé vlády židovské problematice patrně nejblíže, svědčí v úvodu citovaný deník V. Fischla, v němž si zaznamenal svůj rozhovor se Shertokem. Fischl k němu pak dodává, že Masaryk se v židovské problematice vyznal a na rozdíl od Ripky málokdy potřeboval k těmto záležitostem nějaký brífink.¹⁰² Ostatně víc než přesvědčivě o Masarykovi v tomto ohledu hovoří Fischlovy *Hovory s Janem Masarykem*, kde v kapitole O židovské otázce sám Masaryk jasně hovoří: „Já vždycky cítil, že si Židé zaslouhují, aby se jim pomohlo. Měli to vždycky náramně zapotřebí. Všude byli v menšině a skoro všude tvořili menšinu utlačovanou. Já nemám před sebou žádnou zvláštní úctu. Ale na jednu věc jsem hrdý. Kdykoliv jsem viděl, že někdo bije slabšího, skočil jsem mu na krk. A povím Vám, že kvůli Židům jsem v životě skočil na moc krků...“¹⁰³ Ve svém projevu ke Státní radě 31. srpna 1942 pak prohlásil, že považuje za samozřejmé, že „těmto našim nejvíce postiženým a hrozným osudem pronásledovaným spoluobčanům židovského původu bude v každém směru pomozeno. Jako ‚nežid‘ stydí se za to, jak se zachází dnes ve světě se Židy... Pro mne je naprosto samozřejmo, že každý slušný žid se bude moci k nám vrátiti, a za to se postavím a učiním vše, co bude v mé moci...“¹⁰⁴

Není proto divu, že Masaryk (na podnět československých židovských politiků)¹⁰⁵ předložil na podzim 1944 iniciativu, která vycházela z aktivit vlády nizozemské, která předala Mezinárodnímu červenému kříži seznam nizozemských Židů, vězněných v německých koncentračních táborech, s návrhem na výměnu za německé civilisty, které nizozemská vláda zadržuje ve svých koloniích. Masaryk v notě, předané 21. září 1944 britskému velvyslanci Nicholsovi, navrhol uplatnit podobné schéma a zachránit tak alespoň část československých Židů internovaných v Terezíně a na dalších místech, „dokud je ještě čas“. Hodlal k tomuto účelu využít většího množství vstupních víz do Palestiny pro československé Židy, internované v Terezíně, kteří mají své příbuzné v Palestině. Vyřešení tohoto problému však bylo komplikováno skutečností, že československá vláda nedrží žádné Němce, které by bylo možno nabídnout výměnou za československé občany v Terezíně. Tento problém chtěl Masaryk vyřešit právě žádostí na spojenecké vlády o pomoc. Proto se obrátil na britské úřady s prosbou o uvážení výměny jistého množství internovaných německých civilistů na teritoriu pod britskou jurisdikcí za odpovídající množství československých občanů v Terezíně nebo jinde,

¹⁰⁰ HIA, Stanford, f. Poland. Ministerstwo spraw zagranicznych, folder 25/4, kart. 25, zpráva prof. O. Górký, vedoucího národnostního referátu polského ministerstva vnitra z 12. 7. 1944, čj. 1117/44.

¹⁰¹ Tamtéž, zpráva prof. Górký z 12. 7. 1944, čj. 1116/44.

¹⁰² DAGAN, A. (FISCHL, V.): Excerpts from a London War Diary. In *Review of the History of Czechoslovak Jews*. New York, 1987, Vol. 1, s. 43–44.

¹⁰³ FISCHL, V.: *Hovory s Janem Masarykem*. Praha, 1991, s. 60.

¹⁰⁴ AÚTGM, Praha, f. 38 (V. Klecanda), a. j. 478.

¹⁰⁵ LANÍČEK, J.: *The Czechoslovak Government-in-Exile and the Jews during World War 2 (1938–1948)*. 2010, s. 20, pozn. č. 37.

což by zachránilo alespoň „malý počet našich občanů z nelidských podmínek, v nichž oni žijí“.¹⁰⁶

Britská reakce na Masarykovu žádost byla negativní, Walter Roberts (v zastoupení A. Edena) Nicholsovi odpověděl, že má Masaryka informovat v tom smyslu, že vláda Jeho Veličenstva lituje, ale nemůže nyní poskytnout žádné německé civilisty pro navrhovanou výměnu, neboť ty, kteří jsou dostupní, bude potřebovat na výměnu britských občanů. Aby odmítnutí nebylo příliš tvrdé, bylo ještě dodáno, že britská vláda doufá v nejbližší době podat německé vládě návrh na další výměnu civilistů mezi Německem a Palestinou. Vzhledem k tomu, že počet Němců pravděpodobně bude převyšovat počet Palestinců, je možné, že mezi Palestince z Říše bude možno doplnit židy dalších národností, kteří budou mít přistěhovalcká víza pro Palestinu. V tomto případě by bylo možno využít ty československé Židy z Terezína, kteří vlastní vstupní víza (immigration certificates) do Palestiny.¹⁰⁷ V tomto smyslu také Nichols Masarykovi odpověděl.¹⁰⁸ Masarykovým poděkováním z 26. 10. 1944 za britský návrh výměny mezi Německem a Palestinou („věřím, že takto to bude možné zachránit přinejmenším jisté množství československých židů“) tato korespondence mezi oběma vládami končí.¹⁰⁹

Československá vláda se v říjnu 1944 připojila ke spojeneckému prohlášení ve věci německých plánů na likvidaci koncentračních táborů Osvětim a Birkenau. V československém vysílání BBC 22. října 1944 bylo vydáno toto vládní prohlášení: „Československá vláda vyhlašuje, že se plně ztotožňuje se slavnostní výstrahou, kterou dala britská vláda a vláda Spojených států amerických německým úřadům 10. října tohoto roku ve věci osob držených v koncentračních táborech v Osvětimi a Březinkách v Polsku. V těchto táborech jsou vězněny tisíce občanů všech evropských zemí, mezi kterými je též značný počet československých občanů. Podle došlých zpráv zamýšlejí německé úřady v souvislosti s vyklizováním polského území všechny vězněné osoby hromadně popravit. Československá vláda připomíná v souhlase se svými dřívějšími prohlášeními, že bude-li tento zločin v Osvětimi a Březinkách nebo kdekoliv jinde spáchán, učiní vše, co bude v její moci, aby všechny osoby, které by měly na něm jakoukoliv účast, byly dopadeny a vydány trestající spravedlnosti.“¹¹⁰ Současně Masaryk upozornil americkou, britskou a sovětskou vládu v souvislosti se zprávami o německých plánech na likvidaci, že v koncentračních táborech Osvětim, Buchenwald a Birkenau je „internován“ také větší počet československých Židů, a žádal pomoc spojeneckých vlád při záchraně jejich životů, které jsou evidentně „in extreme danger“.¹¹¹

Přítom informace o deportacích přicházely do Londýna z nejrůznějších stran, výjimkou nebyla ani Podkarpatská Rus, odkud dorazily v listopadu 1944 složitými cestami do

¹⁰⁶ TNA, Londýn, FO 916, 929, Masarykova nota P. Nicholsovi z 21. 9. 1944. Nichols předal 27. 9. 1944 dopis A. Edenovi s poznámkou, že obdobnou notu předal J. Masaryk také americkému chargé d'affaires při spojeneckých vládách v Londýně R. Schoenfeldovi.

¹⁰⁷ Tamtéž, W. Roberts P. Nicholsovi 6. 10. 1944.

¹⁰⁸ Tamtéž, P. Nichols J. Masarykovi 10. 10. 1944.

¹⁰⁹ Tamtéž, J. Masaryk P. Nicholsovi 26. 10. 1944.

¹¹⁰ AMZV, Praha, f. LA-dův., kart. 189, záznam československého programu BBC 22. 10. 1944. Obdobné prohlášení vydaly tiskem a rozhlasem i další spojenecké vlády, např. 14. října francouzská vláda, 16. října belgická vláda apod. Srov. Procházekův návrh na vydání tohoto prohlášení z 12. 10. 1944. Tamtéž, kart. 212.

¹¹¹ Tamtéž, J. Masaryk V. Z. Lebeděvovi 6. 10. 1944. Jednalo se o reakci na podnět Leona Kubowitzkého z WJC, který informoval o problému J. Masaryka telegramem z počátku října 1944. AMZV, Praha, Telegramy odeslané 1944, č. 2559 z 9. října.

Londýna např. fotografie podkarpatských Židů, připravených k deportaci pod dozorem ozbrojených maďarských vojáků. Jeden maďarský důstojník je přivezl na dovolenou domů, nechťel je však vézt zpět do pole a předal je svému příteli, úředníkovi v Budapešti, od něhož se přes Barucha Rabinoviče, vrchního rabína mukačevského, dostaly do Jeruzaléma, odkud je tamní generální konzulát poslal do londýnského ústředí.¹¹²

Židovská problematika byla v souvislosti s holocaustem velmi citlivá. Dokazuje to i jeden z projevů prezidenta E. Beneše k československým vojákům, který měl 17. a 24. března 1944. Na doplňující dotazy odpověděl mj. o tom, že repatriace židovského obyvatelstva bude problémem těžším než repatriace dělníků, kteří byli zavlčeni na nucené práce, což odůvodnil tím, že „dělníci budou repatriováni do svých dřívějších domovů, v nichž ve většině případů zůstali příslušníci jejich rodin, kdežto repatrianti židovští nebudou mít rodiny, k nimž by se mohli vrátit, neboť i tyto rodiny byly internovány a zavlčeny. Zejména pak, že zatímco českoslovenští dělníci jsou většinou v Německu, Rakousku a Francii, českoslovenští Židé, kteří mají být repatriováni, jsou rozptýleni po celém světě.“¹¹³ Text byl pak publikován v poněkud jiné podobě v londýnském listu *Čechoslovák*.¹¹⁴

Projev v překroucené podobě pak interpretovaly některé sdělovací prostředky (např. *Readers Digest*) tak, že Beneš tím dal na vědomí, že se Židé nebudou moci vrátit do Československa, což naprosto neodpovídalo skutečnosti. Vyvolalo to však velký rozruch v židovských organizacích po celém světě a československé ministerstvo zahraničních věcí muselo zkrlesně zprávy opakovaně dementovat.¹¹⁵

Benešovy projevy, týkající se židovské problematiky, byly však za celou válku velmi střizlivé a dalo by se říci vstřícné. Např. ve svém projevu k výročí Balfourovy deklarace, který zaslal 30. října 1942 *The Zionist federation* v Londýně, konstatoval: „Balfourova deklarace, jejíž dvacáté páté výročí v těchto dnech oslavujete, zastihla nás Českoslováky v zápose o samostatný státní život. I tato skutečnost jistě přispěla k tomu, že jsme my, Čechoslováci, vždy sledovali se sympatiemi sionistické snahy o vytvoření židovské národní domoviny v Palestině... Za čtvrtstoletí, které vás dělí od Balfourovy deklarace, Židé vykonali v Palestině veliký kus práce. Věřím, že v této práci ve své národní domovině budou moci pokračovat se zdarem ještě větším po této válce, jejíž blížící se konec nás spojí dalším poutem společného vítězství.“¹¹⁶ Přitom již před válkou byl Beneš

¹¹² Tamtéž, Telegramy odeslané 1944, č. 2898, H. Ripka do Jeruzaléma 3. 11. 1944; tamtéž, LA-dův., kart. 189.

¹¹³ Tamtéž, Telegramy odeslané 1944, č. 2764, H. Ripka pro generální konzulát v Kapském Městě 24. října.

¹¹⁴ Znění Benešovy odpovědi stran repatriace Židů, uveřejněné v *Čechoslováku*: „Také zde jsou potíže neobyčejné, odpověděl prezident, snad ještě větší než v otázce dělnické. Židé jsou zavlčeni velmi daleko, jsou mnohem více rozstrkáni po východě Evropy. Zásadou ovšem je, že Židé zůstávají příslušníky svých států a že se vrátí do těch států, kam přísluší. Také tento problém budeme řešit společně, mezinárodně a spravedlivě. Prezident nedává naprosto víry tomu, že popravy Židů dosáhly takového stupně, jak udáváno. Pro otázku repatriace Židů, podle jeho názoru, budou stanoveny jednotné zásady, zavazující všechny státy stejně. Jinak by to ani nešlo.“ In *Problémy nové československé ústavy. Čechoslovák*. Londýn, 31. března 1944.

¹¹⁵ AMZV, Praha, Telegramy došlé 1944, č. 1103, z Jeruzaléma do MZV 14. dubna, kde se mj. konstatovalo: „Zpráva prý vyvolala rozruch mezi židovskými občany ČSR v Palestině, kteří se hodlají vrátit. Sionistický deník *Hegge* praví, že Beneš dal výstražné znamení některým československým přistěhovalcům v Palestině, kteří sedí na zabalných zavazadlech a čekají na okamžik, kdy se budou moci vrátit.“ Srov. Novákovu zprávu z Jeruzaléma 26. 4. 1944, ve které shrnuje ohlasy tamějšího tisku na Benešův projev či odpověď MZV na dotaz *The American Council for Judaism*. AMZV, Praha, LA-dův., kart. 212.

¹¹⁶ AUTGM, Praha, EB II, EB L 26.

v otázkách přístupu k židovské problematice velmi liberální. Jak zmínil H. Ripka v jednom ze svých projevů, když se Beneš vracel po I. světové válce do Československa, prohlásil k židovským novinářům: „Považuji poměr státu k Židům co zkušební kámen, kterým stát může dokázat, patří-li či nepatří-li k západní civilizaci.“¹¹⁷ A této politice zůstalo Československo věrno, i jindy kritický V. Fischl poznamenává, že ČSR byla považována za jeden z nejstřícnějších států ve vztahu k Židům.¹¹⁸

To však nic nemění na tom, že československé zahraniční vedení odmítlo přijmout formou dekretů zákonná opatření, která by se týkala výlučně židovské menšiny. Ostatně, žádná z exilových vlád nebyla ochotna Židům slibovat nějaká nová menšinová práva, což se setkávalo se silným odporem v sionistických kruzích.¹¹⁹

Ani otázka odškodnění židovských obětí za arizovaný majetek se v exilu nikdy nestala samostatným problémem, který by byl řešen na vládní úrovni a nestalo se tak ani po podání pamětního spisu A. Fischera z roku 1944, týkající se této věci.¹²⁰ Navracení židovského majetku se stalo předmětem všeobecných dekretů a zákonů – dekretu č. 2/1945 o mimořádných opatřeních pro zajištění hospodářského života na osvobozeném území, kde byly uznány za neplatné majetkové převody, které byly uzavřeny po 29. září 1938 pod tlakem okupace nebo národní, rasové nebo politické perzekuce. Na něj pak navazovaly další zákony v osvobozené republice. Při diskusích ve Státní radě na podzim 1943 se sám A. Frischer ve svém projevu vyjádřil v tom smyslu, že jde nejen o tento majetek, ale i majetek lidí, který byl Němci konfiskován z důvodu jejich činnosti v odboji ať už zahraničním či domácím.¹²¹ Nové poválečné zákony židovskou národnost nezmiňovaly a nesrovnalosti v této oblasti řešily až prováděcí vyhlášky různých ministerstev.

CZECHOSLOVAK GOVERNMENT-IN-EXILE AND THE JEWISH QUESTION DURING WWII

Summary

This paper describes the attitude of the Czechoslovak Government-in-Exile to the destiny of Jews during WWII; it focuses on the assistance to Jewish refugees in exile, help provided to the Jewish victims of persecution in the territories occupied by the Nazi Germany and other activities of the Czechoslovak Government. The paper deals with the participation of Jewish representatives in the managing bodies of the Czechoslovak resistance movement abroad, especially in the State Council (Státní rada) in London, to which Arnošt Frischer was delegated as a representative of all Czechoslovak Jews.

Key words: Jews, holocaust, Czechoslovak government-in-exile, resistance movement abroad, World War Two

Klíčová slova: Židé, holocaust, československá vláda v exilu, zahraniční odboj, druhá světová válka

¹¹⁷ Slovenský národný archív (SNA), Bratislava, f. 209, sign. 209-867-3, Ministr dr. Ripka o židovské otázce, *Židovský bulletin*, 3. 8. 1942, č. 3, s. 1.

¹¹⁸ DAGAN, A. (FISCHL, V.): The Czechoslovak Government-in-Exile and the Jews. In *The Jews of Czechoslovakia, vol. III: The Jewish Publications Society of America and the Society for the History of Czechoslovak Jews*. 1984, s. 471.

¹¹⁹ Cit. dle LANÍČEK, J.: *The Czechoslovak Government-in-Exile and the Jews during World War 2 (1938–1948)*. 2010, s. 26.

¹²⁰ Blíže k tomuto spisu viz NĚMEČEK, J.: Československá exilová vláda v Londýně a řešení židovské otázky. In *Židé v boji a odboji*. Praha, 2007, s. 241–243.

¹²¹ NA, Praha, f. MSP-L, kart. 58, záznam Frischerova projevu ve Státní radě 14. 9. 1943.

PROBLEMATIKA POPÍRÁNÍ HOLOCAUSTU V ČESKÉ REPUBLICE

EVA ŠEVČÍKOVÁ

ÚVOD

Současná společnost čelí již několik let trvající krizi, která se projevuje nejenom propadem akcií na burzách, zhoršením národních ekonomik a jejich stoupajícím zadlužením, ale rovněž silícím extremismem, který vždy v takovýchto těžkých chvílích oslovuje široké masy a který se projevuje v různých organizačních a ideových formách. Pojem extremismus má mnoho různých definic. Nejčastěji se však hovoří o extremismu v souvislosti s ideologickou motivací, která vybočuje ze zákonných norem a útočí na demokratické principy a dané společenské uspořádání. Jak uvádí Herczeg: „extremismus je dítětem demokracie, jistě ne jediným a určitě nechtěným, nicméně velmi skutečným“.¹ Z policejního hlediska se extremismem rozumí verbální, grafické, násilné a jiné aktivity jednotlivců nebo skupin výrazně vybočujících z všeobecně uznávaných norem s výraznými prvky netolerantnosti, nesnášenlivosti a odmítavým postojem ke kompromisu, útočící na podstatu státu, život, zdraví nebo cizí majetek.²

Extremismus v České republice jako celek disponuje sítí různých i vzájemně si konkurujících organizací a aktivistů a je v českém společensko-politickém spektru etablován, přičemž nalézá své příznivce i v dospívajících generacích.³ Významným tématem v převážné míře pravicových extrémistů je popírání, či zlehčování holocaustu (šoa), které se stalo neoddelitelnou součástí neonacistické propagandy ve snaze o rehabilitaci nacistické ideologie.⁴ Popírání holocaustu se stalo součástí směsice extremistických, rasistických a nativistických postojů.⁵ Nejedná se ovšem pouze o neonacistické skupiny a sympatizanty působící na hranici legality, ale také o seriózně vyhlížející intelektuály, přinášející nová a dosud nezjištěná fakta. Ze zahraničí jsou tito popírači, či revizionisté jak sami sebe povzneseně nazývají, často známi. Z důvodu trestního postihu, který jim za tuto činnost hrozí a který je v mnoha zemích součástí legislativního rámce, Českou republiku nevyjímaje, se však mnozí z nich schovávají v anonymitě či za nejrůznějšími pseudonymy.

¹ HERCZEG, J.: *Trestné činy z nenávisti*. 2008, s. 13.

² Tamtéž, s. 14.

³ MAREŠ, M.: *Pravicový extremismus a radikalismus v ČR*. Praha, 2003, s. 597.

⁴ ŠAMAL, P. a kol.: *Trestní zákoník: Komentář*. Praha, 2009, s. 3209.

⁵ LIPSTADTOVÁ, D. E.: *Popírání holocaustu: Silící útok na pravdu a paměť*. 2. vyd. Praha, 2006, s. 25.

Právě snaha o serióznost je jedním z moderních znaků tohoto neblahého fenoménu, který se ve společnosti zabydluje již několik desítek let. Právě u zmíněné dospívající generace, nezatížené minulostí a často s chabým povědomím o moderní historii, nalézá tato antisemitská ideologie živnou půdu. Zcela mimořádným a velmi závažným případem byl v tomto ohledu v českém prostředí případ popíračské brožury Rudolfa Seidla s názvem *Osvětím – fakta versus fikce* s podtitulem *Nové a utajované poznatky o holocaustu*, která byla v listopadu roku 2005 distribuována do škol. Jak uvádí stanovisko Ministerstva školství a mládeže k této kauze: „jde nejen o pseudovědecký text, ale i o otevřeně propagandistický pokus, který se pod rouškou jakési předstírané ‚odbornosti‘ snaží čtenáři vnucovat jednu z nejodpornějších falsifikací dějin, jímž bezesporu je popírání existence holocaustu (‚osvětimská lež‘)...“⁶

S tištěnými brožurami obsahujícími popíračskou rétoriku se dnes již ovšem běžně nesetkáme. Hlavním polem působnosti popíračů je v současnosti internet, který jim dává možnost téměř neomezeně své antisemitsky laděné názory prezentovat a dále šířit. Jejich postžení je téměř nemožné, neboť většina z nich je umístěna na serverech v zemích, kde popírání holocaustu není trestným činem. Jak k tomuto problému dodává Pavlát, „antisemitismus se tak na rozdíl od svého lokálního, dějinně podmíněného charakteru v minulosti stal globální ideologií nenávisti, kterou je možno nově uvádět i tam, kde historicky a kulturně nemá žádné zázemí“.⁷

1. HISTORICKÉ KOŘENY POPÍRÁNÍ HOLOCAUSTU

1.1 HLAVNÍ ZNAKY A TEZE POPÍRAČŮ

Popírání holocaustu, které můžeme zařadit do projevů antisemitismu moderní doby, představuje sérii tvrzení, jejichž programovým cílem je zlehčení či vyvrácení obecně přijatých a vědecky podložených faktů o holocaustu, tedy genocidě Židů a dalších etnik nacistickým Německem a jeho spojenci během druhé světové války.⁸

Popírání holocaustu je velmi často ztotožňováno s tzv. historickým revizionismem, který se poprvé objevuje ve Spojených státech amerických ve 20. letech 20. století a je spojován zprvu se snahami historiků vyložit roli, kterou USA sehrály za první světové války. Revidované výklady měly podobu proněmeckého stanoviska a jeho zastánci byli často později i pronacisticky orientováni.⁹ V Německu se tato větev revizionismu soustředila především na revizi versailleského diktátu z roku 1919, což se stalo výraznou oporou pro politiku Adolfa Hitlera po jeho nástupu k moci. Po skončení druhé světové války se revizionismus stal ideovou základnou pro stoupence nacismu a fašismu, včetně

⁶ *Stanovisko k brožuře Rudolfa Seidla Osvětím: Fakta versus fikce: Nové a utajované poznatky o holocaustu* [online]. Dostupné z: <http://aplikace.msmt.cz/PDF/HZ3366705Osvetimfaktaversusfikce> POSUDEKHISTORIKU.pdf.

⁷ PAVLÁT, L.: Antisemitismus – nejsetrvalejší zášť v dějinách lidstva. In PAVLÁT, L. (ed.): *Židé: dějiny a kultura*. Praha, 1995, s. 107.

⁸ HOCKÁ, E. – CINKAJZL, O.: *Popírání holocaustu* [online]. 2011, dostupné z: http://www.holocaust.cz/cz2/history/antisemitism/present/holocaust_denying/holocaust_denying.

⁹ Příkladem může být Elmer Harry Barnes, americký revizionista, kterého Lipstadtová označuje za „otce“ amerického popírání holocaustu.“

iniciativy některých bývalých nacistických vojenských a politických představitelů, kteří se tímto prostřednictvím pokoušeli o bagatelizaci a ospravedlnění zločinů nacistického Německa.¹⁰ V 60. a především v 70. letech zaměřili tito revizionisté veškerou svou pozornost na popírání holocaustu a vykládání jeho průběhu dle svého antisemitského přesvědčení.¹¹ Popírání holocaustu se od této chvíle stalo jejich stěžejním tématem.

Zpochybnění či zlehčování faktů o holocaustu útočí na samotnou podstatu systematického válečného vyvražďování Židů, a to na zpochybnění existence plánu na vyhlazení Židů, tzv. konečného řešení židovské otázky. Plánem nacistického Německa dle popíračů nikdy nebylo vyhlazení Židů, pouze jejich vystěhování. Stejně tak je zpochybněována existence fungování plynových komor i relativizace počtu židovských obětí. Plynové komory v jejich rétorice sloužily k dezinfekci šatů,¹² či jako krematoria ke spalování mrtvých, kteří zemřeli na nemoci anebo v důsledku spojeneckého bombardování.¹³ Relativizace počtu obětí je další ze základních tezí popíračů. Neexistují přý věrohodné doklady o počtu 6 milionů zabitých Židů a nesrovnalosti v údajích historiků jen nahrávají jejich teorii. Ve skutečnosti byl, dle popíračů, počet židovských obětí mnohem menší. Navíc většina z nich zemřela, opět dle jejich rétoriky, na následky válečného strádání či nemoci. Ti, kteří byli nacisty zabiti, byli sabotéři, kolaboranti a zločinci.¹⁴ Příznačná je pro revizionisty téměř až fascinace Osvětím a popírání zde zavražděných osob v plynových komorách. Důvodem upření pozornosti popíračů na Osvětim je prostě, v žádném jiném koncentračním a vyhlazovacím táboře nebylo tolik obětí a současně o žádném jiném vyhlazovacím táboře nebylo přineseno tolik svědectví.¹⁵ Z tohoto důvodu je v souvislosti s popíráním holocaustu často hovořeno také jako o tzv. osvětimské lži. Relativizována jsou současně také svědectví a výpovědi pamětníků holocaustu s cílem zlehčit utrpení obětí.

Další rovinou překrucování faktů je tvrzení, že Židé využívají holocaust pro své zájmy jako nástroj manipulace – v minulosti pro vznik státu Izrael, či vydírání Německa za účelem zisku odškodnění, v současnosti pro zisk a rozšiřování vlastní moci Izraele. Toto je pouze základní výčet tezí, se kterými popírači nejčastěji operují.

Revizionisté používají pro své snahy zdánlivě vědecké metody, zaštiťují se pečlivým studiem dobových materiálů, odbornými expertízami a prací s pamětníky. Ve skutečnosti tak činí nikoli pro získání nových podložených historických faktů, ale pouze pro své cíle. Historická fakta jsou v jejich podání překrucována, závěry historiků vytrhávány z kontextu, nepohodlná fakta zamlčována a svědectví pamětníků holocaustu relativizována s cílem zlehčit jejich utrpení. Přesto jejich propaganda našla cestu i na univerzity, většina arabských univerzit jim věnuje poměrně velký prostor, své místo

¹⁰ Např. dílo Konstantina Hierla *Im Dienst für Deutschland. 1918–1945* (1954), posmrtně vydané vzpomínky Joachima von Ribbentropa *Zwischen London und Moskau. Erinnerungen und letzte Aufzeichnungen* (1953), či Petera Kleista *Auch du warst dabei* (1952).

¹¹ HOCKÁ, E. – CINKAJZL, O.: *Popírání holocaustu* [online]. 2011, dostupné z: http://www.holocaust.cz/cz2/history/antisemitism/present/holocaust_denying/holocaust_denying.

¹² PAVLÁT, L.: Antisemitismus – nejsetrvalejší zášť v dějinách lidstva. In PAVLÁT, L. (ed.): *Židé: dějiny a kultura*. Praha, 1995, s. 102.

¹³ ČERNÝ, P.: Popírání holocaustu v právních souvislostech. *Trestněprávní revue*, 2007, roč. 6, č. 7, s. 186.

¹⁴ Tamtéž, s. 186

¹⁵ ZEMAN, P.: *David Irving a „osvětimská lež“* [online]. 2011, dostupné z: http://www.holocaust.cz/cz/resources/texts/zeman_irving.

však v minulosti nalezla v USA, Kanadě či Austrálii.¹⁶ Jejich snahou je získat pro své myšlenky co největší základnu posluchačů, kterým by prezentovali své vědecké důkazy, tedy překroucená historická fakta, a napomohli tak k odhalení světové lži o holocaustu. Prastarý sklon hledat za problémy země židovské spiknutí je ve společnosti bohužel stále silně zakořeněno.

1.2 GENEZE POPÍRAČSKÝCH MYŠLENEK

„*Nikdo z vás nepřežije. A pokud jeden z vás přežije, nebudou mu věřit.*“¹⁷

S prvními revizionistickými texty se můžeme paradoxně setkat již krátce po skončení holocaustu, tedy v době, kdy byla lidská paměť živá a mnoho přeživších odhalovalo zrůdnost nacistického režimu. Kolébkou těchto textů se stala Francie, kde popírání holocaustu našlo své příznivce, kteří se svůj antisemitismus ani nesnažili zakrývat. Již v roce 1948 se objevuje kniha Maurice Bardèche *Norimberk* neboli země zaslíbená, v níž bylo poprvé autorem prohlášeno, že obrazové a dokumentační podklady o vraždění v táborech jsou ve skutečnosti podvrhem a že plynové komory sloužily k dezinfekci, a nikoli k zabíjení. Jeho základním argumentem bylo přitom mínění, že za zločiny nejsou vinní nacisté, ale Židé samotní, neboť pouze oni svou podporou versailleskému systému napomohli rozpoutat válku.¹⁸ Druhý rétorikou velmi podobný autor pocházel rovněž z Francie. Byl jím Paul Rassinier, který byl jako komunist a socialista dokonce sám vězněn v koncentračních táborech Buchenwald a Dora. Svá díla, v nichž zpochybňoval nejen věrohodnost svědectví vězňů koncentračních táborů, které označoval za pomluvy, ale rovněž nacistickou politiku vyhlazování, vydával rovněž od roku 1948 a řadí se mezi velmi plodné autory.¹⁹ Za své svědectví je ostatními popírači adorován a dáván za příklad toho, že holocaust, jak je prezentován, je ve skutečnosti podvrhem.

Tito první popírači našli brzy své následovníky, mezi jinými se v tomto ohledu vyjímá jméno jejich žáka Roberta Faurissona či politický program a výroky předáka republikánské Národní fronty Jeana-Marie LePena, který byl za zlehčování nacistických zločinů souzen.²⁰

Popíračské či revizionistické myšlenky našly živnou půdu nejenom v Evropě, velmi záhy se objevují také ve Spojených státech amerických, kde se tamější stoupenci odvolávají na první dodatek americké ústavy, v němž je zakotvena svoboda slova.²¹

¹⁶ PECHÁČEK, Š. – ŘEBŘINA, J.: *Zpochybňování zločinů holocaustu (Osvětiská lež)*. Informační podklad č. 5.137. Praha, 1999.

¹⁷ Někdy jsou to první popírače dokonce označováni samotní nacisté, výše jsou parafrázována slova jednoho z nich, pronesená v koncentračním táboře. In REPÍK, B.: *Svoboda projevu versus rasismus ve štrasburské judikatuře. Trestněprávní revue*, 2004, roč. 3, č. 2, s. 50.

¹⁸ LIPSTADTOVÁ, D. E.: *Popírání holocaustu: Sílicí útok na pravdu a paměť*. 2. vyd. Praha, 2006, s. 77–78.

¹⁹ Mezi jeho díla např. náleží: *Přechod přes hranici (Le Passage de la Ligne, 1948)*, *Drama evropského židovstva (The Drama of European Jews, 1964)*, *Odhalení mýtu o genocidě (Debunking the Genocide Myth, 1977)*, *The Real Eichmann Trial, or The Incurable Victors*, nedatováno.

²⁰ PAVLÁT, L.: *Antisemitismus – nejsetrvalější zášť v dějinách lidstva*. In PAVLÁT, L. (ed.): *Židé: dějiny a kultura*. Praha, 1995, s. 106.

²¹ První dodatek Ústavy USA stanoví: „*Kongres nesmí vydávat zákony zavádějící nějaké náboženství nebo zákony, které by zakazovaly svobodně vyznávání nějakého náboženství, právě tak nesmí vydávat zákony*

Právě zde, v zámoří, vznikla další významná revizionistická díla. Mezi nejznámějšími je uváděno dílo prominentního amerického revizionisty a profesora elektrotechniky a výpočetní techniky na Severozápadní univerzitě v Evanstonu v Illinoisu Arthura R. Butze *Podvod dvacátého století (The Hoax of the Twentieth Century, 1978)*. V této knize tvrdil, že za války zmizelo 350 tis. Židů, neboť ztratili spojení se svými rodinami, okolo 200 tis. bylo z různých důvodů popraveno Němci a velká část židovského obyvatelstva ilegálně prchla do USA.²² Druhým podobně zaměřeným revizionistickým dílem je kniha německého Kanadana Richarda Harwoodse *Zemřelo skutečně šest milionů? (Did Six Million Really Die?, 1975)*. Na rozdíl od svých předchůdců jsou tato díla odlišná svou formou (cílem působit na veřejnost vědecky), nikoli ovšem obsahem. V roce 1978 byla v USA vytvořena platforma zastřešující myšlenky revizionistů a vydávající jejich díla – Institut pro historickou revizi (Institute for Historical Review), který byl zřízen s cílem zakrýt svůj pravý cíl a budovat si pověst vědecké instituce. Jak podotýká Lipstadvová, „přestože v podstatě všechny jeho aktivity souvisejí s popíráním holocaustu, institut sám sobě přisuzuje daleko širší a vznešenější zkoumání... porovnat historii dvacátého století s fakty a odhalit historické modly, s nimiž manipulují skryté zájmy“.²³

Nebývalou pozornost získala popíračská scéna v 80. a 90. letech. Tato pozornost byla spjata s mediálně známými kauzami, soudními procesy s Ernstem Zündelem a Davidem Irvingem, jejichž dozvuky jsou patrné ještě v letech nedávno minulých. První ze jmenovaných, Ernst Zündel, byl v Kanadě v roce 1988 odsouzen k devíti měsícům nepodmíněného trestu odnětí svobody za vydání výše zmíněné knihy Richarda Harwoodse a dalších neonacistických děl.²⁴ Jeho proces není ani tak výjimečný výši stanoveného trestu, jako důkazy, které byly na jeho obhajobu předloženy a které znamenaly zlom v dalším vývoji tohoto společensky nebezpečného fenoménu. Poprvé se zde totiž objevil domněle nezpochybnitelný důkaz z oblasti přírodních věd. Jedná se o tzv. Leuchterovu zprávu, která byla vypracována z podnětu bývalého profesora literatury na lyonské univerzitě a v té době již známého revizionisty Roberta Faurissona. Fred A. Leuchter se vypravil v roce 1988 do Osvětimi, kde bez vědomí úřadů a dalších svědků odebral vzorky zdiva ze zbytků plynových komor. Ty podrobil chemické analýze a vyvodil závěr, že se žádné vraždění plynem v Osvětimi nekonalo. Přitom vycházel pouze z literatury dodané Robertem Faurissonem a z pseudovědeckého srovnávání používání plynu při popravách v amerických věznicích a v Osvětimi-Birkenau a navíc, jak dodává Zeman, z falšování dosavadních znalostí o osvětimském vyhlazování.²⁵ Ačkoli kanadský soud tento důkaz nepřijal, pro revizionisty se stal nevyvratitelným důkazem o osvětimské lži.

---

omezující svobodu slova nebo tisku, právo lidu pokojně se shromažďovat a právo podávat státním orgánům žádosti o nápravu křivd.“

²² ZEMAN, P.: *David Irving a „osvětimská lež“* [online]. 2011, dostupné z: http://www.holocaust.cz/cz/resources/texts/zeman_irving.

²³ LIPSTADTOVÁ, D. Ě.: *Popírání holocaustu: Sílicí útok na pravdu a paměť*. 2. vyd. Praha, 2006, s. 183–184.

²⁴ Zündel byl v dalších letech souzen ve své rodné zemi, Německu, kam byl v roce 2005 vydán kvůli stíhání za popírání holocaustu a antisemitského štvání. V jeho případě byl zaznamenán dosud neobvyklý jev, kdy byla pro sporná tvrzení o holocaustu vyloučena Zündelova obhájkyne i asistent obhájby. Zündel byl nakonec v roce 2007 odsouzen k pěti letům odnětí svobody.

²⁵ ZEMAN, P.: *David Irving a „osvětimská lež“* [online]. 2011, dostupné z: http://www.holocaust.cz/cz/resources/texts/zeman_irving.

Druhý ze jmenovaných, David Irving, se stal protagonistou již prvního soudního procesu, ve kterém vystupoval jako svědek Zündelovy obhajoby a zároveň napsal předmluvu k anglickému vydání Leuchterovy zprávy.²⁶ Sám byl řadu let, ač nedostudovaný historik, poměrně respektovaným a hojně prodávaným autorem knih o Třetí říši, ve kterých se ovšem netajil svými sympatiemi k Adolfu Hitlerovi. Ve svém díle Hitlerova válka (*Hitler's War*, 1977) potvrdil své pozice revizionisty, když odmítl vinu Hitlera za holocaust, který se dle Irvinga udál bez Hitlerova vědomí. V dalších letech dospěl k samotnému popření holocaustu vyškrtnutím všech zmínek o Osvětimi jako vyhlazovacím táboře. Zasvěceným byl znám také svými kontakty s německými a americkými revizionisty, či podílem na návrhu udělit v roce 1984 Rudolfu Hessovi Nobelovu cenu míru.²⁷ Do povědomí širší veřejnosti se ovšem dostal až svým sporem s americkou historičkou Deborah Lipstadtovou, která na něj ve svém díle, věnovaném fenoménu popírání holocaustu, upozornila jako na předního představitele osvětimské lži. Soudní proces, v němž Irving žaloval Lipstadtovou pro urážku na cti, se konal v Londýně v roce 2000 a pro Irvinga znamenal ztrátu posledních zbytků morálního kreditu. Konečný verdikt soudu po dvaatřicetidenním procesu byl následující: „Irving je rasista a antisemita, popírač holocaustu a jeho zacházení s historickými důkazy tak zvrácené a neslychané, že je obtížné přijmout, že je to z jeho strany neúmyslné.“²⁸ Irving proti rozsudku podal odvolání k Apelačnímu soudu v Londýně, který v roce 2001 definitivně potvrdil předchozí rozsudek.

Zdálo by se tedy, že tímto veškeré pochybnosti utichnou, neboť tento soudní proces na základě vědecky podložených důkazů jednoznačně vyvrátil tzv. osvětimskou lež, se kterou popírači velmi často operují, a stal se tak precedentem pro budoucnost. Popírači holocaustu ovšem své pseudovědecké teze šíří dál, a to účinněji než kdykoli předtím. Jejich velkým pomocníkem se v moderní době totiž stal internet, kde se k jejich textům může dostat široké spektrum lidí a globálně. Jejich postižitelnost je mizivá, neboť své texty umísťují na servery v zemích, kde toto jednání není trestné. David Sitman ve svém příspěvku, zabývajícím se antisemitismem na internetu, vymezil čtyři hlavní důvody, které vedou extremisty k zájmu o internet:²⁹

- 1) skupiny rozšiřující nenávisť (hategroups) mohou operovat jednodušeji a vyhnout se kolizi s právním řádem v zemích, kde je rozšiřování nenávislných materiálů zakázáno,
- 2) velké množství materiálů může být rozšiřováno s relativně nízkými vstupními náklady,
- 3) antisemité a rasisté jsou odvážnější vzhledem k lhostejnosti velké části provozovatelů serverů,
- 4) matoucí a falešné informace, týkající se především popírání holocaustu, jsou dostupné i těm, kteří nejsou schopni rozlišit mezi fakty a skutečností.

Skupiny hlásící se k popírání holocaustu jsou tak s pomocí internetu schopny sledovat činnost podobných skupin na celém světě. Není proto problém vyhledat na za-

²⁶ Tamtéž.

²⁷ Tamtéž.

²⁸ LIPSTADTOVÁ, D. E.: *Historie před soudem: Můj den u soudu s Davidem Irvingem*. Praha, 2006, s. 354.

²⁹ SITMAN, D.: *Anti-Semitism on the Internet: A Cause for Concern?* [online]. Tel Aviv University, 1999, dostupné z: <http://www.tau.ac.il/Anti-Semitism/asw98-9/sitman.htm>.

hraničních serverech texty českých popíračů. Internet vytváří prostor pro nové formy organizací, které se utváří globálně. Tyto skupiny tvoří obtížně monitorovatelnou, ale přitom rozsáhlou spolupracující organizaci.³⁰

2. POPÍRÁNÍ HOLOCAUSTU V ČESKÉ REPUBLICE

Fenomén popírání holocaustu není cizí ani české společnosti. Jak uvádí Zbořil v doslovu k českému vydání knihy Deborah Lipstadtové *Popírání holocaustu*, v České republice a bývalém Československu se popírání holocaustu objevuje již v 90. letech.³¹ Zprvu se jednalo o ožívování antisemitských tendencí, které do společnosti zpravidla v postkomunistických zemích uváděly neonacistické skupiny, některé skupiny hnutí skinheads (Naziskins) a ultranacionalisté.³² Dle Zbořila se v českém prostředí jednalo o převzaté a mezinárodně uznávané vzory zprostředkované hudebními skupinami a odkazujícími se na neonacistické hnutí Blood and Honour,³³ založené v roce 1987 ve Velké Británii Ianem Stuartem Donaldsonem. Ten zamýšlel vytvořit rozsáhlou a výkonnou síť rasistických a neonacistických materiálů, především z hudební oblasti.³⁴ Místem setkání jejich příznivců se tak stávaly (a dodnes stávají) koncerty různých extremisticky orientovaných hudebních skupin,³⁵ kde zaznívaly písně s rasistickými a antisemitskými texty, které příležitostně popíraly holocaust.

S neonacistickou a antisemitsky orientovanou rétorikou se můžeme v české společnosti setkat především u ultrapravicových skupin a hnutí, které brzy pojalý za své i teze o popírání holocaustu. Pravicový extremismus prošel v 90. letech v českých zemích poměrně dynamickým vývojem a etabloval se jako relevantní politická síla.³⁶ Příkladem mohou být hnutí a organizace jako je Národní aliance či Národní odpor, která 21. srpna 1999 zorganizovala demonstraci k uctění památky nacistického zločince Rudolfa Hesse, jež byla veřejnosti prezentována jako uctění poslední oběti druhé světové války.³⁷ Národní aliance vznikla v roce 1998 a dle Mareše se jedná o pravděpodobně nejvýznamnější ultrapravicové občanské sdružení v polistopadové historii.³⁸ V časopise Vlajka, které toto sdružení až do jeho zániku Ministerstvem vnitra v roce 2000 vydávalo, se objevovala celá řada rasistických a antisemitských článků. Určitým vyvrcholením činnosti Národní aliance však byly její veřejné akce, které v roce 1999 vzbudily velký mediální ohlas a kritiku. 25. září 1999 se konala demonstrace v Rakovníku, kde

³⁰ SITMAN, D.: *Anti-Semitism on the Internet: A Cause for Concern?* [online]. Tel Aviv University, 1999, dostupné z: <http://www.tau.ac.il/Anti-Semitism/asw98-9/sitman.htm>.

³¹ ZBORIL, Z.: *Nové a neutajované útoky na pravdu a kolektivní paměť*. In LIPSTADTOVÁ, D. E.: *Popírání holocaustu: Sílicí útok na pravdu a paměť*. 2. vyd. Praha, 2006, s. 338.

³² PAVLÁT, L.: *Antisemitismus – nejsetrvalější zášť v dějinách lidstva*. In PAVLÁT, L. (ed.): *Židé: dějiny a kultura*. Praha, 1995, s. 106.

³³ V překladu Krev a čest, což byl bojový pokřik Hitlerjugend.

³⁴ MAREŠ, M.: *Pravicový extremismus a radikalismus v ČR*. Praha, 2003, s. 481.

³⁵ Např. Vlajka, Buldok, Éxcalibur, Reichenberg, Juden Mord ad. ZBORIL, Z.: *Nové a neutajované útoky na pravdu a kolektivní paměť*. In LIPSTADTOVÁ, D. E.: *Popírání holocaustu: Sílicí útok na pravdu a paměť*. Praha, 2006, 2. vyd., s. 333

³⁶ NEKVAPIL, V.: *Antisemitismus u nás: Přehled situace v České republice po roce 1989* [online]. 2011, dostupné z: http://www.holocaust.cz/cz2/resources/ros_chodes/2003/02/nekvapil.

³⁷ MAREŠ, M.: *Pravicový extremismus a radikalismus v ČR*. Praha, 2003, s. 491.

³⁸ Tamtéž, s. 327.

se její hlavní představitel Vladimír Skoupý vyslovil nejen proti paragrafům 260 a 261 trestního zákona,³⁹ zabývající se trestnými činy podpory a propagace hnutí směřujících k potlačení práv a svobod člověka, ale poprvé zde zpochybnil počet obětí holocaustu. Zpochybnění holocaustu a popření existence plynových komor navíc zopakoval i na další demonstraci, pořádané Vlasteneckou frontou 28. října 1999 v Praze na Vítkově.⁴⁰ Doslova zde měl prohlásit: „Odmítám věřit báchorkám o holocaustu, žádných šest milionů neexistovalo ani žádné plynové komory, neexistovalo vyhlazování Židů a Cikánů, a i kdyby to náhodou byla pravda, copak má český člověk, skutečný hrdina, navíc legionář, menší hodnotu než nějaký Izák nebo Lakatoš?“⁴¹ Skoupý následně čelil obvinění z hanobení národa, rasy a přesvědčení, nicméně jeho stíhání bylo zastaveno. Celý případ však vyvolal v české společnosti mediální kritiku a diskuzi o nutnosti zavést do právního řádu paragraf proti zpochybňování či popírání existence holocaustu. Skoupý byl nakonec na základě pokračování v trestné činnosti, kterou představovaly jeho rasistické články v časopise Vlajka a veřejné projevy popírající holocaust, obviněn z trestných činů podpory a propagace hnutí směřujících k potlačení práv a svobod občanů, z hanobení národa, rasy a přesvědčení a z podněcování k národnostní a rasové nesháňlivosti, dne 16. června 2000 odsouzen k trestu odnětí svobody na jeden rok, s podmíněným odkladem na čtyři roky.⁴²

Rasově a antisemitsky motivované výroky můžeme ovšem nalézt i u politické strany, která v 90. letech měla poměrně výraznou voličskou přízeň především díky své populistické, až rasistické rétorice, v níž poměrně na hraně společenské únosnosti glosovala palčivé problémy tehdejší československé a posléze české společnosti. Jednalo se o Sdružení pro republiku – Republikánskou stranu Československa, konkrétně o její stranický týdeník *Republika*. Zde byly před volbami v roce 1992 uveřejněny seznamy Židů působících ve veřejných funkcích, zejména v politice a kultuře. Dalšími excesy bylo zveřejňování úryvků z protektorátních antisemitských knih, z děl nacistických představitelů, ale také příspěvky inspirované revizionistickou literaturou.⁴³ Za publikování a šíření rasistických a antisemitských článků v týdeníku *Republika*, byl jejich autor, Tomáš Kebza, odsouzen.⁴⁴

Tato publikační činnost ovšem není ojedinělou záležitostí, jak podotýká Zbořil, můžeme k ní přiřadit desítky časopisů (zinů), letáků a výzev, které byly určeny především mladým lidem, pro které jsou události druhé světové války dávnou a nepřilíhš známou

³⁹ V § 260 odst. 1 je stanoveno, že ten, kdo podporuje nebo propaguje hnutí, které prokazatelně směřuje k potlačení práv a svobod člověka nebo hlásá národnostní, rasovou, náboženskou či třídní zášť nebo zášť vůči jiné skupině osob, bude potrestán odnětím svobody na jeden rok až pět let. V odst. 2 je dále uvedeno, že odnětím svobody na tři léta až osm let bude pachatel potrestán, (a) spáchá-li čin uvedený v odstavci 1 tiskem, filmem, rozhlasem, televizí nebo jiným podobně účinným způsobem, (b) spáchá-li takový čin jako člen organizované skupiny, nebo (c) spáchá-li takový čin za stavu ohrožení státu nebo za válečného stavu. § 261 stanovuje, že ten, kdo veřejně projevuje sympatie k fašismu nebo k jinému podobnému hnutí uvedenému v § 260, bude potrestán odnětím svobody na šest měsíců až tři léta.

⁴⁰ Vlastenecká fronta se sice od popíračských slov Skoupého v zásadě distancovala, přesto je známa svou předchozí protestní akcí s distribucí protizidovsky laděných letáků odmítající výstavu o Jicchaku Rabinovi v Brně v roce 1996.

⁴¹ NEKVAPIL, V.: *Antisemitismus u nás: Přehled situace v České republice po roce 1989* [online]. 2011, dostupné z: http://www.holocaust.cz/cz2/resources/ros_chodes/2003/02/nekvapil.

⁴² MAREŠ, M.: *Pravicový extremismus a radikalismus v ČR*. Praha, 2003, s. 328–330.

⁴³ NEKVAPIL, V.: *Antisemitismus u nás: Přehled situace v České republice po roce 1989* [online]. 2011, dostupné z: http://www.holocaust.cz/cz2/resources/ros_chodes/2003/02/nekvapil.

⁴⁴ Tamtéž, s. 203.

historií.⁴⁵ Postupně však těchto publikačních počínů ubývá v souvislosti s rostoucím významem internetu a jeho dostupností. Internet se v 21. století stal nejmocnějším prostředkem pro šíření nenávislných, antisemitských myšlenek, včetně tezí o popírání holocaustu.

V současné době je dle Nekvapila popírání holocaustu zprostředkováváno několika způsoby.⁴⁶ Prostřednictvím článků v periodikách neonacistických a ultrapravicově orientovaných stran a hnutí (v tištěné a v současnosti převážně ve webové podobě), dále prostřednictvím komplikované a ze zahraničí financované sítě překladatelů, vydavatelů a distributorů revizionistické literatury a současně také audiovizuální cestou v textech písní extremistických, převážně ultrapravicových skupin.

Jeden z nejznámějších případů české popíračské scény je kauza nedatované brožury Rudolfa Seidla s názvem *Osvětím fakta versus fikce* s podtitulem *Nové a utajované poznatky o holocaustu*, která byla distribuována na konci roku 2005 učitelům dějepisu na několik středních škol a gymnázií. Jméno Rudolf Seidl je s největší pravděpodobností pouhým pseudonymem, protože se s ním setkáváme pouze v jednom jediném případě, a to ve spojitosti s touto publikací. Z úvodu této brožury, kde autor bilancuje a líčí svou skepsi nad situací ve společnosti při desetiletém výročí od sametové revoluce, můžeme odvozovat, že tato brožura byla sepsána na samém závěru devadesátých let. Policie České republiky v souvislosti se šířením této brožury zahájila již v roce 2001 trestní stíhání proti neznámému pachateli pro podezření ze spáchání trestného činu podle § 260 trestního zákona, podpory a propagace hnutí směřujících k potlačení práv a svobod člověka. Autor ani distributor nebyl ovšem vypátrán.⁴⁷ Zpočátku se k nám tato tiskovina šířila pololegálním způsobem z Belgie,⁴⁸ kde bylo odkazováno na Evropskou nadaci pro svobodný historický výzkum (Vrij Historisch Onderzoek / European Foundation for Free Historical Research). Původcem této brožury je Facta non grata, která se prezentuje jako neziskový projekt, který vznikl ze soukromé iniciativy a je financován ryze ze soukromých zdrojů.

Jmenovaná Seidlova brožura je typickým příkladem revizionistické literatury a věnuje se výlučně popírání holocaustu. Vychází přitom ze známých a zde již zmíněných zdrojů, představovaných publikacemi a články Ernsta Zundela, Roberta Faurissona, z tzv. Leuchterovy zprávy a z děl Davida Irvinga, který byl naposledy ve Vídni v roce 2006 odsouzen ke třem letům vězení za sedm let staré vyjádření o neexistenci plynových komor v Osvětimi, poskytnuté v interview v roce 1989 v Rakousku.⁴⁹ Dvořák v souvislosti s touto brožurou upozorňuje také na fakt, že jazyk publikace místy působí

⁴⁵ ZBOŘIL, Z.: *Nové a neutajované útoky na pravdu a kolektivní paměť*. In LIPSTADTOVÁ, D. E.: *Popírání holocaustu: Sílicí útok na pravdu a paměť*. 2. vyd. Praha, 2006, s. 333.

⁴⁶ NEKVAPIL, V.: *Antisemitismus u nás: Přehled situace v České republice po roce 1989* [online]. 2011, dostupné z: http://www.holocaust.cz/cz2/resources/ros_chodes/2003/02/nekvapil.

⁴⁷ Určitou zajímavostí je, že na zahraničních internetových stránkách věnujících se historickému revizionismu je k dispozici autenticky se tváříci opis odborného znaleckého posudku na brožuru Rudolfa Seidla podepsaný dr. Zdeňkem Zbořilem a datovaný 21. 7. 2001, který si při svém trestním stíhání nechala Policie ČR Okresní ředitelství v Opavě zpracovat. Dostupné z: <http://www.vho.org/aaargh/tche/surseidl.pdf>.

⁴⁸ Jak se médiím vyjádřil brněnský politolog Miroslav Mareš, v roce 2000 se kniha šířila přes skupinu, která si říkala Ahnenerbe a byla napojena na neonacistické kruhy do Německa. Dostupné z: <http://www.epravo.cz/top/clanky/kvuli- knize-o-holocaustu-podalo-ministerstvo-dve-trestni-oznameni-37071.html?mail>.

⁴⁹ *Britský historik David Irving odsouzen na tři roky do vězení* [online], 20. 2. 2006, dostupné z: <http://blisty.cz/art/27160.html>.

dojmem mechanického překladu, bez bližšího pochopení obsahu,⁵⁰ což by mohlo konvenovat s tvrzením Nekvapila o složité cestě překladatelů a distributorů napojených na mezinárodní síť financovanou převážně extremistickými skupinami.

Reakce na distribuci Seidlovy brožury do škol v rádech několika set kusů na sebe nenechala dlouho čekat. Od spisku se distancovalo a kriticky zhodnotilo jak Sdružení historiků ČR, česká sekce Společně česko-německé komise pro školní dějepis,⁵¹ tak ministerstvo školství, které na údajného autora podalo trestní oznámení. To bylo současně podáno i na Pavla Fabiána, který vystupuje v dopise, který byl společně s brožurou do škol distribuován. Zda se jedná o skutečnou osobu, či opět pseudonym, není jasné.⁵² Toto jméno je ovšem spojeno s webovým portálem Národního vzdělávacího institutu, kde Fabián vystupuje jako ředitel. Národně vzdělávací institut byl podle jeho internetových stránek založen v září 2004. Deklarovaným cílem instituce, která zřejmě funguje jen na webu, je „přinášet necenzurované informace z řady oblastí a témat, která jsou dnes tabuizována, nebo dokonce kriminalizována“.⁵³ Nápadná je jeho podoba s americkým Institutem pro historickou revizi (Institute for Historical Review) založeného v Kalifornii v roce 1978.

Na stránkách je možné najít celou řadu známých revizionistických děl a článků (Faurisson, Graf, Seidl, Harwood ad.), včetně tzv. Úvodu do revizionismu holocaustu, vědeckým dojmem působící několikastránkové pojednání o revizionismu, podepsaného Erikem Sedláčkem jako překladatelem. Ten je z posledních let veřejnosti znám jako představitel české neonacistické scény, dnes již neregistrovaného hnutí Národní odpor, který stál v roce 2007 za pokusem o pochod v den výročí křišťálové noci pražským židovským městem. I jeho předchozí aktivity jsou díky médiím známy. V roce 2003 a 2004 byl spolu s Liborem Budíkem šéfredaktorem a autorem článků internetového zinu Poslední generace, ve kterém oba uveřejňovali články s nenáivistnou rétorikou zaměřenou vůči Židům vyzývající k jejich likvidaci i články, které otevřeně zpochybňovaly holocaust (Zemřelo jich skutečně šest miliónů?).⁵⁴ Havlíčkobrodský okresní soud je sice uznal v roce 2008 vinnými pro trestný čin podpory a propagace hnutí směřujícího k potlačování práv a svobod člověka a za tyto aktivity jim vyměřil tresty ve výši 3 roky vězení pro Sedláčka a 2 roky pro Budíka. Vyšší instance, v tomto případě Krajský soud v Pardubicích, ovšem kvůli policejnímu pochybení došel k jinému závěru. Sedláček byl zproštěn viny v plném rozsahu, Budíkovi byl trest zmírněn na podmíněný trest odnětí svobody v délce trvání jeden a půl roku s odkladem na dva a půl roku.⁵⁵

⁵⁰ DVORÁK, A.: *Rudolf Seidl: Osvětím* [online]. 2006, dostupné z: <http://dejiny.nln.cz/archiv/2006/1/rudolf-seidl-osvetim>.

⁵¹ VOREL, P. – BENEŠ, Z.: Stanovisko k brožurě Rudolfa Seidla. *Zpravodaj historického klubu* [online]. 2005, roč. 16, č. 2, s. 7–8, dostupné z: <http://www.sdruzenihistoriku.cz/soubory/zpravodaj/zprav052.pdf>.

⁵² ČTK, ven: *Kdo napsal knihu popírající holocaust?* [online]. 29. 1. 2006, dostupné z: <http://aktualne.centrum.cz/domaci/spolecnost/clanek.phtml?id=63568>.

⁵³ ČTK: *Kvůli knize o holocaustu podalo ministerstvo dvě trestní oznámení* [online]. 2005, dostupné z: <http://www.epravo.cz/top/clanky/kvuli-knize-o-holocaustu-podalo-ministerstvo-dve-trestni-oznameni-37071.html?mail>.

⁵⁴ VOKÁČ, M., MF DNES, pei: *Neonacisté dostali roky vězení za vydávání rasistického časopisu* [online]. 25. 8. 2008, dostupné z: http://zpravy.idnes.cz/neonaciste-dostali-roky-vezeni-za-vydavani-rasistickeho-casopisu-10a-/krimi.aspx?c=A080925_135249_krimi_pei.

⁵⁵ DOUŠOVÁ, Z., pei: *Autoři rasistického časopisu do vězení nemusí: Kvůli chybám policie* [online]. 16. 4. 2009, dostupné z: http://zpravy.idnes.cz/autori-rasistickeho-casopisu-do-vezeni-nemusi-kvuli-chybam-policie-113-/krimi.aspx?c=A090416_133154_krimi_pei.

Problematika umístování těchto textů na internetu je všeobecně známa, bohužel zakročení proti nim je velmi náročné a v některých případech takřka nemožné. Jak uvádí ve své prezentaci Policejní prezidium České republiky: „Veřejně přístupné webové stránky s neonacistickou tematikou jsou umístovány na serverech v USA, (což je případ i Národně vzdělávacího institutu), kde platí pro propagaci a šíření rasových a nenávistných postojů jiné právní prostředí, či v ostatních zemích se kterými nemá Česká republika podepsané příslušné dohody. Internetová komunikace mezi zájmovými skupinami probíhá navíc pomocí softwarového šifrování (PGP klíče), nebo v uzamčených chatovacích skupinách.“⁵⁶ Autoři textů navíc ve většině případů maskují svou pravou totožnost pomocí anonymizérů či proxy serverů, což znesnadňuje jejich vypátrání.⁵⁷

Podobná, mediálně sledovaná kauza proběhla relativně nedávno. Jedná se o případ Vladimíra Stwory, Čechokanaďana, který ve svém internetovém zinu Zvědavec uveřejnil český překlad článku autora D. Cassidyho s názvem Holocaust a jeho čtyřmilionová varianta, ve kterém jsou mj. relativizovány počty židovských obětí a popřena existence plynových komor. Na tomto případě je patrné, že i přes zajištění distributora revizionistických textů, je jeho potrestání kontroverzní a nejednoznačnou záležitostí i pro justici. Článek Stwora uveřejnil v roce 2007 v Kanadě na svých stránkách, jejichž server se nachází v USA, kde popírání či relativizování holocaustu není trestným činem. Žaloba Stworu vinila z propagace hnutí směřujících k potlačení práv a svobod člověka, druhá strana se hájila tím, že článek byl uveřejněn pouze za účelem vyvolání diskuze. Prvoinstanční soud Stworu dvakrát viny zprostil, ovšem odvolací soud pokaždé rozsudek zrušil a případ vrátil k novému pojednání. Teprve na potěti byl Stwora v květnu 2011 uznán Okresním soudem pro Prahu-západ vinným z podpory a propagace hnutí směřujících k potlačení práv a svobod člověka a odsouzen k půlročnímu trestu odnětí svobody odloženém na zkušební dobu dvou let, který potvrdil v září i Krajský odvolací soud v Praze.⁵⁸ Proti tomuto rozsudku podal Stwora dovolání k Nejvyššímu soudu, který jeho dovolání v květnu 2012 zamítl a potvrdil závěry Krajského odvolacího soudu.⁵⁹

Toto jsou kauzy, které díky médiím více pronikly na veřejnost, můžeme se však domnívat, že se jedná pouze o špičku ledovce. Popírání holocaustu se šíří internetem, publikace, články s těmito pseudovědeckými i ryze antisemitsky orientovanými tvrzeními jsou přeposílány, sdílány, citovány a odkazovány. Vychází také díla velmi kontroverzní s rasistickým obsahem či podtextem.⁶⁰ Určitým paradoxem je skutečnost, na kterou upozorňuje již Zeman ve svém příspěvku z roku 2001,⁶¹ že díla známého a soudem

⁵⁶ Powerpointová prezentace k problematice kyberextremismu. Policejní prezidium České republiky. Úřad služby kriminální policie a vyšetřování. Oddělení informační kriminality. Dostupné z: www.mvcr.cz/soubor/policejni-prezidium.aspx.

⁵⁷ Tamtéž.

⁵⁸ ČTK, zep: *Soud pravomocně potrestal Čechokanaďana za zpochybňování holocaustu* [online]. 29. 9. 2011, dostupné z: http://zpravy.idnes.cz/soud-pravomocne-potrestal-cechokanadana-za-zpochybnovani-holokaustu-1et-/krimi.aspx?c=A110929_161338_krimi_zep.

⁵⁹ STWORA, V.: *Nejvyšší soud: Diskuze je ze zákona zakázána* [online]. 2012, dostupné z: <http://www.zvedavec.org/zvedavec/2012/07/5043-nejvyssi-soud-diskuze-je-ze-zakona-zakazana.htm>.

⁶⁰ Např. vydání překladu Hitlerova díla *Mein Kampf* vydavatelem Michalem Žitkem (2000), za něž byl souzen a v roce 2005 Nejvyšším soudem zproštěn viny. Z posledních let vyvolává ostrou diskuzi kniha Petra Bakaláře s názvem *Tabu v sociálních dějinách*. Praha, 2003, v níž poměrně nekorektně rozebírá rasovou nerovnost a rozdílnost.

⁶¹ ZEMAN, P: *David Irving a „osvětivská lež“* [online]. 2011, dostupné z: http://www.holocaust.cz/cz/resources/texts/zeman_irving.

uznaného popírače Davida Irvinga jsou překládanými a masově prodávanými knihami také na českém knižním trhu. Jen při letném shlédnutí nabídky našich knihkupectví mohou konstatovat, že jeho knižní tituly jsou stále běžně k mání.

2.1 TRESTNÍ POSTIH POPÍRÁNÍ HOLOCAUSTU V ČESKÉ REPUBLICE

Řada evropských států⁶² přistoupila k právnímu řešení otázky popírání či zlehčování holocaustu v průběhu 90. let. Represivní řešení problému našlo většinou podobu skutkových podstat nových trestných činů, tedy novelizace trestních zákonů.⁶³ K této problematice trestněprávního postihu bylo v České republice přistoupeno novelou trestního zákona provedenou zákonem č. 405/2000 Sb., která s účinností od 1. prosince 2000 rozšířila trestný čin Podpora a propagace hnutí směřujících k potlačení práv a svobod člověka dle § 260⁶⁴ a 261 trestního zákona (č. 140/1961 Sb.) o novou skutkovou podstatu zakotvenou v § 261a, v němž je stanoveno, že ten, kdo veřejně popírá, zpochybňuje, schvaluje nebo se snaží ospravedlnit nacistické, komunistické nebo jiné genocidium nebo jiné zločiny nacistů a komunistů proti lidskosti, bude potrestán odnětím svobody na šest měsíců až tři léta. Podle důvodové zprávy bylo cílem této novelizace zavést sankci za pokusy bagatelizující, popírající, zlehčující či ospravedlňující nacistické a komunistické zločiny.⁶⁵ Nejnověji je tato problematika upravena trestním zákoníkem (č. 40/2009)⁶⁶ v § 405 Popírání, zpochybňování, schvalování a ospravedlňování genocidia.⁶⁷

Autoři zákona si uvědomují, že zejména snaha o rehabilitaci nacistické ideologie popíráním či zpochybňováním nacistických zločinů je neoddělitelnou součástí antisemitsky a rasisticky motivovaného politického názoru, který směřuje proti základním zásadám demokratického právního státu a který je v posledních letech na vzestupu.⁶⁸ Ačkoli je idea tohoto zákonného opatření veskrze přínosná, vyvolává řadu kontroverzí a polemik, a to mezi laickou i odbornou veřejností. Je jí vytykáno zejména nepřipustné omezení svobody slova, ale také užívání neurčitých právních pojmů, z nichž nelze jasně předvídat následky případného protiprávního jednání. Konečně je kritika zaměřena také na selektivní výběr trestných činů, neboť nepostihuje popírání genocidy a zločinů lidskosti jako takových, ale vybírá si jen některé zločiny některých pachatelů.⁶⁹

⁶² Mezi jinými např. Belgie, Francie, Lucembursko, Rakousko, Německo, Španělsko a Švýcarsko. Více: PECHÁČEK, Š. – ŘEBŘINA, J.: *Zpochybňování zločinů holocaustu (Osvětimská lež)*. Informační podklad č. 5.137. Praha, 1999.

⁶³ Tamtéž.

⁶⁴ Znění § 260 prošlo po roce 1989 určitým vývojem, způsobeným snahou pravicových poslanců postavit na roveň trestnost propagace fašismu i komunismu (původní znění z roku 1961 bylo zaměřeno pouze na fašismus). Zákon tak byl změněn novelou č. 557/1991 Sb., k níž však měl výtky Ústavní soud, který v roce 1992 zrušil přesný výčet hnutí, obsažených v paragrafu. In Návrh poslance Jiřího Payna a dalších na vydání zákona, kterým se mění a doplňuje zákon č. 140/1961 Sb., trestní zákon, Poslanecká sněmovna, Sněmovní tisk 599. Dostupné z: <http://www.psp.cz/sqw/text/tiskt.sqw?O=6&CT=599&CT1=1>.

⁶⁵ HERCZEG, J.: *Meze svobody projevu*. Praha, 2004, s. 104.

⁶⁶ Zákon č. 140/1961 Sb., trestní zákon, pozbyl účinnosti 1. ledna 2010, kdy byl nahrazen zákonem č. 40/2009 Sb., trestní zákoník.

⁶⁷ Znění paragrafu č. 405 je totožné jako u výše uvedené dřívější právní úpravy, tedy: „Kdo veřejně popírá, zpochybňuje, schvaluje nebo se snaží ospravedlnit nacistické, komunistické nebo jiné genocidium nebo jiné zločiny nacistů a komunistů proti lidskosti, bude potrestán odnětím svobody na šest měsíců až tři léta.“

⁶⁸ ŠAMAL, P. a kol.: *Trestní zákoník: Komentář*. Praha, 2009, s. 3209.

⁶⁹ HERCZEG, J.: K trestnímu postihu osvětimské lži. *Trestní právo*, 2002, roč. VII., č. 7–8, s. 4.

Jak ovšem uvádí Repík, „zkušenosti s totalitními režimy ve 20. století, zejména zkušenosti 2. světové války vedly národy k tomu, že jak v mezinárodních textech, tak v ústavách mnoha zemí se zdůrazňuje, že s výkonem svobody projevu jsou spojeny povinnosti a odpovědnost a že svoboda projevu může být omezena na základě zákona, je-li to nezbytné v demokratické společnosti kromě jiného pro ochranu práv a pověstí jiných“.⁷⁰ Současně k tomu dodává, že často dost povrchně zdůvodňované absolutizování svobody projevu není neškodné a bez následků – „klame veřejnost a přispívá tak k bagatelizování, přehlížení a relativizování projevů rasismu v české společnosti“.⁷¹

ZÁVĚR

Popírání holocaustu má často přízvisko útok na pravdu a lidskou paměť, což je nepochybné. Jak komentuje Zbořil, ztráta paměti je neblahým, ale běžným projevem lidské přirozenosti a ne vždy se jedná o zlovolné zastírání a matení toho, co se ve skutečnosti stalo.⁷² To ovšem není podstatou tohoto sociologického fenoménu, který se objevuje již krátce po skončení druhé světové války a postupně se šíří celou lidskou společností, což je mu v poslední době ulehčeno především masivním rozvojem moderní techniky a způsoby komunikace. Postupně vymírají ti, kteří byli hrůzami holocaustu bezprostředně zasaženi, a současné společnosti a především budoucí generaci tak zůstane pouze její odkaz. Je politováníhodné, že je tento odkaz deformován, přerucován či zcela popřen určitými zájmovými, vesměs extremistickými skupinami, které tímto na sebe upozorňují ve snaze restaurovat a upravit pohled na zrůdnost nacistického režimu, který je neoddiskutovatelným faktem. Jejich snahy jsou o to nebezpečnější, neboť se na sebe v posledních letech snaží vzít podobu seriózního vědeckého bádání a v podobě tzv. historického revizionismu přerucují a vědomě manipulují s historickými fakty s cílem získat z nich ty informace, které potřebují pro své konstrukty. Jak komentuje Zeman, ve skutečnosti je popírání pouhou metaforou pro odmítání pluralitní společnosti, odmítání jejich principů rovnosti a respektování lidských práv bez ohledu na původ a přesvědčení.⁷³

Popírání holocaustu se objevuje v České republice již v 90. letech, v podstatě již krátce po pádu komunistického režimu, kdy jsou k nám importovány různé extremistické a neonacistické vzory s rasistickými až antisemitskými tendencemi, které jsou v českém prostředí přebírány. Z kauz, které jsou nám známy, jsou případy popírání holocaustu spjaty především s ultrapravicovou a neonacistickou scénou. V současné době jsou texty s popíráním holocaustu distribuovány ve společnosti trojí cestou. Prostřednictvím článků v periodikách neonacistických a ultrapravicově orientovaných stran a hnutí (v převážně míře v internetové podobě), dále prostřednictvím ze zahraničí finan-

⁷⁰ REPÍK, B.: Svoboda projevu versus rasismus ve štrasburské judikatuře. *Trestněprávní revue*, 2004, roč. 3, č. 2, s. 48.

⁷¹ Tamtéž.

⁷² ZBOŘIL, Z.: Nové a neutajované útoky na pravdu a kolektivní paměť. In LIPSTADTOVÁ, D. E.: *Popírání holocaustu: Silící útok na pravdu a paměť*. 2. vyd. Praha, 2006, s. 337.

⁷³ ZEMAN, P.: *David Irving a „osvětivská lež“* [online]. 2011, dostupné z: http://www.holocaust.cz/cz/resources/texts/zeman_irving.

cované sítě překladatelů, vydavatelů a distributorů revizionistické literatury (umístěné opět na internetu a serverech v zemích, kde popírání holocaustu není trestným činem, a publikované často pod pseudonymy) a také formou nahrávek, kde jsou tyto teze zakomponovány v textech písni převážně ultrapravicových skupin.

Česká republika se podobně jako mnoho okolních států Evropy snaží s popíráním holocaustu bojovat formou trestního postihu. Řada evropských zemí proto přijala zákonná opatření především v průběhu 90. let v souvislosti se vzrůstem pravicového extremismu, zejména neonacismu. V českém případě se jednalo o novelizaci trestního zákona (zákonem č. 405/2000 Sb.), kterou byl do právního řádu zaveden trestný čin veřejného popírání a zpochybňování nacistického a komunistického genocidia dle § 261a trestního zákona. Ačkoli je popírání holocaustu společensky odsouzenihodné, pro mnohé je tato trestněprávní úprava v mnoha ohledech kontroverzní. Diskuze jsou vedeny především v souvislosti s omezením svobody projevu. Na druhou stranu ani svoboda projevu není neomezená a lze ji limitovat v zájmu nezbytné ochrany práv a svobod druhých,⁷⁴ v tomto konkrétním případě lidské důstojnosti přeživších Židů a památky zabitých.

HOLOCAUST DENIAL IN THE CZECH REPUBLIC

Summary

Holocaust denial, which may be classified as an expression of anti-Semitism of modern times, represents a series of assertions whose objective is to disparage or refute generally accepted and scientifically supported facts regarding Holocaust as the genocide of Jews and other ethnic groups by Nazi Germany and its allies during WWII. This phenomenon emerged soon after the end of the Second World War. France is usually designated as the cradle of Holocaust denial; very quickly those opinions found their way over the ocean where they spread primarily due to the favourable legal environment. Holocaust denial has been frequently identified with so-called historical revisionism, which attempts, under the cover of scientific research, to marginalize and justify the history of Nazi Germany. In relation to the increase in extremism, mainly neo-Nazi movement, several European countries have adopted legislative measure against disparagement or denial of Holocaust: the Czech Republic, where the dissemination of thesis of Holocaust denial has been connected primarily with ultra-right groups and movements, has amended its Criminal Code by Act 405/2000 Sb. so that Holocaust denial could be criminally prosecuted. Today, Holocaust denial is incorporated in the new Criminal Code in section 405 entitled "Denial, disparagement, approval and justification of genocide".

Key words: Holocaust denial, extremism, anti-Semitism, historical revisionism, Auschwitz lie, Deborah Lipstadt, David Irving, Robert Faurrison, Rudolf Seidl, National Educational Institute, Vladimír Stwora

Klíčová slova: popírání holocaustu (šoa), extremismus, antisemitismus, historický revizionismus, osvětimská lež, Deborah Lipstadtová, David Irving, Robert Faurrison, Rudolf Seidl, Národní vzdělávací institut, Vladimír Stwora

---

⁷⁴ ČERNÝ, P.: Popírání holocaustu v právních souvislostech. *Trestněprávní revue*, 2007, roč. 6, č. 7, s. 187.

NĚKOLIK POZNÁMEK K PRÁVNÍMU POSTAVENÍ ARABSKÉ MENŠINY V SOUČASNÉM IZRAELI

PAVLA DAMOHORSKÁ

Židovský národ, nucený po r. 70 o. l. přebývat v cizích zemích, kde byl ve větší či menší míře spíše trpěn, se nacházel po mnohá staletí v postavení minority. Toto postavení bylo často závislé na libovůli vládce, či vlády dané země. Až do 19. století byl v mnoha zemích život této menšiny veden zvláštními zákony pro tuto menšinu vydanými. Jaké je však právní postavení arabské národnostní minority¹ a v dnešním Státě Izrael,² kde předci současných obyvatel byli po staletí menšinou? Na to se pokusí odpovědět následující příspěvek.

Politické a historické události roku 1948 znamenaly na Blízkém východě přelom nejen v židovských dějinách. Vznik židovského státu, nazvaného hebrejsky Medinat Jisra'el (doslova Země Izrael), znamenal nejen změny politické, ale také demografické a etnické. Při vzniku Státu Izrael bylo na jeho území 940 000 Arabů a 670 000 Židů. Po nepřijetí plánu OSN na rozdělení Palestiny z arabské strany a následkem válečných událostí, které následovaly, zůstalo na území židovského státu přibližně 160 000 Arabů, zatímco se 780 000 Arabů stalo uprchlíky, kteří se uchýlili zvláště na tzv. Západní břeh, jenž byl anektován Jordánským královstvím a v pásnu Gazy, která byla pod egyptskou vojenskou správou nebo byli v sousedních arabských zemích. V roce 1952 byl počet Palestinců 1,6 mil., z čehož 11 % (179 300) žilo v Izraeli, 18 % (asi 300 000) v Gaze, 47 % (přibližně 742 300) na Západním břehu a 9 % (150 000) ve východní části Jordánska. Okolo 380 000 žilo v sousedních arabských státech přibližně: 114 000 (7 %) v Libanonu, 83 000 (5 %) v Sýrii a 3% v dalších státech.³

Legislativa nově založeného státu se, vzhledem k událostem, rodila postupně a dodnes vykazuje určitá specifika. Stát v prvních letech své existence byl nucen v různé míře přejímat nejen zákony britské mandátní správy, ale také zákony Osmanské říše,

¹ Kromě výrazu *arabská (národnostní) menšina* a *Arabové* v příspěvku používám také označení *palestínští Arabové žijící v Izraeli*, neboť dle sociologického výzkumu provedeného v r. 2004 prof. S. Smoohou se jedná o termín arabskou menšinou upřednostňovaný. Existuje však celá řada dalších termínů. Mezi nimi jsou i termíny *izraelští Arabové* či *izraelští Palestinci*.

² Příspěvek se týká arabské menšiny žijící v Izraeli mimo tzv. Západní břeh, kde je politická i právní situace odlišná.

³ GHANEM, A. – OZACKY-LAZAR, S.: The Status of the Palestinians in Israel in an Era of Peace: Part of the Problem but Not Part of the Solution. In BLIGH, A.: *The Israeli Palestinians: An Arab Minority in the Jewish State*. New York, 2003, s. 263.

kteří byly postupně nahrazovány vlastní izraelskou legislativou.⁴ Vliv na izraelské zákonodárství mělo a má také náboženství. Co se postavení národnostních menšin týká, neexistuje v podstatě zvláštní zákon upravující jejich postavení. Jsou však jak dílčí, tak i tzv. základní zákony⁵ zaručující rovnost občanů bez ohledu na jejich etnický původ.

Zvláštní místo v izraelském právním řádu dodnes zaujímá tzv. Deklarace o založení Státu Izrael (známá jako Deklarace nezávislosti) přednesená 14. 5. 1948 tzv. prozatímní národní radou. S ohledem na lidská práva a vzhledem k neexistenci ústavy uvádí prof. A. Shapira z univerzity Tel Aviv, že tato deklarace může být považována za inspirující normu ve sféře lidských práv vzhledem k tomu, že uvádí, že bude podporovat rozvoj této země pro blaho všech jejích obyvatel „... Bude založena na svobodě, spravedlnosti a míru..., zajistí úplnou rovnost sociálních a politických práv jejích obyvatel nezávisle na náboženském vyznání rase či pohlaví. Zaručí svobodu náboženskou, svobodu svědomí, jazyka, vzdělání a kultury. Bude střežit svatá místa všech náboženství a bude věrně dodržovat principy Charty OSN.“ Deklarace rovněž obsahuje výzvu arabskému obyvatelstvu k zachování míru, jakož i výzvu podílet se na výstavbě nového státu. Na druhé straně tato deklarace rovněž podtrhuje židovský charakter státu. Mimo jiné je zde uvedeno, že: „Židovský stát otevře své brány každému Židu..., bude otevřený židovské imigraci.“ Dokument tak hovoří i k tzv. diasporním Židům, které vyzývá k imigraci a také k podílu na budování nového státu.⁷ Dostáváme se tím k základní definici izraelského státu, jenž je židovský a demokratický zároveň. Zda je toto spojení ve skutečnosti možné, zůstává dodnes předmětem mnoha diskusí na politických i intelektuálních úrovních.⁸

Formálně je izraelský právní řád založen na principu rovnoprávnosti.⁹ Svědčí o tom nespočet zákonů přijímaných již od 50. letech minulého století, zakazujících diskriminaci na nejrůznějších úrovních. Tyto zákony řadí Stát Izrael mezi vyspělé demokratické země. Za všechny jmenujme zákony zaručující např. volební právo všem občanům Izraele (základní zákon: Kneset, 1958),¹⁰ zákon o rovných právech žen z r. 1951 upev-

⁴ Dodnes však jsou některé z nich v platnosti nebo z nich izraelská legislativa vychází. Příkladem může být Palestinian Ordinance Council, 1922, odst. 82 týkající se jazyka používaného v zemi.

⁵ Tzv. základní zákony, anglicky Basic Laws či hebrejsky *chukej ha-jesod* vlastně nahrazují neexistenci izraelské ústavy a jsou v podstatě považovány za zákony ústavní. Mají tak vyšší postavení než zákony bez tohoto označení. Institut základního zákona byl navržen a posléze i přijat v r. 1950 poslancem Knesetu I. Hararim (odtud název Harariho rezoluce). Návrh v podstatě vycházel z dané situace, kdy sepsání budoucí ústavy mělo jak své zastánce, tak své odpůrce například z řad židovských ortodoxních kruhů, které poukazovaly na to, že žádná listina či dokument nemůže mít větší autoritu než Tóra. Vzhledem k tomu, že ani válečný konflikt a mezinárodní politická situace neposkytovaly příliš prostoru na utvoření ústavy v té době, k níž se prozatímní vládní rada v Deklaraci zavázala, navrhl poslanec Harari, že budou postupně zpracovávány jednotlivé tzv. základní zákony, které pak ústavu budou tvořit. První základní zákon byl vydán v roce 1958. Jedná se o základní zákon: Kneset, 1958. In BAKER, H. E. – GUBERMAN, S.: Land of Israel: Legal and Judicial System. In BERENBAUM, M. – SKOLNIK, F. (eds.): *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 10. 2nd ed. Detroit, 2007, s. 403–423. (Gale Virtual Library. Web. 19 Sep. 2012).

⁶ SHAPIRA, A.: *Introduction to the Law of Israel*. London, 1995, s. 391.

⁷ http://knesset.gov.il/docs/eng/megilat_eng.htm, 29. 8. 2012. Ačkoliv není prohlášení nezávislosti zákonem ani běžným právním dokumentem, má právní relevanci. První a třetí část Deklarace byly prohlášeny Nejvyšším soudem za významnými pro účely právního výkladu. Nejvyšší soud rovněž odmítl názor, že Deklarace nezávislosti je možné považovat za ústavu. Tamtéž.

⁸ M. Amara uvádí, že „židovský charakter státu znemožňuje zahrnutí Arabů“. In: The Collective Identity of the Arabs in Israel in an Era of Peace. In BLIGH, A.: *The Israeli Palestinians: An Arab Minority in the Jewish State*. New York, 2003, s. 249.

⁹ SHAPIRA, A.: *Introduction to the Law of Israel*. London, 1995, s. 49.

¹⁰ Volební právo však měli občané Státu Izrael již před vytvořením tohoto zákona.

ňující rovné postavení žen v izraelském právním řádu, zákon o vzdělání z r. 1953,¹¹ zákon o zaměstnání žen, 1954, nebo zákon o podpoře zaměstnanosti z r. 1959, který zakazuje diskriminaci na základě věku, rasy, náboženské příslušnosti k etnické skupině, na základě země původu či politického přesvědčení. Za posledních třicet let byly přijaty zákony jako zákon o právu na soukromí z r. 1981, zákon o rovnosti v příležitostech zaměstnání z r. 1988, zakazující diskriminaci v zaměstnání na základě pohlaví, sexuální orientace, osobního či rodičovského stavu (zákon rovněž uvádí trestní i občanské řešení takové diskriminace).¹² V této souvislosti je třeba zmínit zvláště dva zákony z r. 1992 mající charakter tzv. základních zákonů, tj. základní zákon: svoboda povolání a základní zákon: lidská důstojnost a svoboda.¹³ Stát Izrael ratifikoval mnoho mezinárodních úmluv a dohod týkajících se lidských práv. Za všechny jmenujme např. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Convention of Political Rights of Women, the Convention on the Rights of the Child, the Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination.¹⁴

Na druhé straně dodnes existují některé zákony, které zvýhodňují – ať přímo, či nepřímo – jednu skupinu obyvatelstva před druhou. Jedním z nejznámějších případů je nerovné postavení žen v rozvodovém řízení¹⁵ či postavení ortodoxního judaismu ve věci obsazování vrchních rabinátů, potažmo náboženských soudů apod.¹⁶

Z hlediska národnostních menšin¹⁷ existují však zákony, které z pohledu rovného postavení občanů před zákonem bývají často kritizovány. Nejčastěji zmiňovaným zákonem je v této souvislosti tzv. zákon návratu (hebr. chok ha-švut) z r. 1950, týkající se občanů žijících mimo Izrael. Dle tohoto zákona (a dle zákona z r. 1952 o státní příslušnosti) může každý Žid, od r. 1970, kdy byl tento zákon novelizován, také jeho partner, děti (a jejich partneři) a vnoučata (a jejich partneři) získat izraelskou státní příslušnost způsobem návratu, a to jako imigranti (hebr. pl. olim).¹⁸ Zákon rovněž uvádí situace, kdy tzv. imigrantské vízum nemůže být uděleno. Jedná se o situaci, kdy by byl dotyčný zapojen do aktivit namířených proti židovskému národu nebo kdyby dotyčný ohrozil veřejné zdraví či bezpečnost.¹⁹ Vzhledem k tomu, že znění zákona z r. 1950 nedefinuje pojem Žid, uvádí novela z r. 1970 ustanovení, dle kterého je Židem ten, kdo se narodil

¹¹ <http://www.knesset.gov.il>.

¹² ELON, M.: *Jewish Law*. Philadelphia, 1994, s. 1856nn.

¹³ <http://www.knesset.gov.il>.

¹⁴ SHAPIRA, A.: *Introduction to the Law of Israel*. London, 1995, s. 391.

¹⁵ Jedná se například o zákon o jurisdikci rabínských soudů (sňatek a rozvod) z r. 1953. Nerovné postavení mezi muži a ženami zůstalo tam, kde byla ponechána pravomoc náboženských soudů. Jedná se o oblast uzavírání a rozvodu manželství, která pro Židy spadá do pravomoci židovských soudů, pro muslimy do pravomoci soudů muslimských, pro drúzy do pravomoci soudů drúzských a křesťany křesťanských. Další příklad nerovnoprávnosti je možné spatřovat mezi jednotlivými judaistickými směry, kdy pouze zástupci ortodoxního judaismu mohou obsazovat tzv. vrchní rabinát a rabínské soudy.

¹⁶ Viz zákon o náboženských židovských soudcích z r. 1955, o muslimských soudcích z r. 1961 či zákon o drúzských náboženských soudech z r. 1962. In BAKER, H. E. – GUBERMAN, S.: *Land of Israel: Legal and Judicial System*. In BERENBAUM, M. – SKOLNIK, F. (eds.): *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 10. 2nd ed. Detroit, 2007, s. 403–423. (Gale Virtual Library. Web. 19 Sep. 2012).

¹⁷ Arabská menšina je vymezena jazykem, tj. arabštinou v tzv. palestinském dialektu, ale svým způsobem také nábožensky, tj. nežidovským náboženstvím.

¹⁸ Novela zákona z r. 1970 rovněž uvádí jako nepodstatné, zda je daný židovský předek na živu, či nikoli, či zda se přistěhoval či nepřistěhoval do Izraele. Naopak, pokud by tento předek dobrovolně změnil své náboženství, zákon návratu se nevztahuje ani na něj, ani na jeho potomky.

¹⁹ Dle novely zákona z r. 1954 je ministrem odpovědným za provedení tohoto zákona ministr vnitra, a ne již ministr pro imigraci. <http://www.mfa.gov.il>.

židovské matce či konvertoval k judaismu a nepraktikuje jiné náboženství (doslova není členem jiného náboženství). Dle rozhodnutí nejvyššího soudu konverze nemusí být dle ortodoxního judaismu. Nežidé mohou získat, dle zákona z r. 1952 o státním občanství, izraelské občanství narozením, pobytem²⁰ či naturalizací.²¹ Právě tento zákon bývá považován za nejvíce diskriminační, neboť se týká pouze určité skupiny obyvatelstva.²² Není nutné připomínat, že tohoto zákona bylo a je dodnes dosti užíváno. Například v letech 1990–2009 se v rámci imigrace přistěhovalo do Izraele 1,25 mil. lidí, z čehož 80 % pocházelo ze zemí bývalého Sovětského svazu.²³

V souvislosti s nerovným postavením arabské menšiny bývají uváděny další dva zákony. Oba dva se, každý svým způsobem, dotýkají sionistických organizací, které vznikly několik desetiletí před vznikem státu Izrael na podporu židovského osídlení v tehdejší Palestině. Zákon o statutu Světové sionistické organizace – Židovské agentury z r. 1952.²⁴ Uvádí se zde: „Stát Izrael uznává Světovou sionistickou organizaci jako organizaci, která bude pracovat pro rozvoj a osídlení země, absorpci imigrantů a koordinaci židovských institucí.“ Dále je zde podtržen cíl (Státu Izrael i sionistického hnutí) shromáždit všechny Židy v izraelské zemi. Na jednu stranu tento zákon vychází z historie a podporuje židovské osídlení a židovský charakter státu, na straně druhé však z hlediska demokratických principů bývá napadán, že slouží pouze jedné skupině obyvatelstva. Dle smlouvy uzavřené mezi izraelskou vládou a Židovskou agenturou²⁵ je Židovská agentura pověřena určitými funkcemi vládní povahy, mezi něž patří zemědělské osídlování a podpora tohoto židovského zemědělského osídlování.

Druhým zákonem je zákon o izraelské pozemkové správě z r. 1960. Dle tohoto zákona spravuje pozemková správa jak státní půdu (viz základní zákon: země (půdy) Izraele z r. 1960),²⁶ tak půdu Židovského národního fondu (vlastníciho 13 % půdy v Izraeli). Na základě dohody mezi Židovským národním fondem (ŽNF) a vládou mohou být území Židovského národního fondu použita pouze v souladu s memorandumem a články asociace Židovského národního fondu, tj. pro usazení Židů. Toto území, z něhož většina je zemědělská, nemůže být pronajato²⁷ Arabům. Toto ujednání se nevztahuje na tzv. státní půdu.²⁸ V této souvislosti je ovšem třeba uvést, že ŽNF, který vznikl v roce 1901, byl založený za účelem nákupu půdy pro židovské osadníky v tehdejší Palestině.

²⁰ Tato možnost byla aplikována na arabské občany, kteří v Izraeli zůstali po r. 1948. Židé, jež se v Izraeli nacházeli před účinností tohoto zákona, nabyli občanství tzv. návratem, to znamená jako tzv. *ole* (hebr. sg.) neboli imigrant. Viz <http://www.mfa.gov.il>.

²¹ SHAPIRA, A.: *Introduction to the Law of Israel*. London, 1995, s. 42–50.

²² Na druhou stranu bývá v této souvislosti rovněž citováno stanovisko bývalého předsedy Nejvyššího soudu Arona Baraka, dle kterého není mezi tímto zákonem a právem menšin žijících v Izraeli diskrepance. Viz <http://elyon1.court.gov.il/files/>. M. Elon v souvislosti s tímto zákonem uvádí: „Je přirozeným právem každého Žida, ať již se nachází kdekoli, navrátit se do své země. Toto právo je založeno na náboženském a národním dědictví židovského lidu a jeho politické a historické zkušenosti. Toto právo je základem pro založení suverénního Státu Izrael.“ In ELON, M.: *Jewish Law*. Philadelphia, 1994, s. 1650.

²³ <http://www1.cbs.gov.il> (3. 9. 2012). V roce 2009 tvořili přistěhovalci z bývalého SSSR 45 % všech imigrantů. Tamtéž.

²⁴ <http://www.knesset.gov.il>.

²⁵ Židovská agentura vznikla v r. 1929 jako součást Světové sionistické organizace. Jednou z jejích hlavních náplní byla pomoc imigrantům v tehdejší Palestině.

²⁶ Dle tohoto zákona je půda vlastněná státem neprodejná a nebude prodána ani darována. Izraelský stát vlastní 80 % veškeré půdy, 13 % náleží Židovskému fondu. Viz <http://www.knesset.gov.il>.

²⁷ Běžným pronájem za splnění všech podmínek je na 49 let.

²⁸ SHAPIRA, A.: *Introduction to the Law of Israel*. London, 1995, s. 50.

Jedním z návrhů jak tuto situaci řešit, je například půdu náležející Židovskému národnímu fondu příslušníkům arabské menšiny pronajmout a ŽNF poskytnout za tuto půdu kompenzaci v podobě půdy stejné výměry.

Zákon o majetku nepřítomných z r. 1950²⁹ a několik dalších zákonů se týkají majetku nepřítomných osob – Arabů, kteří opustili či byli nuceni opustit svůj majetek v důsledku politických a válečných událostí v letech 1947–1948. Dle zastánců tohoto zákona byl tento zákon zaveden, aby mohl být daný majetek legálně pronajat.³⁰ Zákon specifikuje, za jakých podmínek je osoba prohlášena za nepřítomnou a uvádí zde také národnosti, kterých se to týká (tzn. nejen Palestinců, ale také občanů Libanonu, Egypta, Sýrie, Saudské Arábie, Iráku či Jemenu). Nepřítomnost osoby se váže k nepřítomnosti na daném majetku ve vymezeném časovém období. Daná osoba se v uvedené době ale mohla nacházet i na území Palestiny, které se později stalo součástí Izraele, nicméně se jednalo o území, jež bylo „... držené v daném období silami snažícími se zabránit vzniku Státu Izrael či silami, které bojovaly proti tomuto státu po jeho založení.“ Na správce tohoto majetku přešla veškerá práva původního vlastníka a mohl daný majetek pronajmout. S výše uvedeným zákonem souvisí zákon o nabytí půdy z r. 1953 legalizující vyvlastnění pro vojenské účely či pro účely založení sídel. Dále uvádí peněžní kompenzaci za danou zemi. Tento zákon také umožňuje vládě uplatňovat nárok na majetek, který není v držení svého vlastníka. Novela zákona o majetku nepřítomných byla poťetá novelizována v r. 1965 a rozšiřuje obsah původního zákona z r. 1950, když hovoří o majetku v podobě nadace (např. waqf). Nicméně již v 70. letech minulého století byl vydán zákon, který se, alespoň částečně, věnoval kompenzacím za takto zkonfiskovaný majetek. Kompenzační zákon majetku nepřítomných z r. 1973 určuje kompenzace za zkonfiskovaný majetek z r. 1950. Kompenzace se však týkala těch, kteří byli izraelskými residenty k 1. 7. 1973.

I když izraelský právní řád zajišťuje, až na výše uvedené výjimky, rovnost všech občanů, mnozí sociologové i psychologové upozorňují na fakt, že reálná situace bývá občas odlišná. Někteří odborníci poukazují na nerovné postavení arabského obyvatelstva na několika úrovních. A. Ghanem a S. Ozacky-Lazar k této otázce uvádějí: „Status quo mezi Židy a Araby v Izraeli má několik charakteristických prvků: všichni občané mají práva, nicméně židovské obyvatelstvo požívá přednostního či protekčního postavení, stát patří Židům a ne všem obyvatelům.“³¹ Kromě výše uvedených zákonů se velice často hovoří o administrativní úrovni, na níž by mělo docházet k nerovnoměrné podpoře finanční i logistické např. v sociální oblasti. Konkrétně bývá například upozorňováno na to, že není věnována dostatečná pozornost školení sociálních pracovníků pro tzv. arabský sektor. Velice často se zmiňuje, že pro např. ruské či etiopské židovské

²⁹ Tento zákon nahradil Emergency Regulations (Absentees' Property) Law z r. 1948.

³⁰ BLIGH, A.: The Final Settlement of the Palestinian Issue and the Position of the Israeli Arab Leadership. In BLIGH, A.: *The Israeli Palestinians: An Arab Minority in the Jewish State*. New York, 2003, s. 302. A. Bligh v této souvislosti zmiňuje i majetek, který byli nuceni opustit Židé v arabských zemích a k tomuto zákonu uvádí: „The main premise of the law is that the property would be held as collateral by the state of Israel until the final settlement of the financial claims of Jews against the Arab countries, which they had left in the context of the same war.“

³¹ GHANEM, A. – OZACKY-LAZAR, S.: The Status of the Palestinians in Israel in an Era of Peace: Part of the Problem but Not Part of the Solution. In BLIGH, A.: *The Israeli Palestinians: An Arab Minority in the Jewish State*. New York, 2003, s. 268.

přistěhovalce jsou školeni speciální sociální pracovníci, kteří jsou v rámci zvláštních kurzů poučeni i o specifikách rodinných vztahů, historii apod. Jako jiný konkrétní příklad diskriminace bývá uváděna nestejná pozornost věnovaná arabštině na židovských školách v poměru pozornosti věnované hebrejštině na školách arabských. Objevuje se kritika psycho-metrických testů, které jsou nevhodně sestavené pro arabské etnikum. Nepřítomnost jakéhokoliv symbolu palestinských Arabů ve státním znaku a vlajce je dalším bodem, který je kritizován. Hovoří se také o diskriminaci Arabů na trhu práce, vyznačující se obstrukcemi či někdy přehnanými požadavky.³² Dle CBS dosahoval v r. 2009 průměrný plat Araba 61 % průměrného platu Žida. Mnozí rovněž poukazují na zažitá klíše, která však existují u obou skupin obyvatelstva a vysokou míru kriminality v rámci arabského etnika.³³ V minulosti bývala mezi tzv. diskriminačními prvky zmiňována i dobrovolnost (pro 90 % palestinských Arabů vyjma drúzů, kteří na základě dohody mezi vládou a drúzskými náboženskými představiteli mají od r. 1956 povinnou vojenskou službu) vojenské služby.

Názory na současnou situaci palestinských Arabů v Izraeli bývají různé. Důvody je však také třeba hledat v politických i historických souvislostech, v jejichž rámci bylo po dlouhou dobu nahlíženo na arabskou menšinu jako na skupinu představující určité bezpečnostní riziko či riziko jinak ohrožující samostatnou existenci židovského státu, které by arabská menšina mohla představovat. Nezřídka se rovněž objevuje přirovnání arabské menšiny k tzv. páté koloně. Z toho také pramení stále panující nedůvěra izraelské společnosti vůči tomuto etniku.

Často však také bývá zmiňováno demografické hledisko. V některých případech se dokonce hovoří o tzv. demografické hrozbě,³⁴ kdy se vychází z vysokého přirozeného přírůstku u muslimské skupiny arabského obyvatelstva.³⁵ Dle statistických údajů izraelské Centrální kanceláře pro statistiku (angl. zkratka CBS)³⁶ z r. 2012 z celkového počtu izraelského obyvatelstva 7,913 mil. bylo 6,2 mil. Židů,³⁷ 20,3 % (1,6 mil.) Arabů, 4,1 % (0,3 mil.) bylo definováno jako „ostatní“.³⁸ V rámci arabské menšiny existuje další rozlišení dle náboženství. V r. 2009 tvořilo tuto menšinu 84 % muslimů (1,27 mil.), 8 % křesťanů (151 tis.) a 124,3 tis. drúzů.³⁹ Palestiňští Arabové žijící v Izraeli tvoří přibližně 11,5 % celkové světové populace Palestinců. Přirozený přírůstek je tradičně nejvyšší u palestinských Arabů muslimů, který se pohybuje v hodnotě 3,7 dítěte na jednu ženu.

³² GHANEM, A. – OZACKY-LAZAR, S.: The Status of the Palestinians in Israel in an Era of Peace: Part of the Problem but Not Part of the Solution. In BGLISH, A.: *The Israeli Palestinians: An Arab Minority in the Jewish State*. New York, 2003, s. 262.

³³ Dle údajů CBS se na počtu obviněných z trestné činnosti podílela arabská menšina 40,9 % a konkrétně muslimská menšina 38,5 %. Židovská populace dosáhla 52,5 % obviněných z trestné činnosti za tenýž rok. Viz <http://www1.cbs.gov.il> (10. 9. 2012).

³⁴ Tohoto výrazu použil v r. 2003 současný izraelský premiér Benjamin Netanjahu. Viz <http://www.haaretz.il>. Izraelský statistický úřad odhaduje, že v r. 2025 bude ve Státě Izrael žít 8,3 mil. obyvatel, z čehož bude 6,68 mil. Židů a 2,2 mil. Arabů (z tohoto počtu je odhadován počet muslimů na 1,8 mil.).

³⁶ CBS neboli Central Bureau of Statistics (Israel).

³⁷ V Izraeli žilo k roku 2009 42 % celkové světové židovské populace. Statistické údaje uvádí CBS. Viz <http://www1.cbs.gov.il> (3. 9. 2012).

³⁸ Devadesát procent z této skupiny „ostatní“ jsou jednotlivci bez tzv. náboženské klasifikace a zbytek tvoří nearabské křesťany pocházející hlavně ze států bývalého SSSR. Viz <http://www1.cbs.gov.il> (3. 9. 2012).

³⁹ Drúzové jsou odnoží ismá'ilíje, která vznikla v 11. stol. kolem fátimovského chalífy al-Hákima. Statistické údaje uvádí CBS. Viz <http://www1.cbs.gov.il> (3. 9. 2012).

U židovské populace je to 2,9 dítěte na jednu ženu. Nejnižší přirozený přírůstek je u arabských křesťanů, tj. 2,2 dítěte na jednu ženu.⁴⁰

Zajímavé by bylo položit si nyní otázku, jak vidí palestínští Arabové v Izraeli svoji budoucnost v rámci Státu Izrael? Vztahy mezi oběma komunitami byly a jsou dodnes nejen předmětem mnoha diskusí, nýbrž i výzkumů. Tyto výzkumy, vedené od 70. let minulého století S. Smoohou, a v 90. letech A. Ghanemem, vykazují určitou názorovou konzistentnost jak v případě židovské většiny, tak u arabské menšiny. Pro větší ilustraci bych si dovolila některé výsledky výzkumů uvést.

Výzkumy vedené v letech 1994 (A. Ghanem) a 1988 (S. Smooha) ukazují, že kolem 82 % palestinských Arabů uznává Stát Izrael a jeho právo na existenci a pouze menšina 13 až 14 % požadovala jeho úplnou likvidaci. Většina také podporovala vznik samostatného Palestinského státu v Gaze a na Západním břehu, nicméně 83 až 84 % si přálo zůstat v Izraeli, a to přesto, že více než 66 % respondentů uvedlo, že Stát Izrael slouží přednostně Židům, a ne všem jeho obyvatelům. Prof. Sammy Smooha se dlouhodobě zabývá vztahy mezi Židy a Araby žijícími v Izraeli. Ve výzkumu z r. 2004 uvádí, že 38 % Arabů se označilo za palestinského Araba v Izraeli, 22,9 % za izraelského Araba. Pouze 11,9 % bylo ochotno se vystěhovat do Státu Palestina. Pro 58,6 % Arabů představoval Izrael demokratický stát také pro Araby. Co se již zmíněných zažitých klíčů týká, kolem 35 % židovských respondentů bylo toho názoru, že Arabové nejsou schopni dosáhnout židovské intelektuální a kulturní úrovně. Kolem 40 % respondentů obou táborů se domnívá o druhé straně, že je schopna násilného chování. Poměrná názorová shoda panovala také v názoru na izraelský parlament, kdy 55,1 % palestinských Arabů a 69,4 % Židů Knesetu nedůvěřovalo.⁴¹ S. Smooha si rovněž všimá tendencí v těchto názorech. Již od osmdesátých let je patrná větší otevřenost ze židovské strany vůči arabské menšině. Tradičně silné je arabské protisionistické zaměření a podpora Státu Palestina. S. Smooha rovněž prováděl výzkum v roce 2007, který pouze potvrdil více méně konzistentní postoj jedné skupiny vůči druhé. Od sedmdesátých let minulého století (průzkum byl proveden v r. 1976) v podstatě stejné procento dotázaných palestinských Arabů uvedlo, že Stát Izrael nemá právo na existenci (v r. 1976 to bylo 20,5 %, v r. 2007 20 %).⁴² Stejně konzistentní je i arabský názor na otázku, zda má Stát Izrael právo existovat jako židovsko-sionistický stát. V r. 1985 odpovědělo negativně 62 % arabských respondentů, zatímco v r. 2007 to bylo 64 %. Podobně v rámci židovské komunity odpovědělo záporně 16 % dotázaných na otázku, zda mají Arabové právo existovat jako minorita v Izraeli. V r. 2007 to bylo 18 % negativních odpovědí. Výjimečných výsledků, které se rozcházejí s uvedeným trendem, dosáhla sebraná data v r. 1995, kdy došlo k významnému posunu v mírových rozhovorech za vlády J. Rabi-

⁴⁰ Statistické údaje uvádí CBS. Viz <http://www1.cbs.gov.il> (3. 9. 2012). Nejnižší přirozený přírůstek u arabských křesťanů bývá vysvětlován vyšší vzdělaností žen v rámci této skupiny. Viz WINKLER, O.: *Fertility Transition in the Middle East: The Case of the Israeli Arabs*, s. 45nn.

⁴¹ SMOOHA, S.: *Index of Arab-Jewish Relations in Israel*. Haifa, 2004.

⁴² K podobným výsledkům došel také A. Ghanem v r. 1994, kdy 18,2 % respondentů odpovědělo ohledně práva na existenci Státu Izrael jednoznačně negativně. In GHANEM, A. – OZACKY-LAZAR, S.: *The Status of the Palestinians in Israel in an Era of Peace: Part of the Problem but Not Part of the Solution*. In BLIGH, A.: *The Israeli Palestinians: An Arab Minority in the Jewish State*. New York, 2003, s. 274. Nicméně S. Smooha již o rok později v r. 1995 vlivem příznivé politické situace dokazuje, že jeho respondenti pouze v 7 % odpověděli negativně. Viz <http://soc.haifa.ac.il>.

na. V tomto roce pouze 35% arabských respondentů odpovědělo negativně na otázku týkající se existence židovsko-sionistického státu, zatímco židovští respondenti pouze ve 37 % podporovali myšlenku arabského odchodu ze země (v r. 1980 to bylo 50 %).⁴³

Co se vlastní identity Arabů žijících v Izraeli týká, národnostně jsou spjati s palestinským národem. Hovoříme-li ale např. o kulturních a dalších vazbách, ty jsou ovlivněny jejich životem v Izraeli. Jejich přáním je v této zemi zůstat jako její rovnocenní občané se všemi občanskými právy. Rozdíly v chápání vlastní identity či rozdíly v postavení v izraelské společnosti jsou rovněž mezi jednotlivými skupinami arabské menšiny. Například drúzové byli již v r. 1957 uznáni nezávislou náboženskou menšinou a většinou se sami nepovažují za Palestince. Křesťanští Arabové jsou zase nejvzdělanější skupinou v Izraeli s nejvyšším dosaženým vzděláním.

Již výše bylo uvedeno, že židovská společnost nahlíží na arabské spoluobčany z různých úhlů. Bylo zde zmíněno např. bezpečnostní či demografické riziko. Je však třeba uvést, že existuje mnoho židovských (či židovsko-arabských) skupin a organizací, které vystupují proti určitým nesouladům v izraelské společnosti a nejen v ní. Za všechny jmenujme mírové organizace jako Šalom achšav či Be-celem,⁴⁴ jež jsou známé svými mírovými a antidiskriminačními aktivitami. Otázka arabské menšiny je řešena nejen v akademických kruzích, ale také na širší společenské úrovni. Organizace Citizen Accord Forum between Jews and Arabs se přímo zabývá otázkou rovnosti židovského a arabského etnika v Izraeli.⁴⁵

Existují i „tradiční“ židovské sionistické organizace, které zajišťují, byť v omezené míře, některé služby pro arabské obyvatelstvo. Týká se to například Ženské mezinárodní sionistické organizace,⁴⁶ jež zajišťuje sociální služby pro arabské ženy v nouzi.⁴⁷

K tomu dodejme, že arabská menšina má od vzniku Státu Izrael volební právo, první arabští poslanci zasedli v izraelském parlamentě Kneset již v r. 1949. Existuje několik arabských politických stran a nespočet arabských nevládních organizací, jež se snaží zlepšit postavení členů arabské menšiny. O tom, že je menšinové otázky věnována čím dál větší pozornost, svědčí i v posledních letech ministerstvo zřízené pro záležitosti menšin⁴⁸ nebo stále větší podíl příslušníků arabské menšiny na politickém, kulturním i sociálním životě izraelské společnosti. V rámci izraelského parlamentu existují různé parlamentní podvýbory zabývající se otázkou arabské menšiny. Jedná se například o Parlamentní výbor pro integraci arabských zaměstnanců ve veřejné správě. V rámci finančního výboru pracuje speciální podvýbor pro tzv. arabský sektor či zvláštní podvýbor pro bydlení.⁴⁹

⁴³ SMOOHA, S.: *The Jewish Arab Relations Index 2007*. Viz <http://soc.haifa.ac.il>.

⁴⁴ Be-celem, který byl založen v r. 1989, se zaměřuje zvláště na situaci na Západním břehu.

⁴⁵ <http://www.insightconflict.org>.

⁴⁶ Women's International Zionist Organisation neboli Ženská mezinárodní sionistická organizace byla založena v Londýně r. 1920.

⁴⁷ BAKER, K. A.: *Social and Educational Welfare Policy in the Arab Sector in Israel*. In BGLISH, A.: *The Israeli Palestinians: An Arab Minority in the Jewish State*. New York, 2003, s. 83.

⁴⁸ Po mnohá desetiletí byla starost o menšinové otázky přenechávána ministrovi bez portfolia.

⁴⁹ <http://www.knesset.gov.il>.

STAV VÝZKUMU POSTAVENÍ ARABSKÉ MENŠINY V IZRAELI

Vzájemnému vztahu a soužití mezi Židy a Araby je již několik desetiletí věnována pozornost i na vědecké úrovni. Byly a dodnes jsou vytvářeny teoretické modely soužití Židů a Arabů v rámci jednoho státu.⁵⁰ Existují také vědecká centra zabývající se danou otázkou. Za všechny jmenujme Židovsko-arabské centrum, založené v r. 1972 při Univerzitě Haifa, které se dodnes zabývá vztahem mezi oběma etniky.⁵¹ V této oblasti byly a jsou také vedeny rozsáhlé výzkumy. Mimo již zmíněných A. Ghanela a Sammyho Smoohy (*Arabs and Jews in Israel, The Jewish Arab Relations Index 2003, 2004, 2007*) můžeme uvést Z. Ben Siru,⁵² který v 90. letech vedl zajímavý výzkum mezi židovskými studenty středních škol, v němž se ptal na jejich názory na arabské obyvatelstvo. (Podobný výzkum byl veden i v r. 2000.) V oblasti školství byl rovněž veden výzkum týkající se tzv. povinné četby a obrazu arabského obyvatelstva v ní.⁵³ Sarah Ozacky-Lazar vydala v r. 2004 společně s E. Rekhess publikaci *Collective Rights of Arabs in the Jewish State*.

ZÁVĚR

Izraelská i arabská společnost, žijící ve Státě Izrael, se o otázku vztahu židovské většiny a arabské menšiny velice zajímá. Existuje bezpočet publikací zabývajících se vzájemným vztahem těchto dvou etnik a nabízejících modely řešení. První léta existence Státu Izrael byla ve znamení neustálých bojů o holé přežití tohoto státu. Tomu odpovídá i přijímaná legislativa, která na jedné straně odpovídá státu demokratickému, na straně druhé však musela zohlednit židovský charakter Státu Izrael. Židé získali po mnohých staletích plných útrap svůj vlastní stát, o který byli odhodláni bojovat.

Arabská menšina si hledala své místo v izraelské společnosti nelehko. Přesto se však, dle mého názoru, daří postupně nacházet nová východiska, jež vedou k většímu prosazování příslušníků arabské menšiny v izraelské společnosti. Udržet demokratický stát, který je obklopen jinými režimy, často zpochybňujícími jeho právo na existenci, je však jistě nelehký úkol.⁵⁴

Izraelský stát je státem mnoha dalších menšin. Kromě výše diskutované arabské menšiny můžeme hovořit o menšinách v rámci židovské většiny, které jsou tvořeny jednotlivými skupinami (většinou) židovských přistěhovalců. Tyto skupiny, pocházející z rozličných částí světa, si s sebou přinesly i mnoho svých vlastních zvyklostí, které

⁵⁰ Viz OZACKY-LAZAR, S. (co-editor): *7 Roads: Theoretical Options for the Status of the Arabs in Israel*. Institute of Peace Research, 1999.

⁵¹ <http://www.jac.haifa.ac.il>.

⁵² BÉN-SIRA, Z.: *Zionism vs. Democracy – Attitudes and Values of Israeli Jewish Adolescents*. Jerusalem, 1995.

⁵³ SOEN, D.: *A Binational Society: The Jewish-Arab Cleavage and Tolerance Education in the State of Israel*. In BLIGH, A.: *The Israeli Palestinians: An Arab Minority in the Jewish State*. New York, 2003, s. 106nn.

⁵⁴ Na tomto místě je třeba podotknout, že mnohé náboženské směry (křesťané, Bahá'í aj.), v okolních zemích ve větší či menší míře diskriminované, mohou ve Státě Izrael své náboženství svobodně praktikovat. Rovněž menšiny sexuální se těší poměrně toleranci ze strany izraelské společnosti, a to na rozdíl od některých okolních států.

je odlišují od okolní společnosti, a to někdy do té míry, že mohou být po určitou dobu překážkou mezi nimi a zbytkem izraelské společnosti.

Postavení arabské menšiny v židovském státě ani postavení židovského státu v arabském prostoru není záležitostí jednoduchých ani krátkodobých řešení, a to ani z právního hlediska.

SEVERAL NOTES OF THE LEGAL POSITION OF THE ARABIC MINORITY IN ISRAEL

Summary

The Arabic minority creates about 20.5% of the population of today's Israel. Although the Arabic minority is defined primarily by its language, religious aspects should be considered, i.e. non-Jewish religion. The Arabic minority is subdivided into Muslims, Druze and Christians. Due to its historical and political background the Arabic minority has been trying to establish itself within the Israeli society, which appears to be a difficult task. Political and war events caused that this minority has been frequently seen as a potential security risk endangering the mere existence of the State of Israel. Legislation of Israel, being both a democratic and Jewish state, shows certain specificity. On the one hand, there are laws ensuring equal position of all citizens, on the other, however, there are laws preferring one group of population over another. Besides unequal treatment of men and women for example in divorce, or the emphasis on the role of orthodox Judaism, there are laws reflecting the Jewish character of the state; because they apply just to one group of population (although creating the majority) they are often subject to criticism due to its exclusivity. This applies particularly to the Law of Return 1950, or the Jewish Agency Law 1952, which is the law providing for the statutes of the World Zionist Organization. Other discriminatory laws are the Property Absentees' Law 1950 or the Israel Administration Law 1960, providing for Israeli land administration.

Key words: minority, Arabs, Israel, Jews, Palestine, nation, law, religion research, discrimination

Klíčová slova: menšina, Arabové, Izrael, Židé, Palestina, národ, zákon, náboženství, výzkum, diskriminace

HISTORICKÉ ASPEKTY
MENŠINOVÉ OTÁZKY

NÁBOŽENSKÉ MENŠINY V ČESKÉ MINULOSTI

RENÉ PETRÁŠ

Otázka náboženských menšin bývá v moderních dějinách střední Evropy včetně českých zemí leckdy chápána jako něco exotického, co má význam snad mimo Evropu či na Balkáně nebo v souvislosti s moderním přistěhovalectvím. Skupiny, pro které mají náboženské odchytky význam, se samozřejmě najdou, ale jde obvykle o nepočetné komunity. Pro tyto problémy přitom neexistují speciální právní normy a praktické případy řeší soudy či úřady jako okrajovou až kuriózní součást své agendy. Odborníci věnující se problematice pojem náboženská menšina třeba pro dějiny Československa a současnou Českou republiku leckdy spíše odmítají nebo chápou jako zcela okrajový. Tento názor má sice své opodstatnění, avšak například při pohledu na Ústavní listinu z roku 1920, která platila až do roku 1948, může překvapit, že pojem náboženská menšina zde je, a to dokonce v podstatě v celé šesté hlavě včetně jejího názvu: „Ochrana menšin národních, náboženských a rasových“. Vysvětlení, proč takovéto pojetí nacházíme v ústavě první ČSR, je jedním z cílů tohoto článku, který rovněž naznačí reálný význam otázky náboženských menšin v meziválečném Československu¹ a českých dějinách vůbec – zejména jejich právních aspektů.

Na začátek je třeba se stručně zmínit o problému vymezení menšin. V právní vědě, která je obvykle zvyklá pracovat s vyhraněnou terminologií, je otázka menšin nemalým problémem, jenž také přispívá k omezenému zájmu odborníků o otázku. Zvlášť velké diskuse vyvolává vymezení menšin národnostních. Otázku národnostních menšin, která je v našich moderních dějinách mnohem významnější, však ponechme stranou a věnujme se pouze náboženské problematice. Je třeba alespoň předem upozornit, že podle názoru řady současných odborníků pojem menšina nemusí být vždy spojen s početností dané skupiny na určitém území, ale spíše s dominancí faktickou a právní. Tedy třeba v době apartheidu v Jihoafrické republice bylo možno podle některých autorů považovat početně výrazně převládající nebielé obyvatelstvo za diskriminovanou menšinu. Častým významným – někdy až zásadním problémem – bývá skutečnost, že dominantní skupina může nemalou část ostatního obyvatelstva (často proti její vůli) oficiálně přiřčenit

¹ K náboženské otázce v první ČSR viz např. práce dobových právníků (Alois Hobza, Vratislav Bušek, Kamil Henner, Václav Müller aj.), z dnešních právních historiků zejména od Jiřího Rajmunda Tretery a Vladimíra Kindla – obecný přehled viz např. KINDL, V.: Náboženskoprávní a církevněprávní poměry 1918–1938. In MALÝ, K. a kol.: *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. 3. vyd. Praha, 2003, s. 376 násl.

k sobě a následně pak neuznávat specifická, třeba menšinová práva takovéto skupiny. Možno zde uvést důležitou, i když přece jen poněkud odlišnou, otázku národa československého v meziválečné ČSR.

U takovýchto teoretických a obecných výkladů, jako je otázka definice menšiny, je však stále třeba mít na mysli, že pokusy o přesné vymezení pojmu v menšinové problematice narážejí na řadu výjimek. Specifickou skupinou, kterou je obtížné zařadit do nějakých ucelených koncepcí, je tradičně židovské obyvatelstvo. Mnozí odborníci, včetně autora tohoto textu, jsou proto spíše skeptičtí k možnostem nějakých zcela pregnantních definic. Každou definici v menšinové otázce je tedy třeba brát cum grano salis a s vědomím, že terminologie se u jednotlivých autorů značně liší. Podobně jako u menšin národnostních i definice náboženských menšin na celosvětové úrovni, tedy hlavně v mezinárodním právu, chybí.²

Než nahlédneme na situaci v meziválečném i poválečném Československu, je důležité nastínit starší vývoj.³ Zatímco v moderní době je v českých zemích otázka náboženských menšin téměř bezvýznamná, pak ve starších dějinách jde o jeden z nejdůležitějších aspektů vývoje, který má i důležité souvislosti právní. Právě náboženské kritérium bylo totiž při dělení společnosti jedním z nejzásadnějších (vedle zejména stavovské příslušnosti) a postavení náboženských menšin bylo tedy často výrazně právně reglementované, bohužel nejednou i velmi tíživé. Otázka husitství a specifického vývoje české reformace je tedy i problémem náboženských menšin. Není nezajímavé, že v Čechách nacházíme i jeden z nejstarších dokumentů právní tolerance, tedy řešení postavení náboženských menšin, kterým byl Kutnohorský náboženský smír z roku 1485. Po Bílé hoře, tedy zejména Obnovením zřízení zemském, však nastala doba likvidace náboženských menšin (zpočátku tvořících dokonce početní většinu) s výjimkou trpěných židů. Toleranci znovu přinesl až rok 1781, který však neznamenal rovnost, a náboženské menšiny tedy existovaly nepochybně nadále. Odstraňování předností katolického náboženství probíhalo zejména v letech 1849 (císařské patenty č. 107 a 151/1849 říšského zákoníku) a 1867. I když prosincová ústava (čl. 14–16 základního zákona č. 142/1867 říšského zákoníku) zakotvila úplnou svobodu víry a svědomí, také nezávislost občanských a politických práv na náboženském vyznání, přesto jisté přednosti katolické církve přežívaly až do konce monarchie.⁴

Po nastínění celkového vývoje před vznikem Československa lze nahlédnout na některé dílčí aspekty náboženských minorit před rokem 1918. Ve starší době (v českých zemích i dalších přinejmenším středoevropských regionech) před reformací tento problém v podstatě nevznikal, když bylo starší pohanství pozvolna nahrazováno křesťanstvím, kterému nemohlo přlíš konkurovat. Víra se prosazovala shora z iniciativy vlád-

² Viz např. FOREJTOVÁ, M.: *Mezinárodněprávní ochrana menšin*. Plzeň, 2002, s. 18 – autorka také patří k badatelům spíše skeptickým k možnostem pregnantních definic. Odborné české právní literatury k tématu definice je ostatně minimum – viz PETRÁŠ, R. – PETRŮV, H. – SCHEU, H. a kol.: *Menšiny a právo v České republice*. Praha, 2009 – kapitola Definice menšiny s. 18 násl., též PETRÁŠ, R. a kol.: *Aktuální problémy právního postavení menšin v České republice*. Praha, 2010 nebo POSPÍŠIL, I.: *Práva národnostních menšin*. Praha, 2006.

³ Podrobněji viz PETRÁŠ, R.: *Historie právního postavení menšin v českých zemích*. In PETRÁŠ, R. – PETRŮV, H. – SCHEU, H. a kol.: *Menšiny a právo v České republice*. Praha, 2009, s. 31 násl.

⁴ Viz např. MÜLLER, V.: *Náboženské společnosti*. In *Slovník veřejného práva československého II*. Praha, 2000, s. 698–700.

ců, ale na přílišný dlouhodobý odpor nenarazila a nějaká zásadní hranice mezi obyvateli nevznikla, tedy nevytvořily se zde trvalejší oddělená společenství. Křesťanství, které se prosazovalo postupně, ale obvykle bez odporu, mělo ovšem velmi dlouho spíše jen formální vliv a přežívaly pohanské obyčeje. Razantnější postup byl snad jen za knížete Břetislava II. (1092–1100), který se snažil vymýtit zbytky pohanství, takže již dva týdny po svém nástupu na trůn vydal přísná nařízení vyhánějící kouzelníky a čaroděje, likvidující posvátné háje a stromy a zakazující pohanské obyčeje.⁵ Někjaká pohanská menšina tedy neměla šanci i kvůli tlaku panovníka v zemi přetrvávat.

Již od nejranější doby však lze nalézt na českém území výrazně vyhraněnou skupinu, která zde žije dodnes, tedy židy lišící se primárně náboženstvím, zčásti rasovým původem a často i jazykem. Zprávy o pobytu židovských obchodníků jsou již z desátého století. Pozdější tvrdí útlak této menšiny se v nejstarší době neprojevoval. Zpočátku zde tedy obchodovali zejména s otroky (a to i s křesťany), od 11. století měli v Praze osady jako jiní cizinci a byli proslulí mimořádným bohatstvím. Náboženská radikalizace společnosti však jejich postavení zásadně zhoršila, když pogromy přišly již s první křížovou výpravou v roce 1096. Od té doby se prosazuje klasický model přetrvávající až do josefínských reforem, tedy občasných útoky proti židům a jejich násilné křtění, obvykle pak život s mnoha omezeními. Samotná existence této skutečně značně odlišné a uzavřené menšiny byla vždy obtížná a z hlediska představ křesťanské společnosti sporná, převládal názor o jejich právu přežívat, ale v podřízeném postavení.⁶ Šlo tedy o především náboženskou menšinu s velmi specifickým postavením, která se však převážně řídila vlastními pravidly.⁷

Středoevropský středověk v zásadě neznal náboženské menšiny (kromě židů), nebo přesněji je odmítal tolerovat především od 13. století. Husitství a jeho následky tedy představovaly v evropských poměrech věc mimořádného dosahu, kterou chtěla církev i mnozí vládci řešit násilnou likvidací. Přibližně okolo roku 1420 se v českých zemích vytvořily dvě hlavní náboženské skupiny (husité byli navíc vnitřně rozdělení), z nichž ani jedna nebyla zpočátku ochotná tolerovat druhou. Politická i hospodářská realita si však vynutila mírové soužití a to na základě právem stanovených pravidel. Kompaktáta byla v roce 1433 dojednána zástupci basilejského koncilu v Praze a v roce 1436 na jihlavském sjezdu prohlášena za základní zákon jako součást zemské ústavy, který byl dodržován i katolickými panovníky.⁸

Dalším významným mezníkem byl Kutnohorský náboženský smír z roku 1485, který přinesl dokonce toleranci. Na rozdíl od pozdější situace v Říši po roce 1525 si přitom víru nevolil pouze suverén, ale v zásadě každý obyvatel podle své vůle. Na Moravě byla složitější situace, protože legalizace kompaktátních artikulů nebyla formálně začleněna do zemských svobod a panovnických závazných slibů – tzv. kapitulací, ale otázku řešil panský nález zemského soudu. Podle něj musel farář posloužit svátostmi všem bez

⁵ BLÁHOVÁ, M. – FROLÍK, J. – PROFANTOVÁ, N.: *Velké dějiny země Koruny české I.* Praha – Litomyšl, 1999, s. 467–470.

⁶ ZEMLIČKA, J.: Čechy v době knížecí. Praha, 1997, s. 211–213; BLÁHOVÁ, M. – FROLÍK, J. – PROFANTOVÁ, N.: *Velké dějiny země Koruny české I.* Praha – Litomyšl, 1999, s. 477–479.

⁷ PETRÁŠ, R.: Židovská otázka ve Všeobecném občanském zákoníku. In *200 let Všeobecného občanského zákoníku.* Praha, 2011, s. 359–369.

⁸ MALÝ, K. a kol.: *Dějiny českého a československého práva do roku 1945.* 3. vyd. Praha, 2003, s. 53 aj.

ohledu na vyznání. Pro svátost pod obojí se sice kališník musel obrátit jinam, pokud byl farář katolický, ale přesto i zde si každý o své víře rozhodoval sám. Je tedy patrné, že právní formy tolerance mohly mít různorodou podobu od předpisů ústavní povahy až po dílčí „precedenty“. Tehdejší politici a právníci ostatně neprosazovali na rozdíl od náboženských ideologů nijak striktně poslušnost náboženskému dogmatu.⁹

Náboženské rozdíly se staly v českých zemích postupně málo významné a důraz byl kladen na stavovské, hospodářské a mocenské zájmy. Tolerance se samozřejmě prosadila původně jako kompromis stran, z nichž žádná neměla šanci na absolutní vítězství kvůli vnitřním i zahraničním poměrům. V českých zemích a hlavně Čechách tehdy početně i mocensky mnohem slabší katolíci, tedy menšina, se pochopitelně mohli spolehnout na podporu ze zahraničí. Takovýto aspekt není v menšinové otázce ničím neobvyklým. České země tedy s určitým úspěchem, ovšem po dlouhých bojích, vyřešily (až do roku 1620) problém, se kterým se pak v 16. století potýkala značná část Evropy a náboženské války zmítaly zejména Francii a území dnešního Německa.

Náboženské menšiny se na několik staletí staly klíčovým problémem Evropy až do prosazení tolerance obvykle na přelomu 18. a 19. století. Dokonce vznikla i jakási mezinárodněprávní ochrana náboženských menšin, kdy při přechodu území mezi státy odlišné víry bylo běžné zajištění náboženských práv tamního obyvatelstva – jako typický příklad bývá uváděn mír mezi Švédskem a Polskem z roku 1660.¹⁰ Tato otázka má však z hlediska menšinového problému svá specifika spočívající v tom, že náboženství lze poměrně snadno změnit. V řadě zejména německých oblastí tak obyvatelstvo muselo na nátlak vládců měnit víru a to i několikrát za sebou. Množství těch, kteří takovou změnu odmítli a neustoupili ani násilí, nebylo relativně velké. Pro laiky ostatně nemusely být rozdíly různých křesťanských vyznání vždy zjevné.

V českých zemích od počátku 15. století až do třicetileté války existovaly komplikované náboženské i národnostní poměry. Převládali kališníci nad katolíky, ale ve vedlejších zemích České koruny tomu bylo jinak. V 16. století se pak s reformací, tedy příchodem luteránství (či třeba také novokřtěnců) a rozvojem Jednoty bratrské, situace ještě více komplikuje. Náboženská hranice se nekryje s národnostní, přičemž v českých zemích převládají (na rozdíl od vedlejších zemí Koruny a samozřejmě také Říše jako celku) Češi nad Němci. Husitství bývalo dříve často chápáno jako protiněmecké a označováno za příčinu počeštění většiny českých (nikoliv moravských) měst, novější výzkumy však ukazují, že došlo pouze k urychlení dlouhodobého vývoje asimilace dříve německých měst v českém okolí.¹¹ Po reformaci se vedle uznaného kališnictví a katolictví objevují zejména luteránství a Jednota bratrská, jež jsou stíhány jako kacířské. Zmírnění přineslo vytvoření tzv. české konfese schválené panovníkem v roce 1575 a skutečné uznání protestantů Rudolfovým Majestátem o náboženské svobodě z roku 1609. České země představovaly v rámci Evropy výjimečně tolerantní zemi. To se však mělo razantně změnit za třicetileté války, kdy nejdříve po roce 1618 uspěli protestanti, ale po Bílé hoře končí tradice víceméně rovnoprávných vyznání.

⁹ ŠMAHEL, F.: *Husitská revoluce 4*. Praha, 1996, s. 117–118.

¹⁰ PETRÁŠ, R.: Mezinárodněprávní ochrana menšin po první světové válce. *Historický obzor*, 2000, roč. 11, s. 31–40.

¹¹ HOFFMANN, F.: *České město ve středověku*. Praha, 1992, s. 228–235; ŠMAHEL, F.: *Husitská revoluce 1*. Praha, 1996, s. 339 násl.

Právním základem mimořádných změn státního systému a práva se stalo Obnovené zřízení zemské z roku 1627 pro Čechy a 1628 pro Moravu.¹² Náboženská práva nekato-lických církví byla zcela zrušena podle zásady již dříve panující v německých oblastech „cuius regio, eius religio“, podle které panovník rozhoduje o náboženství obyvatelstva. Vyšší vrstvy – tedy stavy mohly přestoupit nebo emigrovat, poddaní byli ke katolicismu násilím přinuceni. Vzhledem ke skutečnosti, že katolicismus byl před rokem 1620 vírou pouze pro menšinu, to znamenalo tragédii a masovou emigraci. Původní protestantská většina se tedy po Bílé hoře stala právně tvrdě diskriminovanou menšinou určenou k likvidaci. V zemi ovšem přežilo nemalé množství tajných a pronásledovaných protes-tantů až do zavedení tolerance na konci 18. století.

Jde o pozoruhodný případ, kdy se menšina poměrně rychle (po roce 1620) stává vět-šinou. U náboženství to má řadu analogií zejména v některých oblastech Německa jako třeba v Rýnské Falci. Rozsah emigrace z českých zemí byl však vzhledem k celkovému počtu obyvatelstva mimořádný, způsobený vedle náboženského útlaku i odporem pro-ti současně zavedenému panovnickému absolutismu zcela odlišnému od předchozího stavovského státu. Až do tereziánsko-josefínských reforem a v mnohém i později až do roku 1848 převládal v českých zemích systém, který se blížil spíše středověku než moderní době. Náboženské menšiny v českých zemích, tedy s výjimkou specifické ži-dovské komunity, byly tvrdě pronásledovány a příslušnost k nim byla zločinem. Přesto přežívaly až do tolerančního patentu 1781, k čemuž výrazně přispíval fakt, že protes-tantismus byl za hranicemi (např. v Sasku) státním náboženstvím, a dokonce i v České koruně – konkrétně ve Slezsku existovaly značné náboženské svobody. Pronásledování tajných nekatolíků v českých zemích bylo několikrát omezeno z hospodářských i poli-tických příčin, když vrcholu dosáhlo až za Karla VI. nařízením z let 1725–1726, která byla ještě tvrdší než pobělohorská perzekuce.¹³

Teprve modernizující se stát doby tereziánsko-josefínských reforem dospěl k ná-zoru, že nezáleží na víře obyvatel jako na tom, zda jsou přínosem pro stát zejména z finančního hlediska. V roce 1777 byl vydán důvěrný pokyn, aby nekatolíci nebyli nuceni k účasti na katolických církevních obřadech a aby byl tolerován neveřejný výkon jejich náboženských obřadů.¹⁴ Toto rozhodnutí, představující kompromis mezi zastánci veřejné legalizované tolerance a zfanatizovanými odpůrci nekatolíků, je pozoruhodnou, ale nijak neobvyklou ukázkou řešení menšinové otázky. Nástup nového císaře Josefa II. však znamenal oficiální radikální kroky v řadě oblastí – zde šlo samozřejmě vedle omezení privilegií katolické církve a zabírání jejího majetku hlavně o toleranční patent z 20. října 1781. Ten toleroval dvě protestantská a pravoslavné vyznání, i když jim zdaleka neposkytl rovnoprávnost.¹⁵ Ke skutečné rovnosti vyznání a faktickému vymizení problému náboženských menšin vedla ještě dlouhá cesta. Rovněž skutečné zrovnoprávnění židů trvalo v podstatě až do zavedení moderní ústavnosti v šedesátých

¹² Viz např. MALÝ, K. a kol.: *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. 3. vyd. Praha, 2003, s. 113, 157–158.

¹³ Viz např. *Dějiny Československa II: 1648–1918*. Praha, 1990, s. 26 aj.

¹⁴ Viz např. MALÝ, K. a kol.: *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. 3. vyd. Praha, 2003, s. 179 aj.

¹⁵ Viz např. ZOUBEK, V. – PETRÁŠ, R. – MASTNÝ, V.: *Dokumenty k státoprávním a mezinárodněprávním otázkám*. Praha, 2007, s. 26–29.

letech 19. století. Přibližně od roku 1848 však v českých zemích vzniká moderní nacionalismus a i to odvádí náboženské odchylky na okraj zájmu společnosti.¹⁶

Teprve meziválečné Československo velmi razantně odmítalo nějaké výhody katolické církve a to i takové, které by vcelku přirozeně vyplývaly z její početní dominance ve státě – podle sčítání lidu v roce 1921 z 13,6 milionu obyvatel bylo 10,4 milionu římskokatolického a 0,5 milionu řeckokatolického vyznání, přičemž bylo 0,7 milionu osob bez vyznání. Zejména v počátečním období státu lze hovořit až o určité protikatolické kampani související s neúspěšnou snahou o odluku církve od státu i s komplikovaným vznikem Církve československé. Nutno dodat, že tato protikatolická, a leckdy dokonce protináboženská politika inspirující se i od Francie byla později zásadně oslabena, přesto nemálo přispěla třeba ke zhoršení vztahů se Slovenskem, ale i Moravou.¹⁷ Početně naprosto převládající katolickou církev lze tedy v první ČSR jen těžko chápat jako nějakou dominantní většinu s právními přednostmi. Rovnost jednotlivých vyznání byla právně zakotvena a i v praxi dodržována kromě rozdílů mezi vyznáními uznanými a neuznanými, případně zakázanými. Všechny početnější skupiny však byly právně uznány. Rovněž ústava (č. 121/1920 Sb. z. a n., zejména § 117 násl.) zakotvovala rovnost vyznání¹⁸ – „Všecka náboženská vyznání jsou si před zákonem rovna“ (§ 124), jenže již o několik paragrafů dále se opakovaně hovoří o náboženských menšinách, což je v jistém rozporu. Tento problém byl vykládán různě a často byl právníky zcela ignorován, avšak skutečná příčina je poněkud specifická a souvisí s meziválečnou mezinárodněprávní ochranou menšin.

Problémem meziválečného ústavního systému, který bývá často poněkud přehlížen, je skutečnost, že nemalá část ústavních zákonů nebyla vytvořena domácím zákonodárcem, ale doslova převzata z mezinárodního práva. Leckdy dokonce bez znalosti k čemu konkrétní ustanovení vlastně slouží, jak bylo patrné zejména na svérázných odborných výkladech § 132 ústavy z roku 1920. Šlo o působení tzv. mezinárodněprávní ochrany menšin v rámci Společnosti národů.¹⁹ Vítězné velmoci se totiž po první světové válce obávaly, že menšinové konflikty mohou způsobit nový světový konflikt, takže vnutily řadě zemí – v podstatě všem státům mezi Německem, Itálií a SSSR včetně Československa – určité závazky týkající se menšin. Tyto menšinové smlouvy či deklarace byly obvykle doslova shodné – v případě ČSR šlo o tzv. malou smlouvu st. germainskou (č. 508/1921 Sb. z. a n.) – a měly mít absolutní přednost před vnitrostátními zákony i opatřeními úřadů. Dokumenty hovořily o menšinách rasových (používán i obrat etnických), náboženských a jazykových, přestože pro řadu zemí včetně ČSR měla význam téměř výhradně otázka jazyková, tedy národnostní.

Československo vyřešilo problém takovýchto závazků (s absolutní předností před vnitrostátním právem) v zásadě jejich začleněním do ústavy i dalších klíčových zákonů. Nejdůležitější zde byla hlava šestá ústavy „Ochrana menšin národních, náboženských

¹⁶ PETRÁŠ, R.: Národní otázka v českých zemích na sklonku monarchie. In *Vývoj české ústavnosti v letech 1618–1918*. Praha, 2006, s. 694–740.

¹⁷ Např. TRETERA, J. R.: *Církevní právo*. Praha, 1993, s. 45 upozorňuje na důležitý přehlížený prvek, že Slovensko nebylo jen katolické, ale žilo zde i mnoho nadšených protestantů, takže bylo spíše všeobecně výrazně více ovlivněno náboženstvím než v Čechách (a hlavně v Praze).

¹⁸ Podrobněji viz např. PAVLIČEK, V. a kol.: *Ústavní právo a státověda II I*. Praha, 2001, s. 60 aj.

¹⁹ Podrobně zejména PETRÁŠ, R.: *Menšiny v meziválečném Československu: Právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*. Praha, 2009.

a rasových“, kde se obvykle používal vedle obratu menšiny národní současně i pojem náboženské a to někdy dokonce na prvním místě: „Pokud ve městech a okresích, v nichž jest usedlý značný zlomek státních občanů československých náležících k menšinám náboženským, národním a jazykovým, mají býti určité částky vynaloženy na výchovu, náboženství neb lidumilnost z veřejných fondů..., zabezpečuje se těmto menšinám v mezích všeobecných předpisů pro veřejnou správu platných přiměřený podíl na požitku a používání“ (§ 132). Jde o téměř doslovné převzetí druhého odstavce článku 9 menšinové smlouvy a nutno dodat, že význam právě tohoto ustanovení byl vykládán zejména německými právníky velmi široce, protože prý takovéto řádné přerozdělování financí vyžaduje nějakou stálou organizaci nejlépe ve formě autonomie. Pojem náboženské menšiny byl tedy včleněn do ústavy z roku 1920 z důvodu specifické mezinárodní situace ČSR, která musela přijmout menšinové závazky, a nikoliv kvůli skutečným vnitrostátním potřebám.

V praxi se menšinový problém v první ČSR točil téměř výhradně kolem menšin národnostních obvykle vymezených jazykem. Menšiny si mohly dokonce stěžovat na mezinárodní úrovni na porušování svých práv, což dělali často Němci a Maďaři, ale autor tohoto příspěvku nezná případ, kdy by se stížnost týkala útlaku náboženských menšin v ČSR. Meziválečnými odborníky včetně právníků byla v ČSR v podstatě ztožňována otázka menšinová (včetně náboženské) a národnostní, takže se používal pojem národnostní právo, což bylo chápáno – pro poměry první ČSR – jako synonymum pojmu menšinové právo.

Jistý praktický význam měla náboženská otázka u problému menšin vlastně jen tam, kde bylo vyznání zcela či zčásti propojeno s národností, tedy obvykle jazykovou příslušností. Specifická je zde židovská otázka, kdy stát uznával židovskou národnost (jako jedinou i při nepoužívání vlastního jazyka). Na Slovensku a Podkarpatské Rusi byl kalvinismus obvykle spjat s maďarským národním cítěním, řeckokatolická orientace s rusinstvím. O nějakých náboženských menšinách v první ČSR tedy v praxi nelze téměř uvažovat, přesto je důležité si uvědomit, že jejich rovnost byla zaručena mezinárodněprávně (a to dokonce s předností před vnitrostátním právem) i ústavněprávně, takže i při výrazných vnitropolitických změnách, ke kterým jak známo nedošlo až do roku 1938, by nebylo legální nějak potlačovat nedominantní náboženství. Obyvatelé, kteří by byli případně diskriminováni kvůli víře, měli právo si stěžovat na mezinárodní úrovni – petici ke Společnosti národů, jejíž Rada (obdoba dnešní Rady bezpečnosti OSN) by se mohla otázkou zabývat a teoreticky třeba nařídít ČSR opatření včetně změn vnitrostátního práva.

Před ukončením tohoto stručného přehledu alespoň krátce nahlédněme na rozdíly v právním postavení jednotlivých náboženství, zdali přece jen nějaké diskriminované vyznání nenajdeme.²⁰ Předem je třeba upozornit, že speciální právní úprava byla obvykle beze změn převzata při vzniku ČSR 28. října 1918 z doby monarchie, přičemž byly značné rozdíly mezi českými zeměmi a Slovenskem včetně Podkarpatské Rusi. V Předlitavsku se zejména podle zákona č. 68/1874 říšského zákoníku rozlišovalo mezi uznanými (recipovanými) a neuznanými církvemi a náboženskými společnostmi. Mezi teo-

²⁰ Viz např. SOMMER, J.: Bezkonfesi osoby. In *Slovník veřejného práva československého I*, s. 99–103 nebo MÜLLER, V.: Náboženské společnosti. In *Slovník veřejného práva československého II*, s. 697–711.

retiky v meziválečné ČSR byly zpočátku diskuse, zda takové rozlišování odpovídá nové ústavní úpravě zakotvující rovnost, ale úřední praxe je nadále uznávala. To dokazovaly i vyhlášky ministerstva školství o uznání dalších církví – např. č. 542/1920 Sb. z. a n. tvořená jedinou větou: „Vláda republiky Československé prohlásila dne 15. září 1920 ve smyslu § 2 zákona ze dne 20. května 1874, č. 68 ř. z., církev československou za církev státem uznanou.“ V ČSR ovšem nepočtená vyznání, která neměla státní uznání, mohla tuto pozici získat, a to bez omezení, pochopitelně s výhradou veřejného pořádku, bezpečnosti státní atd. Některé skupiny ovšem o státní uznání neměly zájem (např. Jednota českoobratrská čili svobodná církev reformovaná). Hovořit tedy o nějaké diskriminaci asi nelze.²¹ Ostatně neuznaná vyznání nebyla zakázána a příslušníci takových skupin mohli víru vyznávat soukromě i veřejně (v monarchii dříve omezeno), z hlediska práva zde pak nebyla náboženská společnost jako kultová korporace, ale pouze věřící. Stát ovšem mohl náboženské vyznání (sektu) zakázat, a pak byl výkon vyznání omezen. Takové zákazy (např. novojerusalemité, johanovští bratři, přátelé světla, novosalemité, nazareni atd.) vyslovila již monarchie a neodvolala je ani první ČSR.

Podotknout je třeba ještě, že občané měli zaručenu rovnost bez ohledu na náboženství včetně přístupu do veřejné služby, k úřadům, hodnostem atd. Některé speciální zákony obsahovaly určité výjimky, kdy náboženské vyznání mělo právní relevanci jako u výuky náboženství na školách, u nadací i jinde, kde požadavek určité víry vycházel z povahy věci. Rozdíly v postavení církví se týkaly i financování, kde se vyvinuly různé metody státní podpory. Zvýhodněno bylo křesťanství nebo přímo katolická církev také třeba v pojetí manželství, státním uznání svěcení neděle a některých svátků apod. Přesto i zde lze těžko mluvit o nějaké diskriminaci či dominanci určité víry, takže o nějakých náboženských menšinách v první ČSR jako podstatnějším právním problému se asi nedá uvažovat.

Na závěr je vhodné upozornit i na další vývoj. Za nacistické okupace byli pronásledováni Židé, které sice režim teoreticky chápal v rasovém smyslu, ale v praxi vymezoval dle náboženství prarodičů. Vcelku šlo ale o výjimku, protože nacisté nejevili o náboženské rozdíly větší zájem kromě zásahů proti specifickým nepočteným skupinám jako Svědkům Jehovovým. Zajímavá situace nastala za komunistické éry,²² kdy režim pronásledoval v zásadě všechna náboženství, včetně nepočtenějšího katolického. „Náboženskou menšinou“ by zde pak byli věřící obecně a dominantní preferovanou skupinou bezvěrci a ateisté, avšak takové chápání otázky by bylo diskutabilní. Speciální podporu poskytl režim pouze pravoslavi, a to ve snaze oslabit rusínské citění a zlikvidovat řeckokatolickou církev považovanou všeobecně za nepřítele SSSR, ale i východoslovanského pravoslaví. Výraznější diskriminace vyznání se týkala skupin, jejichž náboženské zásady se dostaly do konfliktu s představami státu (jako třeba svě-

²¹ Na Slovensku dle převzatého práva Uherska byly ale rozdíly v postavení větší a rozlišovalo se i mezi tzv. církvemi recipovanými a náboženskými společnostmi (jen) zákonně uznanými.

²² SZYMECZEK, J.: Totalitární stát a nedominantní náboženské skupiny v ČSSR 1948–1968. In NOSKOVÁ, H. a kol.: *K problémům menšin v Československu v letech 1945–1989*. Praha, 2005, s. 70–75; PETRÁŠ, R.: *Menšiny v komunistickém Československu*. Praha, 2007, s. 144–146, 394; nebo TÝŽ: *Menšiny v Československu 1945–1989*. In *Vývoj práva v Československu v letech 1945–1989*. Praha, 2004, s. 240–280.

cení soboty u Církve adventistů sedmého dne) nebo tehdy, kdy víra byla spjata s určitou diskriminovanou národnostní skupinou (u Židů a zpočátku i u kalvínských Maďarů).

Polistopadové Československo i dnešní ČR se v zásadě vrátilo k meziválečné tradici, kdy stát respektuje náboženskou svobodu a rovnost vyznání, nepreferuje ani nejpočetnější katolickou církev, takže náboženské menšiny z právního hlediska asi ani nelze nalézt. Výjimkou jsou dosud spíše jen ojedinělé případy, kdy speciální požadavky některých vyznání (spíše nekřesťanských) či způsob života jejich příslušníků se dostávají do konfliktu s českým právem. To ale neřeší zvláštní právní předpisy, ale obvykle jen úřady a soudy při své rozhodovací činnosti. S růstem počtu přistěhovalců však takovýto náboženských problémů v ČR i západních zemích přibývá.

RELIGIOUS MINORITIES IN THE CZECH PAST

Summary

The issue of religious minorities in modern Central Europe, including the Czech lands, tends to be disregarded, which seems to have substantive reasons. However, it should be kept in mind that religious division was the key factor in European society in the past, particularly from the Reformation until the weakening of the significance of religion in the 18th and 19th centuries; at that time, a modern type of nationalistic conflicts were not observed. The Hussite movement and the specific development of the Czech Reformation is thus an issue of religious minorities. It is interesting that one of the oldest documents of legal tolerance comes from Bohemia, namely the position of religious minorities regulated by the Conciliation of Kutná Hora of 1485. After the Battle of Bílá Hora, particularly in the Renewed Constitution of the Land, the process of liquidation of religious minorities was initiated, although in the beginning they formed in fact a majority in numbers (except for Jews). Tolerance was reinstalled as late as in 1781; however, it did not mean their equality and religious minorities continued their existence. The removal of preferences of Catholic Religion was seen primarily in 1849 and 1868, but certain privileges of the Catholic Church survived until the termination of monarchy. From its very beginning in 1918, Czechoslovakia tried to install a strict equality of all religions although, quite surprisingly, the provisions of the Constitution of 1920 contained many notes on religious minorities. This was apparently caused by the implemented rules of international law rather than by an actual significance of the issue for the society. The Communist Czechoslovakia essentially oppressed all religions, whilst after 1989 the country returned to the concept which applied before WWII, i.e. the absence of preference of any religion. Since 1918 the issue of religious minorities has been of quite marginal significance. Any potential conflicts would be considered by courts and administrative bodies within their decision-making powers and, unlike in the past, no special legal regulation exists.

Key words: legal position of minorities, religious minorities, history of Czech lands, Catholic Church, religious reformation, Conciliation of Kutná Hora 1485, Renewed Constitution of the Land 1627, reforms of Maria Therese and Joseph II, Czechoslovak Constitution 1920, international protection of minorities

Klíčová slova: právní postavení menšin, náboženské menšiny, dějiny českých zemí, katolická církev, náboženská reformace, Kutnohorský smír 1485, Obnovené zřízení zemské 1627, tereziánsko-josefínské reformy, Československá ústava 1920, mezinárodněprávní ochrana menšin

EXISTUJE MORAVSKÝ NÁROD A MORAVSKÁ STÁTNOST?

PAVEL MARŠÁLEK

I.

Žijeme v době radikální proměny společnosti. Kulturní homogenitu nahradila pluralita kultur, které se mezi sebou stýkají i potýkají. Hranice bourá a vzdálenosti zmenšuje nápor globalizace. Národní státy jsou více či méně zapojovány do nadnárodních integrací, které je minimálně z části připravují o jejich suverenitu. Prosazuje se model víceúrovňového vládnutí.¹

O tom, zda se jedná o změny k lepšímu nebo k horšímu, se vedou vzrušené spory. Věda i veřejnost jsou v tomto ohledu rozděleny. Jisté je však jedno, že nastupující společnost je dobou nejistot. To je dáno postupně se vynořujícími civilizačními riziky (hrozba střetu civilizací, ekologická krize, vyčerpání přírodních zdrojů atd.) a korozi některých pilířů společenského uspořádání – asi nejvíce národa a státu.²

Prosazující se nejistota, umocňovaná postmoderním relativismem, vytváří u mnoha lidí strach ze ztráty vlastní identity. Otázka, kam vlastně patří, pro ně nabývá zásadní význam. Mnozí také nesouhlasí s prohlášením národů za přežitky 19. století. Odmítají, že by se nacházeli v éře postnacionální, ve které příslušnost k určitému národu už není důležitá, protože jsme všichni Evropany nebo světoobčany. Nezřídká se objeví i reakce krajní – nacionalistická, snažící se vlastní národ postavit na piedestal. Od ní k extremismu není nikdy daleko.³

Zkušenost s hledáním národní identity, eventuálně s novým (nebo staronovým) nacionalismem, má celá řada zemí. Připomeňme např. Basky ve Španělsku, Vlámky a Valony v Belgii, množství národů Balkánu či Kurdy na Blízkém východě. Tam všude je nastolován emancipační program národů, které se cítí nespokojeny s dosavadním státoprávním uspořádáním či rozdělováním společenského produktu, popř. se pokládají za zneuznané. Jejich požadavky jsou sice mnohdy legitimní, ale zároveň vyvolávají společenské konflikty, ústí v nestabilitu. Problematická je často cesta, která má pomoci

¹ Viz HLOUŠEK, V. – KOPEČEK, L. – ŠEDO, J.: *Politické systémy*. Brno, 2011, s. 232 an.

² K tomu URBAN, L.: *Sociologie*. Praha, 2006, s. 268 an., 313 an.

³ Srov. PRIBAN, J.: *Právní symbolismus*. Praha, 2007, s. 159 an., 195 an.

národnostní požadavky uskutečnit: terorismus. Ten nelze schvalovat, i kdyby měl cíle sebevznešenější.⁴

II.

I když je Česká republika z národnostního hlediska poměrně homogenní, také se zde objevil národnostní problém. Nemyslím tím nacionalistický extremismus krajní pravice vyvolávaný hlavně obtížným soužitím s některými menšinami. Ten má – vzhledem k malé podpoře veřejnosti – jen marginální význam. Jde o něco vážnějšího, co v současné době spíše dřímá, zato hrozí rozdělením dosud jednotného českého národa a další parcelací státu. Jedná se o vyhlášení existence samostatného moravského národa a prosazování zemského zřízení (čili autonomie a samosprávy) pro Moravu, eventuálně přebudování republiky na spolkový stát.

S tímto programem vystupují už více než dvacet let četné moravistické strany, v letech 1990–1996 zčásti vlivné, v současnosti upadající. Navazují tak zejména na neúspěšné pokusy o vytvoření trojfederace z Československa (Čechy, Morava a Slezsko, Slovensko) v r. 1968, jakož i na všechny starší obhajoby „moravských práv“. Své argumenty přednášely nejvíce v souvislosti s diskusemi o územněsprávním členění republiky. Propagaci svých idejí nevzdávají ani dnes, kdy už jsou zřetelně na ústupu, a to především pomocí internetu a tisku.⁵

Zatímco z politického hlediska nebyly moravistické strany nikdy příliš úspěšné (snad jen s výjimkou prvních polistopadových let), když pronikly do zastupitelských sborů, ideologie moravismu jimi hlásaná získala ve společnosti větší podporu. Nejviditelnějším výsledkem této skutečnosti se stalo sčítání lidu v r. 1991, kdy se k moravské národnosti přihlásilo 1 362 313 lidí. V dalších letech ale došlo k postupnému odvratu veřejnosti od ideje samostatného moravského národa. Při následujícím sčítání lidu v r. 2001 moravskou národnost deklarovalo 380 474 občanů, v r. 2011 pak 522 474.⁶

Proč se moravistickým stranám většinou nedařilo získávat politickou moc, a přitom ideologie moravismu dokázala hlavně zpočátku oslovit veřejnost, není těžké vysvětlit. Důvodů faktické politické neúspěšnosti bylo více. Hlavním důvodem byla slabost, roztržitost a vnitřní rozhádanost těchto politických subjektů. Neustálé organizační změny, rozpady a opětovné fúze těchto stran, jejich přejmenovávání nemohly u lidí budit důvěru. Obdobně tomu bylo s programem těchto stran – ten lavíroval mezi samosprávným a moravskonacionálním akcentem, dále mezi regionální a celostátní orientací a nakonec mezi liberálním a křesťanským či konzervativním vymezením. Těmto stranám

⁴ Podrobněji viz DANICS, Š. – DUBSKÝ, J. – KAMÍN, T. – URBAN, L.: *Základy sociologie a politologie*. Plzeň, 2009, s. 301 an.

⁵ O prosazení práv Moravy a Moravanů usilovaly po r. 1990 zejména „Hnutí za samosprávnou demokracii – Společnost pro Moravu a Slezsko“ a „Moravská národní strana“. První strana se profilovala více regionalisticky, druhá kladla důraz spíše na požadavky nacionální. Další vývoj moravistických stran poznamenávaly neustálé štěpení, slučování a následné dezintegrace. Vliv těchto uskupení, která i několikrát změnila svůj název a program, je dnes minimální. Blíže k tomu MAREŠ, M. – ŠTRMISKA, M.: *Moravistické strany a hnutí*. In MALÍŘ, J. – MAREK, P. a kol.: *Politické strany*. II. díl: Období 1938–2004. Brno, 2005, s. 1615 an.

⁶ Přehledně ŠEBESTA, J.: *Moravská národnost a její vývoj ve společnosti*. Vracov, 2009, s. 20 an.

také chyběli skuteční političtí vůdcové, lidé s vizí a charismatem. Vítr z plachet ale bral moravistickým stranám rovněž fakt, že se jim nedařilo dosáhnout žádného viditelného zisku při jednání o podobě československé federace a o územněsprávním členění státu. Po rozpadu společného státu se Slováci pak už ve zbytkovém „Česku“ pro uplatnění jejich požadavků de facto nebyl prostor.⁷

Naproti tomu úspěšné rozšíření ideologie moravismu je třeba přičíst společenskému uvolnění po pádu totalitního režimu s jeho nivelizujícími tendencemi. Lidé hledali alternativy k tomu, co bylo, a díky znovunabyté svobodě je také nalézat mohli. Svůj vliv určitě sehrály i jisté resentimenty obyvatel a snaha navázat na stav, který byl před únorem 1948.⁸

V každém případě i vliv ideologie moravismu postupně klesal. S určitým odstupem kopíroval osud moravistických stran. Mohla za to zřejmě změna priorit lidí i zesílení přesvědčení, že nenabízí perspektivní nebo správnou cestu. Nicméně i nadále ve společnosti ideologie moravismu přítomná je a nebezpečí s ní spojená nelze podceňovat.⁹

III.

Zajímavé je podívat se na argumenty, jimiž moravisté zdůvodňují své požadavky na uznání existence moravského národa a zvláštní státoprávní postavení Moravy. Jádrem této argumentace je, jak píší M. Mareš a M. Strmiska zdůrazňování specifickým způsobem interpretovaných tisíciletých tradic Moravy, Moravanů a jejich politické reprezentace.¹⁰ Jen u historických argumentů ale nezůstávají. Ve prospěch samostatného moravského národa přinášejí i argumenty genetické, jazykové a kulturní. Vycházejí z toho, že obyvatelé Moravy nejsou Češi, i když více než tisíc let s nimi obývají jedno státní území.

Moravisté s oblibou tvrdí, že se Moravané od Čechů nepatrně liší geneticky, podstatně svým jazykem, mentalitou i kulturou. Genofond obou národů se má do určité míry lišit. Nepřeslechnutelné jsou podle nich rozdíly jazykové. Moravština prý rozhodně není kopii češtiny. Hovoří o ní jako o nejstarším slovanském jazyku. Měřeno optikou mentality a kultury nejsou difference Čechů a Moravanů údajně také rozhodně zanedbatelné. Připomíná se zejména vyšší religiozita Moravanů a ateismus Čechů, jakož i odlišná poetika obou národů. Kulturní specifika Moravy mají být důsledkem geopolitických faktorů – větší otevřenosti Moravy ve vztahu k sousedním zemím než je tomu u horami ohraničených Čech.¹¹

⁷ Srov. IŠČUK, R.: Moravská identita a její nové dimenze. *Antropo Webzin*, 2011, č. 1, dostupné na: <http://antropologie.zcu.cz/moravska-identita-a-jeji-nove-dimenze>.

⁸ Podobný proces hledání identity, nacionalizace, tápání mezi minulostí a výzvami současnosti, ovšem často s tragickými následky, bylo možné pozorovat v řadě postkomunistických zemí. Stačí připomenout násilím provázený rozpad Jugoslávie.

⁹ Viz výše uvedené výsledky sčítání lidu z r. 2011.

¹⁰ MAREŠ, M. – STRMISKA, M.: Moravistické strany a hnutí. In MALÍŘ, J. – MAREK, P. a kol.: *Politické strany*. II. díl: Období 1938–2004. Brno, 2005, s. 1615.

¹¹ Viz ŠEBESTA, J.: *Moravská národnost a její vývoj ve společnosti*. Vracov, 2009, na více místech, též internetová encyklopedie Wikipedie, heslo Moravané, Moravské hnutí, Morava aj. Dále BLÁHA, O.: Moravský jazykový separatismus: zdroje, cíle, slovanský kontext. In *Studia Moravica: Acta Universitatis Palackianae Olomucensis – Facultas Philosophica*. Sv. III, Olomouc, 2005, s. 293–299.

Na podporu státoprávních požadavků vyzvedají moravisté starobylost moravské státnosti reprezentované Velkou Moravou, cyrilometodějskou tradicí i od sklonku 12. století existujícím Markrabstvím moravským. To bylo autonomním a samosprávným celkem fungujícím v rámci českého státu, navíc podle nich zvláště v habsburském období našich dějin naprosto rovnocenným s Českým královstvím. Moravská státnost je v jejich pojetí starší než česká. Česká státnost je od moravské odvozená, je jejím pouhým derivátem.

U moravistů se často dočteme, že moravská státnost a národ nebyly pro svůj význam nikdy zcela ignorovány. Částečnou výjimkou byla první československá republika, kde se uplatňoval čechoslovakismus, zároveň však existovala Země moravská a pak moravskoslezská. Teprve komunisté zatratili moravský národ i státnost. Systém zemí za jejich vlády nahradila soustava krajů v unitárním a posléze federalizovaném státě. Podobně macešsky se k právům Moravanů zachoval samostatný český stát. Ten pro Moravany a Moravu potupný stav dovršil zavážením jednoslovného názvu pro Českou republiku v podobě „Česko“ nebo „Čechy“.¹²

Ze strany moravistů je kritizována i kulturně výchovná politika v České republice pro její přehlížení přínosu Moravy a Moravanů v našich dějinách. Patrně to má být např. v učebnicích dějepisu a také v médiích. Zvláště v dějepisných kompendiích nebývá o Moravě ani Moravanech ani zmínka. A to je naprosto neudržitelné.¹³

Shrneme-li argumentaci moravistů, dospějeme k tomu, že shledávají dostatek objektivních i subjektivních podmínek pro to, aby mohlo být obyvatelstvo Moravy označeno za svěbytný národ. Moravané mají svůj jazyk, společnou historii, mentalitu a kulturu, stejně jako vlastní státnost (objektivní znaky národa) a tímto národem i chtějí být (subjektivní znak národa). Uznání autonomie a samosprávy je tedy minimem toho, co by měli požadovat.

Svých argumentů se moravisté dlouhodobě drží, ovšem nezapomínají reagovat ani na měnící se svět – zejména na novou situaci nastolenou evropským sjednocováním. V souvislosti s ním se pokusili oslovit veřejnost přihlášením se k programu „Evropy regionů“ a svým zapojením do evropských etnoregionalistických organizací.¹⁴

Své požadavky prosazují moravisté více než činy. Jen málokdy se uchylují k nějakým kontroverzním akcím. Jejich rétorika – až na nepatrné výjimky – není bojovná nebo vyhrožující násilím. Nelze je tedy obviňovat z extremismu nebo separatismu. Asi nejdiskutovanější akcí, kterou moravisté zorganizovali, bylo ustavení Moravskoslezského sněmu na podzim 1992 a jmenování Moravskoslezské vlády o půl roku později. Tyto orgány si na Moravě nárokovaly moc a byly proto prošetřovány policií. To ale byla skutečná výjimka.¹⁵

¹² BALCÁREK, P.: *Státoprávní dějiny Moravy*. Brno, 1990; ŠEBESTA, J.: *Vývoj moravských zemských práv*. Vracov, 1998.

¹³ Moravistům vadí i to, že není uváděn moravský původ řady velkých Čechů – např. J. Blahoslava, J. A. Komenského, F. Palackého, T. G. Masaryka atd. Viz. ŠEBESTA, J.: *Moravská národnost a její vývoj ve společnosti*. Vracov, 2009, s. 33 an.

¹⁴ Viz výše cit. IŠČUK, R.: Moravská identita a její nové dimenze. *Antropo Webzin*, 2011, č. 1.

¹⁵ MAREŠ, M. – STRMISKA, M.: Moravistické strany a hnutí. In MALÍŘ, J. – MAREK, P. a kol.: *Politické strany*. II. díl: Období 1938–2004. Brno, 2005, s. 1621 an., 1627 an. S extrémní pravicí a levicí ale moravistické strany vždy kontakty udržovaly, což je také částečně diskreditovalo. Blíže MAREŠ, M.: Moravismus a extremismus. *Středoevropské politické studie*, 2001, č. 4. Tento článek je dostupný rovněž na: <http://www.iips.cz/cisla/komentare/moravismus401.html>.

IV.

Je jasné, že od politické argumentace nelze vždy a bezvýjimečně očekávat, že bude pravdivá. Řada tvrzení v politice má ideologickou povahu a jednoznačnou vazbu na hodnoty, o něž může být veden spor. Politická argumentace je také z povahy věci účelová. Jejím úkolem je mobilizovat stoupence pro určitou politickou vizi či program. A tuto funkci může plnit, i když bude v rozporu s fakty. Položme si ale přesto otázku, jak je to s pravdivostí argumentů moravistických stran. Existuje moravský národ a státnost?

Pojem národa patří v sociálních vědách – stejně jako většina takto abstraktních kategorií – k nejspornějším. Objevily se objektivní teorie národa, které počítaly k definičním znakům národa v různých kombinacích společný jazyk, etnicitu, kulturu, historické, teritoriální a politické (státoprávní) vazby, a subjektivní teorie národa považující za základ společné národní vědomí spojené obyčejně s aspirací na vlastní stát. V současné době došlo k prolnutí těchto koncepcí. Většinově se uznává, že objektivní charakteristiky národa nemohou být bez subjektivních a naopak.¹⁶ S tímto vyváženým stanoviskem je možné souhlasit. Touto optikou bude také posouzena výše položená otázka.

Z objektivního hlediska lze existenci moravského národa úspěšně zpochybnit. Důvodů je bezpochyby více. Jedním z hlavních znaků národa je společný jazyk jeho příslušníků. Není to znak jediný, ale zajisté klíčový. Když se z tohoto úhlu podíváme na to, zda existuje moravština, musíme objektivně konstatovat, že nikoli. Jsou pouze různá moravská nářečí, která se od sebe podstatně liší, ale moravština jako jazyk obyvatel Moravy se nevyskytuje. Naopak obyvatelé Moravy používají jako spisovný jazyk češtinu. Z historického hlediska je zajímavé, že spisovná čeština má v mnoha ohledech kořeny na Moravě. Tento jazyk, vzniklý ve 12. století, byl nástupcem tzv. církevní slovanštiny, kterou na bázi bulharského nářečí vytvořili věrozvěsti Cyril a Metoděj působící ve Velkomoravské říši v 2. polovině 9. století. Z Moravy také pocházeli významní učenci, kteří v 16. století kultivovali český jazyk (např. Jan Blahoslav), a na Moravě vycházela díla, jejichž jazyk se v následujících stoletích stal základem spisovné češtiny. To vše pak vysvětluje, proč se i na Moravě v 19. století prosadila spisovná čeština jako obecný sdělovací prostředek.¹⁷

Rozdíly kulturní a v mentalitě mezi Čechy a obyvateli Moravy by se neměly přehánět. Kromě toho na Moravě není kulturní jednoty. Projevují se zde významné regionální diference. Je to vidět např. na odlišném folklóru obyvatel Hané, Valašska a moravského Slovácka. Ani Čechy nejsou folklórně jednotné. Nadto tu má folklór význam už jen na některých místech (např. Chodsko). Nejvíce připomínaný rozdíl mezi Čechy a obyvateli Moravy – náboženské vyznání – pak můžeme stěží považovat za národní znak. Náboženství je všude na ústupu. V Čechách jen ustoupilo více než na Moravě.¹⁸

Zásadní korekci si zaslouží také argumentace moravistů týkající se více než tisícileté moravské státnosti, která je také uváděna na podporu tvrzení o existenci své-

¹⁶ NOVÁK, M. et al.: *Úvod do studia politiky*. Praha, 2011, s. 639 an. K tomu též PETRÁŠ, R.: *Cizinci ve vlastní zemi*. Praha, 2012, s. 21 an., 61 an.

¹⁷ TRÁVNÍČEK, F.: Účast Moravy ve vývoji spisovné češtiny. In *Morava v českém státě*. Brno, 1948, s. 25 an.

¹⁸ Důkladně *Československá vlastivěda*. Řada II. *Národopis*. Praha, 1936, s. 143 an.

bytného moravského národa a někdy i jen samostatně za účelem uznání Moravy jako regionu či země. Dovolávat se státoprávních tradic Velké Moravy znamená přeceňovat význam této epizody dějin a přehlížet další vývoj. Velkomoravská říše sice byla jedním z nejstarších státních útvarů v Evropě, ovšem velmi brzy zanikla (r. 906). Roli centra státoprávního vývoje v naší oblasti poté převzaly geograficky k tomu lépe uzpůsobené Čechy.¹⁹ Odtud vycházely všechny sjednocovací snahy. K Čechám, nejprve knížecím, posléze královským, byly postupně připojovány další regiony. Prvním z nich byla Morava (definitivně v 1. polovině 11. století). Čechy s Moravou se staly jádrem českého státu. Jejich vztah se postupně měnil. Do sklonku 12. století vládl český kníže v Čechách přímo, na Moravě mu podléhala údělná knížata. Po povýšení Moravy na markrabství Friedrichem Barbarossou r. 1182,²⁰ jejím udržení v českém státě a získání dědičného královského titulu (r. 1212) se unitární český stát diarchizoval – tvořily jej královské Čechy a markrabská Morava. V obou byl suverénem český král. Někdy měla Morava zvláštního markraběte, ve vrcholném středověku nedlouho i markraběcí dynastii. Poměr Čech a Moravy postupně nabyl pevných státoprávních forem, a to za vlády Karla IV. ve 14. století. Morava byla součástí komplexu zemí České koruny, její markrabí byl leníkem českého krále, náležela jí autonomie a samospráva. Jako vedlejší země ale nebyla Českému království zcela postavena na roveň. Od Čech neměla být oddělována. To se však ne vždy podařilo zajistit.²¹ V sjednocujícím se habsburském soustátí se poměr Čech a Moravy vyrovnal, uvolnily se státoprávní vazby mezi nimi v důsledku zániku společných institucí a moc královská byla překryta mocí císařskou. Došlo k rozpuštění českého státu v habsburském soustátí. Od počátku 19. století do r. 1918 oscilloval status Čech i Moravy mezi provincií a korunní zemí.²²

Na tradice zemské, tedy i české a moravské, státnosti navázala do určité míry první československá republika. Systém zemí, upřednostněný oproti plánovanému župnímu zřízení, měl zabránit převaze Němců v příhraničních oblastech. Šlo o to nepřipustit dezintegraci republiky. Touto snahou můžeme i vysvětlit, proč byly k Zemi moravské připojeny zbytky Slezska (vznikla Země moravskoslezská) a proč byla samospráva poskytnutá jednotlivým zemím silně omezená.²³

Ke zrušení zemského zřízení došlo v r. 1949. K restituci moravské státnosti se nepřistoupilo ani po listopadu 1989. Dnes je moravská státnost již jen historickou záležitostí.

Vraťme se ale ještě k problému moravského národa. Bylo prokázáno, že objektivní znaky, kterými se vykazuje národ, nejsou v případě obyvatel Moravy naplněny. Nejsou však dány ani znaky subjektivní – přihlášení se lidí k moravské národnosti. Lidé na Moravě žijící se nadále považují většinou za Čechy, i když regionálně ukotvení. Jdou tak nadále cestou, již se vydali v 19. století jejich předkové. Ti se během národního

¹⁹ Viz KORČÁK, J.: *Geopolitické základy Československa*. Praha, 1938, s. 96 an.

²⁰ Tento akt sledoval parcelaci českého státu. Byl umožněn hlavně konflikty mezi příslušníky vládnoucí dynastie Přemyslovců a vzrůstem moci císařů římskoněmecké říše.

²¹ KADLEC, K.: *Přehled ústavních dějin Moravy*. Praha, 1926, s. 7 an., 21 an. Též viz BAXA, B.: *Dějiny práva na území republiky československé*. Brno, 1935, s. 48 an., 125 an.

²² K tomu MARŠÁLEK, P.: České státní právo v 19. století. In MALÝ, K. – SOUKUP, L. (eds.): *Vývoj české ústavnosti v letech 1618–1918*. Praha, 2006, s. 468–487.

²³ Přehledně MALÝ, K. a kol.: *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. Praha, 1997, s. 312 an.

obrození přihlásili pod tlakem hrozby germanizace k jednotnému českému národu. Tak se teprve stali národem.²⁴

Vidíme tedy, že moravisté nemají pravdu. Není ani moravský národ, ani moravská státnost. Moravský národ nebyl ani dříve a moravská státnost je již jen historií. To ale neznamená, že by se jejich argumenty měly brát na lehkou váhu.²⁵ Jejich požadavky jsou především podnětem k přemýšlení, jestli je naše správní soustava dobře fungující a daňový systém spravedlivě nastavený, jestli není čas pro změnu.

V.

S hledáním soudobé moravské identity je spojeno několik otázek, na něž je mnohdy obtížné dát jednoznačnou odpověď. V první řadě jde o problém, jak tento jev klasifikovat. Jde o moravský nacionalismus nebo by bylo vhodnější užít jiný termín?

Pojem nacionalismu je často používán ve společenských vědách a v publicistice především k označení národního egoismu, nadřazování vlastního národa nad jiné, propagace národní výlučnosti, která jakoby v sobě obsahovala požadavek jakéhosi „nadprávní“ pro vlastní národ, nebo upřednostňování národního zájmu před zájmem jednotlivce. Ne všemi je ale tento pojem chápán takto negativně. Někteří autoři tvrdí, že díky nacionalismu se zformovaly novodobé národy, jak je známe dnes. Mají za to, že nacionalismus má dvojí tvář – tvůrčí a destruktivní, která je původcem konfliktů mezi národy. Pro jiné je nacionalismus pouhá snaha ztotožnit politické (tj. národní) a státoprávní jednotky, tedy pokoušejí se tento pojem vykládat neutrálně, bez negativních konotací. Vyskytují se však i pokusy o změnu terminologie. Nacionalismus chtějí dále chápat negativně a pro pozitivní projevy hledání národní identity užít např. termín patriotismus či národní uvědomění, anebo opačně – nacionalismus vykládat neutrálně a jeho extrémní, negativní projevy přejmenovat na etnocentrismus, xenofobii či šovinismus.²⁶

Osobně se kloním k převažujícímu negativnímu pojetí nacionalismu a jsem pro to, aby se od něj terminologicky odlišily jak pozitivní, tak vysloveně negativní jevy – na jedné straně patriotismus, na druhé pak národní šovinismus. Když se po tomto upřesnění pokusím zodpovědět výše položenou otázku, řešení se již nerozplyne v nejasnostech spojených s pojmem nacionalismu. Je nesporné, že hledání moravské identity reprezentované moravistickými stranami není nacionalismem, nenaplnňuje totiž jeho definiční znaky. Ostatně vždyť moravský národ vůbec neexistuje. Nejlepší by asi bylo hovořit o etnoregionalismu odůvodňovaném nejvíce historicky. Tento etnoregionalismus nemá

²⁴ Nezapomeňme, že národy jsou moderní fenomén, neexistují od nepaměti. Viz MEZNÍK, J.: Dějiny národu českého v Moravě: Nárys vývoje národního vědomí na Moravě do poloviny 19. století. *Český časopis historický*, 1990, roč. 88, s. 34–62; ŘEPA, M.: *Moravané nebo Češi?: Vývoj českého národního vědomí na Moravě v 19. století*. Brno, 2001.

²⁵ Moravismus dnes podporují některé známé osobnosti s vlivem na veřejnost – např. historik J. Pernes. Viz jeho kniha *Pod moravskou orlicí aneb dějiny moravanství*. Brno, 1996. Tyto argumenty jsou dávno i součástí vědeckého diskursu. Srov. PERNES, J. et al.: *Morava v českém státě včera, dnes a zítřka: Příspěvek k diskusi na téma: Jaký národ žije na Moravě*. Brno, 1992.

²⁶ NOVÁK, M. et al.: *Úvod do studia politiky*. Praha, 2011, s. 644 an.

extremistickou povahu, protože – až na výjimky – nehlásá národní nesnášenlivost, nevyzývá k násilí, nepodněcuje k separatismu.²⁷

Druhá otázka, kterou je nezbytné si položit, se týká hodnocení moravského etnoregionalismu. Máme tento jev považovat za negativní nebo pozitivní fenomén? Odpověď není možné úplně jednoznačně. Uvážíme-li podobu, v jaké se tento fenomén etabloval, nelze přehlédnout některé jeho diskutabilní momenty nebo spíše skryté hrozby. Ty souvisejí s možností rozdělit český národ a rozdrobit Českou republiku. Na druhé straně moravismus se v současnosti projevuje jako okrajové hnutí, které nemá u veřejnosti dostatečnou podporu. Neohrožuje prakticky nikoho ani svými metodami. Není aktuální hrozbou. To se ale může v budoucnosti změnit.

Historie nás v tomto ohledu varuje. V našich dějinách můžeme zaznamenat případ, kdy se část moravského hnutí snažila vyčlenit z českého národa, přihlásila se k separatismu a ohrožovala územní celistvost českých zemí. Bylo tomu tak v dobách pro náš národ nejtěžších – za nacistické okupace. Tehdy se některé moravské fašistické bojůvky pokusily docílit moravské samostatnosti v rámci Velkoněmecké říše, resp. usilovaly o připojení moravského Slovácka ke Slovensku. Těmto snahám tehdy zabránili sami okupanti, v jejichž zájmu nebylo předčasné dělení nebo oslabení jimi zřízeného protektorátu.²⁸

Tento příklad je více než výmluvný. Ani dnes totiž nemáme žádnou garanci, že se takový nebo podobný scénář nebude opakovat. Určitě se to nestane v čase relativního blahobytu a stability. Ten však může jednoho dne pominout a být nahrazen dobou turbulencí, kdy nelze předem vyloučit vůbec nic. Proto je třeba se mít na pozoru.

Dostáváme se k třetí otázce – k budoucnosti moravského etnoregionalismu. Reálně myslitelné jsou samozřejmě tři scénáře: zachování současného stavu (unitární stát rozdělený na kraje), výrazná regionalizace v Evropské unii (z Moravy bude samostatný euroregion) a plné prosazení plánů moravistů.²⁹ Zdá se, že nejpravděpodobnější je první varianta. Všechno zatím svědčí v její prospěch (relativní spokojenost lidí s tím, co je, preference ekonomicko-sociálních cílů oproti ostatním, slabost moravistů atd.). Co se stane skutečností, ale naplno odhalí až budoucnost.

VI.

Tento rozbor cílů a aktivit moravistů se snažil využívat jen věcných, nepředpojatých argumentů. Nebylo vzneseno obvinění moravistických stran, že vystupují čistě účelově ve snaze po uchvácení politické moci, jak se prvoplánově nabízelo. To by ani nebyla spravedlivá výtka, protože takto si v politice počíná většina akterů.

Rovněž nebylo argumentováno výroky autorit a přitom je jich ze starších dob k dispozici celá řada. Český historik a politik F. Palacký třeba napsal: „Spojení Čech a Moravy v jeden celek, majíc v přírodě samé podstatný svůj základ, nemůže považováno býti

²⁷ MAREŠ, M.: Moravismus a extremismus. *Středoevropské politické studie*, 2001, č. 4.

²⁸ Viz PASÁK, T.: *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*. Praha, 1999, s. 282 an. Podrobněji MEZIHORÁK, F.: *Hry o Moravu: Separatisté, iredentisté a kolaboranti 1938–1945*. Praha, 1997.

²⁹ Srov. výše cit. IŠČUK, R.: Moravská identita a její nové dimenze. *Antropo Webzin*, 2011, č. 1.

za pouhou náhodu. A skutečně v obou krajinách od věkův pokudkoli historie sahá, vždy a po každé jeden a týž národ přebýval, jedna i táž nejvyšší vláda panovala. Obě tedy, Čechy i Morava, co národ i co stát vždy zajedno byly.³⁰ Velký znalec českých právních dějin J. Kapras o několik desítek let později poznamenal o středověkém mnohonárodním českém státu: „Jsa národem českým a jeho panovníky založen, stát český měl nejen český ráz, nýbrž i v právním vývoji vtisknutý znak češství. Střed tohoto vývoje byl v Čechách, kdežto v přivtělených zemích spatřuje se pouhý odlesk vývoje hlavního.“³¹ Důvody, proč výroky autorit nebyly použity, spočívá v tom, že byly poznamenány dobou, kdy vznikly, a dnes už by nepůsobily objektivně. Ostatně i moravisté by se mohli opřít o hlasy svých autorit a dopadlo by to podobně.

Pokud jde o minulost, jedno je však mimo jakoukoli pochybnost. Řada moravských rodáků, která dosáhla význačných postů v naší vědě, kultuře a politice, pracovala pro upevnění jednoty češství, snažila se často najít jeho podstatu a smysl. Minimálně to platí o F. Palackém a T. G. Masarykovi. Tito myslitelé se nikdy nesnažili český národ rozdělovat, nýbrž naopak – spojovat. Moravu a její obyvatele oceňovali za jejich přínos českým dějinám a kultuře. Měli za to, že bez jejich podílu by český národ vůbec neexistoval.³² V jejich šlépějích by se mělo pokračovat dále.

ZÁVĚR

Již více než dvacet let propagují moravistické strany existenci samostatného moravského národa a požadují zemské zřízení pro Moravu, eventuálně přebudování České republiky na spolkový stát. Z politického hlediska dnes představují jen marginální sílu, přesto ale jejich ideologie do určité míry oslovila veřejnost.

Moravisté navazují na všechny starší obhajoby „moravských práv“. Jádrem jejich argumentace je zdůrazňování tisíciletých tradic Moravy a Moravanů. Tvrdí, že obyvatelé Moravy nejsou Češi, i když s nimi žijí v jednom státě. K historickým argumentům přidávají i poukazy na genetické, jazykové a kulturní odlišnosti Moravanů od Čechů. Ve skutečnosti však není žádný moravský národ. Neexistuje totiž jednotný moravský jazyk, ale jen jednotlivá moravská nářečí. Obyvatelé Moravy se od obyvatel Čech nijak podstatně neliší a naopak se většinou považují za Čechy stejně jako jejich předkové. Ti se v 19. století pod hrozbou germanizace přihlásili k jednotnému českému národu. Tak se teprve stali národem – předtím jím nebyli. Zatímco moravský národ není a nebyl, moravská státnost existovala, avšak dnes je již jen historickou záležitostí.

Aktivita moravistů, které můžeme označit za etnoregionalismus, by se přes jejich malý ohlas u veřejnosti neměly podceňovat. I když je v podstatě nelze pokládat za extremistické nebo separatistické, hrozí rozdělením jednotného českého národa a další parcelací státu. Tento scénář sice s největší pravděpodobností nenastane a zůstane zachován status quo, ale historie moravského separatismu za druhé světové války nás varuje. Co se stane skutečností, určí definitivně až zítřek.

³⁰ Cit. podle NOVÁK, M.: Morava v duchovním vývoji českém. In *Morava v českém státě*. Brno, 1948, s. 15.

³¹ KAPRAS, J.: *Přehled právních dějin země České koruny*. Praha, 1935, s. 7.

³² Blíže NOVÁK, M.: Morava v duchovním vývoji českém. In *Morava v českém státě*. Brno, 1948, s. 13 an.

IS THERE A MORAVIAN NATION AND A MORAVIAN STATEHOOD?

Summary

For more than twenty years, some parties have been promoting the existence of an autonomous Moravian nation, requesting the establishment of separate land constitution for Moravia, or the reconstruction of the Czech Republic into a federation. From a political perspective, these parties represent a marginal force, however, their ideology has been, to a certain extent, positively perceived by the public. Moravists follow older advocacy of “Moravian rights”. The core of their arguments is to emphasize one thousand years of the tradition of Moravia and Moravians. They claim that inhabitant of Moravia are not Czechs although they live with Czechs in one state. Historical arguments are supported by genetic, linguistic and cultural differences between Czechs and Moravians. In reality, there is nothing like a Moravian nation. There is no uniform Moravian language but only individual Moravian dialects. Inhabitants of Moravia do not differ from those in Bohemia; on the contrary, most Moravians consider themselves Czechs, as was the case of their antecedents who declared themselves as members of the Czech nation to avoid the threat of Germanization in the 19th century. That was the moment they became a nation – before there had been none. Whilst the Moravian nation did not and does not exist, the Moravian statehood did exist; however, it is just a part of history today. The activities of Moravists can be designated as ethnoregionalism; although they are welcome only by a marginal part of the public they should not be disregarded. These activities cannot be considered extremist or separatist; however, they may represent a threat aimed at the division of the uniform Czech nation and further division of the territory. Such scenario is most likely unrealistic and the status quo will be preserved, but the Moravist separatism during WWII should warn us. What will become a reality will be definitely shown in the future.

Key words: Moravism, Moravia, Moravians, Moravian language, Moravian separatism, Moravian nation, Moravian statehood, ethnoregionalism, nationalism, Czech state

Klíčová slova: moravismus, Morava, Moravané, moravština, moravský separatismus, moravský národ, moravská státnost, etnoregionalismus, nacionalismus, český stát

ODBORNÝ ZÁJEM O MENŠINY NA POČÁTKU 20. STOLETÍ A MENŠINOVÉ MUZEUM V PRAZE

ANDREJ SULITKA

Jako podtitul příspěvku by příslušel název „Stíny menšin a jejich vnímání v činnosti menšinových ochranných spolků na začátku 20. století“. Podnětem k tomu označení je publikace/brožura menšinového učitele J. St. Loučky „Stíny menšin“, která vyšla v ediční řadě „Menšinové epištoly“ v roce 1914. Z tiráže vyplývá, že šlo o záměr Jednoty matičních učitelů a pěstounek vydávat novou ediční řadu, zřejmě jako konkurenční počín oproti ediční řadě „Epištoly pro lid“ Národní jednoty severočeské. Avizováno bylo vydávání Menšinových epištol nejméně čtyřikrát ročně, ale v důsledku válečných událostí se již ediční plán nepodařilo uskutečnit.

Název publikace *Stíny menšin* lze chápat jako reakci na dobovou atmosféru, která provázela společensko-politické vnímání menšinových otázek před první světovou válkou. Navíc zasluhuje pozornost i proto, že jde o jednu z posledních menšinových publikací před vypuknutím první světové války, která reflektuje složitý vývoj vymezování menšinových česko-německých pozic na přelomu 19. a 20. století a zvláště prvního desetiletí 20. století. Na příkladu uvedené práce lze poznávat také hlavní rysy národnostně menšinových otázek, jak byly vnímány v českých zemích před první světovou válkou v prostředí masivního rozšíření menšinových spolkových organizací. Můžeme též říct, že se tím uzavírala jedna z etap hledání přístupů k řešení česko-německých menšinových otázek, protože po první světové válce v rámci nového uspořádání v Evropě dostalo řešení menšinových otázek v mezinárodních souvislostech zcela novou dimenzi.¹ Publikaci *Stíny menšin* budeme věnovat pozornost v rámci řešení projektu na jiném místě, zde pouze odkazují na jeden z podnětů při studiu menšinových otázek před první světovou válkou.

Víme, že koncem 19. století se projevovala v českých zemích zvýšená aktivita národního hnutí v různých oblastech společenského života. Z pozice českých zájmů vývoj také směřoval mj. k vytvoření organizační struktury spolkových aktivit, které měly za cíl působit jako ochranné složky národní jednoty proti Němcům. K česko-německému konfliktnímu soužití v tomto období J. Křen vtipně poznamenal, že „vznikl hydrocefalus tehdejšího národnostního boje – početné organizace, specializované na podporu menšin, které do svých akcí strhávaly oba národní celky... Na počátku století dostala tato síť i své

¹ Srov. např. PETRÁŠ, R.: *Menšiny v meziválečném Československu: Právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*. Praha, 2009, s. 25n.

hlavy, českou (a o něco později i německou) Národní radu, nadstraničká sdružení politiků, tisku, spolků a samosprávných korporací, která se měla stát centry řízení a koordinace národní strategie...² A platformu k tomu poskytovaly Ústřední matice školská,³ Národní jednota severočeská, Národní jednota pošumavská, Národní jednota pro východní Moravu, Národní jednota pro jihozápadní Moravu a ve Slezsku Matice opavská.⁴ Ze širokého spektra témat, jimiž se tyto organizace zabývaly, je pozoruhodná aktivita, která v roce 1909 vyústila do budování Menšinového muzea v Praze jako spolkové instituce.⁵ V omezené míře činnost tohoto muzea pokračovala i v období první světové války a oficiálně byla ukončena v roce 1920.

Z historického hlediska se otázkou Menšinového muzea v Praze doposud zabývala pouze M. Sedláková.⁶ Autorka zpracovala souhrnný přehled o archivním fondu Menšinového muzea a na základě studia sbírkových materiálů ukazuje v historickém kontextu na fungování muzea a jeho činnost jako spolkové instituce. Obsahově ale neprováděla rozbor shromážděných materiálů k soukromému sčítání lidu, dotazníkovým akcím či výsledkům ediční činnosti, což sleduje náš výzkum. Rozsáhlý dochovaný fond muzea,⁷ do něhož byly dodatečně zařazeny i materiály, které zřejmě nejsou výsledkem vlastní činnosti muzea (např. materiály o soukromém sčítání lidu), se nabízí jako cenný pramen při studiu vymezování českých a německých menšinových zájmů v českých zemích před první světovou válkou. Z hlediska studia národnostně menšinové problematiky jde o pramenný materiál, který vypovídá také o postupu řešení národnostních otázek, jak bylo vnímáno v prostředí menšinových spolkových organizací před zánikem Rakousko-Uherska.

Archivní fond Menšinového muzea v Národním archivu v Praze je uspořádán do 11 skupin.⁸ Nejrozsáhlejší je třetí skupina, která obsahuje dokumentaci vlastní činnosti. Týká se propagace muzea, přednáškové činnosti (kurzy, cykly přednášek, semináře), dotazníkových akcí o hospodářských a kulturních poměrech českých menšin v pohraničních oblastech, menšinového školství, soukromého sčítání lidu – demografických poměrech v jednotlivých obcích a stavu českého obyvatelstva v souvislosti s úředním sčítáním lidu 1900 a 1910 (časově zařazeno ve složkách roky 1912–1914), výstavnictví

² KRĚN, J.: *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780–1918*. Praha, 1900, s. 317.

³ Viz ŠPIRITOVÁ, A.: Ústřední matice školská v letech 1880–1919. *Paginae historiae*, 1993, roč. 1, s. 178–195. Na tuto studii navázal K. Řeháček, který zpracoval činnost Ústřední matice školské po první světové válce až do jejího zániku v roce 1951. ŘEHÁČEK, K.: Ústřední matice školská v letech 1918–1951. *Paginae historiae*, 2007, roč. 15, s. 97–129.

⁴ Základní přehledy o činnosti jednotlivých jednot jsou obsaženy ve výročních zprávách. Souhrnně pak v publikaci *Náš vývoj v severních Čechách pod ochranou Národní jednoty severočeské 1910–1935* (k padesátiletému jubileu práce Národní jednoty severočeské). I. Kraje: Zatecký a Podbořanský (K. Polánek, J. Fenc). II. Kraj Litoměřický (J. Laube, J. R. Tesař). Praha, 1936 ad. Současný stav poznání činnosti jednotlivých národních jednot v historické retrospektivě přibližuje sborník *České národní aktivity v pohraničních oblastech první Československé republiky*. Šenov u Ostravy, 2003, s. 119–244.

⁵ Sídlo Menšinového muzea bylo v Praze, Vladislavova ul. 13. Viz Národní archiv v Praze, fond Menšinové museum 1909–1920 (dále jen NA MMus – pod touto zkratkou je uvedena i značka fondu dle inventáře z roku 1970), inv. č. 1, kart. 1.

⁶ Na toto téma obhájila i magisterskou diplomovou práci na Filozoficko-přírodovědecké fakultě Slezské univerzity v Opavě v roce 1998. Upravenou verzi práce publikovala pak jako studii ve sborníku Národního archivu. Viz SEDLÁKOVÁ, M.: Menšinové muzeum v Praze. *Paginae historiae*, 2007, roč. 15, s. 55–95.

⁷ Fond Menšinové museum 1909–1920 v Národním archivu v Praze obsahuje celkem 45 kartonů.

⁸ Jde o následující celky: 1. Zřízení muzea, 2. Porady, schůze muzea, 3. Činnost muzea, 4. Spolupráce muzea s organizacemi národních jednot, 5. Školství, 6. Obecní volby, 7. Plebiscit na Tešínsku, 8. Administrativa muzea, 9. Knihovna muzea, 10. Hospodaření muzea, 11. Účetní agenda muzea.

(výstavy hraček, knih, lidového umění), sběratelské činnosti jednotlivých národních jednot, ale také sokolstva (plakáty, letáky, tisky, brožury, časopisy, novinová dokumentace, fotografie, divadelní plakáty), publikační činnosti (vydávání Menšinové revue a Sborníku menšinového), záměru vydávat národnostní mapy Čech atd.

Přípravný výbor muzea v letáku pro českou veřejnost akcentoval, že Menšinové muzeum, k jehož zřízení spolek přikročil, bude klást důraz na statistické práce, přípravu map, které budou zobrazovat, kde všude žijí české menšiny. Prohlášení o zřízení muzea ze dne 8. července 1909 podepsala desítka osobností kulturního i politického života.⁹ Provolání přípravného výboru muzea k české veřejnosti bylo opakovaně publikováno v českém tisku, zvláště v letáčích rozšiřovaných aktivisty národních jednot. Zřízení muzea mělo pozitivní ohlas nejen v Čechách, ale i na Moravě a ve Slezsku. Muzeum o tom vedlo pečlivě dokumentaci, zejména z dobového tisku. Podobně z korespondence přípravného výboru muzea vyplývá příslib řady osobností veřejného života o spolupráci na úseku menšinové práce.¹⁰

O koncepčním zaměření Menšinového muzea se vedly široké diskuze. Pozoruhodné je svým způsobem maximalistické pojetí pracovního rozvrhu muzea, jehož návrh předložil E. Štorcha.¹¹ Muzeum mělo být podle něj členěno do sedmi sekcí:

1. Teoretické, v rámci které „etnologie (národopis)“ měla zkoumat
  - a) otázky národnostní a národní,
  - b) charakter národa, vlastenectví, národní uvědomění, problémy odnárodnění,
  - c) původ člověka,
  - d) vznik plemen a národů, dělení lidstva na plemena a národy,
  - e) kmen slovanský a germánský v rámci indoevropské skupiny,
  - f) Čechové a Němci po stránce antropologické,
  - g) charakter český a charakter německý, svéráznost české kultury,
  - h) idea mezinárodního míru,
  - i) budoucnost českého národa, budoucnost českých menšin, úloha českého národa,
2. historicko-geografické, která se měla zabývat
  - a) prehistorií Čech, slovanským osídlením Čech,
  - b) historií – zřízení staročeské, germánské ... právo slovanské, právo německé, právo římské, vliv německého práva u nás, německá kolonizace Čech, národnostní poměry ve středověku, poměr Čech k zemím německým, národnostní poměry v období od 16. do začátku 19. století, české národní obrození, doba nová, hranice národnostní ve středověku a novověku,
  - c) geografii – stará česká toponyma, jazykové hranice, demografické ukazatele Čechů a v menšinách zvlášť, demografické ukazatele Němců, národnostní mapy, výsledky sčítání lidu, nárůst obyvatelstva, menšiny v zahraničí, odnárodněování menšin,

⁹ NA MMus, inv. č. 1, kart. 1.

¹⁰ Například JUDr. František Suchánek z Moravské Ostravy v dopise ze dne 23. září 1909 nabízel spolupráci při studiu národnostních otázek na Těšínském Slezsku a vyzval muzeum, aby převzalo na sebe úkol připravit národnostní katastr o Těšínsku, konkrétně jeho východní části okresů těšínského, frýštátského, bílského, skočovského, strumeňského a jablunkovského. NA MMus, inv. č. 1, kart. 1.

¹¹ NA MMus, inv. č. 4, kart. 1.

3. sociálně ekonomické, členěné na oblast
  - a) zemědělství,
  - b) průmyslu,
  - c) obchodu,
  - d) finančnictví,
  - e) sociální,
4. školské
  - a) školy veřejné,
  - b) školy mateřské – zřizování škol, podpora a práce Národních jednot, budovy školní, třídy, počet žáků,
  - c) děti po stránce tělesné a duševní,
  - d) učitelstvo,
  - e) statistiky škol,
  - f) ukázky prací žákovských a učitelů,
  - g) statistika dětí pro nové školy,
5. právní
  - a) poměr Čechů k Němcům, k Rakousku, k jiným Slovanům, k jiným národům
  - b) samosprávné úřady z hlediska národnostního, státní úřady nižší ve styku s menšinami, státní úřady vyšší po stránce národnostní,
  - c) sněm a národní záležitosti, říšská rada a národnostní záležitosti, poslanci, ministři, vláda,
  - d) mír národnostní,
  - e) násilnosti Němců, persekuce Čechů, porušování práv Němci úřady samosprávnými a státními,
  - f) činnost německých spolků,
  - g) veřejnost česká a menšiny,
  - h) volby v kraji zněmčeném,
  - i) církev a kněží po stránce národnostní,
6. organizační
  - a) činnost českých obranných jednot,
  - b) české spolky menšinové,
  - c) knihovny a čítárny, divadla a koncerty,
  - d) přednášky,
  - e) ženy v menšinách,
  - f) literatura národnostní, bibliografie,
  - g) obětavost českého lidu, menšinového vůbec,
7. umělecké
  - a) umělecké památky z krajů poněmčených,
  - b) umělecká díla inspirovaná ideou národnostní,
  - c) národnostní otázka v krásné literatuře naší i cizí,
  - d) menšinářství.

Je zřejmé, že nastíněný záběr obsahového zaměření muzea v tomto rozsahu překračoval možnosti působnosti spolkové instituce. V archivním fondu muzea se sice

nedochovaly doklady o tom, jaké kroky činilo vedení muzea, aby tak rozsáhlý záměr mohlo uskutečnit, nicméně již od počátku vlastní činnost muzea jen částečně reflektovala náměty předloženého návrhu. Důvod je nasnadě. Muzeum začalo rozvíjet činnost v omezených materiálních podmínkách i personálním obsazení. Navíc koncept spolkové odborné muzejní instituce neměl šanci uspět, když se vycházelo jen z předpokladu, že jeho uskutečňování se bude opírat na prvním místě o spolupráci vlasteneckých činovníků tehdejších národních jednot. Obecně menšinové práci byl sice přikládán mimořádný význam, ale podpora osobností vědeckého, společenského i politického života se projevovala spíše v rovině morální. Nejasný je též záměr budování muzea jako vědecké instituce, která měla mj. věnovat pozornost etnologickému studiu. Nic nenasvědčuje tomu, že by muzeum jako spolková instituce měla pro to připravené odborného zázemí. Chybí totiž doklady o tom, že by se například počítalo se spolupráci s tehdejším okruhem spolupracovníků Zíbrtova Českého lidu, časopisu, který vycházel již od roku 1892, kde bylo odpovídající zázemí pro odbornou spolupráci, dále spolupráci s pracovními výbory pro sbírání a vydávání lidových písní v českých zemích, resp. spolupráci s tehdejší sítí muzeí.

Na tomto místě není naším cílem se zabývat otázkami koncepce budování Menšinového muzea. Nastíníme ale tři okruhy činnosti muzea, které si z našeho hlediska zasluhují pozornost:

1. soukromé sčítání lidu jako reakce na výsledky úředního sčítání,
2. dotazníkové akce se zaměřením na šetření stavu o národnostních, hospodářských a kulturních poměrech české menšiny,
3. vlastní publikační činnost muzea.

1. SOUKROMÉ SČÍTÁNÍ LIDU

I když fond Menšinového muzea obsahuje obsáhlou dokumentaci soukromého sčítání lidu v roce 1910, je zřejmé, že jde o sbírkový materiál Národní jednoty severočeské,¹² který je zařazen ve složkách označených roky 1912–1914. Že Národní jednota severočeská vynakládala od počátku své činnosti velké úsilí o provádění soukromého sčítání lidu, dokládají četné dobové tiskoviny.¹³ Dnes již není možné přesně

¹² Na základě studia archivního fondu muzea to konstatuje i M. Sedláková. SEDLÁKOVÁ, M.: Menšinové muzeum v Praze. *Paginae historiae*, 2007, roč. 15, s. 80. V archivním fondu chybí přítom dokumentace soukromého sčítání lidu v působnosti Národní jednoty pošumavské, což v návaznosti na soukromé sčítání v roce 1900 zpracovával A. Hubka a výsledky postupně publikoval ve věstnících jednoty pošumavské či jinde.

¹³ Viz např. *Vývoj a život českých menšin*. Menšinová knihovna, II. a III. Most, 1908–1909 pro oblast severozápadních a severních Čech. Uskutečňování soukromého sčítání probíhalo v součinnosti s místními odbory a spolupráci se širokým okruhem důvěrníků.

Výsledky soukromého sčítání lidu 1900 v rámci jednotlivých okresů jižních Čech se podrobně zabýval např. A. Hubka. Viz *Soukromé sčítání lidu 1900 a Gautschovy volební předlohy*. Sestavil vzhledem k jihočeským okresům Antonín Hubka. Vydal volební výbor České národní rady. Praha, 1906. S ohledem na městské a venkovské volební obvody (40 lokalit) podává v tabulkových přehledech údaje o (1) počtu Čechů a Němců dle úředního sčítání v roce 1900, (2) výsledcích soukromého sčítání Čechů (absolutní počty), (3) ukazatele rozdílu výsledku úředního a soukromého sčítání v procentech, (4) propočty na mandáty české a německé a výpočet na kolik obyvatel případně jeden poslanec. A. Hubka shrnuje celkové součty sčítání v národnostně smíšených okresech českého jihu na jazykové hranici takto: dle úředního sčítání zaznamenáno Čechů 520 018 (údaj ze soukromého sčítání je o 19 269 osob vyšší), Němců 405 031. Poměr Čechů

rekonstruovat, jak se materiály ze soukromého sčítání dostaly do sbírkového fondu muzea, ale jsou zde shromážděny doklady od prvních podnětů, které směřovaly po roce 1890 k odstranění zjišťování obcovací řeči při úředním sčítání. Šlo o snahu, aby se při sčítání nezaznamenávala obcovací řeč, ale zavedl nový údaj o národnostní příslušnosti a mateřské řeči. Argumentovalo se hlavně tím, že zejména ve smíšených česko-německých oblastech údaje o obcovací řeči zkreslují obraz národnostních poměrů.

Zjišťování obcovací řeči při sčítání lidu bylo obecně považováno za poškozování práv české menšiny. Jelikož politické úřady odmítaly změnu, Národní rada česká po negativních zkušenostech z předchozích sčítání a úsilí o provedení tzv. soukromého sčítání v návaznosti na úřední sčítání 1900, připravovala před sčítáním lidu 1910 systematicky soukromé sčítání lidu, které by „korigovalo nesprávnosti“. Dne 15. února 1910 vydala dokument, který nese označení „Důvěrné!“. Oznamuje v něm, že při sčítání lidu k 31. prosinci 1910 se bude postupovat opět na podkladě „obcovacího jazyka“, proto je třeba provést ve smíšených krajích soukromé sčítání českého lidu, které má prokázat, že „není v království českém žádného ryze německého území“. ¹⁴ Připomíná se, že s ohledem na připravované úřední sčítání lidu je třeba zachovat naprostou důvěrnost, zejména aby o připravovaných krocích nepronikly zprávy do tisku. V dokumentu se uvádí, že soukromé sčítání bude probíhat v dohodě s poslaneckými kruhy všech stran a při Národní radě české se vytvoří zvláštní komise, které budou mít odbor pro český jih a odbor pro český sever. Předpokládalo se, že komise budou mít v každé smíšené obci důvěrníka, ve větších obcích sbor důvěrníků. A úkolem odborů národních jednot bylo zajistit ve smíšených obcích způsobilé místní sčítací důvěrníky. S vědomím, že odbory národních jednot nemohou provádět soukromé sčítání, doporučovalo se vytvořit zvláštní kroužky pro sčítání lidu. ¹⁵

Uvedena iniciativa Národní rady české byla přímou reakcí na neúspěšná jednání českých poslanců i menšinových pracovníků, kdy tehdejší intervence ve vládě i na říšské radě ohledně zavedení rubriky národnosti ztroskotaly. ¹⁶ Postup Národní rady měl své opodstatnění, protože k sčítání lidu 1910 byl již v té době k dispozici metodický materiál *Pokyny pro sčítání lidu po stránce národnostní*.

I když ve sbírce materiálů Menšinového muzea nejsou dochovány doklady o tom, jak byla akce soukromého sčítání lidu 1910 zajištěna a jak byl její průběh řízen, jsou k dispozici tisíce vyplněných formulářů „Popisný list domácnosti“ a rovněž formuláře, které dokumentují souhrn za obec „Přehled místní“. Pokud jde o pasportizaci sčítaných osob, popisný list domácnosti měl v záhlaví kolonku pro uvedení okresu, obce a čísla domu a pak následovaly kolonky:

1. průběžné číslo osoby v domácnosti,
2. jména členů domácnosti (rodičů, dětí, příbuzných, služebných a „noclehářů“),

---

dle úředního a soukromého sčítání k Němcům v procentech je: 56,21 % výsledek úřední sčítání – 58,30 % výsledek soukromého sčítání.

¹⁴ NA MMus, inv. č. 1, kart. 1.

¹⁵ Dokument podepsali: za sčítací komisi při Národní radě české JUDr. František L. Scheichl, předseda, Antonín Hubka, předseda jihočeského odboru, Karel St. Sokol, předseda severočeského odboru. Současně jsou uvedeni důvěrníci českých poslanců na radě říšské Prof. Dr. František Drtina, Dr. Antonín Hajn, ThDr. Rudolf Horský, Jaroslav V. Klofáč, Dr. Jindřich Metelka a prof. Dr. Alois Velich.

¹⁶ Srov. SEDLÁKOVÁ, M.: Menšinové muzeum v Praze. *Paginae historiae*, 2007, roč. 15, s. 79, kde odkazuje na fond Národní rady české v NA (inv. č. 270, kart. 492).

3. zaměstnání „přednosta“ domácnosti,
4. národnosti,
5. poznámky.

Na popisný list domácnosti navazuje formulář „Přehled místní“, který obsahuje následující údaje:

- a) průběžné číslo osob,
- b) číslo domu,
- c) jméno „přednosta“ domácnosti,
- d) celkový počet členů domácnosti,
- e) z toho Čechů,
- f) poznámky.

Sbírkové materiály fondu Menšinového muzea, označené ve složkách lety 1912–1914, představují dokumentační soubor, který se týká téměř čtyřiceti národnostně smíšených soudních okresů pohraničních oblastí severozápadních Čech i česko-německých jazykových ostrovů ve vnitrozemí, v nichž se v roce 1910 uskutečnilo soukromé sčítání lidu.¹⁷ Podle rukopisu zapisovatelů ve formulářích údaje vyplňovala jedna osoba pro celou obec. Podle instrukce Národní rady šlo o spolehlivé osoby, členy národních jednot v obci, menšinové učitele apod. Údaje vyplňovali samostatně podle subjektivního posouzení sčítaných osob s tím, že zaznamenali celkový počet Čechů v obci, ale počet Němců se nevyhodnocoval. Vedle statistických údajů tento materiál obsahuje též cenné poznámky zapisovatelů o národnosti sčítaných osob, jejich národnostních postojích či vůbec národnostním charakteru rodiny, konkrétně takto:

- domácnost česká, na veřejnosti německá,
- rodiče dobře umí česky, jejich 3 děti jsou Němci,
- rodiče Češi, ale děti chodí do německé školy,
- domácnost úplně česká, děti chodí do německé školy,
- Čech, mluví obstojně česky,
- Čech, mluví špatně česky,
- Čech, umí trochu česky,
- vláčný Čech, neumí správně česky,
- Čech, ale nehlásí se k české menšině,
- manželka Češka, ostatní Němci,
- národnost rodičů česká, ale děti mluví německy,
- obcovací řeč německá i česká,
- muž Čech-renegát, žena Němka,
- manželka Češka, domácnost německá,
- renegátská rodina,
- rodiče Češi – syn mluví česky, ale dcera nechce mluvit česky, ačkoliv umí obstojně, další dcera nemluví vůbec česky,

¹⁷ V této sbírce materiálů ovšem chybí dokumentace soukromého sčítání lidu z oblasti jižních Čech. Lze předpokládat, že tyto materiály si ponechala k dalšímu zpracování Národní jednotu pošumavská podobně jako materiály ze soukromého sčítání v roce 1900, které zpracoval A. Hubka (viz pozn. č. 13).

- národnost česká, ale rodina německá,
- otec i matka Češi, ale děti chodí do německé školy, protože česká v obci není,
- rodiče Češi, ale 3 děti Němci,
- rodina celá původně česká, v domácnosti mluví německy, neboť česky zapomněli,
- muž byl upřímný Čech, manželka Češka – jako vdova je učitelkou na německé škole, k Čechům se nehlásí, děti chodí do německé školy,
- muž Čech, ale k národnosti se nehlásí, jeho žena Němka, ale chodila do české školy,
- Čech, ale lne více k německé straně,
- rodilá Němkyně/Němec, ale mluví také česky,
- domácnost německá, na veřejnosti mluví i česky,
- národnostně smíšené manželství, ale výchova dětí německá,
- otec Němec, ale hlásí se k české straně, majitel domu i ostatní náleží k české straně, ale jsou zarputilí odrodilci,
- muž prohlásil, že není ani Čech, ani Němec, doma ale mluví většinou německy,
- úplný odrodilec, děti chodí do německé školy, doma se mluví německy
- v obci Hostomice (pozn. A. S.: osada pod názvem Hostomnice, součást obce Světec, okr. Teplice¹⁸) jsou skláři sice Češi, ale k Čechům se nesmí hlásit, děti posílají do školy německé a pro národ jsou ztraceni,¹⁹
- v obci Hrobčice (pozn.: A. S.: osada Robčice, okr. Teplice²⁰) je „značný počet české služební chasy, avšak tato měnic služební poměr ku dni sv. Martina a dosud určité smlouvy jiné nenavázala, povstal by tím veliký chaos a následkem toho bezúčelnost veškerého sčítání, pročež nebyla pojata do sčítání tohoto“,²¹ jinde ve dvoře pracují Češi jako dělníci, ale jejich jména nezjištěno,
- v obci (Kocléřov – Dvůr Králové) jsou „národnostní poměry velmi přiosřené, je tam několik rodilých Čechů, ale budou-li se hlásit k Čechům, není jisté“, zapisovatel o tom pochybuje, protože „spolehlivou osobu nenašel“,²²
- Šluknov – „v malých osadách okresu nebylo možné vypátrat Čechy, osadníci Němci, žádný Čech“,²³
- Broumovsko – „v jednotlivých obcích jen desítky Čechů“,²⁴ atd.

V popisných listech domácnosti je u jednotlivých osob velmi často uvedeno „renegát“, např. v Bilíně z celkového počtu 469 rodin je 25 označeno jako renegátských (zaznamenáno 72 smíšených manželství, počet Čechů 1815, 176 českých dětí chodí do německých škol).²⁵ Někteří zapisovatelé přistupovali k sčítání zvlášť iniciativně a k místnímu přehledu připojili i samostatný text s popisem obce a jejích osad. Dokládá to například materiál k obci Jeníkov u Duchcova:

Podle úředního sčítání 1910 bylo ve vlastním Jeníkově zaznamenáno 564 Němců a 132 Čechů (20 %). Podle soukromého sčítání bylo přítom zaznamenáno 32 českých

¹⁸ *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005*. Díl II. Praha, 2006, s. 170.

¹⁹ NA MMus, inv. č. 12, kart. 3.

²⁰ *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005*. Praha, 2006, s. 177.

²¹ NA MMus, inv. č. 15, kart. 3.

²² NA MMus, inv. č. 18, kart. 4.

²³ NA MMus, inv. č. 16, kart. 4.

²⁴ NA MMus, inv. č. 13, kart. 3.

²⁵ NA MMus, inv. č. 12, kart. 3.

rodin (převážně hornických) se 170 členy. Zapisovatel uvádí, že většina Čechů žije v obci odděleně, i když na jiném místě konstatuje: „v jedné ulici bydlí sice Češi ve větším počtu, ale celkem bydlí roztroušeně mezi Němci, takže možnost germanizace dítek za nepřístupnosti české školy je veliká. Organisoání nejsou Češi nijak, ani zvláštní místnosti hostinské nemají. V r. 1897 povolen byl zde sice odbor N. J. S., ale bylo žádáno o něj z Košťan bez vědomí Čechů jeníkovských. Tehdy však nebylo pro něj docela žádné půdy, neboť Čechů zde byl počet nepatrný. Teprve po zrušení hornické kolonie v Hegeholci (pozn. A. S.: něm. Hegeholz, čes. Hajniště²⁶) nastěhovalo se sem více českých rodin hornických. Dosud však nelze myslit na ustavení odboru, poněvadž není místnosti, kde by se Čechevé scházeti mohli, a lépe byl by odbor umístěn v blízkém Ullersdorfu (pozn. A. S.: oficiálně něm. název Ulliersreuth nebo Ullischreuth, čes. Oldřichov;²⁷ k situaci v Ullersdorfu připojil vysvětlující poznámku pisatele v tom smyslu, že odbor v Oldřichově – čes. název Ullersdorfu – se již dvakrát rozešel a nebyla dosud českým obyvatelstvem tamním vyslovena snaha po jeho znovuzřízení), jehož členy mohli by býti i Češi Jeníkovští...“²⁸ A podobné příklady lze uvést z řady dalších obcí.

Soukromé sčítání lidu patřilo ke stěžejním tématům menšinové práce před první světovou válkou. Ovšem sčítání prováděly tzv. „spolehlivé osoby“ národních jednot a jejich míra subjektivního přístupu k posouzení národnostní příslušnosti, jak ukazují uvedené poznámky u sčítaných osob, neposkytovala spolehlivý výstup o demografických poměrech v národnostně smíšených oblastech. Na výsledky soukromého sčítání lidu lze proto pohlížet jako na jeden z nestandardních demografických pramenů. Navzdory tomu zasluhují pozornost zejména s ohledem na doprovodné komentáře zapisovatelů, které osvětlují dobový kontext posuzování národnostní příslušnosti osob. Podrobněji bude o výsledcích soukromého sčítání lidu 1910 v oblasti severozápadních Čech věnována pozornost v následujících dílčích studiích v rámci řešení projektu.

2. DOTAZNÍKOVÉ AKCE

Mezi aktivitami, které se v činnosti Menšinového muzea proklamovaly jako prioritou, byla dotazníková šetření. Především v souvislosti s přípravou soukromého sčítání byly vytvořeny pasportizační listy obcí. Formulář měl následující obsahovou skladbu:

a) „Stavovské rozvrstvení občanů“, konkrétně počet

- rolníků,
- domkářů,
- živnostníků,
- dělníků,
- úředníků,

b) počet školou povinných dětí,

c) majetkové poměry (hodnoceno na stupnici: 1. vzorné, 2. prostřední, 3. slabé),

²⁶ *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005*. Praha, 2006, s. 142.

²⁷ Tamtéž, s. 547.

²⁸ NA MMus, inv. č. 17, kart. 4.

- d) kulturní vyspělost (podobně hodnocena na stupnici 1 až 3),
- e) národní uvědomění (podobně hodnocena na stupnici 1 až 3),
- f) škola (počet tříd s výukou v jazyku českém nebo německém),
- g) kostel (jazyk bohoslužeb, střídání českých a německých bohoslužeb),
- h) politický význam (role Čechů nebo Němců v politickém životě obce),
- i) spolkový život (hodnocen dle výše uvedené stupnice 1 až 3),
- j) společné podniky podpůrné,
- k) poznámky (jako vzor uvedeno např. potřeba založit národní jednotu a pracovat na zvýšení kulturního života – úrovně v obci).²⁹

Vlastní koncepty dotazníků byly připravovány v Ústřední matici školské v Praze, která je postoupila k dalšímu řízení Menšinovému muzeu až v červnu 1912.³⁰ Začátkem roku 1913 byly pak dotazníky distribuovány členům matečních jednot spolu s letákem označeným jako „Důvěrné!“ V letáku se zdůrazňuje, že má-li být obranný boj úspěšný, je třeba znát poměry českých menšin v pohraničních oblastech. Z korespondence Menšinového muzea vyplývá, že byl rozeslán dotazník o hospodářských a kulturních poměrech české menšiny a členy národních jednot se žádalo o jeho vyplnění. Je však zajímavé, že ve sbírce materiálů se dochovaly příklady vyplnění dotazníku s označením o národnostních a hospodářských poměrech české menšiny. Zda došlo při distribuci připravených typů dotazníků k záměně, nelze přesně odpovědět. Jisté je, že celkově byly připraveny čtyři typy dotazníků, které se v tištěné podobě dochovaly ve sbírkovém fondu. Konkrétně jde o dotazníky s názvem

- a) o poměrech populačních,
- b) o národnostních a hospodářských,
- c) o kulturních poměrech,
- d) souhrnný dotazník, který měl sumarizovat všeobecné údaje o obci a složení obyvatelstva, kulturních a hospodářských poměrech.

Vytištěné dotazníky i jejich grafická úprava svědčí o tom, že všechny byly připraveny k distribuci. Ve sbírkovém fondu Menšinového muzea se však z dotazníkové akce dochovalo pouze malé torzo. Nicméně i tato neúplná dokumentace je cenná v tom, že představuje vzorové příklady vyplnění formulářů.³¹ Tyto doklady svědčí o tom, s jakou představou přistupoval organizátor k dotazníkovému šetření, jaké formulace odpovědí na jednotlivé otázky očekával, to znamená, že respondentům byl předložen návod tak, aby výsledky odpovídaly záměru dotazníkové akce. Musíme však rezignovat z hodnocení efektu dotazníkové akce, protože sbírkový fond neobsahuje soubor vyplněných dotazníků. Existuje-li dokumentace k dotazníkové akci Menšinového muzea ve sbírkových materiálech odborů národních jednot, dosavadní výzkum nepotvrdil. Například archivní fond Národní jednoty severočeské v souboru „Národnostní boje 1908–1939“ či „Národnostní statistika (pro léta 1880–1930) neobsahuje žádné doklady o dotazníko-

²⁹ NA MMus, inv. č. 11, kart. 2.

³⁰ Tamtéž.

³¹ S publikováním jejich podoby je počítáno v další připravované práci o činnosti Menšinového muzea.

vé akci muzea.³² Rovněž nemáme doklady o tom, že by se muzeum zabývalo otázkou vyhodnocení dotazníkových akcí. A dosavadní výzkum nepotvrdil ani reference v časopisech *Menšinová revue* či *Sborníku menšinovém*. Je tedy otázkou, zda a v jakém rozsahu akce proběhla. Hypoteticky lze usuzovat, že na uskutečnění záměru nebylo muzeum buď dostatečně připraveno, nebo selhaly předpokládané schopnosti důvěrníků pro splnění tohoto úkolu. Dotazníkovou akci tak můžeme vnímat jako jeden z příkladů spolkových aktivit před první světovou válkou, snahu, která měla přispět k poznání menšinových poměrů v národnostně smíšených oblastech. Avšak o záměru Menšinového muzea uskutečnit dotazníkové akce, které by mapovaly národnostní, hospodářské a kulturní poměry české menšiny, vypovídá pouze struktura jednotlivých typů dotazníků, jejichž podrobnější charakteristiku přiblížíme v souhrnné práci o činnosti muzea.

3. EDIČNÍ ČINNOST

Stanovy Menšinového muzea v čl. II, bod 2 stanoví jako účel spolku mj. vydávání, shromažďování a uchovávání knih, brožur a časopisů, pojednávajících o českých menšinách, jejich životě, zaměstnání apod.³³ S vlastní publikační činností Menšinového muzea se spojuje především vydávání časopisu *Sborníku menšinového* v roce 1914. Avšak již na přelomu 19. a 20. století se v souvislosti se snahou zřídít ústředí pro menšinovou a národní práci začalo uvažovat o založení společného menšinového listu. Úsilí směřovalo k tomu, aby byl vydáván společný „Věstník“ pro Národní jednotu pošumavskou i Národní jednotu severočeskou. Avšak obě národní jednoty nebyly tomu nakloněny a podržely si samostatné vydávání vlastních věstníků, podobně i Ústřední Matice školská. Navzdory tomu na začátku 20. století se otázkou vydávání společného menšinového časopisu intenzivně zabývala Národní rada. Výsledkem bylo založení tiskařského a vydavatelského družstva „Vyšehrad“, které 25. října 1901 vydalo první číslo nového politického týdeníku pod názvem „Vyšehrad. List věnovaný národní práci. Organ českých menšin“. Zodpovědným redaktorem byl ustaven menšinový pracovník Jan Klecanda. V úvodníku byl účel tohoto listu charakterizován v tom smyslu, že: „Chceme především věnovati sloupce svého listu hájením českých menšin a povzbuzování zájmu pro ně v oněch českých krajích, na něž dnes ještě nebezpečí germanisace nedoléhá, aby na ně dříve nebo později nedolehlo...“³⁴

Vydávání uvedeného listu se však nesetkalo se širší podporou a koncem roku 1902 zanikl. Uskutečnění záměru vydávat společný menšinový časopis se pak realizovalo až o deset let později zásluhou Národní rady a iniciativy menšinového učitelstva. Spolek Jednota matičních učitelů a pěstounek vydal v listopadu 1911 první číslo časopisu *Menšinová revue*.³⁵ Jednota matičních učitelů a pěstounek tak převzala roli vydavatele

³² Viz NA NJS, inv. č. 7 a 8, kart. 8.

³³ NA MMus, inv. č. 2, kart. 1.

³⁴ *Menšinová práce. K jubileu dvacetiletého trvání Národní Jednoty Pošumavské*. Napsal Antonín Hubka. Nákladem Národní Jednoty Pošumavské. Praha, 1904, s. 124.

³⁵ Časopis redigoval Rudolf Žižka. Nákladem Jednoty matičních učitelů a pěstounek byl vydáván v Novosadech u Olomouce, tiskem Družstva knihtiskárny v Zábřeze. Druhý ročník byl pak vydáván v Líněch u Plzně.

nového časopisu vedle vlastního periodika Menšinový učitel. Šlo o měsíčník, jehož stránkový rozsah jednotlivých čísel se pohyboval kolem 50 stran s průběžnou paginací. V čele redakce stal Rudolf Žižka, vydavatel vlastivědných tiskovin, který však nevystupoval jako aktivista národních jednot. Jeho role se omezovala pouze na redigování časopisu. O koncepčním zaměření časopisu Menšinová revue bude pojednáno na jiném místě, proto zde zmíníme jen strukturu časopisu. Obsahově měla Menšinová revue následující rubriky: 1. úvodník, 2. statistika, 3. politika, 4. školství, 5. národní obrana – Jak my se bráníme (s rubrikou „Co o nás píší Němci“ či „Z nepřátelského tábora“), 6. národní literatura, 7. sokolstvo v menšinách, 8. kulturní obzor, 9. různé zprávy, 10. zprávy ze Slezska, 11. návrhy, 12. krajané za hranicemi, 13. topografie a život veřejný, 14. hovory a ozvěny. Časopis poskytoval prostor především autorům z řad členů národních jednot, kteří ve svých příspěvcích akcentovali národnostně obranné pozice proti Němcům. V příspěvcích se přitom často objevovala ostrá kritika vnitřních poměrů národních jednot, poukazovalo se na nedostatečnou iniciativu členské základny národních jednot, malou angažovanost v práci pro české menšiny v česko-německých smíšených oblastech.

Z agendy o publikační činnosti Menšinového muzea vyplývá, že s vydáváním Menšinové revue se v průběhu druhého ročníku (listopad 1912 – červen/červenec 1913) spojovaly velké finanční problémy. Druhým ročníkem také vydávání časopisu bylo ukončeno. Na vydávání Menšinové revue potom nepřímo navázal nový časopis *Sborník menšinový. Časopis Menšinového muzea*, jehož vydavatelem bylo Menšinové muzeum. Muzeum totiž nepřijalo návaznost ve snaze oddělit se od finančních problémů, které zůstávaly po Menšinové revue. Tyto problémy řešila zvláštní komise pro vyrovnání aktiv a pasiv s Jednotou matičních učitelů a pěstounek. Zřízení komise iniciovala Národní rada, která také usilovala o to, aby Menšinové muzeum nebylo zatíženo dluhy po Menšinové revue.

Sborník menšinový měl oproti předchozí revue plánovanou periodicitu čtyřikrát ročně. Časopis řídil tehdy přední právní historik univ. prof. JUDr. Jan Kapras s redakčním kruhem. Redakce a administrace časopisu sídlila v Menšinovém muzeu v Praze (Vladislavova ul. 13) a první číslo časopisu vyšlo v dubnu 1914 s označením jako ročník I, sešit 1. Tím bylo dáno najevo, že nový časopis nenavazuje na předchozí revue. Oproti Menšinové revue se Sborník menšinový profiloval pod vedením J. Kaprase jako odborný časopis, ale v důsledku válečných událostí po vydání prvního čísla zanikl. V omezené míře činnost Menšinového muzea pokračovala i v průběhu první světové války, ale ediční záměry již nerozvíjela.

Předmětem dalšího výzkumu bude přiblížit profil obou periodik, jejich obsahové zaměření a témata, kterým byla věnována pozornost. Souhrnně bude také pojednáno o Menšinovém muzeu jako o jedné z aktivit odborného zájmu o problematiku menšin před vznikem samostatné Československé republiky.

A SPECIALIST INTEREST IN MINORITIES IN THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY AND THE MINORITY MUSEUM IN PRAGUE

Summary

The paper outlines selected issues which illustrate a specialist and political interest in minorities in the beginning of the 20th century. The author relies on the collections of the “Minority Museum 1909–1920” as kept by the National Archives in Prague. He focuses on the period before WWI when Czech national interests were represented by societies, whose objective was to act as protective elements of national unity against Germans. The platform to achieve the objective was provided by the Central Educational Fund, the National North Bohemian Union, the National Bohemian Forest Union, the National Union for Eastern Moravia, the National Union for South-West Moravia, and the Opava Fund for Silesia. The wide range of topics dealt with by these institutions culminated in 1909 when the building of the Minority Museum in Prague as a union institution started. The article shows three areas of activity of the Minority Museum in Prague before WWI, namely (a) holding a private census in reaction to the official census where the state identified for example the communication language, which was considered by the Czech activists detrimental to the rights of the Czech minority; (b) collecting questionnaires aimed at the enquiry regarding the national, economic and cultural situation of the Czech minority in the mixed Czech-German regions; (c) attempts to publish a specialized minority journal, i.e. the *Minority Collection* journal (1914) which indirectly followed the journal entitled the *Minority Revue* (1912–1913) published by the Union of Fund Teachers and Foster Mothers.

Key words: minority protection societies in the beginning of the 20th century, perception of minority issues before WWI, mixed Czech-German regions, Czech-German coexistence, specialist interest in minorities, the Minority Museum in Prague, private census, questionnaire survey regarding the national, economic and cultural situation of the Czech population, publishing activities of the Minority Museum

Klíčová slova: menšinové ochranné spolky na začátku 20. století, vnímání menšinových otázek před první světovou válkou, národnostně smíšené česko-německé oblasti, česko-německé soužití, odborný zájem o menšiny, Menšinové muzeum v Praze, soukromé sčítání lidu, dotazníkové akce o populačních, národnostních a hospodářských a kulturních poměrech českého obyvatelstva, publikační činnost Menšinového muzea

K OTÁZCE POSTAVENÍ VOLYŇSKÝCH ČECHŮ JAKO NÁRODNOSTNÍ MENŠINY NA UKRAJINĚ

ANTONÍN LOJEK

1. KRÁTKÝ HISTORICKÝ PŘEHLED K UCHOPENÍ PROBLEMATIKY

Volyň je označení pro historickou oblast na dnešní severozápadní Ukrajině. V letech 1868 až 1874 se přemístilo několik desítek českých rodin do této tehdejší carské gubernie při východní hranici s rakousko-uherskou monarchií přímo na výzvu ruského cara k osídlení této oblasti, kde v důsledku zrušení nevolnictví v Rusku v roce 1861 nastal nedostatek pracovních sil, který nutil polské velkostatkáře prodávat půdu, na které dříve pracovali ukrajinští nevolníci. Přílivem přistěhovalců se zároveň carská vláda snažila omezit vliv polské šlechty v této oblasti. Projevovaly se zde tedy 2 aspekty. Na jedné straně to byl nedostatek pracovních sil, na straně druhé snaha ze strany carské vlády omezit vliv polské šlechty.

Jiný aspekt představovala situace v českých zemích, neboť po prusko-rakouské válce v roce 1866 byla hospodářská situace velmi problematická. Proto také nabídky z řad jednotlivých verbířů byly k osídlení Volyně velmi lákavé. Velmi nízká cena tamní půdy byla také podnětem k tomu, že čeští delegáti, vedené Fr. Palackým a Fr. L. Riegrem dojednali na Slovanském sjezdu v Moskvě roku 1867 s carskou vládou možnost přesídlení českých osadníků na Volyň.¹

Češi, kteří zde zakládali vlastní vesnice, znamenali pro zaostalé Rusko nový, doposud neznámý způsob obdělávání půdy a hospodaření vůbec. Nezanedbatelný byl i pozdější politický vliv na dění v této části Ruska ze strany Čechů.

Po vypuknutí 1. světové války v srpnu 1914 to byli právě Češi z Volyně, kteří jako první po dohodě s carem začali zakládat československou jednotku, která byla nasazena do bojů proti Rakousku za budoucí svobodu a samostatnost československého národa. Významná byla i činnost mnoha Čechů z Volyně při bojích čsl. legionářů v Rusku.

Bohužel bolševická revoluce v říjnu 1917 a pozdější uchopení moci Stalinem představovalo pro již rozdělenou bývalou Volyň mezi Polsko a Ukrajinu omezení vlivu na další vývoj situace. Západní – polská část Volyně se i nadále dobře hospodářsky rozvíjela, zatímco východní část pod vlivem Stalinovy diktatury přišla o vše a zažila perzekuce, bídu a časté hladomory.

¹ ŠIMEK, V.: *U nás na Volyni*. Sokolov, 1993, s. 12.

Po německé expanzi do Polska v září 1939 a jeho rozdělení, došlo k opětovnému připojení celého území pod SSSR. Vpád německých vojsk a rychlý průnik dále směrem na východ přineslo mnoho obětí z řad místních Čechů, mnohým z nich se však podařilo dostat se k formujícímu 1. československému armádnímu sboru do Buzuluku, kde se pak mohli podílet na osvobozování nejen Volyně, ale i Československé republiky.

2. VLASTNÍ PROBLEMATIKA POSTAVENÍ VOLYŇSKÝCH ČECHŮ JAKO NÁRODNOSTNÍ MENŠINY

2.1 VOLYŇŠTÍ ČEŠI V ROCE 1914

Vyhlášení války zastihlo volyňské Čechy – české národnostní menšiny žijící na území dnešní Ukrajiny – zcela nepřipravené a dezorientované. Neexistoval jednotný názor jak se zachovat a co dělat. Zpočátku nebyly prokazatelné informace, zda se Rusko války zúčastní a zda je prohlášení války definitivní.

Volyňští Češi – ruští občané byli mobilizováni do carské armády. Mobilizace se týkala všech mužů od 18 do 45 let a dotkla se přibližně pěti tisíců Čechů z Volyně. Ti, kteří nebyli odvedeni, a Češi s rakouským občanstvím se mohli hlásit do dobrovolnických, tzv. husitských oddílů.

V srpnu roku 1914 vydala redakce kyjevského Čechoslovana výzvu k Čechům s rakouským občanstvím: „*Kdo sloužil nebo měl by sloužit dnes v rakouské armádě, je povinen bez odkladu chopit se zbraně a jít směle do boje proti Teutonům a Maďarům. V československých dobrovolnických družinách, které se kvapem tvoří, najde se místo pro každého upřímného Čecha. Doma pak zůstanou buď jen nezpůsobilí, nebo ti, kdož mají srdce zaječít a páteř zlomenou. ... zbabělce očekává – věčné opovržení.*“

Tato výzva dále konstatovala, že Češi – ruští občané se už nachází v řadách ruského vojska a bojují za společnou věc. Rakouští občané byli na základě této výzvy mravně povinni vstupovat jako dobrovolníci do českých bojových družin.²

K oficiálnímu ustavení České družiny došlo na schůzi v Kyjevě v srpnu roku 1914, kde se přihlásili již první dobrovolníci. Nato pak v srpnu 1914 vydala hlavní správa generálního štábu ruské armády výnos obsahující podrobné pokyny o organizaci a formování České družiny, jejím vybavení a finančním zajištění.

Družinici přijali i ruské státní občanství (pokud je neměli již dříve) a také přestoupili k pravoslaví, neboť podle názoru slovanofilů pravý Slovan musí být pro splynutí s pravoslavnými a samoděržavnými a musí umět rusky. Služební řád této družiny, velící i správní řeč byla ruská, jen ve vnitřním styku byl užíván český jazyk.³

² VACULÍK, J.: *Dějiny volyňských Čechů*. Sv. II. (1914–1945). Praha, 1998, s. 9. Autor vychází z elektronické verze: http://www.scvp.eu/downloads/Dejiny_volynskych_cechu_2.pdf.

³ Tamtéž, s. 9.

2.2 VOLYŇŠTÍ ČEŠI V ROCE 1918

V lednu 1918 vyhlásila centrální rada IV. universálem plnou suverenitu Ukrajiny a zároveň v tomto měsíci byl přijat zákon o národnostně-personální autonomii pro národnostní menšiny. V tomto měsíci se také ustavila komise ze Svazu československých spolků na Rusi, která konstatovala, že uskutečnění národní samosprávy Čechů a Slováků na Ukrajině je třeba uskutečnit v co nejkratší době pro zachování národní existence a kulturního a hospodářského rozvoje všech Čechů a Slováků žijících v Ukrajinské lidové republice.⁴

Národní osobní samosprávou Čechů a Slováků na Ukrajině, podle návrhu zákona o národně personální autonomii, se rozumělo právo Čechů a Slováků Ukrajinské lidové republiky na samostatnou úpravu svého národního života. Všichni Češi a Slováci měli tvořit Československý národní svaz na Ukrajině. Tento svaz měl vést zvláště seznamy občanů české a slovenské národnosti.⁵

2.3 VOLYŇŠTÍ ČEŠI V ROCE 1921

Západní část Volyňské gubernie byla podle polsko-ruské mírové smlouvy podepsané v březnu 1921 v Rize připojena k Polsku. Z prvního polského sčítání lidu konaného téhož roku vyplynulo, že na Volyni žilo 25 tisíc Čechů. V druhém sčítání, které se uskutečnilo 9. prosince 1931, se počet Čechů dle mateřského jazyka zvýšil na 30 977.⁶

Právní postavení národnostních menšin v Polsku bylo upraveno mezinárodním systémem ochrany menšin, ústavou a vládními nařízeními. Malá versailleská dohoda mezi hlavními mocnostmi Dohody a Polskem z 28. června 1919 zavazovala Polsko zabezpečit všem svým obyvatelům ochranu života a svobody a svobodné vykonávání náboženství, rovnoprávnost v oblasti civilních a politických práv, přístup k veřejným úřadům a profesím, ulehčení při užívání menšinového jazyka před úřady, zakládání soukromých škol a vědeckých, dobročinných, náboženských a společenských institucí, zakládání veřejného menšinového školství a subvencování kulturních a osvětových institucí menšin z veřejných zdrojů. Polský sejm ratifikoval Malou versailleskou smlouvu současně s mírovou smlouvou s Německem 31. července 1919.⁷

Polská ústava ze 17. března 1921 stanovila, že Polsko zabezpečuje na svém území úplnou ochranu života, svobody a jmění všech bez rozdílu původu, národnosti, jazyka, rasy nebo náboženství.⁸

Literu a ducha mezinárodních smluv a ústavy však limitovaly zákony a vládní nařízení.

Na českou menšinu v Polsku se vztahovaly československo-polské smlouvy o ochraně menšin. První smlouva z 29. listopadu 1920 nebyla ratifikována, proto byla 23. dubna 1925 uzavřena nová smlouva. Převzetí závazků jednotlivými státy nepředstavovalo

⁴ Tamtéž, s. 15.

⁵ Tamtéž, s. 16.

⁶ Tamtéž, s. 24.

⁷ Tamtéž, s. 24.

⁸ Tamtéž, s. 24.

z praktického hlediska omezení jejich suverenity. Ochrana menšin byla chápána a formulována jako zabezpečení práv individuů. Stát byl povinen v zájmu zajištění vyučování dětí obyvatel, kteří se odlišovali jazykem od většiny státních občanů, v jejich jazyku vynaložit příslušné finanční částky ze státního rozpočtu. Stát měl také zamezit omezování používání menšinových jazyků v soukromých, obchodních a náboženských stycích, v tisku a veřejných projevech.⁹

Smlouva mezi Československem a Polskem o otázkách právních a finančních stanovovala, že s oběma národnostními menšinami bude jak v ČSR, tak i v Polsku zacházeno blahovlnně a ochrana menšinových práv nebude považována za neloajalitu.¹⁰

Zakazovalo se násilné odnárodňování, národnost se stanovovala prohlášením osoby v rámci zákonů příslušného státu.

3. K OTÁZCE REEMIGRACE VOLYŇSKÝCH ČECHŮ

Reemigrace volyňských Čechů proběhla ve dvou vlnách. Jednak po druhé světové válce a poté po výbuchu jaderné elektrárny Černobyl na Ukrajině. První pokus reemigrace obyvatel českého původu z Volyně, který se objevil již po roce 1918, po vzniku Československa se nezdařil, neboť k němu v této době nebyly příhodné podmínky.¹¹

To nám dokládá i prohlášení z 68. schůze vlády, z 2. května 1919, kdy vláda odmítla jakékoli úvahy o případné reemigraci volyňských Čechů v tom smyslu, že „*nesluší se podporovati jejich snahu směřující snad k návratu do území ČSR, nýbrž naopak dlužno pro ten čas na ně vhodným způsobem ... působiti, aby tyto rodiny, které mají na území bývalého Ruska nemovitý majetek a obživu a jsou tamějšími příslušníky, ukvapeně se nezbavovaly svého majetku a nevydávaly se všanc nebezpečí*“.¹²

Než přejdeme k popisu těchto dvou událostí, pozastavme se ještě u pojmu reemigrace. Totiž po druhé světové válce pro označení příchodu volyňských Čechů ze zahraničí, zde máme na mysli z Ukrajiny, byl používán i termín repatriace. Avšak většina historiků a i etnologů se v dnešní době shoduje v tom, že mezi těmito dvěma termíny je nutno rozlišovat. Repatriace se vztahovala pouze na občany Československa, kteří se během válečných událostí dostali mimo území vlastního státu, zatímco označení reemigrace se vztahuje na navrátilivší se obyvatele českého (a slovenského) původu, kteří měli státní občanství jiného státu.¹³

⁹ Tamtéž, s. 24.

¹⁰ Tamtéž, s. 24.

¹¹ Srv. PÉTRÁŠ, R.: Migrace a právní postavení přistěhovalců v českém právu z historické perspektivy. In SCHEU, H. Ch. (ed.): *Migrace a kulturní konflikty*. Praha, 2011, s. 119.

¹² Z protokolů schůzí I. čs. vlády. Praha, 1974, s. 106–107.

¹³ NÓSKOVÁ, J.: *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v interpretacích aktérů a odborné literatury*. Brno, 2007, s. 43.

4. PRVNÍ REEMIGRACE

Po roce 1945 přiměl, zejména strach z dalšího vývoje, volyňské Čechy, požádat prezidenta Beneše o možnost návratu jejich rodin zpět do historické vlasti. Prezident Beneš¹⁴ a tehdejší vláda uznala mimořádné zásluhy těchto krajanů při osvobození vlasti a vyvinula diplomatický tlak na Stalina a sovětskou vládu, aby souhlasila s tímto přesídlením.

Československo uzavřelo se SSSR dvě reemigrační dohody. Jednak dohodu O Zakarpatské Ukrajině z 29. června 1945, dále O reemigraci volyňských Čechů z 10. července 1945.

O možnosti reemigrace zahraničních Čechů a Slováků se však již hovořilo oficiálně v dubnu 1945, kdy došlo k vytvoření košické vlády. V té době sám Zdeněk Fierlinger – předseda vlády – řekl: „*Vláda se bude snažit otevřít dveře do vlasti všem Čechům a Slovákům, kteří jsou roztroušeni v zahraničí. Je v programu vlády, aby se všichni Češi a Slováci mohli slušně uživit doma, aby tu pomáhali budovat nový stát.*“¹⁵

Usídlování volyňských Čechů proběhlo v případě I. Reemigrace ve dvou etapách. Jednak v roce 1945, kdy docházelo k usídlování volyňských Čechů – příslušníků prvního československého armádního sboru. Druhou etapu značí pak rok 1947, kdy docházelo k usazování volyňských Čechů reemigrujících v rámci hromadné reemigrující akce.¹⁶

Na základě dekretu č. 108/1945 Sb. o konfiskaci nepřátelského majetku a Fondu národní obnovy, měli reemigranti přednostní právo při přidělování nezemědělského konfiskovaného majetku. Toto přednostní právo bylo pak s konečnou platností upraveno zákonem č. 31/1947 Sb., ve kterém bylo konstatováno, že reemigrantům přísluší přednostní právo před všemi ostatními uchazeči, až na ty, kteří mohli uplatnit ještě silnější přednostní právo, tzn. účastníky národně osvobozeneckého boje, politické vězně, oběti války.¹⁷

Přednostní právo se uplatnilo také v zákoně 163/1946 Sb. o mimořádných opatřeních bytové péče, obsahující ustanovení, které zajišťovalo osobám vracejícím se z ciziny do vlasti přednost při přidělování bytů. Zákonem č. 17/1947 Sb. o uznání nároků získaných u cizozemských nositelů sociálního pojištění byl splněn slib ze strany vlády, že reemigrantům budou zachovány nároky na sociální pojištění získané v cizině. Tento zákon jednak započítával dobu získanou v cizině těm reemigrantům, kteří dále pracovali v ČSR, jednak upravoval další výplatu důchodů příznaných cizími nositeli sociálního pojištění, jejichž výplata byla přerušena v důsledku reemigrace.¹⁸

Pro tento účel byl zřízen již v roce 1945 na základě vyhlášky ministra vnitra č. 72 ze dne 24. září 1945 o statutu osídlovacího úřadu v Praze¹⁹ Osídlovací úřad, který úzce

¹⁴ Prezident Beneš chtěl tuto otázku mimo jiné také řešit navrácením volyňských Čechů formou výměny za ruskou a ukrajinskou menšinu, tehdy žijící na území ČSR. Srv. PETRÁŠ, R.: *Menšiny v komunistickém Československu: Právní postavení národnostních menšin v českých zemích v letech 1948–1970*. Praha, 2007, s. 106.

¹⁵ Citováno dle VACULÍK, J.: *Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů*. Brno, 2002, s. 14.

¹⁶ NOSKOVÁ, J., cit. d., s. 101.

¹⁷ Tamtéž, s. 101.

¹⁸ VACULÍK, J.: *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1945–1948*. Brno, 1984, s. 99–100.

¹⁹ Podle § 3, odst. 2, dekretu prezidenta republiky ze dne 17. července 1945, č. 27 Sb. o jednotném řízení vnitřního osídlení. Viz http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/sbirka/1945/zakon_3q.html.

spolupracoval s fondem národní obnovy, který spravoval majetek podle již výše uvedeného dekretu č. 108/1945 Sb. Tato vyhláška stanovila zejména kompetence a pravomoci Osidlovacího úřadu a usídlovacích úřadoven, dále co patří do působnosti Osidlovacího úřadu, jeho orgány a v neposlední řadě kdo vykonává dozor nad činností tohoto úřadu.²⁰

Na reemigraci se dále podílelo ministerstvo sociální péče, vnitra, obrany, zdravotnictví a zemědělství. Po roce 1947 tvořily výkonné orgány reemigrační referáty okresních národních výborů, reemigrační oddělení zemských národních výborů a pověřenectva sociální péče, které měly pomáhat zejména při řešení různorodých problémů reemigrantů na regionální úrovni.²¹

Avšak je třeba říci, že již na počátku 50. let při některých odborech národních výborů pracovaly národnostní komise, jejichž úkolem bylo sledování některých národnostních menšin, do kterých byli zahrnuti i volyňští Češi, a to z důvodů, že tyto menšiny byly ze strany státu vnímány jako nespolehlivé obyvatelstvo.²²

5. DRUHÁ REEMIGRACE

Roku 1986 došlo k výbuchu v Černobylské jaderné elektrárně. V této době několik vesnic, kde žili volyňští Češi, se nacházelo pouze pár desítek kilometrů od výše jmenované elektrárny. Tyto vesnice byly po havárii zasaženy radioaktivitou, vesnice Malá Zubovščina byla zahrnuta od prosince 1989 do oblasti, která byla určena k vysídlení.

Ze strany volyňských Čechů bylo požádáno o pomoc Československu. V jejich žádosti byla zmíněna možnost, aby jejich děti mohly trávit prázdniny v Československu a požadavek přesídlení několika stovek rodin ze zasažených území do Československa. Dopis s těmito požadavky v té době byl předán novému československému prezidentovi Václavu Havlovi během jeho návštěvy Sovětského svazu v únoru 1990.

Reakce československé vlády byla pozitivní. Několik rodin bylo přestěhováno do Kuřivod, což je obec na bývalém vojenském území v Ralsku. Další rodiny dostaly byty v Rokytnici po sovětských vojácích, dvě rodiny přesídlily do Zlína do Baťových domků, a dalších dvanáct rodin dostalo nové byty v Butovsi, které byly původně postaveny pro sovětské vojáky.²³

Tato pomoc proběhla na základě usnesení vlády ČR č. 340 ze dne 12. prosince 1990 a vlády ČSFR č. 905 ze dne 20. prosince 1990. Podle uvedených usnesení zajišťovala přesídlováním osobám vláda ČR věcné podmínky pro usídlení a vláda ČSFR mezinárodně právní rámec a povolování trvalého pobytu. Usnesením č. 125 ze dne 17. břez-

²⁰ Podrobněji Sbirka zákonů a nařízení státu Československého, částka 33, 1926. Viz http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/sbirka/1945/zakon_3q.html.

²¹ NOSKOVÁ, J., cit. d., s. 74.

²² Komunistický stranický aparát považoval kromě Volyňských Čechů za málo loajální občany Čechy z Rakouska, Slováky z Maďarska, Němce a Řeky. K tomu podrobněji: NOSKOVÁ, H.: *Národnostní menšiny a politika komunistické moci v letech 1948–1989*. In NOSKOVÁ, H. a kol.: *K problémům menšin v Československu v letech 1945–1989*. Praha, 2005, s. 84. Srv. též PETRÁŠ, R., cit. d., s. 106; NOSKOVÁ, H.: *Od národních menšin ke kulturním minoritám. In Formování multikulturní společnosti v podmínkách ČR a v zemích střední Evropy*. Opava – Praha, 2000, zejména s. 70–71 a 76 násl.

²³ Viz <http://www.radio.cz/cz/static/cernobyl/volyn> [cit. 19. 7. 2012].

na 1993 vyslovila vláda ČR souhlas s dokončením celé akce v roce 1993.²⁴ V letech 1991–1993 reemigrovalo 1 809 osob z různých oblastí Ukrajiny (zejména Kyjeva a Černobyly).²⁵

ZÁVĚR

V případě tohoto českého etnika je třeba říci, že se jedná o komunitu, která ani po desetiletích odděleného vývoje od jádra národa neztrácí pocit silného národního podvědomí. U této české menšiny na území dnešní Ukrajiny přetrvává do dnešní doby výrazný vztah k své původní zemi, kterou nepřestala považovat za jedinou „pravou“ vlast ani populace, která se zde narodila a vyrostla.

Termín „volyňský Čech“ zahrnuje pouze české krajany z bývalé carské gubernie Volyň. Velký počet českých emigrantů byl ale také například v oblasti Kyjeva a Černobyly. Tedy nejedná se o menšinu žijící na našem území, ale o českou národnostní menšinu, žijící dříve a v dnešní době na území Ukrajinské republiky, nebo o navrátilivší se obyvatele v rámci první či druhé reemigrace českého původu z Ukrajiny, kteří měli však již cizí státní občanství.

Volyňští Češi, nemuseli však žádat o udělení československého či českého státního občanství, ale na základě opčního osvědčení společného pro celou rodinu ho ihned nabylí.²⁶

Podle sčítání lidu v roce 1989 žilo na Ukrajině 9122 Čechů, z nichž většina bydlela ve městech – 5763 osob. Nejvíce Čechů je soustředěno v Žitomirské oblasti – 1835 osob a za svůj rodný jazyk považuje češtinu 35,5 % českého obyvatelstva Ukrajiny.²⁷ Údaje ze sčítání lidu v roce 2001 uvádí již jen 5917 osob českého původu.²⁸

Přesto již v 90. letech příslušníci jednotlivých krajanských komunit na Ukrajině založili společnou krajanskou organizaci pod názvem Česká národní rada Ukrajiny (ČNRU), která sdružuje 20 obnovených krajanských spolků z různých oblastí Ukrajiny – Novgorodkivka, Lvov, Oděsa, Mykolajivka, Luck, Dubno v Rovenské oblasti, Simferopol', Žitomír, Korosteň, Malín, Kyjev, Užhorod. Při svém vzniku si tato organizace kladla zejména tyto cíle – zachování českého jazyka, obnovení českých škol, vydávání českých novin, příprava učitelů a obrození náboženství.²⁹

V letech 2000–2001 byla také poskytnuta rozvojová pomoc, soustředící se, zejména na opravy škol a kulturních zařízení českých krajanů.

V současné době, zejména na bázi spolupráce MZV ČR a velvyslanectví ČR v Kyjevě s krajany na Ukrajině, jde především o udržování a rozvíjení znalostí českého jazyka a znalostí o ČR obecně. MZV ČR poskytuje krajanským spolkům také finanční příspěvky na konkrétní projekty jejich činnosti, např. uchování českého kulturního dědictví v zahraničí, folklórní festivaly, vydávání časopisů v regionu, učebnice českého jazyka,

²⁴ Viz http://www.ukrajinci.cz/cs/ukrajina/detail/cesi-na-ukrajine_1/.

²⁵ Viz http://web.sks.cz/prace/stenicko/stenicko_reserse.htm.

²⁶ NOSKOVÁ, J., cit. d., s. 74, pozn. pod čarou č. 172.

²⁷ Údaje převzaty z: http://www.ukrajinci.cz/cs/ukrajina/detail/cesi-na-ukrajine_1/.

²⁸ Údaje převzaty z: <http://www.mzv.cz>.

²⁹ http://www.ukrajinci.cz/cs/ukrajina/detail/cesi-na-ukrajine_1/.

slovníky, videofilmy české produkce, knihy v českém jazyce pro doplnění spolkových knihoven, učební mapy, hudební nahrávky českých skladatelů, informace a tisk k vnitropolitickým a zahraničněpolitickým otázkám ČR, a další.

ON THE POSITION OF VOLHYNIAN CZECHS AS AN ETHNIC MINORITY

Summary

In this work we unveil the history of the Czech national minority in the area of today's Ukraine. In this context the work offers a brief summary of the history of Czechs settling in what was at the time Russian land. Attention is given also to the role of Czech immigrants during the World Wars I and II. The work outlines also the circumstances and history of post-war relocation of this national minority back to the Czech Republic in two re-emigration waves.

Key words: Czech national minority, re-emigration, Volyn, Czechoslovak legions, first Czechoslovak army regiment in Buzuluk, World War I, World War II

Klíčová slova: česká národnostní menšina, reemigrace, Volyň, československé legie, první československý armádní sbor v Buzuluku, I. světová válka, II. světová válka

BRITSKÁ DIPLOMACIE, ČESKOSLOVENSKÁ OTÁZKA A KONEC MEZIVÁLEČNÉHO SYSTÉMU SMLUV O OCHRANĚ MENŠIN V LETECH 1938–1945

JAN KUKLÍK

Je notoricky známým faktem, že systém mezinárodní ochrany menšin vázaný na Společnost národů, který vznikl v roce 1919,¹ měl řadu svých problémů,² trpěl zejména uplatňováním nerovného standardu pro jednotlivé státy a politickou nestabilitou meziválečného období a fakticky se rozpadl ještě před vypuknutím druhé světové války.³ Je smutnou skutečností, že k tomu významně přispělo vyvrcholení tzv. československé krize roku 1938 a přijetí mnichovské dohody. Právě v souvislosti s řešením konfliktu mezi československou demokracií a Hitlerem podporovanou Henleinovou Sudetoněmeckou stranou již v březnu 1938, po anšlusu Rakouska, britské ministerstvo zahraničí – Foreign Office vidělo možnosti uplatnit pro řešení menšinového sporu mezi Československem a Německem příslušné procedury v rámci Společnosti národů jako nereálné a samotná úprava menšinových smluv byla považována za nedostatečnou, neboť nemohla uspokojit Hitlera. Na britský postoj měly vliv i názory dominií, jejichž vysocí komisaři se po anšlusu sešli k posouzení situace 21. března na schůzce s britským diplomatem R. A. Butlerem a vyjádřili se proti přímým britským závazkům vůči Střední Evropě. Nehodlali ani podpořit řešení spočívající ve využití mechanismů Společnosti národů, což by „jen potvrdilo její neschopnost“ něco řešit.⁴

¹ Z rozsáhlé literatury věnované právně politickým aspektům viz např. MACARTNEY, C. A.: *National States and National Minorities*. London, 1934; STONE, J.: *International Guarantees of Minority Rights*. London, 1933; ROUCEK, J. S.: The Working of the Minorities System under the League of Nations. *The Yale Law Journal*, 1930, Vol. 39, No. 4, s. 599; CLAUDE, I. L.: *National Minorities: An International Problem*. Cambridge Massachusetts, 1954, s. 7 an.; PREECE, J. J.: *National Minorities and the European Nation-States System*. Oxford, 1998, s. 67 an.; THORNBERRY, P.: Minority Rights. In *Collected Courses of the Academy of European Law*, vol. VI, book 2, s. 320–325; SPILIOPOULOU ÁKERMARK, A.: *Justifications of Minority Protection in International Law*. Kluwer, 1996, s. 111–117; DINSTEIN, Y.: *The Protection of Minorities and Human Rights*. London, 1992, s. 62–66; CUMPER, P. – WHEATLEY, S. C. (edd.): *Minority Rights in the 'New' Europe*. Kluwer, 1996, s. 269–270. Z české literatury PETRÁŠ, R.: *Menšiny v meziválečném Československu: Právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*. Praha, 2009.

² K jejich analýze viz kromě literatury v poznámce č. 1 i ROBINSON, J. – KARBACH, O. et al.: *Were the Minority Treaties a Failure*. New York, 1943, s. 215–216; DE AZCARATE, P.: *League of Nations and National Minorities: An Experiment*. Washington, 1945.

³ K jedněm z nejdetaillnějších, avšak u nás prakticky neznámých analýz viz CLAUDE, I. L.: *National Minorities: An International Problem*. Cambridge Massachusetts, 1954, s. 35–49 an.; PREECE, J. J.: *National Minorities and the European Nation-States System*. Oxford, 1998, s. 89–94.

⁴ Sir Horace Wilson's papers on the Czechoslovakian Crisis 1938, The National Archives London (dále jen TNA), Treasury T 273–403.

Při posouzení role Společnosti národů v jednáních o vyřešení československé národnostní otázky je též důležité upozornit na nepříznivý osobní poměr, k řešení menšinové otázky v rámci stávajícího mezinárodního právního rámce, který převládl dokonce i u jejího generálního sekretáře Josepha Avenola. V rozhovoru s britským delegátem Stevensonem, který se uskutečnil v sídle Společnosti národů Ženevě 25. května 1938, kladl Avenol velký díl viny za ztroskotání menšinové ochrany a krizi v jednáních o německé menšině Benešovi, který podle něj měl přijít s radikálními ústupky již o dva roky dříve, než v roce 1938. Beneše pokládal za muže, který nebyl příliš politicky prozíravý a za možné řešení menšinového problému pokládal jen přetvoření Československa podle švýcarského kantonálního systému (zajišťujícím rovnoprávnost a plnou autonomii), a to nejen pro Němce, ale i pro maďarská území.⁵

Situaci nemohly změnit ani rozsáhlé ústupky československé vlády vůči SdP i dalším menšinám, včetně návrhů na vydání tzv. národnostního statutu a nového jazykového zákona či změn v podobě státní správy a samosprávy.⁶ I když zejména v důvodové zprávě k navrhované nové menšinové úpravě československá vláda vyjádřila vůli závazky z „malé“ St. Germainské smlouvy nejen dodržet, ale významně je rozšířit, bylo zřejmé, že osud struktury menšinových smluv bude záviset na dohodách a postojích velmocí. A to nevěstilo pro malý stát sousedící s nacistickým Německem nic dobrého.

Když poslanec dolní komory britského parlamentu Sir Arnold Wilson interpeleoval 18. července 1938 premiéra Chamberlaina, zda československá krize nesměruje k vyvolání plebiscitu či k aplikaci menšinové procedury o stížnosti před Radou Společnosti národů,⁷ Foreign Office premiérovi sdělil, že stížnost k Radě by nejen nebyla součástí vyjednávací strategie Sdp, ale toto řešení by nepodporovala ani britská diplomacie.⁸

Britskou politikou v československém menšinovém sporu bylo spíše než hledat nějaké právně politické řešení v rámci stávajícího uspořádání, zabránit tomu, aby se československá otázka stala Hitlerovi záminkou pro rozpoutání válečného konfliktu v Evropě. Proto Británie neustále naléhala na další a další ústupky Sdp a proto za nedostatečné prohlásila i rozsáhlé návrhy učiněné ze strany Hodžovy vlády a prezidenta Beneše. Kam britská politika skutečně směřovala, ukázala již tzv. Runcimanova mise v srpnu a září 1938 a zejména pak samotná jednání vedoucí do Mnichova. Co však bylo pro československou pozici klíčové, byl fakt, že britský postoj, již zakrátko pojmenovaný výstižným označením politika appeasementu, byl přijat i Francií a tím ztratil konstrukt řešení menšinových sporů spočívajících na Společnosti národů oporu svých hlavních tvůrců a garantů.

⁵ TNA, London, Foreign Office (dále jen FO) 371, 21723, C 5321.

⁶ K tomu viz KUKLÍK, J. – NĚMEČEK, J.: *Národnostní statut 1938*, v tisku.

⁷ Ke kořenům britské nechuť aplikovat menšinovou proceduru u Společnosti národů, protože se z ní vždy „Češi“ vykroutí, viz. CORNWALL, M.: *A Leap in to Ice-Coldwater: The Manoeuvres of the Henlein Movement in Czechoslovakia 1933–1938*. In CORNWALL, M. – EVANS, R. J. W.: *Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe*. Oxford, 2007, s. 139.

⁸ TNA, London, FO 371, 21728, C 7246. Je zajímavé, že ještě v době Mnichova probíhalo u Společnosti národů řízení o několika stížnostech podaných v roce 1937 proti Československu. Jednalo se ale jen o individuální případy, jako byla stížnost Franzisky Vilety ve věci jejího manžela sudetského Němce z Brna, odsouzeného podle zákona na ochranu republiky. Archivio Storico Diplomatico, Ministero degli Affari Esteri, Roma, Affari politici 1931–1945, f. Cecoslovacchia, busta 16. Případ řešil panel menšinové komise složený ze zástupců Lotyšska, Belgie a Číny a rozhodl v československý prospěch.

Není naším cílem rozebírat důvody, projevy či cíle tohoto „appeaserského“ postoje demokratických velmocí (tedy ani jej kritizovat či hledat pro něj justifikaci), ale pro účely této studie je klíčové, že v jejich pojetí se řešení československé menšinové problematiky promítlo do úvahy, že právě velmocí dohodou na mezinárodní konferenci mohou měnit stávající uspořádání a že nejlepším řešením bude odstoupit území s 50procentním výskytem menšiny (s uvažovanou kombinací s plebiscitem, ke kterému nakonec nedošlo) ve prospěch „mateřského“ státu, kterým bylo v tomto případě Německo. Menšinová problematika se tím považovala za vyřešenou (neuvažovalo se o uplatnění menšinových práv pro to obyvatelstvo, na které by výměna „nedosáhla“) a v úvahu velmocí v Mnichově příliš nebraly ani to, že svým řešením vlastně vytvářejí početnou českou menšinu na odstoupeném území. To si již měla pomnichovská ČSR vyřešit bilaterálním jednáním o podmínkách opce s Německem. Řešení menšinové problematiky odstoupením území se pak neaplikovalo jen ve vztahu k německé menšině v Československu, ale i pro menšinu polskou (nucené odstoupení Těšínska) a zejména pro maďarské menšiny⁹ ve formě dvou tzv. vídeňských arbitráží v letech 1938 a 1940, které se dotýkaly Česko-Slovenska a Rumunska.

Po vypuknutí druhé světové války tak nejen vzhledem k Mnichovu a vídeňským arbitrážím, ale i pro faktickou nečinnost Společnosti národů a zásadní proměně mezinárodního společenství došlo k zásadní změně původních podmínek, na nichž menšinové otázky mezinárodně právně po roce 1919 spočívaly, a hlavním aktérům mezinárodního společenství bylo jasné, že tím zanikl i systém menšinových smluv, založený právě na Společnosti národů, respektive přinejmenším nebylo možné jej uplatňovat. Neexistovala též žádná relevantní síla, a to ani v akademických kruzích, která by přinejmenším do roku 1943 přišla s jiným názorem.¹⁰

V průběhu druhé světové války se zejména v souvislosti s hledáním poválečného uspořádání Evropy znovu objevily otázky spojené s národnostními, rasovými, popřípadě i náboženskými menšinami. Československá otázka tu opět sehrála pro někoho možná až překvapivě důležitou roli. Stalo se tak v souvislosti s uznáním československé exilové reprezentace a následným hledáním řešení otázky neplatnosti Mnichovské dohody respektive určení poválečných československých hranic.¹¹ Pokud se Británie přihlásila k myšlence obnovit po vítězné válce a porážce Německa československý stát, a pokud by se tak stalo v zásadě v předmnichovských hranicích, pak musela sa-

⁹ Maďarská diplomacie velmi usilovala o to, aby Mussolini již na jednání v Mnichově nezapomněl na řešení problému maďarské menšiny a to na podobném principu jako navržený postup u menšiny německé, tj. odstoupením čs. státního území. Kromě jednání maďarského premiéra a ministra zahraničí za československé krize viz i osobní Horthyho dopis Mussolinimu do Mnichova 28. 9. Archivio Storico Diplomatico, Ministero di Affari politici 1931–1945, f. Cecoslovacchia, fascicli česko-maďarské vztahy 1939, busta 16.

¹⁰ Nepočítáme-li názory, že naopak menšinové závazky je třeba nejen pokládat za platné, ale je třeba je vylepšit, aby se tak předešlo diskriminaci především židovského obyvatelstva viz CLAUDE, I. L.: *National Minorities: An International Problem*. Cambridge Massachusetts, 1954, s. 62–63, který uvádí tyto návrhy u Salo W. Barona z roku 1940 (v článku Reflection on the Future of the Jews of Europe v Contemporary Jewish Record) a o dva roky později i Jacoba Robinsona či Oscara Janowskyho pro americkou komisi pro studium poválečného míru. Tento systém pak neměl být uplatněn univerzálně, ale znovu jen pro východní a střední Evropu. Stejně tak se zmiňuje i o podpoře menšinových práv na půdorysu předválečných menšinových smluv (rozšířených na většinu států popřípadě jinak vylepšených) u vůdce britské Labour Party Clementa Attleeho, Viscounta Chelwooda či novozélandské League of Nations Union.

¹¹ KUKLÍK, J. – NĚMEČEK, J. – ŠEBEK, J.: *Dlouhé stíny Mnichova*. Praha, 2011.

mozřejmě přijít s nějakým řešením právě menšinové problematiky. Takovým řešením pro ni nebyl ani návrat k meziválečnému systému založenému na Společnosti národů, ani transfer území, obsažený v Mnichovské dohodě. Samozřejmě ale, že ze hry nebyla kombinace řešení, a zejména proto se Británie nehodlala vázat v definitivním stanovení československých hranic a odkazovala eventuálně až na jednání mírové konference.¹²

Klíčovým dokumentem pro poznání britského uvažování je tu memorandum, které se připravovalo několik týdnů v závislosti na jednáních o kompromisní formuli k mnichovské dohodě. Po schválení hlavním právním poradcem Foreign Office Sirem Williamem Malkinem¹³ bylo dokončeno v britském ministerstvu zahraničí 2. července 1942 a pod názvem *Anglo-československé vztahy* jej ministr zahraničí A. Edenem předložil válečnému kabinetu.¹⁴ „Sudetský menšinový problém“ ještě zvýrazněný represáliemi po atentátu na Heydricha vedl britskou diplomacii k radikální změně pozice ve vztahu k řešení menšinových otázek. Eden totiž požádal, a to na základě rozhovorů, které měl o této problematice s Benešem již od roku 1942, o zařazení souhlasu s principem poválečného transferu (odsunu) německých menšin ze zemí střední a jihovýchodní Evropy mezi body projednáváné válečným kabinetem. Nejednalo se však jen o řešení pro samotné Československo, ale zejména též pro Polsko a další státy „jihovýchodní Evropy“. Eden též zdůraznil nutnost transfer uskutečnit „spořádaně a pokojně“, aby se tím předešlo odvetě ze strany českého a polského obyvatelstva po skončení války. Pro transfer argumentoval nejen zkušenostmi řecko-tureckými a řecko-bulharskými, ale i faktem, že rozsáhlé transfery populace uskutečňoval sám Hitler. Kdyby navíc nebyly transfery uskutečněny spořádaně a pokojnými prostředky, hrozilo, že by po skončení války polské a československé obyvatelstvo německé obyvatelstvo násilně vyhnalo. Hlavní teze memoranda byly připravovány britskou diplomacií již delší dobu. První úvahy diskutoval neoficiálně Královský institut mezinárodních vztahů (tzv. Chatham House) dokonce již v roce 1940.¹⁵ Nicméně klíčovým dokumentem tu bylo stanovisko Research Departmentu Foreign Office o odsunu z února 1942, který se k tomuto řešení přiklonil v rámci pojednání o možných hranicích evropských konfederací, včetně konfederace československo-polské. Právě v této souvislosti byla jako překonaná analyzovaná i předválečná ochrana menšin v rámci Společnosti národů (s tím, že by na ní ani Polsko, ani Československo znovu dobrovolně nepřistoupily) a naopak uvedeny příklady transferu menšin či výměny obyvatelstva jako možné alternativy.¹⁶

Otázka transferu však zatím neměla být československé exilové vládě oficiálně potvrzena a naopak Beneš měl být vyzván, aby pokračoval v jednáních s reprezentantem

¹² Tamtéž.

¹³ Sir William Malkin jako významný mezinárodní právník a diplomat se účastnil jako „assistant legal adviser“ již přípravy pařížské mírové konference a ve třicátých letech asistoval britským ministrům zahraničí i při jejich jednání ve Společnosti národů. The Churchill Archives Center, Papers of Sir William and Margaret Malkin. GBR/0014/MALK. Mimo jiné rozhodoval v roce 1934 i významnou stížnost amerických ruských organizací na čs. menšinové zákonodárství v otázce škol na Podkarpatské Rusi. Archivio Storico Diplomatico, Ministero di zahraničí Itálie, Řím, Affari politici 1931–1945, f. Cecoslovacchia, busta 7.

¹⁴ TNA Londýn, FO 371, C 6671 a 30835, C 6788.

¹⁵ RYCHLÍK, J. (ed.): Memorandum britského Královského institutu mezinárodních vztahů o transferu národnostních menšin z r. 1940. *Český časopis historický*, 1993, roč. 91, č. 4, s. 612–631.

¹⁶ Vycházel z něj v letech 1943 a 1944 i britský meziministerský výbor pro transfer obyvatelstva (viz níže). K významu memoranda viz i záznam Foreign Office z 5. 1. 1944, podle nějž bylo v ministerstvu pro jako „polooficiální informace ke genezi politiky odsunu“ předáno představitelům dominií. TNA Londýn, FO 371, 39091, C 244.

německých sociálních demokratů v exilu Wenzelem Jakschem. Válečný kabinet Edenovy návrhy 6. července skutečně schválil, měla však být ještě konzultována dominia a princip transferu se týkal transferu obyvatelstva nikoli transferu území.

Zbývá dodat, že související prohlášení k neplatnosti mnichovské dohody obsažené v Edenově dopisu J. Masarykovi z 5. srpna 1942 se v politickém smyslu od Mnichova distancovalo a konstatovalo, že mnichovskou dohodu vědomě zničilo hitlerovské Německo a britská vláda se proto cítila být vyvázána z jakýchkoli závazků v tomto smyslu. „Při konečném stanovení československých hranic na konci války“ tak, neměla být „ovlivněna žádnými jejich změnami, ke kterým došlo v roce 1938 a po něm“. Právní hodnocení dohody se však odvolávalo na Churchillův projev z roku 1940 a na nótu z 11. listopadu 1940, tj. britská strana držela stanovisko, že smlouva původně platně vznikla, avšak její platnost zanikla německým postupem vůči Česko-Slovensku v březnu roku 1939.

Již jsme však viděli, že písemně československá ani polská exilová vláda britský souhlas s odsunem neobdržely, aby jej nemohly využít jako nějaký „bianco šek“ v jednání s představiteli svých menšin. To se samozřejmě týkalo nejvíce Edvarda Beneše a stále probíhajících jednání s již zmíněným Wenzelem Jakschem.¹⁷ Ostatně Wenzel Jaksch zamířil na Foreign Office prakticky hned po oznámení československo-britské výměny nót o Mnichovu v britském parlamentu. Vlivnému britskému diplomatovi z Central Departmentu Foreign Office Franku Robertsovi si 6. srpna postěžoval, že tímto prohlášením se britská vláda definitivně rozhodla v otázce hranic a hodlá ze sudetských Němců učinit občany druhého řádu bez jakékoli menšinové ochrany. To podle něj bylo v rozporu s Atlantickou chartou.¹⁸ A. Edenovi předal obsáhlé memorandum nazvané Česko-sudetský problém po oduznání mnichovské dohody. To již bylo formulováno poměrně umírněně a Jaksch v něm připomněl, že němečtí sociální demokraté proti Mnichovu vždy protestovali, chtěl však záruky řešení postavení německé menšiny v ČSR. Britští diplomaté právě po Jakschových argumentech připomněli, že ponechání otevřené otázky československých hranic i písemně nepotvrzování principu odsunu se tím potvrdily jako v dané situaci správné.¹⁹ Ve vztahu k námi sledované problematice to znamenalo, že princip odsunu nebyl pro britskou diplomacii jedinou alternativou řešení menšinových otázek.

Britské a záhy též francouzské prohlášení k Mnichovu (které mnichovskou dohodu otevřeně odsoudilo a prohlásilo za neplatnou od samého počátku) v roce 1942 však otevřelo další souvislosti menšinových problémů Střední Evropy. Polská exilová vláda se nehodlala vzdát území odstoupeného Československem v době mnichovské krize a tím považovala za vyřešenou i otázku polské menšiny v Československu. Proto polská exilová vláda protestovala proti Edenově nótě Masarykovi z 5. srpna 1942.²⁰ Také Maďarsko vidělo v britském postoji ohrožení svých územních zisků z vídeňských arbitráží.

Situace se však dále vyvíjela, a to tentokrát v závislosti na plánech a přípravách poválečného uspořádání Evropy a diskuzích o nich. Československá otázka znovu se-

¹⁷ Tamtéž, 30834, C 6590 a 30835 C 6867.

¹⁸ Tamtéž, C 7809.

¹⁹ Tamtéž, 30085, C 8119.

²⁰ Blíže viz KUKLÍK, J. – NĚMEČEK, J.: Polsko-československý spor o „oduzání“ Mnichovské dohody na podzim 1942. *Právněhistorické studie*, č. 40, s. 263–277.

hrála úlohu katalyzátoru spojeneckých úvah, a to zejména poté, co se s ní propojila pro Spojence obecně důležitější (a problematičtější) otázka polská. Na základě informací, které o patu v jednáních mezi E. Benešem a W. Jakschem sděloval svým nadřízeným britský velvyslanec u československé exilové vlády P. Nichols, se Central Department Foreign Office již na začátku ledna 1943 rozhodoval, zda o „velmi neformálních“ informacích o rozhodnutí britského válečného kabinetu o odsunu, nesděliti tento britský postoj „v rámci obecnějšího sdělení“ o poválečných cílech i Spojeným státům.²¹ Nutnost společného britsko-amerického projednání této otázky vzrostla poté, co polská exilová vláda na počátku února 1943 informovala jak Londýn, tak Washington, že by spojenci neměli váhat a podpořit myšlenku odsunu německé menšiny, pokud by si to vyžádala otázka evropské bezpečnosti. Hodlala však otázku odsunu německé menšiny eventuálně do „určité míry“ kombinovat s výměnou obyvatelstva.²²

Vzhledem k tomu, že z rozhovoru státního tajemníka v ministerstvu zahraničí H. Ripky s britským velvyslancem P. Nicholsem 23. března 1943 vyplynulo, že britská strana ani přes Ripkovu snahu nehodlá dát exilové vládě potvrzení stanoviska k odsunu, který vyplýval z již zmíněného usnesení britského válečného kabinetu z 6. července 1942, rozhodl se Beneš a jeho spolupracovníci dosáhnout prohlášení o této klíčové otázce spojené s předmnichovskými hranicemi od ostatních velmocí.

Beneš nejprve Foreign Office informoval, že o odsunu hodlá jednat v USA při své chystané návštěvě. 22. dubna 1943 při obědě, kterého se zúčastnili A. Eden, W. Strang a P. Nichols za britskou a E. Beneš, J. Masaryk a H. Ripka za československou stranu, sdělil W. Strang Benešovi, aby při své cestě do USA vycházel z faktu, že britská vláda se pro princip transferu sudetských Němců již vyslovila. Eden sice znovu nehodlal dát usnesení válečného kabinetu písemně, ale považoval i ústní sdělení o jeho obsahu za oficiální a navíc své americké partnery o plánu transferu sám informoval během návštěvy USA. Stalo se tak na základě memoranda Foreign Office ze dne 13. února 1943, ve kterém bylo jednání o odsunu s Američany odůvodněno mimo jiné i snahou Edvarda Beneše a československé exilové vlády zařadit tuto otázku mezi podmínky příměří s Německem!²³ Zároveň otázku odsunu speciálně Sudetských Němců projednal se svým americkým protějškem Athertonem 19. března 1943 i člen Edenovy oficiální delegace na cestě do USA W. Strang. Podle jeho záznamu americký diplomat myšlenku nezavrhoval (osobně se dokonce domníval, že by do Německa měly být po skončení války odsunuty z okupovaných území německé menšiny a všichni tam usídlení Němci co nejdříve) a dokonce upozorňoval na její možnou aplikaci i na případ Japonců usazených na asijských územích. Za největší problém nepovažoval nějaké právní otázky, ale technické zajištění dostatku potravin pro odsunované obyvatelstvo.²⁴ Britský diplomat nicméně zdůraznil, že právě Foreign Office je „z důvodů neproveditelnosti“ proti Benešem prosazovanému návrhu zařadit do odsunu osoby podle kritéria válečné viny.²⁵

²¹ TNA Londýn, FO 371, 34396, C 416.

²² Memorandum Foreign Office k otázce odsunu z 15. 2. 1943, Tamtéž, C 3655.

²³ TNA, Londýn, FO 371, 34396, C 3665.

²⁴ Tamtéž, C 3518.

²⁵ K tomu viz M. Brownem citovaný názor A. Cadogana: „Mám velké pochybnosti o tomto principu vyhoštění jen ‚vinných‘..., protože se obávám, že by to vedlo k omezení našeho práva provést opravdu podstatné přesuny obyvatelstva. Zřejmě budeme chtít (a Američané to asi navrhnou) využít tohoto prostředku ve

Zároveň si však britská a americká strana ponechaly rezervu ke konkrétnímu provedení transferu a požadovaly jeho definitivní odsouhlasení velmocemi až po uzavření příměří s Německem. Upozorňovaly na nutnost vzít v úvahu řadu praktických otázek například i ve vztahu k zásobování a k řešení humanitárních otázek. Zejména britští diplomaté také varovali před tím, aby byl v této fázi o této otázce oficiálně zpraven i Sovětský svaz, a obávali se jeho dezinterpretace britského souhlasu s odsunem. Navíc se otázka neměla dostat, alespoň prozatím, do nějakých veřejných diskuzí.

I to se však mělo změnit, a to znovu československou „zásluhou“. Podmíněný americký souhlas s politikou odsunu vyslovil během Benešovy návštěvy USA F. D. Roosevelt v rozhovoru s Benešem 13. května 1943. Ripka informoval o Rooseveltově souhlasu s transferem československého velvyslance v SSSR Z. Fierlingera. Ještě za Benešovy přítomnosti přišla do Washingtonu sovětská reakce. Ripka sdělil Benešovi, že sovětský vyslanec Bogomolov mu výslovně potvrdil, že sovětská vláda s transferem souhlasí.²⁶

V srpnu 1943 Beneš o této otázce několikrát hovořil s velvyslancem Nicholsem, který poté ve své souhrnné zprávě ze dne 20. srpna 1943 navrhl, aby Foreign Office konkretizoval své představy ohledně provedení odsunu ve vztahu k Československu. To sice bylo zatím označeno za předčasné, nicméně následná diskuze vyvolala nutnost větší koordinace příprav na poválečné uspořádání a na přípravu obecnější spojenecké, a zvláště pak britské politiky.²⁷ Britské ministerstvo zahraničí pověřilo svého hlavního právního poradce Sira Williama Malkina, aby této otázce věnoval pozornost i z hlediska právního posouzení, a to v rámci obecných podmínek pro uzavření příměří s Německem a poválečné rekonstrukce.²⁸

Dne 27. září 1943 se k otázce odsunu znovu vrátil významný britský diplomat Central Departmentu Foreign Office F. Roberts, který pro účely britsko-amerických konzultací poválečných otázek a jako reakci na Benešova prohlášení po návratu z USA vyhotovil memorandum nazvané *Budoucnost Československa*. V něm konstatoval, že trvají výhrady ke konečné podobě československých hranic vyjádřené v letech 1940–1942, stejně jako se necítila britská vláda vázána svým postupem v době Mnichova. To ostatně Foreign Office sdělil i americké vládě, když se na britský postoj v této otázce v září 1943 dotázala. Stejně tak Foreign Office americkou stranu znovu informoval o svém postoji k odsunu s tím, že stále nebyl důvod proč oficiálně v této věci oslovit sovětskou stranu.²⁹ Nicméně tento dokument připouští další posun britského uvažování. Co se týče hranic, pak za problematickou považoval Roberts otázku Těšínska. Upozornil na to, že Poláci připojili území po Mnichovu a že se jedná o spor mezi dvěma spojenci. Pokud by se měla britská strana přeci jen vyjádřit, pak by se podle zásad mezinárodní morálky musela přiklonit spíše k návratu předmnichovského statu quo a navrátit Těšínsko Československu! Co se týče obnovení předmnichovských hranic (včetně Podkarpatské Rusi), pak by přijetí této zásady u „nového Československa“ vedlo podle Robert

---

značně velkém měřítku.“ Cadoganův záznam (minute), 29. září 1942. Citováno dle BROWN, M. D.: *Sudetští Němci nebyli odsunuti na základě Benešových dekretů. Britské listy*, 29. srpna 2003.

²⁶ Archiv Ústavu T. G. Masaryka (AUTGM), Praha, EB II, f. EB-V, cesta E. Beneše do USA, telegramy tajné, 6. 6. 1943, kart. 14.

²⁷ TNA, Londýn, FO 371, 34355, C 9894.

²⁸ Tamtéž, FO 800/936.

²⁹ Tamtéž FO 371, 34355 C 11244.

se nutně k uplatnění principu transferu, a to v případě německé i maďarské menšiny. Proto hodnotil jako důležité, že Beneš sám navrhl rektifikaci hranic v oblasti Chebska a výběžků a také ponechání určité části německé menšiny v ČSR. Podstatným faktorem byla pro Brity sovětská podpora obnovy předmnichovských hranic. I když i nadále Roberts nedoporučoval nějaké závazné prohlášení, přeci jen se jevila jako pravděpodobná britská politika: (a) souhlasit s obnovou předmnichovských hranic, avšak s Benešem navrženým odstoupením území, a to i vůči Maďarsku (!), (b) provést odsun, ale jen v takové velikosti, která bude nezbytně nutná. Osobně se Roberts domníval, že by to nemělo být více než dvě třetiny předválečného počtu.

Nicholsova zpráva ze srpna 1943 o československých plánech na odsun však měla ještě jeden důsledek, který je pro diskuzi o řešení menšinové problematiky klíčový. Právě ona vyprovokovala Central Department Foreign Office k tomu, že se 29. listopadu 1943 britské ministerstvo zahraničí obrátilo na některé svoje ambasády, aby se vyjádřily právě k menšinové problematice z hlediska předválečného právního stavu a návrhů na odsun. Britská ambasáda ve Washingtonu měla zjistit, jak se na otázku diskuzí o národnostních otázkách dívá americká diplomacie. Dne 27. prosince lord Halifax odpověděl, že se pracovník ambasády P. H. Gary-Boot setkal 20. prosince s pracovníkem Division of Political Studies State departmentu Notterem a diskutovali právě o dotazu z londýnského ústředí.³⁰ Americký diplomat sdělil, že problémy s menšinami očekávali nejen u Československa, Polska a Rumunska, ale i Řecka, a to s ohledem na tradiční spor s Tureckem. Z vývoje situace nabyla americká diplomacie dojem, že jediným řešením menšinové problematiky pro československou a polskou exilovou vládu je odsun, neboť souvisí s poválečnými hranicemi. Zejména československá exilová vláda je v tomto ohledu „optimistická“, že se jí tyto požadavky podaří prosadit a obě země – Československo a Polsko zjevně nehodlají přijmout taková omezení, jaká vyplývala z menšinových závazků v meziválečném období. Nicméně z rozhovoru též vyplynulo, že tento klíčový odbor amerického ministerstva zahraničí pro poválečné plánování ještě neměl žádného experta, který by se právě na menšiny specializoval. Závěrem britský diplomat shrnul americký postoj tak, že sice problém menšin považují za důležitý a aktuální, ale menšinové smlouvy měly být ponechány „tam, kde jsou“, neboť se v řadě ohledů neosvědčily.³¹ Tento postoj byl podpořen i zjištěními, ke kterým došla nedávno vyšlá publikace Newyorského Institute of Jewish Affairs nazvaná příznačně *Were the Minority Treaties a Failure?* – Byly menšinové smlouvy neúspěchem?³²

Obdobný dotaz k hodnocení menšinové problematiky, jaký byl zaslán do Washingtonu, byl 29. listopadu 1943 adresován i britskému velvyslanci u polské exilové vlády.³³ I zde šlo Foreign Office o všeobecné posouzení otázek poválečné rekonstrukce

³⁰ TNA Londýn, FO 371, 39012, C 184.

³¹ Nicméně CLAUDE, I. L.: *National Minorities: An International Problem*. Cambridge Massachusetts, 1954, s. 225 upozorňuje na nepublikovaný dokument Post War Planning Committee State Departmentu z 22. listopadu 1944, který považoval závazky z menšinových smluv za platné, avšak vyslovil se pro jejich nutné adaptování na nové podmínky. Stejný dokument mimo jiné odmítl za USA odsun jako obecné řešení a doporučil jej podpořit jen tam, kde nebylo možné problém řešit jinými prostředky a kde nezhorší na dlouho poměr mezi státy.

³² ROBINSON, J. – KARBACH, O. et al.: *Were the Minority Treaties a Failure*. New York, 1943, s. 215–216. Nicméně zároveň publikace konstatovala nutnost najít řešení postavení židovských menšin ve východní a střední Evropě. Stejně tak na americkou vládu působila i American Jewish Conference.

³³ TNA Londýn, FO 371, 39012, C 1002.

s ohledem na vhodnost resuscitovat menšinové smlouvy. Rada britského velvyslanectví u polské exilové vlády Frank Savery podal nejprve podrobnou analýzu dosavadního postavení německé, ukrajinské, běloruské a litevské menšiny. Zatímco u německé menšiny mohl britský diplomat potvrdit, že plánem polské exilové vlády je, podobně jako u československé, odsun a že otázka souvisí s otázkou polských hranic na Západě, další menšinové úvahy ve vztahu k Polsku již byly komplikovanější, neboť souvisely s hledáním vztahu k mocnému sousedu na Východě, k SSSR. Zvláštností zprávy bylo pojednání nejen o židovské, ale i cikánské menšině, i když hlavním východiskem úvah bylo, že se nejedná o „klasické“ menšiny, neboť nemají svůj domovský stát – „parentstate“.

Nicméně přes uvedené problémy a další politické souvislosti především s budoucím vývojem vztahu velmocí k otázce polských hranic, nebylo ani v tomto případě příliš překvapující, že i tato zpráva vyzněla proti resuscitaci menšinové ochrany a že hlavním argumentem byla nefunkčnost systému v meziválečném období a jasná nechuť polské reprezentace nějakou takovouto omezující úpravu snášet po válce.³⁴

Když tedy britská diplomacie vyhodnotila svou iniciativu ohledně vztahu k menšinovým meziválečným smlouvám, vyšla ze závěrečného hodnocení Central Departmentu pocházejícího z pera Franka Robertse ze dne 4. února 1944. Podle ní meziválečné smlouvy o menšinách fungovaly, jen když byly okolnosti příznivé, avšak když se zhoršily, tak fungovat přestávaly. Proto bylo pro britskou diplomacii těžké řešit tak složitý problém novým opakováním obecných principů zakotvených v menšinových smlouvách či vymyšlením nějakého jiného teoretického konceptu. Foreign Office vyzdvihl nutnost měřit otázku národních menšin ne pohledem nějaké abstraktní spravedlnosti, ale pohledem britských zájmů a zájmů evropského míru. Z tohoto pohledu pak bylo vhodné, aby se menšiny staly v co největší možné míře integrální součástí národních států a nevytvářely se z nich vydělené celky se zdůrazněnými odlišnostmi, jak to dělaly meziválečné menšinové smlouvy. I přes odlišnosti v pojetí práva a úcty k lidským právům viděl Roberts možnost dohody se SSSR i v menšinové otázce, a to na rozdíl od velvyslanectví u polské exilové vlády, které bylo v tomto ohledu spíše pesimistické.

Prozatím tak u Britů jednoznačně převládal pragmatický přístup, zvláště když v rámci širších přípravných prací britské diplomacie a dalších resortů na poválečné uspořádání, došlo v prosinci 1943 k vytvoření tzv. Interdepartmental Committee on the Transfer of German Populations – Meziresortního výboru k transferu německého obyvatelstva.³⁵ Výbor vznikl pod patronací Foreign Office a předsedal mu diplomat se specializací na Německo a přednosta příslušného odboru Foreign Office J. M. Troutbeck.³⁶ Jeho práce se účastnil i tajemník kabinetu J. E. Meade, zástupce Treasury, War Office, Ministry of Economic Warfare a Dominion Office.

Výbor vyšel z dosavadních memorand Research Departmentu o otázce odsunu, zejména z již zmíněného dokumentu z února 1942 a z výše zmíněných analýz menšino-

³⁴ Ostatně právě v této době vydalo polské ministerstvo informací brožuru *The German Fifth Column in Poland*, jejímž účelem bylo dokumentovat podíl německé menšiny na rozbití polského státu právě „pod pláštěm menšinové ochrany“, i když s ní bylo ze strany Poláků zacházeno velmi liberálně. Viz též CLAUDE, I. L.: *National Minorities: An International Problem*. Cambridge Massachusetts, 1954, s. 57.

³⁵ TNA Londýn, FO 371, 39091.

³⁶ Troutbeck získal s menšinovou problematikou vlastní zkušenost jako diplomat působící na britské legaci v Praze v době jednání Beneše a Hodži s Sdp v krizovém roce 1938.

vých otázek v Československu, Polsku (s předpokladem změn východních a posunu západních polských hranic na Odru), Maďarsku a Jugoslávii.³⁷ K tomu nechal vyhotovit rozbor plebiscitů konaných po roce 1919³⁸ a zhodnotil ekonomické dopady odsunu na polskou a československou ekonomiku³⁹ a také na poválečnou ekonomiku Německou.⁴⁰ V únoru výbor na základě iniciativy svého předsedy rozšířil úvahy o odsunu německých menšin nejen do Německa, ale i do Rakouska, zejména z přilehlých oblastí Československa. Zvláštní pozornost měla být pozornost věnována i židovskému obyvatelstvu,⁴¹ avšak židovská otázka měla být posuzována odděleně od ostatních menšinových problémů.⁴²

Úvahy výboru o odsunu se tak podle prvních odhadů mohly týkat přinejmenším 6–6,5 milionu osob (původně se počítalo jen s 1,5 milionu z Československa), v úvahu se však měly brát i další faktory, jako byla úmrtnost, neorganizované přesuny, útky apod. Posuzovány byly také statistické údaje o obyvatelstvu v Německu a okolních státech, zejména o velikosti menšin v jednotlivých regionech a také otázky nutných dopravních kapacit, zajištění potravin či nároků na součinnost u spojeneckých jednotek.

Jedna z otázek, které měl výbor vyřešit, byla odpověď na otázku, zda by bylo možné vysídlit příslušníky německé menšiny i jinam než do Německa a uvažovány byly dokonce Sibiř, britská dominia a kolonie či jižní Amerika.⁴³ Pro odpor britských dominií a i pro možné riziko pro „britskou vnitřní bezpečnost“ byla eventualita britských dominií jako nějaká „masová“ možnost opuštěna již na počátku roku 1944 a stejně tak se nepravděpodobnou ukázala i možnost vysídlení na Sibiř, což předpokládalo zájem sovětské vlády využít touto formou německou pracovní sílu jako součást reparací.

Protože se britští diplomaté nemohli spolehnout na to, že polská a československá vláda budou v bezprostředně poválečném období v této otázce „rozumné“, zdůrazňovaly diskuze výboru nutnost podřídit odsun mezinárodní autoritě a kooperaci na provedení připraveného plánu.

Výše zmíněné úvahy se promítly do konečného znění zprávy, kterou předložil předseda výboru 12. května 1944.⁴⁴ Zpráva nejprve potvrdila, že Británie se jak Československu, tak Polsku in principu k transferu již zavázala a v celém svém obsahu vycházela ze spojitosti řešení problému transferu německé menšiny z obnoveného Československa s odsunem německého obyvatelstva z „nových polských území“ (tj. spojovala transfer

³⁷ Tamtéž, rozbor Research Departmentu Foreign Office nazvaný *Germans from Yugoslavia* z 8. března 1944, FO 371, 39091, C 3341.

³⁸ Viz příslušný rozbor ze 7. června 1943, Tamtéž, C 875.

³⁹ Tamtéž, příslušný rozbor Research Departmentu z 27. ledna 1944, uvažována při odsunu cca 1,5 milionu Němců z Československa, C 1471.

⁴⁰ Tamtéž, elaborát Ministry of Economic Warfare z 23. 2. 1944, C 2575.

⁴¹ Troutbeckův záznam z 29. 2. 1944, Tamtéž, C 2575. Proti odsunu do Rakouska se vyslovil zejména F. Roberts, aby pangermánsky orientovaní sudetští Němci nerozrušili křehkou politickou rovnováhu v poválečném samostatném Rakousku. To by radši riskovali větší problémy ve vlastním Německu. Robertsův komentář z 6. 3.

⁴² K tomu viz debatu v House of Lords po dotazu Lorda Mansfielda 8. 3. 1944, Tamtéž, C 3184.

⁴³ Viz připravený rozbor Foreign Office, 19. leden 1944, Tamtéž, C 876.

⁴⁴ K její přípravě viz zejména její „skeleton“ z 9. března 1944 a „draft“ z konce března 1944, Tamtéž, C 3216 a C 4451. Zpráva s Troutbeckovým úvodem byla vydána jako tzv. Confidential Print (FO 404, 1944), je uložena v několika dalších fondech FO (např. FO 371, 46901 C 9669) a podrobně ji již několikrát rozebral především D. Brandes. Nejnověji BRANDES, D.: *Der Weg zur Vertreibung 1938–1945: Pläne und Entscheidungen zum „Transfer“ der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen*. Oldenbourg, 2005, s. 244–273.

s otázkou polských západních hranic). Výslovně potvrdila spojitost transferu německé menšiny s usnesením britského válečného kabinetu z 8. října 1943.⁴⁵ Zpráva však počítala s eventuálním transferem německé menšiny i z území Maďarska, Rumunska, Jugoslávie i Alsaska-Lotrinska. Upozorňovala na ekonomické a politické problémy spojené s transferem, avšak v bodu 12. a 13. „Závěru obecné problematiky“ se shodla, že by nejhorším výsledkem bylo polovičaté řešení a nedoporučovala, aby pro zbytek neodsunuté populace národnostních menšin byla zavedena zvláštní mezinárodně právní ochrana. Na druhé straně však zpráva konstatovala, že transfer s sebou neodbytně přinese „velmi velké lidské strádání“. Transfer měl být v každém případě prováděn nejvyššími spojeneckými okupačními orgány (Supreme Allied Authority) (navrhovaly se tři místní komise – jedna z nich pro „the Sudeten Districts of Czechoslovakia“) za účasti československých a polských zástupců. Z hlediska dalších diskusí o souvislosti mezi transferem a československým poválečným zákonodárstvím se klíčovým doporučením stal bod 18. druhé části tzv. „Doporučení pro akci“ (Recommendation for Action), který výslovně konstatoval, že osoby zařazené do transferu ponechají ve svém domovském státě veškerý movitý i nemovitý majetek s výjimkou osobních věcí, že tento majetek případně původnímu domovskému státu a bude pravděpodobně považován za součást reparačních náhrad Německa. Obdobný význam měl bod VIII. části druhé zprávy, který hovořil o principu, podle kterého budou transferovány všechny osoby, které mají v daném okamžiku („at present date“) německé občanství podle německých zákonů. Československé a polské zákonodárství pak mohlo stanovit výjimky. Zpráva výboru výslovně prohlásila, že nenašla žádné jiné stejně „praktické“ kritérium. Z hlediska současných diskusí se může zdát paradoxní, že se britský meziministerský výbor pro transfer obával, aby domovský stát nebránil nějaké osobě v odchodu.

Dne 20. července A. Eden seznámil se závěry výboru své vládní kolegy, kteří tvořili výbor kabinetu pro příměří a poválečné uspořádání (Armistice and Post-War Committee), kde se o odsunu hovořilo v širších souvislostech politiky k poválečnému Německu. Například ministr práce spojil problém s pozemkovou reformou, která by umožnila usazení odsunutých rolníků na takto získané půdě.⁴⁶ Jinak se podstatná část diskusí přenesla na půdu Evropské poradní komise – European Advisory Board, k níž ostatně směřovaly své oficiálně formulované nároky včetně návrhů na řešení menšinové otázky jak československá, tak polská exilová vláda.

Československá exilová vláda diskutovala o otázce odsunu a menšinové problematice 7. listopadu 1944, a to v souvislosti s memorandem, které ministerstvo zahraničí hodlalo o transferu předložit velmocím a Evropské poradní komisi jako upřesnění zásad prvního stručného aide mémoire z 24. srpna 1944.⁴⁷ V diskusí, ve které se projednávaly historické, právní, politické i ekonomické důvody pro přijetí myšlenky odsunu jako základní politiky pro řešení menšinové otázky (u zbylé části menšinového obyvatelstva pak měla převládnout politika asimilace) bylo mezi ministry dosaženo i shody na tom, že problém maďarské menšiny bude v memorandu pojednán diferencovaně od problému německé menšiny. Zejména proto, že v případě Maďarů bylo možné uvažovat o výměně

⁴⁵ Tamtéž.

⁴⁶ Definitivní znění následného memoranda bylo předloženo válečnému kabinetu 15. 12. 1944.

⁴⁷ K diskusí ve vládě viz KUKLIK, J.: *Mýty a realita tzv. Benešových dekretů*. Praha, 2002.

obyvatelstva i o asimilaci. Ripka však upozornil i na odlišný vztah Britů k maďarské otázce. Vláda nakonec návrh memoranda schválila, a to bylo velmocím (SSSR, USA, Velké Británii a Francii) a Evropské poradní komisi předloženo 23. listopadu 1944.⁴⁸

Československá vláda v memorandu požadovala, aby spojenci přijali do Německa ty československé státní občany, kteří budou občanství zbaveni z důvodů přijetí občanství nepřátelských států. Československo se naopak zavázalo si ponechat maximálně 800 000 Němců a požadovalo odsunout asi 1 600 000 příslušníků německé menšiny. U maďarského obyvatelstva předpokládala československá vláda využití principu výměny obyvatelstva s Maďarskem. Memorandum též na základě výsledku diskuse ve vládě konstatovalo, že celá záležitost osob určených k transferu musí souviset s československou úpravou státního občanství. Zároveň se vláda vyslovila proti myšlenkám řešit problematiku německé menšiny odstoupením státního území. Přes tento názor vlády Hlavní velitelství na základě Benešovy instrukce k 7. únoru 1945 přepracovalo původní návrh ŠVBM na úpravu československé hranice z 18. prosince 1943. Upravený návrh stále ještě kromě území nárokovaného „k připojení“, obsahovalo i území „k odstoupení“. Jednalo se celkem o 1790 km² s 340 000 obyvateli německé národnosti, zejména na Vepřrtsku a v severozápadních Čechách a o Šluknovský, Frýdlantský a Broumovský výběžek. K tomu byly připojeny i kalkulace o poválečných počtech německého obyvatelstva respektující stále ještě počet 800 000 osob k „ponechání v ČSR“.⁴⁹

Své nároky předložila Evropské poradní komisi též polská exilová vláda 5. září 1944. Také polská exilová vláda se vyslovila pro odsun, nicméně učinila tak v rámci nároků na rozšíření svého „západního území“ až k řece Odře a s odvoláním na původní obecně formulovaný požadavek již z prosince 1942.

Právě tato podání měla být znovu Troutbeckem a lordem Hoodem prozkoumány a britské návrhy meziresortního výboru pro transfer z května 1944 podle toho upraveny. Nicméně britský vládní Post-Hostilities Planning Committee v rámci uvažovaných návrhů na poválečné německé hranice v československém případě v zásadě potvrdil hranice předmnichovské (a vyšel tak i z principu odsunu německé menšiny), nicméně stále počítal i s rektifikací hranic, když navrhoval využít Benešem za války opakovaně před Brity zmiňovaného odstoupení Chebska a výběžků, což mělo být naopak kompenzováno zisky Kladska a Ratibořicka.⁵⁰

V rámci činnosti zmiňovaného meziministerského výboru pro odsun německých menšin se kromě vlastní německé menšiny diskutovalo i o uplatnění principu odsunu či výměny obyvatelstva i v dalších případech menšinových území. Zejména pro posouzení poválečné situace v jižní a jihovýchodní Evropě (s uvažovaným odsunem Němců z Jugoslávie⁵¹) hodlali Britové vědět, zda použít podobná kritéria pro maďarské menšiny v Československu, Rumunsku⁵² a Jugoslávii, italskou v Jugoslávii, bulharskou a albán-

⁴⁸ VONDROVÁ, J.: *Češi a sudetoněmecká otázka 1939–1945: dokumenty* [CD ROM]. 1994, dok. č. 139 a 148.

⁴⁹ School of Slavonic and East European Studies (SSEES), UCL London, Lisický Coll., sign. 4/1/2, kart. 14.

⁵⁰ TNA Londýn, FO 371, 39091, C 9093. Z toho pak rezultovalo další memorandum nazvané Germany Eastern Frontier z 20. 11. 1944 s připojenou mapou.

⁵¹ Zde ale Britové předpokládali nejen masové útoky ještě před organizovaným odsunem, ale i masovějšího zabíjení německého obyvatelstva v důsledku války.

⁵² S možnou vzájemnou výměnou rumunské menšiny v Maďarsku.

skou v Jugoslávii a Řecku a eventuální vzájemnou výměnu rumunského a bulharského obyvatelstva v severní a jižní Dobružde.

Research Department Foreign Office proto koncem března 1944 připravil jednak statistické údaje a jednak odhad, kolik by připadalo v úvahu obyvatelstva pro transfer či výměnu obyvatelstva.⁵³ Zajímavé jistě je, že z odhadovaného počtu 710 000 Maďarů v Československu se pro odsun dalo podle těchto údajů uvažovat o 250 000–300 000 a téměř 1 milionu z Rumunska. S výjimkou otázky cca 500 000 Italů na území, které si nárokovala Jugoslávie, se v ostatních případech ale jednalo již jen o maximálně 20 000–70 000 osob „vhodných pro odsun“, který ale byl v britských návrzích podmíněn spíše vzájemnou výměnou obyvatelstva.

Meziresortní výbor pro transfer však s výjimkou Němců z Jugoslávie jen vzal materiál na vědomí a stejně tak byl „polooficiálně“ komunikován Dominiím. Nicméně i vzhledem k odlišnému postavení Itálie a zejména Maďarska v britské politice, oproti spojeneckým plánům v Německu, bylo zřejmé, že pro menšinovou problematiku bude v případě těchto států zvolena jiná strategie. Prozatím se ponechalo zásadní rozhodnutí na poválečná jednání a například při sjednávání příměří s Maďarskem Británie československý návrh na zmínku o odsunu poměrně razantně odmítla a nechala jej k rozhodnutí až uvažované mírové konferenci.

I když, jak jsme již viděli, dospěla britská diplomacie poměrně jednoznačně již v průběhu let 1943 a 1944 k formulaci principu transferu menšin jako ke své hlavní politice ve vztahu k německým menšinám a nehodlala menšinovou ochranu poskytnout v zásadě ani těm, kteří by nebyli odsunuti, přeci jen úplně nerezignovala ani na „alternativní návrhy“, a to zejména k ve vztahu k neněmeckým menšinám.

Již zmíněný právní poradce Foreign Office Sir William Malkin totiž v prosinci 1943 kromě možnosti odsunu (a jeho aplikace i na jiné než německé menšiny) upozornil na další možnosti redukce počtu menšin v jednotlivých státech, včetně korekce hranic (ostatně právě Malkin měl významný podíl na obhájení principu odstoupení území s menšinami v Mnichově), ale také možné asimilace. Pro jiné než německé menšiny (a se zvláštním postavením Židů) a po aplikaci výše zmíněných principů odsunu a korekce hranic však poté navrhoval aplikaci vylepšené procedury menšinových smluv.

Malkin se dokonce domníval, že bude možné po válce znovu obnovit právní platnost menšinových závazků, i když připouštěl problém s vazbou na Společnost národů a také si byl vědom odporu států, které by měly závazky dodržovat. To vše vyplynulo z analýzy, kterou ve vztahu k meziválečnému období Malkin učinil a na niž navázal i Královský institut mezinárodních vztahů (tzv. Chatham House) a zejména jeho ředitel Arnold Toynbee. Ostatně Chatham House k menšinové problematice znovu analyzoval i československý národnostní statut a tzv. čtvrtý plán z roku 1938. Koncem ledna 1944 byl poté dokončen k alternativním koncepcím i speciální materiál Research Departmentu Foreign Office.

Jeho největší přínos spočíval v rozpracování Malkinových právních úvah a v připojení typologie menšin, o kterých se vlastně bude v poválečné Evropě jednat. Navrhované způsoby řešení totiž souvisely s velikostí, rozptýlením, historickými kořeny či

⁵³ TNA Londýn, FO 371, 39091, C 4485.

úrovni rozvoje konkrétní menšiny. Tak byla na jedné straně vyzvednuta kompaktnost, velikost a historicky podmíněná existence německé menšiny v Československu na rozdíl od rozptýlenosti a nerozvinutosti cikánského obyvatelstva v Rumunsku (zajímavé vůbec je, že tu bylo cikánské etnikum do menšinové problematiky vůbec zařazeno). Za rozdíl v rozvinutosti pak bylo uváděno srovnání zaostalejší běloruské menšiny v Polsku oproti většinovému polskému obyvatelstvu či podobné postavení rusínské menšiny. Za zvláštní příklad „nové“ vytvořené menšiny byl uveden příklad maďarské menšiny, jež se po trianonském rozhodnutí ocitla v nově vytvořeném Československu. Právě všechny tyto parametry měl zahrnout ambiciózní plán „příruček“ (handbooks) pro jednotlivé regiony, které měly být relevantními britskými autoritami použity pro jednání o poválečném uspořádání.

Návrhy na zlepšení se měly projevit ve dvojitým smyslu – jednak byl navržen „model“ nové menšinové smlouvy, kde byl zdůrazněn princip zákazu diskriminace v důsledku příslušnosti k určitému jazyku, národnosti, rase či náboženskému vyznání. V rozsahu konkrétních práv se sice příliš nelišil od polské či československé menšinové smlouvy, nicméně důraz byl kladen spíše na zajištění práv menšin, a to ze strany soudní moci, na kterou se měli mít možnost uvnitř státu více než dosud obracet. Na to navazovala vylepšená procedura mezinárodní ochrany, zejména opět posílení role mezinárodního soudnictví⁵⁴ a vylepšení řízení o petičích.

Hodnocení příslušných odborů a vedení britského ministerstva zahraničí sice alternativní politiku ve vztahu k menšinám v takovémto rozsahu nepodpořilo, avšak zejména ve vztahu neněmeckým menšinám ponechalo tuto otázku otevřenou. Frank Roberts dokonce prohlásil, že situace po skončení války se zcela jistě nebude řídit takovýmito ideálními teoretickými úvahami, nicméně zmíněný materiál vedl alespoň k tomu, že se pozornost začala věnovat problematice těch menšin, které neměly být podrobeny odsunu či územním změnám.

Namísto systému menšinové ochrany meziválečného typu se stále více do popředí dostával nově se rodící koncept ochrany lidských práv. Do diskuze významně zasáhl i československý prezident Edvard Beneš, když v článku nazvaném Organizace poválečné Evropy – The Organisation of Postwar Europe, který vyšel již v lednu 1942 v prestižním časopise *Foreign Affairs*,⁵⁵ nejenže podpořil myšlenku odsunu a odmítl, že by menšiny měly získat zpět kolektivní práva zaručená menšinovými smlouvami, ale zároveň navrhl, aby se menšinové otázky řešily v rámci konceptu individuálně pojatých „lidských demokratických práv“. V projevu na univerzitě v Manchesteru 5. prosince 1942 znovu spojoval ochranu menšin nikoli se zvláštními menšinovými právy, ale s obranou základních lidských a demokratických práv.⁵⁶ I když Benešovy názory byly britskými diplomaty odmítnuty, otázka nahrazení menšinových práv meziválečného typu konceptem lidských práv se objevovala s postupujícím vývojem války stále častěji.

K důvodům tohoto vývoje se v originálně pojaté studii vyjádřil i britský odborník na tuto otázku Mark Mazower, který viděl i dobré důvody, proč menšinová práva nebyla

⁵⁴ K tomu se ostatně podobně několikrát v průběhu druhé světové války vyjadřoval i Hans Kelsen.

⁵⁵ BENEŠ, E.: The Organisation of Postwar Europe. *Foreign Affairs*, January 1942, s. 226–42.

⁵⁶ What Would Be a Good Peace an Address Delivered to the University of Manchester on Saturday, December 5th, 1942 by Edvard Beneš. Československé ministerstvo zahraničních věcí, Londýn, 1943.

podpořena nejen SSSR, který nehodlal omezovat svůj vliv v nově získaných sférách vlivu střední a jihovýchodní Evropy, ale i USA, které si byly dobře vědomy implikace problému na jejich rasové zákonodárství v jižanských státech. Podle jeho slov byla politika ochrany menšinových práv během války Velkou Trojkou „bezpečně pohřbena“ a menšinová práva se ztratila za „kouřovou clonou“ diskuzí o právech jednotlivce, spojených zejména s diskuzemi o vytvoření Organizace spojených národů.⁵⁷

K tomu je třeba dodat, že i ve vztahu k OSN a k lidským právům se ale britská diplomacie dostávala nejen do určitého střetu s odlišnými zájmy USA a SSSR, ale také s obavami, zda právě otázka lidských práv by neohrozila její již zmíněné pragmatické uvažování⁵⁸ a také, jak by byla vykládána mimo hranice Evropy, tj. ve vztahu k jejich mnohonárodnímu impériu. Řešením tak mohlo být podle dobových představ Research Departmentu Foreign Office z roku 1944 vydání tzv. „Bill of Rights“⁵⁹ základních lidských práv, která by sice neměla závaznou povahu, ale obsahovala by základní principy vycházející z hodnot západních demokracií. USA totiž vlastně již od formulace Atlantické charty v roce 1941 hodlaly stavět svoji účast v protihitlerovské koalici na určitých hodnotách, vedoucích nakonec k formulaci budoucí Charty OSN. OSN pak v některých britských úvahách mohla převzít alespoň částečně i roli Společnosti národů v dohledu nad dodržováním určitých základních standardů ve vztahu k menšinám.⁶⁰

Ve vztahu k tématu této studie je jistě zajímavé, že právě při přípravě britského stanoviska k jednáním v San Francisku britskou politiku ve vztahu k menšinám znovu shrnul již zmíněný William Malkin v memorandu pro britskou delegaci.⁶¹ I s odvoláním na zkušenosti s fungováním meziválečného systému Společnosti národů, se jeho opakování nezdálo schůdné, pokud by zároveň nebylo zajištěno jeho efektivnější prosazování a kontrola. I když podle Malkina by zároveň „nevypadalo dobře“, pokud by namísto dosavadního systému smluv nenastoupilo něco jiného. Otázka práv menšin měla být nicméně v daném okamžiku „ponechána v diskuzích stranou“ a nebylo prý představitelné, aby se v jedné deklaraci kombinovala práva jednotlivců s právy menšinovými. Připomenut byl znovu odmítavý postoj spojeneckých států s menšinami i stávající postoje velmocí, zejména SSSR. Tento postoj byl nepochybně zdůrazněn i kvůli již několikrát zmíněné politice odsunu, kterou jak se zdálo, si aktivněji než britská

⁵⁷ MAZOWER, M.: The Strange Triumph of Human Rights, 1933–1950. *The Historical Journal*, 2004, Vol. 47, Iss. 2, s. 379 an. K tomu je možno podotknout, že na politiku USA vykonávala vliv i zkušenost „tavícího kotlíku“ národností vytvářejících novou identitu USA, což bylo v rozporu s chápáním práv národností na udržení kulturní identity před asimilací.

⁵⁸ M. Mazower v této souvislosti cituje jednoho z vysoce postavených britských diplomatů pověřeného přípravou plánů na poválečné uspořádání Gledwyna Jebba, který prohlásil před dokončením jednání v San Franciscu o vzniku OSN, že Británie se bude muset naučit žít s lidskými právy jako s nezbytným zlem, tamtéž, s. 387.

⁵⁹ S tímto návrhem přišel ostatně v Británii již na počátku roku 1944 významný mezinárodní právník Hersch Lauterpacht ve studii pro Grotiovu společnost nazvané *The Law of Nations, the Law of Nature and the Rights of Man*, kterou v rozšířené verzi publikoval pod názvem *An International Bill of the Rights of Man v USA* v roce 1945.

⁶⁰ Tomu by nasvědčovalo vyjádření Lorda Cranborna v House of Lords 8. 3. 1944, z něhož vyplývalo, že by všeobecná deklarace lidských práv v rámci budoucí OSN měla zahrnout i špatné zacházení (ill treatment) státu se svými menšinami, a to v rámci „základních standardů“, kterým by měly členské státy budoucí OSN vyhovávat. K významu diskuze o těchto otázkách po prohlášení Lorda Mansfielda viz TNA Londýn, FO 371, 39091, C 3184.

⁶¹ MAZOWER, M.: The Strange Triumph of Human Rights, 1933–1950. *The Historical Journal*, 2004, Vol. 47, Iss. 2, s. 389–390.

strana již přisvojovala politika sovětská. Britská delegace proto dostala jasnou instrukci, opustit hájení meziválečného systému ochrany menšin a prosazení deklarace lidských práv do Charty OSN v pojetí výše zmíněné tzv. univerzální Bill of Rights. OSN pak měla sama prozkoumat, jak je to s otázkou platnosti menšinových smluv a pokud poněkud předběhneme, pak není překvapující, že v roce 1947 dospěla k závěru, že pro rozpor s klauzulí rebus sic stantibus již nejsou závaznou součástí mezinárodního práva.⁶²

Námi sledovaná problematika se dočkala svého epilogu nejen v rámci zmíněných jednání vedoucích ke vzniku OSN, ale zejména v mezispojeneckých jednáních spojených na konci války nejen s původním plánem odsunu, ale i s otázkou konečné podoby polských západních hranic.⁶³ I když především USA zaujaly ke konkrétní přípravě odsunu německých menšin v Evropě již na počátku roku 1945 rezervovaný postoj, s tím, že otázku odsunu budou dále zkoumat,⁶⁴ Velká Británie od svých názorů definovaných ve zprávě meziresortního výboru pro transfer neustoupila. V dopise Janu Masarykovi 27. ledna a znovu 8. března 1945 velvyslanec P. Nichols prohlásil, že Vláda Jeho Veličenstva potvrzuje příjem čs. memoranda z 23. listopadu 1944 a studuje jeho obsah pečlivě a s porozuměním (with care and sympathy).⁶⁵ Vzhledem k tomu, že se však jednalo o problém, který se dotýkal celého řešení německé otázky, Velká Británie hodlala transfer nejprve projednat s ostatními velkými spojenci. Proto vyzvala československou vládu a prezidenta Beneše k zdrženlivosti ve veřejných prohlášeních. Benešovi nutnost mezinárodní dohody o transferu kladl na srdce při jejich poslední rozmluvě na britské půdě 25. února 1945 i Winston Churchill.⁶⁶ Již jsme též viděli, že Velká Británie navíc nepodpořila ani československé nároky na zakotvení principu odsunu v příměří s Maďarskem a zejména vyhánění německého obyvatelstva v prvních týdnech po konci války se v Británii setkalo s kritikou jak veřejného mínění, tak i některých politiků ovlivňovaných i propagandistickým působením Wenzela Jaksche.⁶⁷ Britský postoj k řešení menšinové problematiky, jehož genezi jsme mohli sledovat, nicméně významně ovlivnil rozhodování spojeneckých velmocí o otázce německých menšin v Československu a Polsku v Postupimí a jeho postupné korekce, zejména ve vztahu k pařížské mírové konferenci s Maďarskem v roce 1946 a v dalším období jsou již ovlivněny jinými faktory, které souvisejí s postupným rozpadem válečné koalice a ke zpuštění železné opony, jejíž zárodky mimo jiné britští diplomaté viděli již poté, co se jim nepodařilo přimět americkou stranu, aby více usilovala o osvobození Prahy. To je však již jiná kapitola, která by si ale nepochybně též zasloužila podrobnější analýzu.

⁶² Tamtéž. K tomu bylo využito několik důležitých argumentů, zejména porušení klauzule rebus sic stantibus, ale i odlišná filozofie pojmání menšinových práv. Viz též SPILIOPOULOU ÁKERMARK, A.: *Justifications of Minority Protection in International Law*. Kluwer, 1996, s. 119–121.

⁶³ Podrobně BRANDES, D.: *Der Weg zur Vertreibung 1938–1945: Pläne und Entscheidungen zum „Transfer“ der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen*. Oldenbourg, 2005, s. 363 an.

⁶⁴ K oficiálnímu sdělení tohoto stanoviska čs. straně viz např. SSEES, UCL London, Lisický Coll., sign. 4/1/2, kart. 14.

⁶⁵ Tamtéž.

⁶⁶ Nepublikovaná část deníků E. Táborského, Hoover Institution Archives, Stanford, Táborský Collection, kart. č. 3, záznam z 25. 2. 1945.

⁶⁷ K hlubším kořenům viz CLAUDE, I. L.: *National Minorities: An International Problem*. Cambridge Massachusetts, 1954, s. 100–106, část nazvaná „The Case against Transfer“.

BRITISH DIPLOMACY, THE CZECHOSLOVAK ISSUE AND THE END
OF THE INTER-WAR SYSTEM OF TREATIES ON THE PROTECTION
OF MINORITIES BETWEEN 1938 AND 1945

Summary

The paper deals with the relationship of the British Diplomacy to the minority issues between 1938 and 1945 on the background of the so-called Czechoslovak Issue. Initially in Munich on 30th September 1938, Britain decided, having considered all wider implications of its appeasement policy, to support the solution of the minority issue subsisting in the forced surrendering of a part of the Czechoslovak territory settled primarily by the German minority for the benefit of Nazi Germany. Britain considered rather ineffective and inapplicable the system of minority treaties made under the auspices of the League of Nations. During WWII, supporting the restoration of Czechoslovakia within the frontiers of its pre-war territory, Britain was trying to find an alternative; since July 1942 the alternative was seen in the relocation of members of German minorities from Czechoslovakia, Poland (due to its Western borders) and from other countries in the Middle and Eastern Europe to Germany. This British approach was based upon several reasons besides their belief that the relocation of German population would strengthen the position of the respective states in Middle Europe, which could then cooperate in a federal union and effectively face the threat coming from the USSR as well as potentially from Germany in the future. In addition, the relocation would eliminate a possibility that German minorities could again become a threat to European peace. Another reason was the fact that, having analysed the whole problem, the British Foreign Office concluded that no "revival" of the system of minority treaties would be feasible after WWII. This was not only because the whole system failed during the War but also because Czechoslovakia, Poland and the USSR were strictly against its re-installation. On the other hand, the issue of the protection of minorities could not be eliminated; it was included in debates over the new conception of basic human rights within the preparation of a new international organization – the UNO.

Key words: the system of minority treaties of the League of Nations, the Munich Agreement, Vienna arbitration and the collapse of minority treaties, restoration of Czechoslovakia within pre-Munich borders, relocation of the German minority, after-war arrangement plans, alternative proposals for the minority issue solution, British interdepartmental committee for the relocation of the German minority, German minority in Poland, the formation of new international protection of human rights within the UN

Klíčová slova: systém menšinových smluv Společnosti národů, mnichovská dohoda, vídeňská arbitráž a kolaps menšinových smluv, obnova Československa v předmnichovských hranicích, odsun německé menšiny, plány na poválečné uspořádání, alternativní návrhy řešení menšinové problematiky, Britský meziresortní výbor pro odsun německé menšiny, německá menšina v Polsku, vznik nové mezinárodně právní ochrany lidských práv v rámci OSN

PAŘÍŽSKÁ MÍROVÁ KONFERENCE 1946–1947
A NÁRODNOSTNÍ OTÁZKA

ZÁNİK MEZINÁRODNĚPRÁVNÍ OCHRANY MENŠIN Z ÉRY SPOLEČNOSTI NÁRODŮ A PAŘÍŽSKÁ MÍROVÁ KONFERENCE 1946–1947

RENÉ PETRÁŠ

Pařížská mírová konference v roce 1946 řešila řadu problémů poválečného světa zejména v souvislosti s bývalými spojenci Německa. Jedním z nich byla i menšinová problematika. Zejména Maďarsko tehdy připomínalo, že sousední státy včetně ČSR přijaly po první světové válce poměrně rozsáhlé menšinové závazky, přičemž tato práva nejsou po druhé světové válce respektována. Nelze podrobně rozebírat vznik a vývoj mezinárodněprávní ochrany menšin, která fungovala pod dohledem Společnosti národů, ale bude alespoň naznačeno, za jak složitých podmínek tento systém zanikl. Všechny státy mezi Německem, Itálií a SSSR byly přinuceny takovéto závazky – až na výjimky doslova shodně – přijmout v letech po první světové válce. Na dodržování práv měla dohlížet Společnost národů, avšak často narážela na odpor států s mezinárodními závazky, především Turecka a Polska. Systém skutečně menšinám mnohé přinesl, ale s blížící se válkou přestal fungovat. Po válce v roce 1950 odmítla OSN menšinové závazky přijmout a ty jsou až na výjimky považovány za zaniklé. V době pařížské mírové konference v roce 1946 však tato otázka nebyla jasná, což vyvolávalo spory. V diplomatických kuloárech však bylo zjevné, že velmoci považují po válce systém ochrany menšin z meziválečné doby za vyřízený.

Hlavním tématem je tedy vývoj mezinárodního práva ve velmi specifické otázce ochrany menšin. Je ovšem třeba si vždy uvědomovat, že změny mezinárodního práva bývají delikátní a často v mnohém spornou otázkou. Období druhé světové války i několik dalších roků po jejím skončení přitom patří k etapám nejspornějším. Řada otázek mezinárodního práva byla v době pařížské mírové konference nejasná, jako byla právě ochrana menšin. Ještě spornější v době poválečné byly rozsáhlé transfery obyvatelstva.¹

U transferů se jedná se o velmi komplikovanou a spornou otázku, kterou je nemožné rozebrat ve stručném článku, je však možno alespoň tezovitě naznačit některé klíčové problémy. Důležité je rozlišovat značné rozdíly v jejich provádění, kdy někde nalézáme brutální vyhánění spjaté s masakry ale jinde i civilizovaný odchod s movitým majetkem. Vedle nucených transferů existují i dobrovolné, proti kterým v zásadě nelze nic namítat, ale bohužel realita je často problematická a znamená leckdy buď odchod, nebo tvrdý útlak. Zmínit je třeba i právo opce, běžně přiznávanou možnost obyvatel území předá-

¹ Podrobně viz PETRÁŠ, R.: *Mezinárodní právo a transfery obyvatelstva po druhé světové válce. In Povoynové migrácie a výmena obyvatelstva medzi Československom a Maďarskom*. Prešov, 2010, s. 36–49.

vaného mezi státy, aby si zvolili, které občanství chtějí mít. Zde je možno upozornit na (přes dobu vzniku) kvalitní příručku mezinárodního práva prof. Vladimíra Outraty, který používá a definuje pojem přesídlení: „K hromadné změně státního občanství spojené s vystěhováním došlo za výjimečných situací a na základě mezinárodních smluv též bez práva opce; ztráta dosavadního státního občanství a povinnost opustit státní území jsou nezávislé na vůli jednotlivce.“² Jako první použití institutu přesídlení ve větším měřítku označuje výměnu mezi Řeckem a Tureckem na základě lausannské smlouvy z roku 1923.

Transfery obyvatelstva jsou vždy spornou a diskutabilní otázkou v mezinárodním právu, kdy na ně existují vyhraněné protikladné tábory odborníků – obvykle těch z řad národa, který byl zasažen, na druhé straně národa, který získal. Odborníci z dalších zemí se pak k problému vyjadřují často jen velmi opatrně a nejednoznačně. Transfery jsou vždy výjimkou³ v mezinárodním právu, neexistují obecná pravidla nebo uznávané obyčeje, jak postupovat. Jde navíc obvykle spíše o jakousi legitimizaci politických zájmů v konkrétním případě. Přitom v právu (nejenom v mezinárodním) mají takovéto normy ad hoc leckdy poněkud sporné postavení.

Transfery bývají prováděny za výjimečných podmínek, tedy v průběhu válečných konfliktů nebo po nich, kdy jsou často svébytnou součástí mírových smluv. Pravidla mezinárodního práva jsou ovšem většinou určena pro mírové podmínky a vypuknutím války nastává zcela odlišná situace, kdy se mají aplikovat specifická pravidla válečného práva. Transfery bývají odůvodňovány jako záruka budoucího míru, jak tomu bylo u odsunu Němců i při řecko-tureckém konfliktu počátkem dvacátých let. Praxe bývá spíše problematická. I po vzájemném odsunu muslimů z Řecka a značné části křesťanů z Turecka jsou vzájemné vztahy značně napjaté a v několika krizových situacích (jako v roce 1974 v souvislosti s Kyprem) se přiblížila novému válečnému konfliktu. Vztah Německa (a zčásti i Rakouska) k Polsku a Československu byl a v podstatě dosud je, jak známo, nemálo zatíženo zájmy odsunutých Němců. Nebezpečným konfliktům zde objektivně zabraňuje zejména mezinárodní situace, tedy celosvětové obavy z nějakého německého revanšismu, než že by došlo k nějakému smíření – alespoň pokud jde o odsunuté a jejich potomky.

Transfery vyvolávají diskuse nejenom, pokud jde o mezinárodní právo, ale mají často i z hlediska vnitrostátního spíše svérázný charakter. Tato problematika by ovšem vyžadovala mnohem širší a dosti obtížnou komparaci. Možno alespoň připomenout, že v Československu žádný dekret či jiný právní předpis přímo k odsunu nevznikl, což vzhledem k naprosto mimořádnému historickému významu tohoto kroku může překvapit. Podle ústavního dekretu č. 33/1945 Sb. republika (na rozdíl od většiny právních změn odmítnutých při „obnově právního pořádku“) uznala, že českoslovenští občané německé nebo maďarské národnosti obvykle podle předpisů okupační moci nabyli cizí občanství a tím již nejsou občany ČSR. Stát je tedy může vyhostit. Nemálo paradoxní

² OUTRATA, V.: *Mezinárodní právo veřejné*. Praha, 1960, s. 138–139. Zde se obvykle používá pojem transfer, který se často doporučuje jako vhodný i v historiografii – viz např. sborník *Transfer*. Brno, 2004.

³ „Ježto přesídlení tvoří výjimku z jinak uznané zásady dobrovolnosti při změně občanství a vystěhování, lze jeho použití zdůvodnit jen zcela naléhavými zájmy mezinárodního míru a bezpečnosti a mezinárodní spolupráce.“ OUTRATA, V.: *Mezinárodní právo veřejné*. Praha, 1960, s. 139.

je pak skutečnost, že stejná právní úprava klíčové otázky občanství se týkala Němců i Maďarů, jenže v jejich případě se odsun nepodařilo na mezinárodní úrovni prosadit.

Pro dnešní mezinárodní právo jsou transfery těžko přijatelné a to zejména pokud jde o propracovaný systém ochrany lidských práv v rámci Rady Evropy, kde je možnost i stížnosti proti vlastnímu státu u Evropského soudu pro lidská práva ve Štrasburku.⁴ Současné právní normy však nepůsobí retroaktivně, k čemuž dospěly i instituce chránící lidská práva a pokusy dosáhnout odškodnění neuspěly. Mezinárodní právo se v době konce druhé světové války složitě vyvíjelo a celková situace byla velmi komplikovaná a neobvyklá, což může vést ke sporům. Zmínit možno třeba pravomoci velké trojky a její oprávnění rozhodovat za poražené Německo, právní postavení Norimberského tribunálu atd.⁵ Na druhé straně však tehdejší doba v mnohém přispěla k překotnému rozvoji mezinárodního práva, kdy je možno uvést Všeobecnou deklaraci lidských práv z 10. prosince 1948 a o den starší Úmluvu o zabránění a trestání zločinu genocidia. Právě genocidium představuje progresivní prvek rozvoje mezinárodního práva, protože znamená (snad po zákazu otroctví) jeden z prvních obecně uznaných případů tzv. *ius cogens*.⁶ Jde o velmi výjimečná pravidla absolutně závazná v mezinárodních vztazích, která nepřipouštějí odchylky v mezinárodních smlouvách nebo jednostranné pozastavení aplikace a zavazují všechny státy. Mezinárodní právo se tedy v době mírové konference v Paříži v roce 1946 složitě vyvíjelo a mnohé bylo velice nejasné.

Komplikovaná však byla v době pařížské mírové konference (v zásadě 26. červenec až 15. říjen 1946) i mezinárodní politika a situace v jednotlivých státech.⁷ Postupně začíná studená válka, tedy klíčový prvek mezinárodních vztahů na zhruba čtyři desetiletí. Právě 5. března 1946 přednesl W. Churchill svůj slavný projev ve Fultonu. Zhoršují se výrazně vztahy západu s prosovětskými režimy, kdy např. Albánie přerušuje diplomatické styky s Británií (duben) a USA (listopad). V Řecku je 17. června zaveden výjimečný stav a dokonce dochází v říjnu k obnovení občanské války. Složitá situace je i v jednotlivých zemích, kdy třeba v ČSR se konají koncem května 1946 parlamentní volby.

Dne 10. února 1947 jsou mírové smlouvy z pařížské mírové konference podepsány, právě tehdy přítom došlo k jednomu z hlavních – byť přehlížených – mezníků vývoje mezinárodních vztahů. V lednu a únoru totiž Británie ukazuje svoji slabost a nedostatek síly udržet impérium i pozici klíčové opory světové rovnováhy. Slibuje mj. odchod z Indie, Palestiny, Barmy, Řecka. Následně 12. března 1947 deklarují USA novou globální roli země, která se má stát oporou mezinárodní rovnováhy – tzv. Trumanova doktrína. Británie tedy vzdala roli hlavní námořní velmoci a současně opory stability v mezinárodní politice, kterou měla již od konce 17. století a tuto pozici převzaly USA.⁸ Za

⁴ Např. se nepřipouští ani kolektivní vyhoštění (odsun Němců, jako osob bez občanství, měl tuto právní formu – pochopitelně v nesrovnatelném měřítku – o sporném problému občanství a často brutální praxi ani nemluvě), což však ukázal poprvé až případ Evropského soudu pro lidská práva Čonka v. Belgie (2002, šlo o slovenské Romy v Belgii). Viz např. *Teorie a praxe azylu a uprchlictví*. Praha, 2006, s. 112–113.

⁵ Viz např. ŠTURMA, P.: *Mezinárodní trestní soud a stíhání zločinů podle mezinárodního práva*. Praha, 2002, s. 44 násl.

⁶ Viz např. MALENOVSKÝ, J.: *Mezinárodní právo veřejné: obecná část*. 2. vyd. Brno, 1997, s. 150–155.

⁷ Viz např. VYKOUKAL, J. – LITERA, B. – TĚJCHMAN, M.: *Východ: Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*. Praha, 2000, s. 791–792 aj.

⁸ Nejnověji např. DURMAN, K.: *Popely ještě žhavé I*. Praha, 2004, s. 178–183.

takovéto složité situace pak musela fungovat mírová konference. Její překvapivě vcelku úspěšný průběh bývá oprávněně označován jako poslední projev mezinárodní spolupráce před studenou válkou bránící další kooperaci přes hranice bloků.

Po tomto všeobecném nástinu je možné se věnovat samotnému tématu, kterým je otázka mezinárodněprávní ochrany menšin po druhé světové válce, zejména na pařížské mírové konferenci roku 1946. Výrazný zájem bude věnován vztahu ČSR (šlo samozřejmě hlavně o slovenskou část) a Maďarska. S Maďarskem mělo i po válce (příměří z 20. ledna 1945) dosti komplikované až napjaté vztahy, což ostatně v mnohém navazovalo na neustálé spory po celé meziválečné období. Klíčovou skutečností v poválečné střední Evropě byly transfery obyvatelstva, tedy hlavně ale nikoli výhradně Němců. ČSR se podobně jako Němců chtěla zbavit i Maďarů, takže by se stala výhradně slovenským státem. Právní úprava této otázky také běžně ani nerozlišovala postavení Němců a Maďarů v ČSR jako třeba klíčový ústavní dekret presidenta republiky (ze dne 2. srpna 1945) č. 33/1945 Sb., o úpravě československého státního občanství osob národnosti německé a maďarské. Němci a Maďaři mj. pozbyli státní občanství a jejich situace právní a pochopitelně ještě více faktická byla velmi obtížná.

Odsun Maďarů ovšem velmoci neschválily a oba státy musely komplikovaně jednat o řešení. ČSR požadovala výměnu obyvatelstva – tedy Maďarů v ČSR za Slováky v Maďarsku, což však vzhledem k mnohem menšímu počtu slovenské menšiny v Maďarsku bylo problematické. Budapešť pak neváhala vystoupit s nebezpečným požadavkem revize hranic, přičemž mj. připomínala, že Slovensko spolupracovalo s nacisty v mnohém důrazněji a dříve než Maďarsko. Složitá jednání vedla k uzavření dohody o výměně obyvatelstva 27. února 1946, spory však pokračovaly až do mírové konference v Paříži.⁹

Výsledkem tedy byla mezinárodní smlouva z 27. února 1946 Dohoda mezi Československem a Maďarskem o výměně obyvatelstva (ve sbírce jako č. 145/1946 Sb.). Tato smlouva se formálně lišila od nucených transferů, protože vycházela alespoň u Slováků a Čechů v Maďarsku z dobrovolného přestěhování, což není problémem ani ze současného mezinárodněprávního či ústavněprávního hlediska.¹⁰ U Maďarů šlo sice o nucené vystěhování, ale i zde nacházíme řadu pozitivních aspektů jako neomezený (a dokonce bezcelní a nezdaněný) odvoz movitých věcí či slíbená náhrada (čl. VI a VII). Praxe se ovšem často značně lišila. Dalším svérázným prvkem z hlediska transferů je jakési hraní s čísly, kdy za dobrovolně přicházející Slováky se ČSR mohla „zbavit“ odpovídajícího množství Maďarů (čl. V). Transfery objektivně bývají diktátem vítěze, často jde spíše o dodatečnou „legitimizaci“ vyhnání a bohužel i masakrů jako v případě řecko-tureckém, zde byla situace peče jen jiná.

Problém výměny obyvatelstva s Maďarskem je složitý a diskutabilní i z hlediska mezinárodního práva, jak již tomu u otázky transferů bývá. V zásadě možno říci, že ve výjimečných (či spíše svérázných) poměrech na konci druhé světové války byly transfery uznávány jako legitimní řešení. Původní představy Prahy o stejném zachá-

⁹ KAPLAN, K.: *Československo v poválečné Evropě*. Praha, 2004, s. 98 násl.

¹⁰ Zajímavý je i (objektivní) názor z komunistické éry: „Výměna obyvatelstva mezi Československou republikou a Maďarskem... měla zčásti povahu přesídlení [tj. nuceného transferu], ježto vystěhování pro Slováky žijící v Maďarsku bylo dobrovolné, kdežto pro Maďary v ČSR, kteří ztratili čs. občanství, bylo povinné.“ OUBRATA, V.: *Mezinárodní právo veřejné*. Praha, 1960, s. 139.

zení s Maďary jako s Němci – tedy odsunu – v Postupimi neuspěly, i když spíše kvůli zájmům vítězných velmocí v Maďarsku. Celý další vývoj se proto lišil od tzv. sudetoněmecké otázky, i když alespoň dle autora v tehdejších drsných poměrech nechybělo mnoho a i tato skupina mohla být v podstatě zlikvidována odsunem, pokud by to bylo schváleno velmocemi.¹¹

Jedním z klíčových prvků byl spor o zacházení s příslušníky maďarské menšiny. Maďarsko se opakovaně odvolávalo na práva vyplývající z menšinových závazků. Československo totiž po první světové válce přijalo menšinovou smlouvu (tzv. malou smlouvu st. germainskou), která zakotvovala mnohá práva. Bylo ovšem sporné, zda je tato smlouva závazná i po druhé světové válce. Tento problém se přitom netýkal zdaleka jen ČSR, protože obdobné mezinárodní závazky přijaly všechny státy v regionu mezi Německem, Itálií a SSSR. Ostatně i Maďarsko převzalo tyto závazky v mírové (Trianonské) smlouvě v člancích 54–66. Složitý systém mezinárodněprávní ochrany menšin vázaný na Společnost národů zde však pro nedostatek prostoru nelze rozebírat a je třeba odkázat na další odbornou literaturu.¹²

Nyní je třeba přejít k hlavnímu tématu tohoto článku, které však nelze rozebírat odděleně od mimořádně složitě politické i právní situace po druhé světové válce. Složitým právním problémem tedy je, jak vlastně systém mezinárodněprávní ochrany menšin zanikl. Po skončení druhé světové války došlo ke zrušení Společnosti národů, která však přestala reálně fungovat již koncem roku 1939. Oficiálně činnost skončila v roce 1946. Podle převládajícího názoru současně se zánikem této mezinárodní organizace ztratily platnost i smlouvy na ochranu minorit z doby Společnosti národů na základě principu „*clausula rebus sic stantibus*“.¹³ Podle něj je v mezinárodních smlouvách obsažena nevyslovená podmínka, že přestanou platit, pokud dojde k zásadní změně poměrů. Pokračující platnost se předpokládá pouze u smluv o postavení menšin v Řecku a Turecku a u smlouvy o Alandských ostrovech.

Systém smluv na ochranu menšin tedy zřejmě zanikl, i když názory nejsou zdaleka jednoznačné a zejména je nejasné, kdy přesně by měl skončit.¹⁴ Změna poměrů za války a po ní byla skutečně zásadní, kdy se výrazně změnily i národnostní hranice. Především německé skupiny, které koncentrovaně či roztráštěně žily ve značné části střední a východní Evropy již od velké německé kolonizace z 11.–14. století, byly vyhnány, přemístěny, někdy zčásti i vyvražděny. Jenže v takto komplikované právní otázce asi není vhodné klást nějaká kategorická tvrzení.

¹¹ PETRÁŠ, R.: Mezinárodní právo a transfery obyvatelstva po druhé světové válce. In *Povojnové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Prešov, 2010, s. 36–49.

¹² Viz např. PETRÁŠ, R.: *Menšiny v meziválečném Československu: Právní postavení národnostních menšin v první československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*. Praha, 2009; TÝŽ: Vliv mezinárodního práva na postavení menšin v meziválečném Československu. In *Pocťa Zdeňku Jelínkovi*. Kolín, 2001, s. 155–167; TÝŽ: Práva národnostních menšin v justiční a správní praxi. In *Československé právo a právní věda v meziválečném období (1918–1939) a jejich místo ve střední Evropě 1*. Praha, 2010, s. 485–514.

¹³ O této zásadě viz např. BOUFFALL, B.: *Ochrona mniejszości w prawie narodów*. Warszawa, 1928, s. 182 násl.

¹⁴ CAPOTORTI, F.: *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*. New York, 1979, s. 27; THORNBERRY, P.: *International Law and the Rights of Minorities*. Oxford, 1992, s. 113–117; LERNER, N.: The Evolution of Minority Rights in International Law. In *Peoples and Minorities in International Law*. Dordrecht, 1993, s. 86.

Pro praxi je však klíčový postoj velmocí nebo příslušných mezinárodních organizací, tedy hlavně nástupce Společnosti národů – OSN. Přístup Organizace spojených národů (OSN) se v humanitních otázkách odlišoval od koncepce bývalé Společnosti národů, když nová světová organizace postavila na nejvyšší místo princip ochrany lidských práv, čímž dala přednost individuálním právům před právy kolektivními a skupinovými, jako je například práve ochrana národnostních menšin. To se projevilo i ve Všeobecné deklaraci lidských práv přijaté v roce 1948, která neobsahuje ustanovení o národnostních menšinách. Nejedná se o žádné náhodné opomenutí, vždyť orgány připravující tuto deklaraci doporučovaly zařazení ustanovení na ochranu menšin, avšak Valné shromáždění OSN to odmítlo. Po zneužívání systému ochrany v meziválečné době byla totiž tato myšlenka zprofanována. Teprve v roce 1950 však bylo oficiálně odmítnuto převzetí menšinových závazků z éry Společnosti národů. Sekretariát OSN tehdy prohlásil, že platnost menšinových závazků skončila a že za ně nepřebírá odpovědnost.¹⁵

Názory na menšinové závazky jednotlivých států jsou ovšem odlišné. V případě ČSR¹⁶ naprosto převládá názor, že menšinová smlouva ze St. Germain z roku 1919 přestala být v důsledku druhé světové války závazná. Přesto může vyvolávat diskuse, od kterého roku a zda se přestala týkat všech menšin nebo jenom německé. Výjimečně je možné se setkat i s názorem, že smlouva je závazná i pro Československo po roce 1989.¹⁷ Praha po válce menšinové závazky jednoznačně odmítala, jak vyjádřil třeba prezident Beneš 6. července 1947: „Nechceme již staré boje národnostní. Nebudeme tudíž u nás tvořit nějaké minoritní smlouvy pro nikoho.“¹⁸ U této otázky však vždy bývá klíčový postoj velmocí. Maďarsko se tedy pokoušelo argument o porušování menšinové smlouvy použít. Již 27. února 1946 se ostatně podařilo uzavřít dohodu o výměně obyvatelstva mezi ČSR a Maďarskem, ale její realizace výrazně vázla a bylo pravděpodobné, že do řešení otázky zasáhnou velmocí právě na pařížské mírové konferenci v létě a na podzim 1946.

Je třeba upozornit, že z poražených států, s nimiž se jednalo v Paříži v roce 1946, byl právě v případě Maďarska největší zájem o menšiny, přesněji šlo o věčný sen maďarských nacionalistů (od roku 1920 až dodnes) odstranit následky míru z Trianonu. Budapešť se tedy pokoušela ovlivnit názory velmocí. Požadovala přezkoumání trianonského míru z roku 1920 a prošetření postupu ČSR proti maďarské menšině.¹⁹ Připravila memorandum z 8. března a Pamětný spis z 11. června 1946, kde se mj. odvolávala na existenci mezinárodních norem zakotvujících práva menšin. ČSR ve vlastním memorandu upozornila, že práve ochrana menšin byla zneužita proti Československu a byla jednou

¹⁵ MRÁZEK, J.: Ochrana menšin z hlediska mezinárodního práva. *Právník*, 1993, roč. 132, s. 483; SCHEU, H.: *Standard ochrany národnostních menšin v rámci Rady Evropy*. Praha, 1997, s. 21–23.

¹⁶ PETRÁŠ, R.: *Menšiny v komunistickém Československu*. Praha, 2007, s. 366 násl.; TYŽ: Menšiny v Československu 1945–1989. In *Vývoj práva v Československu v letech 1945–1989*. Praha, 2004, s. 240–280.

¹⁷ SOMOROVÁ, L.: Problémy ústavnoprávní úpravy práv národnostných menšin v ČSFR. *Právník*, 1992, roč. 131, s. 870.

¹⁸ Citováno dle STANĚK, T.: Německé obyvatelstvo v Československu po zakončení hlavní etapy hromadného transferu (1947–1949). *Slezský sborník*, 1991, roč. 89, s. 112. Je třeba dodat, že určitá menšinová ustanovení byla vložena do smlouvy s Polskem z roku 1947.

¹⁹ O postavení Maďarů v poválečné ČSR zejména práce Štefana Šutaje – např. ŠUTAJ, Š.: *Nútené presídlenie Maďarov do Čiech*. Prešov, 2005. Též viz VADKERTY, K.: *Maďarská otázka v Československu 1945–1948*. Bratislava, 2002.

z příčin destabilizace střední Evropy. Obrátila se také na SSSR s tvrzením, že případné československé menšinové závazky umožní Maďarsku ale i západním velmocím se vměšovat do vnitřních poměrů a tak udržet republiku pod svým vlivem. Budapešť se především snažila zabránit odsunu menšiny anebo spojit odsun se změnou hranic, jenže navrhované územní změny (navíc ve prospěch poraženého Maďarska) narazily na jednoznačný odpor velmocí.²⁰

Nelze zde podrobně rozebírat průběh mírové konference a souvisejících jednání. Ve vztahu k maďarské menšině se ČSR vcelku snažila prosadit schválení odsunu, naopak Budapešť požadovala jeho výslovný zákaz nebo úpravu hranic, také si přála mezinárodní zajištění práv maďarské menšiny. Nakonec v zásadě neuspěla ani jedna strana s těmito svými požadavky, které se do mírové smlouvy nedostaly. Větší nespokojenost ovšem nakonec panovala v Maďarsku.²¹ V Budapešti zpochybňovaná dohoda o výměně obyvatelstva získala mezinárodní garanci v čl. 5 mírové smlouvy: „Maďarsko vstúpi do rokovania s Československom za účelom rozriešenia otázky tých obyvateľov maďarského etnického pôvodu, sídliačich v Československu, ktorí nebudú usadení v Maďarsku podľa dohody z 27. februára 1946 o výmene obyvateľstva.“ Další ustanovení bránilo případným obstrukcím.

Pokud jde o mezinárodněprávní ochranu menšin mj. v Československu, pak Budapešť zjistila, že velmoci – na rozdíl od éry po první světové válce – nejsou ochotné zakotvit (nebo prosazovat již existující) rozsáhlá práva menšin a již rozhodně ne u spojenecké země jako byla ČSR. Otázka mezinárodněprávní ochrany menšin sice zůstala formálně nevyřešená svým způsobem až do roku 1950, kdy závazky z meziválečné éry oficiálně odmítla OSN, avšak již právě od pařížské mírové konference bylo v podstatě jasné, jak se výrazně přesvědčila Budapešť, že velmoci o ně nadále nemají zájem. Argumentace meziválečnými menšinovými smlouvami, které formálně dosud platily, byla obvykle ignorována. Právě pařížská mírová konference z roku 1946 tedy de facto znamenala konec menšinových závazků vytvořených také na pařížské mírové konferenci, ale z let 1919–1920.

V mírových smlouvách po druhé světové válce sice určitá menšinová ustanovení nacházíme, ta jsou však již spíše projevem nového postoje velmocí a mezinárodního práva k ochraně menšin – tedy žádná rozsáhlá speciální práva menšin, ale nejvýše jen stručné záruky nediskriminace. Menšinové klauzule, pokud je lze vůbec nazvat, byly začleněny do všech mírových smluv vzniklých na pařížské mírové konferenci v roce 1946 a podepsaných 10. února 1947. Jejich rozsah byl ale ve srovnání s meziválečnými menšinovými závazky zcela minimální a praktický systém ochrany (třeba dohled Rady bezpečnosti jako analogie meziválečných smluv) zde zcela chyběl. Tyto klauzule v mírových smlouvách s Maďarskem, Rumunskem, Bulharskem se téměř doslova shodovaly, ještě stručnější byly ve smlouvách s Finskem a Itálií. Vztah ke starším rozsáhlým menšinovým závazkům, které se týkaly většiny těchto států, ve smlouvách řešen nebyl.

Nahlédněme na závazky Maďarska (oficiální překlad v ČSR – č. 192/1947 Sb.). Podle článku 2. smlouvy: „1. Maďarsko urobí všetky potrebné opatrenia, aby zaistilo všetkým osobám, podliehajúcim jeho právomoci, bez ohľadu na rasu, pohlavie, jazyk

²⁰ KAPLAN, K.: *Československo v poválečné Evropě*. Praha, 2004, s. 124.

²¹ Tamtéž, s. 124–141.

alebo náboženstvo, používanie ľudských práv a základných slobôd, počítajúc do toho slobodu prejavu, tlače a publikácie, vyznania, politického presvedčenia a verejného shromažďovania. 2. Maďarsko sa ďalej zaväzuje, že platné zákony v Maďarsku nebudú ani svojím obsahom alebo aplikáciou či priamo alebo nepriamo diskriminovať osoby maďarskej štátnej príslušnosti pre ich rasu, pohlavie, jazyk alebo náboženstvo a to či už ide o ich osoby, majetok, zamestnanie, záujmy z povolania alebo záujmy peňažné, štatut, politické alebo občianske práva, alebo o hocaké iné otázky.“ Dále byl ještě v článku 3. smlouvy požadavek rehabilitace osob stíhaných „... pre svoj rasový pôvod, a aby byly zrušené normy diskriminující a odstránené obmedzenia uložené na ich základe“, pričomž také zásahy měly být i v budoucnu nepřijatelné. Podobná koncepcie byla i v mírových smlouvách s Bulharskem a Rumunskem.

Mírová smlouva s Finskem (oficiální překlad v ČSR – č. 208/1947 Sb.) byla ještě stručnější. Podle článku 6. smlouvy: „Finsko učiní všechna nutná opatření, aby všem osobám podléhajícím jeho pravomoci, bylo bez rozdílu rasy, pohlaví, jazyka nebo náboženství, zajištěno užívání lidských práv a základních svobod, čítajíc v to svobodu projevu, tisku a publikace, vyznání, politického přesvědčení a veřejného shromažďování.“ Také podle článku 7 měly být „propuštěny na svobodu bez rozdílu státní příslušnosti a národnosti všechny osoby zajištěné pro svou činnost ve prospěch Spojených národů nebo pro své sympatie k nim nebo pro svůj rasový původ, a aby byly zrušeny diskriminující normy a odstráněna omezení uložená na jejich základě, doplní tato opatření a neučiní v budoucnu žádná opatření a nevydá žádné zákony, které by byly neslučitelné s cíli stanovenými v tomto článku.“

Zajímavé je, že menšinová (ovšem zcela minimální) ustanovení byla začleněna i do smlouvy s Itálií, zatímco u menšinového systému po první světové válce nebyly vnučovány takovéto závazky velmocím, a to ani poraženému Německu. Podle mírové smlouvy s Itálií (oficiální překlad v ČSR – č. 5/1948 Sb.) v článku 15 „Itálie učiní všechna potřebná opatření nutná k tomu, aby zajistila všem osobám podléhajícím její pravomoci, bez rozdílu rasy, pohlaví, jazyka nebo náboženství, užívání lidských práv a základních svobod, čítajíc v to svobodu projevu, tisku a publikace, vyznání, politického přesvědčení a veřejného shromažďování.“ Na druhé straně se jakási menšinová práva zaručovala i obyvatelům území, která měla Itálie odstoupit – podle článku 19 odstavce 4. „Stát, jemuž se území odstupuje, zajistí v souhlase se svými základními zákony všem osobám na tomto území bez rozdílu rasy, pohlaví, jazyka či náboženství, užívání lidských práv a základních svobod, čítajíc v to svobodu projevu, tisku a publikace, vyznání, politického přesvědčení a veřejného shromažďování.“

Vcelku tedy šlo jen o minimální mezinárodní závazky. Při pohledu na menšinová ustanovení vložená do mírových smluv po druhé světové válce je vidět, že jde pouze o zajištění nediskriminace, zatímco speciální práva menšin (zejména právo používat mateřský jazyk ve styku s úřady nebo ve školách) chybí. Srovnání s rozsáhlými smlouvami a deklaracemi po první světové válce je tedy jednoznačné. Ochota respektovat speciální práva menšin po roce 1945 neexistovala. Podobně tomu bylo třeba u Všeobecné deklarace lidských práv z roku 1948, jak již bylo vysvětleno. Nedůvěra k právům menšin (s výjimkou záruky jejich nediskriminace pro rasu, jazyk či náboženství) byla tedy po druhé světové válce zcela zjevná. Ta poté přetrvávala značně dlouho, ještě

v mezinárodních paktech o lidských právech z roku 1966 nacházíme vlastně jen zmínku a skutečná renesance zájmu o mezinárodněprávní ochranu menšin přichází – a to obvykle jen v Evropě – vlastně až s rozpadem Jugoslávie a SSSR na počátku devadesátých let.²² Na závěr možno dodat, že praktický význam menšinových ustanovení z mírových smluv z února 1947 byl zřejmě nulový. Smlouvy ostatně neobsahovaly ani žádný systém ochrany menšin či proces vyřizování případných stížností menšin.

TERMINATION OF THE INTERNATIONAL PROTECTION
OF MINORITIES PROMOTED BY THE LEAGUE OF NATIONS
AND THE PARIS PEACE CONFERENCE 1946–1947

Summary

The Paris Peace Conference in 1946 tried to solve many problems of the post-war world, in particular, those in relation to earlier German allies. The issue of minorities was one of them. Hungary, in particular, reminded that neighbouring countries including Czechoslovakia had adopted rather extensive obligations with respect to minorities after WWI, and claimed that the rights of those minorities were not respected after WWII. The purpose of this paper is not to describe in details the formation and development of the international protection of minorities under the supervision of the League of Nations; however, it should be mentioned what complex circumstances brought that protection to its end. All states located between Germany, Italy and the USSR were forced, after the First World War, to accept those obligations which were almost identical in all cases. The supervision of the protection of minority rights was a duty of the League of Nations. After WWII in 1950, the United Nations Organization refused to adopt the minority obligations, which therefore became considered extinct. However, this issue was not clear during the Paris Conference in 1946, and gave rise to controversies. Considering minority provisions inserted in peace agreements after WWII adopted during the Paris Peace Conference between 1946 and 1947 it is obvious that the only focus was on non-discrimination whilst other special rights of minorities were absent, particularly the right to use their mother tongue in schools and in dealings with administrative bodies. There was no will to respect special rights of minorities after 1945. Similar attitude can be seen in the Universal Declaration of Human Rights 1948. The lack of confidence with respect to the rights of minorities, except for guarantees of non-discrimination regarding the race, language and religion, was apparent after WWII. This approach can be seen in the 1960s or even in the 1990s.

Key words: the legal position of minorities, international law, international protection of minorities, beginning of the cold war, Paris Peace Conference 1946–1947, transfer of minorities, peace treaties, Hungarian minorities, League of Nations, history of Czechoslovakia

Klíčová slova: právní postavení menšin, mezinárodní právo, mezinárodněprávní ochrana menšin, počátky studené války, Pařížská mírová konference 1946–1947, transfery menšin, mírové smlouvy, maďarské menšiny, Společnost národů, dějiny Československa

---

²² Viz např. FOREJTOVÁ, M.: *Mezinárodněprávní ochrana menšin*. Plzeň, 2002 nebo KUKLÍK, J. – PETRÁŠ, R.: *Nadnárodní integrace v Evropě*. Luzern – Praha, 2007.

ROKOVANIA O MIERI S MAĎARSKOM A ICH VPLYV NA POSTAVENIE MAĎARSKEJ MENŠINY NA SLOVENSKU

ŠTEFAN ŠUTAJ

Pre československú diplomaciu aj pre situáciu na Slovensku malo veľký význam podpísanie mierovej zmluvy s Maďarskom, schválenej Parížskou konferenciou 1946. Mierová zmluva bola výsledkom zložitých medzištátnych rokovaní, ktoré začínali vtedy, keď bolo zreteľné, že Nemecko a jeho spojenci budú porazení. V príspevku si budem rokovania Parížskej konferencie 1946 všímať v širšom kontexte, vrátane prípravných prác, samotnej konferencie, jej výsledkov a ďalších rokovaní súvisiacich s podpisom mierovej zmluvy s Maďarskom. Budem sledovať, ako sa rokovania a ich výsledky podpísali na riešení maďarskej otázky v Československu (na Slovensku) a naopak ako československé opatrenia a návrhy ovplyvnili priebeh konferencie.

1. POSTAVENIE MAĎARSKEJ MENŠINY V ČESKOSLOVENSKU PRED MIEROVOU KONFERENCIOU

V roku 1944 vychádzala československá londýnska reprezentácia z rovnakého prístupu voči Nemecku a Maďarsku, čo odôvodňovala, ako bolo uvedené v note zo 14. novembra 1944 odovzdanej sovietskemu vyslancovi pri československej vláde v Londýne tým, že situácia Československa voči obom krajinám je rovnaká a kvantitatívny rozdiel vyplýva iba z nerovnakej sily nepriateľských štátov a rôznej rozlohy územia, ktoré štát okupoval.¹ Formujúca sa koncepcia národného štátu Čechov a Slovákov, bez národnostných menšín, nachádzala odraz v pripravovaných koncepciách československej politiky aj v praxi, prejavujúcej sa v rokovaníach so spojencami a v prístupoch k nepriateľským štátom.

Už pri rokovaníach o prímerí s Maďarskom sa československá strana, okrem vyhlásenia neplatnosti Viedenskej arbitráže a obnovenia predmníchovských hraníc, usilovala presadiť do dohody princíp transferu a výmeny obyvateľstva, čo Hubert Ripka v rozho-

¹ Nótu, uloženú v tajných spisoch Londýnskeho archívu, uložených v AMZV ČR spomína ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: *Tradícia a dejiny: Výbrané kapitoly z slovensko-maďarských a slovensko-ruských vzťahov (1934–1949)*. Bratislava, 2009, s. 17.

vore so sovietskymi diplomatickými zástupcami Čičajevom a Gusevom zdôvodňoval ako dôležitý precedens k vyst'ahovaniu sudetských Nemcov.²

V decembri 1944 sovietska vláda informovala londýnsku exilovú vládu osobitným memorandom o záujme maďarskej dočasnej vlády uzavrieť prímerie. Na rokovaníach v Moskve o Dohode o prímerí s Maďarskom sa zúčastnil aj veľvyslanec Zdeněk Fierlinger, ale československé návrhy neprešli. Aj juhoslovanský zástupca Siniša Šimič bol proti tomu, aby sa do dohody o prímerí včlenila podmienka transferu alebo výmeny obyvateľstva. Podľa názoru veľmocí to patrilo do kompetencie mierovej konferencie.³ Československé intervencie u britského vyslanca pri československej vláde Philipa B. Nicholisa a na veľvyslanectve USA už boli bezpredmetné, lebo v Moskve sa už robila záverečná redakcia dokumentu.⁴ Moskovské rokovania sa zavŕšili 20. januára 1945 podpísaním Dohody o prímerí, ktorú v mene troch mocností podpísal Kliment Jefrimovič. Vorošilov, ktorý sa stal aj predsedom Spojeneckej kontrolnej komisie (SKK). Československu a Južoslávii bolo dané právo účasti v SKK, do ktorej bol rozhodnutím ministerskej rady československej vlády v Košiciach menovaný za delegáta vlády ČSR pri SKK Dalibor Krno.

Princípy dohody o prímerí vytvorili nový koncept postupu voči Maďarom na území Slovenska, ktoré vyplývali z ambícií československej politiky. Pre prvé obdobie, do príchodu československej vlády do Košíc v apríli 1945, bol jej vplyv na situáciu na území Slovenska iba platonický. Reálnu politiku vykonával Zbor povereníkov Slovenskej národnej rady (SNR) a prejavoval sa v programových dokumentoch a nariadeniach. Slovenská politická reprezentácia sa nezaoberala koncepciou budúceho postavenia národnostných menšín. Nariadenia SNR ani politické vyhlásenia komunistov a demokratov z povstaleckého obdobia a začiatku roku 1945 sa nezmiňovali o odsune maďarskej menšiny zo slovenského územia. Boli to predovšetkým opatrenia v oblasti školstva prijaté ešte v Povstaní, konfiškácia nepriateľskej pôdy a vysídlenie anyásov vyplývajúce z dohody o prímerí. Ostatné opatrenia boli v podobe politických proklamácií (postrestanie nepriateľov, výmena obyvateľstva, reslovakizácia, nasadenie obyvateľstva na rekonštrukčné práce).⁵

Československo Košickým vládnym programom jednoznačne naštartovalo politiku budovania národného štátu Čechov a Slovákov a to sa prejavovalo aj vo všetkých koncepčných záležitostiach v súvislosti s pripravovanou mierovou konferenciou. V slovenskej politike sa premietla do konkrétnych nariadení. Ďalšie opatrenia v pozemkovej reforme, nariadenie o ľudovom súdnictve, nariadenie o národnej správe.⁶ Slovenskí politickí predstavitelia postupne preberali londýnsko-moskovský koncept riešenie menšinovej problematiky, operacionalizovali ho vo svojej rétorike a včlenili do politických plánov. Realizovalo sa vysídlenie anyásov, bolo prijaté nariadenie o prepustení štátnych zamestnancov, boli zatvorené maďarské školy, ktoré do júna 1945 mohli existovať tam,

² ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: *Tradícia a dejiny: Výbrané kapitoly z slovensko-maďarských a slovensko-ruských vzťahov (1934–1949)*. Bratislava, 2009, s. 19, 22.

³ Tamtéž, s. 12.

⁴ Tamtéž, s. 22–23.

⁵ ŠUTAJ, Š.: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948*. Bratislava, 1993.

⁶ Podrobnejšie ŠUTAJ, Š.: *Nútené presídlenie Maďarov zo Slovenska do Čiech*. Prešov, 2005.

kde boli do 6. októbra 1938.⁷ Téza o potrestaní len tých, ktorí sa previnili sa postupne vytrácala zo slovenského politického života.

Začiatkom júla 1945 sa československá vláda a prezident Beneš obrátili na spojenecké mocnosti, aby do prípravy rokovaní zaradili aj transfer Nemcov a Maďarov z Československa.⁸ Na rokovaníach v Postupime sa rokovalo len o transfere Nemcov. Československá diplomacia zaslala veľmociam nóty, v ktorých informovala, že rozhodnutia Postupimskej konferencie o zásadnom súhlase s transferom sú v ČSR vnímané tak, že sa týkajú aj Maďarov v Československu. Štátny tajomník ministerstva zahraničných vecí Vladimír Clementis v rozhovore s veľvyslancom ZSSR Valerianom Alexandrovičom Zorinom 13. augusta 1945 vyjadril rozhodnutie v tejto veci osloviť Spojeneckú kontrolnú komisiu v Budapešti. Podľa V. Clementisa by ČSR bolo ochotné urobiť ústupok, že by žiadalo nie transfer celej maďarskej menšiny, ale len výmenu obyvateľstva medzi oboma štátmi. Opieral sa o predpoklady slovenských demografov a historikov, že v Maďarsku je približne toľko Slovákov ako Maďarov na Slovensku. V. A. Zorin V. Clementisovi odpovedal, že postup pri zabezpečovaní výmeny obyvateľstva musí byť formálne iný, pretože Maďarsko na rozdiel od Nemecka, má vládu. Vyslovil podporu československým požiadavkám a prisľúbil, že bude kontaktovať predsedu SKK K. J. Vorošilova.⁹ 17. augusta 1945 sa V. Clementis stretol s veľvyslancom Veľkej Británie P. Nicholsom. Aj u neho zisťoval, či rozhodnutia Postupimskej konferencie o transfere je možné aplikovať aj na Maďarov. Na túto otázku mu P. Nichols nevedel dať oficiálnu odpoveď. V. Clementis informoval P. Nicholasa aj o tom, že sa prostredníctvom V. A. Zorina obrátil na Moskvu a navrhol stretnutie s predsedom Spojeneckej kontrolnej komisie K. J. Vorošilovom o výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom a v prípade dohody s ním aj s predstaviteľmi maďarskej vlády. P. Nichols poďakoval za informáciu a dodal, že „bolo vašou povinnosťou informovať o tomto kroku aj americké veľvyslanectvo“.¹⁰ Veľmoci neskôr potvrdili, že závery Postupimskej konferencie sa maďarskej menšiny na Slovensku netýkajú.

Na československé aktivity reagoval minister zahraničných vecí James F. Byrnes inštrukciou odoslanou na veľvyslanectvá do Prahy a Budapešti, že rozhodnutie Postupimskej konferencie sa netýka Maďarov a naznačil, že Washington by privítal, ak by sa obe krajiny vypracovali plány na riešenie menšinovej otázky a predložili ich spojencom.¹¹ Výsledky Postupimskej konferencie definitívne rozhodli o dvojkoľajnosti riešenia nemeckej a maďarskej otázky v Československu, čo bolo potvrdené aj rozhodnutím mocností, že mierová konferencia sa bude zaoberať iba zmluvami so satelitmi Nemecka.

Československé a maďarské rokovania získali novú dimenziu. Na československej strane bola nová situácia potvrdená prezidentským dekrétom č. 33 z 2. augusta 1945

⁷ Podrobnejšie: GABZDILOVÁ, S.: *Maďarské školstvo na Slovensku v druhej polovici 20. storočia*. Dunajská Streda, 1999.

⁸ ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: *Tradícia a dejiny: Výbrané kapitoly z slovensko-maďarských a slovensko-ruských vzťahov (1934–1949)*. Bratislava, 2009, s. 27–28.

⁹ Archív Ministerstva zahraničných vecí Českej republiky (ďalej AMZV ČR Praha) f. Generálny sekretariát Jana Masaryka a Vladimíra Clementisa 1945–54 (ďalej GS-A), kart. 187. Záznam o rozhovore V. Clementisa s V. A. Zorinom 13. 8. 1945.

¹⁰ AMZV ČR Praha, f. ďalej GS-A, kart. 196. Rozhovor V. Clementisa s P. Nicholsom 17. 8. 1945.

¹¹ ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: *Tradícia a dejiny: Výbrané kapitoly z slovensko-maďarských a slovensko-ruských vzťahov (1934–1949)*. Bratislava, 2009, s. 28. telegram Steinhartovi a Schoenfeldovi z 19. 10. 1945.

a následne nasadením prvých skupín obyvateľstva maďarskej národnosti na práce do Čiech. Ani nové maďarské reprezentácie neopustili tézu o nespravodlivosti hraníc a za jednu z možností považovali naďalej ich korekciu a nádeje maďarskej politiky sa upierali k budúcej mierovej konferencii. Výmenu obyvateľstva považovali, odvolávajú sa na oficiálne československé a maďarské štatistické údaje z rokov 1930–1941 za ne-reálnu.

2. PREDKONFERENČNÉ OČAKÁVANIA

Situáciu v Maďarsku hodnotila aj spáva VI. odboru Povereníctva v vnútra z 20. decembra 1945. Uvádza sa v nej, že situácia v Maďarsku je aj po víťazstve maloľnožníckej strany vo voľbách veľmi zložitá. Jednak jej víťazstvo podnietilo k aktivite skupiny nadväzujúce na iredentistickú politiku. Skupiny podľa informátorov inklinovali k Západu, čo by mohlo spôsobiť problémy v súvislosti s prítomnosťou sovietskej armády v krajine a pozíciou ZSSR v SKK. Správa konštatovala aj silné protikomunistické a protiruské nálady.

Výrazný rozruch na diplomatickom poli spôsobil prejav amerického generála Williama S. Keya, vedúceho americkej vojenskej misie pri SKK prednesený pri príležitosti odovzdania vyznamenania (Distinguished Service Cross) rodine maďarského dôstojníka v službách americkej armády Tibora Keszthelyiho, ktorý zahynul vo vojne. Podľa „zvláštnej“ správy tlačového odboru úradu československého delegáta pri SKK okrem iného povedal: „Tento štát je porazený v najtragickejšom slova zmysle. Tento nešťastný štát je napriek tomu vystavený ťažkému rabovaniu a nepotrešaným vraždám a trpí tzv. spravodlivým obsadením. Potom je tento štát vystavený v tomto slavianskom mori úplnému zoslabeniu aj tým, že sa snažia legalizovať vinné trianonské hranice a vyhrať bitku o mier tým, že chcú vysídliť z územia, obývaného po stáročia Maďarmi, viac ako pol milióna Maďarov, chcú definitívne odpojiť Sedmohradsko a južné územia. Spojené štáty však všetko vedia a ako to vyplýva aj z tejto slávnosti, vedia i to, že musia vrátiť dlh Maďarsku, tomu výbornému, hrdinskému, kultúrnemu národu. Vyhlasujeme teda, že Spojené štáty sú poctivým, dobrým a štedrým dlžníkom. Budú platiť a to veľmi rýchlo. ... Sľubujem túto odplatu v mene Spojených štátov. Uskutoční sa to už snáď v najbližších dňoch. Začína sa to skrotením tzv. spravodlivého obsadenia a ... dokončí sa to na mierových vyjednávaniach, kde Spojené štáty nedovolia násilné prehadzovanie cez hranice pol milióna Maďarov, ani aby si vzali Sedmohradsko, ani okupovali južné územia. Maďarsko dostane pomoc a ochranu Spojených štátov proti slavianskym zničujúcim snahám. Maďarsko bude silné a veľké, aby mohlo dávať hrdinov, učencov a umelcov. Nech žije Maďarsko.“¹² Prejav bol tlmočený do maďarského jazyka, zožal veľký potlesk. Na slávnosti sa zúčastnil aj vyslanec Arthur Schoenfeld. Maďarská tlačová agentúra MTI vydala po skončení slávnosti oznámenie, že maďarská vláda si praje, aby generálov prejav nezverejňovali.¹³ V československých diplomatických kruhoch

¹² AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Zvláštna správa z Budapešti zo 14. 12. 1945.

¹³ AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Zvláštna správa z Budapešti zo 14. 12. 1945.

hľadali optimálne riešenie ako reagovať na túto informáciu a nedotknúť sa spojeneckej krajiny. Oficiálne nakoniec na prejav generála Keya diplomacia nereagovala.

Maďarsko sa po prehratej vojne snažilo etablovať sa v demokratickom západnom svete, čo znepokojovalo československú politiku v súvislosti s napĺňaním želania veľmoci o smerovaní k riešeniu maďarskej otázky na základe bilaterálnych rokovaní. Vytvorenie diplomatických stykov bolo výrazným stimulom pre medzištátne diplomatické aktivity Maďarska.

Z maďarských kuloárov prenikali správy, že akcie proti Maďarom na Slovensku majú zakryť previnenia slovenských predstaviteľov spolupracujúcich s režimom Slovenského štátu, čo si uvedomujú aj predstavitelia západných demokracií, a preto pozerajú na tieto opatrenia skepticky. Na základe týchto informácií Američania odmietajú kolektívne sťahovanie Maďarov.¹⁴ Tieto informácie mali samozrejme lokálne obmedzené pozadie, dnes vieme, že na formovanie amerických stanovísk mali významný vplyv aj iné faktory. Ukazovalo sa, a na diplomatickej pôde isté signály zaznievali dlhodobo, že pre západné mocnosti je model totálneho vysídľovania neprijateľný z hľadiska možnosti zabezpečiť ľudské práva a práva jednotlivca. Netreba ale zabúdať aj pôsobenie silnej maďarskej komunity v zahraničí.

Koniec roka 1945 a začiatok roka 1946 bol poznamenaný rokovaniami medzi Československom a Maďarskom, ku ktorým obe strany „dotlačilo“ medzinárodné spoločenstvo a nakoniec viedli k podpísaniu Dohody o výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom. Z hľadiska československej politiky bola výmena obyvateľstva považovaná za kľúčové riešenie maďarskej problematiky, od ktorého si sľubovala zásadné zníženie počtu obyvateľov maďarskej národnosti. Na základe odhadov slovenských demografov, historikov a štatistikov ráтали s počtom až 400 tisíc osôb vhodných na presídlenie. Jedna z alternatív, ktoré prebleskovali v československej politike bolo povinné presídlenie Slovákov z Maďarska, ktoré sa objavovalo aj po podpísaní Dohody a v čase, keď sa uskutočňovali rokovania o reálnom začiatku výmeny. Maďarská strana na základe maďarských štatistik očakávala nezáujem Slovákov o presídlenie a krach tejto akcie. Britský veľvyslanec P. Nichols v rozhovore so štátnym tajomníkom V. Clementisom 10. januára 1946 vyjadril údiv na tým, že Maďari chceli rokovať o chůlostivých otázkach priamo s Československom. Povedal, že „horkú pilulku, ktorú musia prehltnúť, by skôr zniesli, keby si ju nebrali sami, ale keby im bola podaná – od doktora – veľmocí“.¹⁵

Maďarská politika, ktorá sa dostala do tábora porazených krajín po druhej svetovej vojne, sa usilovala v duchu politických tradícií po roku 1918 zabezpečiť postavenie Maďarov, žijúcich mimo trianonských hraníc Maďarska, buď priznaním občianskych a etnických práv alebo zmenou hraníc, ktoré považovala za nespravodlivé. Dohodu prijala Maďarsko na nátlak víťazných mocností, ako krajné riešenie a prejav vôle, že chce riešiť menšinovú otázku v súlade s predstavami víťazných mocností.

Už v správe VI. odboru Povereníctva vnútra z 24. januára 1946 sa objavovala informácia, že Maďarsko sa pripravuje na mierovú konferenciu, obstaráva sa potrebný

¹⁴ AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. K maďarskej situácii – politická správa o situácii v Maďarsku, bez dátumu, bez podpisu.

¹⁵ AMZV ČR Praha, f. ďalej GS-A, kart. 196, Záznam z rozhovoru V. Clementisa P. Nicholom z 10. 1. 1946.

materiál a robia zápisnice s Maďarmi, ktorí ušli z Československa. Rokovania v Prahe s ČSR o výmene obyvateľstva boli hodnotené maďarskou diplomaciou pozitívne, lebo verili, že týmto ústretovým krokom sa vytvorili podmienky, aby maďarské požiadavky na mierovej konferencii boli splnené.¹⁶ Dohoda o výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom, podpísaná 27. februára 1946 (ďalej Dohoda),¹⁷ zásadným spôsobom zmenila priority československej politiky v maďarskej otázke. Potvrdila sa dominancia československej diplomacie oproti maďarskej v medzinárodných vzťahoch, vytvorila sa nová stratégia potvrdzujúca snahu zbaviť sa maďarskej menšiny, počet prihlásených na presídlenie v Maďarsku potvrdil „nevyhnutnosť“ nájsť iné prostriedky ako dokončiť „očistenie“ Slovenska od Maďarov, reslovakizáciou, alebo transferom.

Pre Československo však okrem dosiahnutia cieľa, podpísanie Dohody prinieslo povinnosti pozastaviť konfiškovanie majetku, ústupky v konfiškovaní poľnohospodárskeho majetku, sociálne zabezpečenie prepustených štátnych zamestnancov aj učiteľov a kňazov. Československo sa naplneniu týchto povinností, vyplývajúcich z Dodatkového protokolu k Dohode o výmene obyvateľstva, vyhýbalo, čo dodávalo maďarskej strane argumenty a motiváciu k neplneniu podstatných častí Dohody. Špecifickým dôsledkom podpísania Dohody o výmene obyvateľstva bola reslovakizácia, ktorá mala pôvodne, v tejto etape vývoja, vylúčiť, aby neboli do Maďarska vysídlení v posledných desaťročiach existencie Uhorska pomaďarčení Slováci. Postupne sa však stala na jednej strane prostriedkom k zníženiu počtu obyvateľov maďarskej národnosti a na druhej strane spôsobom ako sa zachrániť pred represívnymi opatreniami československých úradov.

Maďarská strana pri podpise Dohody predpokladala, že nastúpia široké ústupky voči obyvateľstvu zaradenému do presídľovania aj voči obyvateľstvu, ktoré po výmene zostane na československom území a už bezprostredne po podpísaní dohody začala zaoberať aj problematikou postavenia obyvateľov ČSR maďarskej národnosti. Minister zahraničných vecí J. Gyöngyösi napísal 24. apríla 1946 štátnemu tajomníkovi V. Clementisovi list, v ktorom nastolil problematiku postavenia týchto osôb a navrhol, aby bolo zabezpečené na základe rešpektovania národnostných, občianskych a ľudských práv v zmysle Atlantickej charty a Charty spojených národov.¹⁸ Tento princíp preniesla do svojich požiadaviek pre mierovú konferenciu aj maďarská delegácia.

Maďarská opozícia vrátane pravicovej časti Maloroľníckej strany považovali podpísanie Dohody o výmene obyvateľstva za neúspech. Ratifikácia československo-maďarskej dohody o výmene obyvateľstva znamenala jednu z prvých vážnych kríz v ma-

¹⁶ AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Situačná správa VI. odboru PV z 24. 1. 1946.

¹⁷ Problematikou výmeny obyvateľstva medzi ČSR a Maďarskom sa zaoberá rozsiahla literatúra: BOBÁK, J.: *Výmena obyvateľstva medzi Česko-Slovenskom a Maďarskom (1947–1948)*. Bratislava, 1994; KÜGLER, J.: *Lakosságcsere a délkelet-alföldön 1944–1948*. Budapest, 2000; ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: *Podoby Česko-slovensko-maďarského vzťahu 1938–1949*. Bratislava, 1992; PARÍKOVÁ, M.: *Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946–1948*. Bratislava, 2001; SZARKA, L.: *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944–1949*. Komárom, 2005; SUTAJ, S.: *Magyarok csehszlovákiában 1945–1948 között – kisebbségkutatás*. Budapest, 2008; VADKERTY, K.: *Maďarská otázka v Československu 1945–1948*. Bratislava, 2002 a ďalšie štúdie v zborníkoch a časopisoch.

¹⁸ AMZV ČR Praha, f. GS-A, kart. 172. List J. Gyöngyösiho V. Clementisovi z 24. 4. 1946.

ďarskej vnútornej politike. Diskusia silne otriasla pozíciou ministra Gyöngyösiho a len zásluhou šikovnej politiky premiéra F. Nagya neskončila rozpadom vládnej koalície.¹⁹

Niektoré záležitosti, odohrávajúce sa najmä v súvislosti s výmenou obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom, neboli bezprostredne súčasťou príprav mierovej konferencie, ale nepriamo s ňou súviseli. Významne ovplyvnili smerovanie československej politiky voči Maďarom na Slovensku do začiatku mierovej konferencie a môžeme povedať, že boli dominantné aj v ďalšom období až do konca roku 1948.

Pred začiatkom mierovej konferencie začala československá aj maďarská diplomacia silnú diplomatickú ofenzívu voči krajinám Veľkej štvorky snažiac sa ovplyvniť ich stanoviská pri príprave mierovej zmluvy s Maďarskom a na mierovej konferencii. Od 9.–18. apríla 1946 bola v Sovietskom zväze maďarská vládna delegácia vedená predsedom vlády F. Nagyom. Ciele návštevy boli rozsiahle. Hospodárske záležitosti, odchod sovietskych vojakov, maďarskí vojnoví zajatci, príprava mierovej konferencie. Vo vzťahu k Československu to boli výmena obyvateľstva, práva maďarskej menšiny v Československu, zamedzenie nábora pracovných síl z radov maďarskej menšiny, územné zmeny. Výsledky návštevy boli hodnotené ako veľmi problematické,²⁰ ale podstatné tiež bolo, že bez návštevy Sovietskeho zväzu nebolo možné rokovať vo Washingtone a Londýne. Po tejto návšteve, 28. apríla 1946 maďarská vláda svoje požiadavky predložila Rade zahraničných ministrov v Aide memoire.²¹

25. apríla 1946 sa začalo v Paríži rokovanie konferencie ministrov zahraničných vecí mocností, ktorá mala rozhodnúť o spôsobe, akým sa bude vyvíjať Európa a ako sa uzavrie druhá svetová vojna. Bolo potrebné rozhodnúť o strategických otázkach mierových zmlúv, ale aj o tom, či a ako bude pokračovať spolupráca víťazných mocností. Neúspech konferencie by bol vnímaný ako neúspech pokusu o mierové usporiadanie sveta. Ešte pred začatím konferencie 25. apríla 1946 adresoval minister zahraničných vecí ČSR Jan Masaryk z Paríža listy ministrovi zahraničných vecí ZSSR V. M. Molotovovi, ministrovi zahraničných vecí Francúzska Georgovi Bidaultovi a štátnemu sekretárovi ministerstva zahraničných vecí Ernestovi Bevinovi, v ktorých žiadal, aby bola do programu rokovania mierovej konferencie zaradená otázka presídlenia (vopros o peresilenii – la question du transfert – the question of the transfer) maďarského obyvateľstva z Československa a aby Československu bola daná možnosť vyjadriť svoj pohľad na túto otázku. Československo zároveň oznámilo, že pre prípravu mierových rokovaní určilo osobitného splnomocneného vyslanca v Paríži Vavra Hajdu, vedúceho oddelenia prípravy materiálov pre mierovú konferenciu MZV, a je k dispozícii Rade ministrov zahraničných vecí v Paríži. Ešte 23. júna 1946 československý ambasador v Paríži zaslal ďalší list vo francúzštine V. M. Molotovovi, v ktorom ešte raz zdôraznil československé návrhy z listov z 25. apríla 1946.²²

¹⁹ AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Periodická správa za apríl až jún 1946 Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK gen. Dasticha z 20. 7. 1946.

²⁰ ROMSICS, I.: *Parížska mierová zmluva z roku 1947*. Bratislava 2008.

²¹ AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Periodická správa za júl až september 1946 Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK gen. Dasticha zo 7. 11. 1946.

²² AMZV ČR Praha, f. ďalej GS-A, kart. 148. Listy V. M. Molotovovi, E. Bevinovi a G. Bidaultovi ministrom zahraničných vecí z 25. 4. 1946. List V. M. Molotovovi z 23. 6. 1946.

Zverejnenie moskovského vyjadrenia štátneho tajomníka V. Clementisa prinieslo zvýšenú nervozitu v Maďarsku, nielen ohlásením požiadavky bratislavského predmostia, ale aj vyhlásením, že „Československo v žiadnom prípade neprijme riešenie, ktoré by maďarskej menšine dávalo menšinový status“.²³ Maďarská diplomatická ofenzíva pokračovala v dňoch 8.–25. júna, kedy vycestovala maďarská delegácia vedená F. Nagyom, do Anglicka a USA. 9. júna 1946 vo večerných správach maďarského rozhlasu minister J. Gyöngyösi potvrdil, že Maďarsko bude žiadať na mierovej konferencii v Paríži menšinové práva pre Maďarov na Slovensku. Na konci návštevy 25. júna 1946 taktiež vo večerných správach boli čítané časti rozhovoru F. Nagya pre New York Times o tom, že Maďari v Československu nemajú menšinové práva a preto bude Maďarsko na mierovej konferencii žiadať ich pripojenie aj s územím k Maďarsku.²⁴

Bezprostredne pred konferenciou boli mierové zmluvy prerokované na zasadaniach Rady zahraničných ministrov v Paríži, v čase od 15. júna – 12. júla 1946. Dohodnuté zásady na týchto rokovaniach boli v podstate nemenné a na tento princíp sa neraz odvolávali predstavitelia mocností na rokovaniach Parížskej konferencie 1946. Zverejnenie osnovy mierovej zmluvy s Maďarskom komentoval minister J. Gyöngyösi agentúre France Presse, že spôsobila v krajine zlý dojem. V Maďarsku sa však vytváral dojem, že je to len návrh, ktorý budú musieť odsúhlasiť obe vlády a ako prísľub Maďarsku, že sa to môže zmeniť a časti alebo celý Žitný ostrov ešte môžu byť maďarské. Presídľovacie otázky a výmena obyvateľstva sa stali diskutovanou maďarskej vnútornej a zahraničnej politiky a keď si Maďarsko pôvodne sľubovalo lepšiu východiskovú pozíciu, pokiaľ ide o územné požiadavky aj práva maďarskej menšiny, predovšetkým vo vzťahu k Rumunsku.

Situáciu v Maďarsku v súvislosti s Dohodou pred mierovou konferenciou v Paríži ilustruje vystúpenie J. Gyöngyösiho na tajnej schôdzi maďarského parlamentu 3. júla 1946. Je nevyhnutné povedať, že maďarský minister zahraničných vecí bol tvrdo kritizovaný za podpísanie Dohody zo všetkých strán, dokonca aj vo vlastnej maloroľníckej strane. Už po úvodných slovách o Dohode sa z parlamentných lavíc ozvali výkriky, že podpísanie Dohody je vlastizrada, „svinstvo a neľudskosť, vyhnanie našich ľudí od ich striech a hrobov“. V emotívnom prejave minister vysvetľoval, že k tomuto kroku maďarskú vládu nútila SKK a československú stranu podporovali nielen anglosaské veľmoci, ale aj Sovietsky zväz. „Bol som nútený ísť do Prahy vyjednávať s presvedčením, že sme bezmocní, ale že tým chránime majetky a životy našich občanov v ČSR. Nešťastnú dohodu som urobil.“ Vo svojej reči popisoval, ako oslovil diplomatických zástupcov Anglicka a Ameriky po podpísaní Dohody „vo veci maďarského znásilňovania, lebo musím zdôrazniť, že toto riešenie SKK bolo znásilnením maďarského sebedomia“. Odpoveď veľmocí pred mierovou konferenciou, v čase konania aj po nej, však bola jasná. Je potrebné Dohodu plniť a Maďarsko nemôže rátať s benevolenciou mocností. V ďalšej časti vyzval ministerského predsedu, aby vo svojich prejavoch nehovoril o územných nárokoch Maďarska, lebo „môžeme letieť obaja aj vláda“.²⁵

²³ AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Periodická správa za júl až september 1946 Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK gen. Dasticha zo 7. 11. 1946.

²⁴ Národný archív Českej republiky (ďalej NA ČR) Praha, f. Úrad predsedníctva vlády (ďalej ÚPV), kart. 1113. Protipropaganda v maďarskej tlači a rozhlase 28. 5. – 27. 6. 1946.

²⁵ AMZV Praha, f. GS-A, kart. 169. Dôverná informácia gen. F. Dasticha zo 4. 6. 1946. Informáciu poskytol Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK redaktor ČTK Húska, ktorý sa zúčastnil na časti zasadania, kým

Pokiaľ ide o pozíciu maďarskej menšiny na Slovensku pre toto obdobie boli typické a dôležité: rozbehnutie reslovakizačnej akcie a zber prihlášok na reslovakizáciu; príprava zoznamov Maďarov na presídlenie zo Slovenska v rámci výmeny obyvateľstva; z hľadiska československej diplomacie boli podstatné získavanie Slovákov v Maďarsku na presídľovaciu akciu, prípravy na mierovú konferenciu a rokovania s predstaviteľmi mocností.

3. ZMENY V ČASE MIEROVEJ KONFERENCIE A ROKOVANIA V JEJ ČASE

Mierové zmluvy boli prerokované na zasadaniach Rady zahraničných ministrov v Paríži, v čase od 15. júna – 12. júla 1946. Rokovania Parížskej mierovej konferencie trvali od 29. júla 1946 do 15. októbra 1946. Následne Rada ministrov zahraničných vecí, ktorá zasadala v New Yorku od 4. novembra do 13. decembra 1946 vypracovala definitívne texty mierových zmlúv, ktoré boli podpísané 10. februára 1947 v Paríži.

Mierové rokovania po druhej svetovej vojne boli vedené v pragmatickom duchu. Po skúsenostiach s rokovaniami po prvej svetovej vojne bolo jasné, že mierové zmluvy vytvoria opäť systém usporiadania Európy, ktorý bude platný do ďalšieho svetového prevratu. Z toho vyplývalo, že štáty sa, tak ako po prvej svetovej vojne, delili na víťazov a porazených a víťazné štáty sa snažili zabezpečiť a vyargumentovať svoju „spravodlivosť“ na úkor porazených. Tak ako rozhodli, to považovali za správne, bez ohľadu na to či to bolo alebo nebolo „spravodlivé“.

V rámci konferencie sa obe diplomacie usilovali získať podporu víťazných mocností pre svoje stanoviská. Do tejto mierovej konferencie v Paríži vkladala československá strana nádeje na zníženie počtu obyvateľstva maďarskej národnosti. Podľa slov V. Clementisa bolo riešenie slovensko-maďarského vzťahu možné dosiahnuť „jedine úplným likvidovaním maďarskej menšiny u nás“.²⁶

Obe strany sa snažili pripraviť čo najlepšiu východiskovú pozíciu a predložiť také návrhy, ktoré by v jej prospech vylepšili pripravované materiály mierovej konferencie. Súčasťou týchto „programových“ koncepcií bol aj vzťah k dohode o výmene obyvateľstva. Úlohou československej diplomacie na mierovej konferencii bolo nielen potvrdiť oprávnenosť Československa podpísať takúto dohodu, ale aj presvedčiť veľmoci, že Maďarsko zdržuje začiatok výmeny a jediným univerzálnym riešením je vysídlenie 200 tisíc obyvateľov maďarskej národnosti z Československa.

Československá diplomacia postupovala pri rokovaníach v Paríži tromi základnými líniami. Podala 15 doplňujúcich návrhov, amendementov, k projektu mierovej zmluvy,

---

na pokyn podpredsedu snemovne Kossa nemusel opustiť miestnosť. Z úvodných slov ministra: „ČSR po oslobodení oproti ohlásenému demokratickému duchu začala prenasledovať našich súkmeňovcov, žijúcich v ČSR. Ja sám som protestoval u SKK proti týmto svinstvám, čo robia fašistickí Slováci, ale tu vám verejne vyhlasujem, že sa nemáme o koho oprieť, lebo všetky víťazné mocnosti nám priamo nadiktovali, že musíme uzavrieť zmluvu o výmene obyvateľstva.“

²⁶ Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, f. V. Clementis, a. j. 13, prejav V. Clementisa z 29. septembra 1946 o zahraničnej politike.

v ktorých priamo navrhovala konkrétne zmeny mierovej zmluvy. Týkali sa rôznych faktorov politiky Maďarska (reparácií, obchod s Maďarskom, navrátenia kultúrneho dedičstva, definovanie pozície porazeného Maďarska v preambule, problematiky Viedenskej arbitráže, definovania revizionizmu; vojenských záležitostí, hraníc a bratislavského predmostia). Amendementom C. P. Gen. Doc I.Q.52²⁷ navrhovalo, aby ČSR bola oprávnená vysídliť zo svojho územia maximálne 200 tisíc osôb maďarského pôvodu, podľa princípu dohody z 27. februára 1946.

Po predchádzajúcich konzultáciách so spojencami československá delegácia na mierovej konferencii v Paríži podala 20. augusta 1946 generálnemu sekretariátu mierovej konferencie pripomienky Československa k návrhu mierovej zmluvy s Maďarskom, na základe uznesenia československej vlády, ktorá ich prijala na rokovaní 12. júla 1946, ktoré boli modifikované v dôsledku nových zistení a rokovaní. Požiadavky pre mierové rokovania vypracovalo ministerstvo zahraničných vecí 27. apríla 1946.²⁸ Zmeny realizovala československá delegácia na základe poverenia, ktoré jej bolo udelené v uvedenom uznesení vlády a odôvodňovala ich vývojom situácie na mierovej konferencii a postojom veľmocí, osobitne ZSSR k mierovej zmluve s Maďarskom.²⁹ Úrad predsedníctva vlády zaslal 27. augusta 1946 všetkým podpredsedom vlády list československej delegácie na mierovej konferencii v Paríži „s pripomienkami“, v ktorých sa odchyľuje od uznesenia vlády z 12. júla 1946 o požiadavkách ČSR k mierovej zmluve s Maďarskom.³⁰

Maďarská vláda stanovila úlohy pre mierovú konferenciu voči Československu zabrániť, ak by sa Československo chcelo zbaviť kompaktného bloku Maďarov pri južnej slovenskej hranici. Nastoliť heslo „k obyvateľstvu patrí aj zem, na ktorej sa narodili a ktorá ich živí“ viesť obranu proti novo ohlásenej československej požiadavke na bratislavské predmostie, zaručiť ľudské a občianske práva obyvateľov maďarskej národnosti a bojovať za čo najvýhodnejšiu úpravu reparácií a iných finančno-hospodárskych záväzkov.

V druhej polovici júla usporiadal tlačový odbor maďarského ministerstva zahraničných vecí tlačovú konferenciu k problematike presídľovania medzi Československom a Maďarskom. Tam ministerský radca Kesthelyi a maďarský vládnny zmocnenec pre presídľovanie László Jócsik zdôraznili, že prijatie požiadavky na vysídlenie 200 tisíc Maďarov z Československa by znamenalo hospodársky a politický rozvrat Maďarska.³¹

Ciele maďarskej a československej delegácie znamenali, že obe strany očakávali výsledky mierových rokovaní a rozbehnuté akcie stagnovali (reslovakizácia a výmena

²⁷ AMZV ČR Praha, f. Parížska konferencia 1946 (ďalej PMK), kart. 3. Amendement présenté par la délégation de Tchécoslovaquie Projet de Traité de Paix avec la Hongrie (article 4, paragraphe 3).

²⁸ MICHÁLEK, S.: Československá mierová delegácia na Parížskej mierovej konferencii v Paríži roku 1946 (so zameraním na podiel Juraja Slávika). In PEŠEK, J. a kol.: *Kapitolami najnovších slovenských dejín: K 70. narodeninám PhDr. Michala Barnovského, DrSc.* Bratislava, 2006, s. 63.

²⁹ NA ČR Praha, f. ÚPV, kart. 1117. List československej delegácie na mierovej konferencii z 21. 8. 1946 Úradu predsedníctva vlády, podpísaný Jánom Masarykom.

³⁰ Nebolo požadované „oduznanie“ Mnichovskej dohody; iredentickej politiky, dátum Mnichovskej dohody bol nahradený Viedenskou arbitrážou, ďalšie zmeny sa týkali hospodárskych požiadaviek. (NA ČR Praha, f. ÚPV, kart. 1117).

³¹ AMZV ČR Praha, f. ďalej GS-A, kart. 71. Spravodajský prehľad Ministerstva vnútra, odbor pre celoštátne spravodajstvo, č. 28, z 10. 8. 1946.

sa nerozbehli, presídľovanie do Čiech začaté v jeseni 1945 bolo zastavené, pozemková reforma stagnovala, za čo neskôr komunisti kritizovali poverenika za Demokratickú stranu Martina Kvetku), ale pripravovali sa alternatívne riešenia nadväzujúce na hypotetické výsledky konferencie.

Už v čase, keď mierová konferencia ešte len začínala svoju činnosť, sa na porade slovenských činiteľov z ústredných a národných orgánov 6.–7. augusta 1946 v Bratislave, po skúsenostiach s tým, že dobrovoľný nábor medzi obyvateľstvom maďarskej národnosti nepovedie k úspechu,³² pretože toto obyvateľstvo vyčkáva na výsledky mierovej konferencie, rozhodlo o tom, že sa k náboru pracovných síl pre české krajiny použijú donucovacie prostriedky podľa dekrétu prezidenta republiky č. 88/1945 Zb. o všeobecnej pracovnej povinnosti. Na tejto porade sa o akcii odsunu Maďarov do Čiech hovorilo v tom zmysle, že by mala očistiť pohraničné pásmo južného Slovenska od „maďarského živlu“.³³ Už vtedy však boli známe výsledky rokovaní ministrov zahraničných vecí a bolo zrejmé, že československé návrhy na „definitívne“ riešenie postavenia osôb maďarskej národnosti, teda jednostranný transfer, nebudú veľmocami podporené. Štyri svetové veľmoci počas celého trvania konferencie uplatňovali zásadu, že budú hájiť dohodnuté texty veľmocí a tie sa budú upravovať iba vo výnimočných prípadoch. Preto ani prebiehajúce parížske rokovania, nemohli na tomto stanovisku nič zásadného zmeniť, aj keď obe diplomacie verili, že pre svoje ciele nájdu podporu.

Napätie v československo-maďarských vzťahoch, umocnené počas mierových rokovaní neúspechom dvojstranných rozhovorov oboch delegácií v Paríži, sa premietlo aj do zdĺhavých diskusií ku konkrétnym realizačným otázkam výmeny obyvateľstva. V čase, keď obe strany ešte verili v nádejný výsledok mierových rokovaní, došlo v júli 1946 k dohode v Zmiešanej komisii č. 8 („osmičkári“) zo 4. júla 1946, zriadenej na základe Dohody o výmene obyvateľstva, o jednostrannom presídlení nemajetných osôb z najslabších sociálnych vrstiev, ktoré sa realizovali od polovice septembra 1946.³⁴

Rokovania gradovali v Paríži na zasadaniach Politickej a teritoriálnej komisii pre Maďarsko a subkomisii, ktoré boli zriadené touto komisiou na riešenie závažných otázok (nulita Viedenskej arbitráže, bratislavské predmostie, vrátenie kultúrneho dedičstva a transfer 200 tisíc Maďarov). Československá delegácia sa predovšetkým snažila zabrániť junktimovaniu problematiky rektifikácie hraníc (bratislavské predmostie) a transferu (požiadavka vysídlenia 200 tisíc Maďarov). 10. septembra 1946 sa uskutočnilo prvé zasadanie subkomisie, ktorá bola zriadená na základe rozhodnutia komisii pre Maďarsko 9. septembra 1946. Jej cieľom bolo preskúmanie dvoch československých amendementov, týkajúcich sa odseku 4 článku I mierovej zmluvy. Prvý sa týkal dôsledkov nulity Viedenskej arbitráže, druhý návrhu na rektifikáciu hraníc. Až na zasadaní subkomisie 28. septembra 1946 subkomisia schválila rapport (správu) o rektifikácii hraníc predloženú novozélandským zástupcom D. P. Costellom.³⁵ Subkomisia tiež

³² Podrobnejšie ŠUTAJ, Š.: Akcia Juh – odsun Maďarov zo Slovenska do Čiech. *Sešity Ústavu prosoudobé dějiny*, svazek 8. Praha, 1993.

³³ NA ČR Praha, f. Ministerstvo vnútra (Noskov fond), inv. č. 25, kart. 30. Materiál pre predsedníctvo vlády.

³⁴ SNA Bratislava, f. Povereníctvo informácií a osvetu, inv. č. 72, kr. 49, č.j. 151/dôv./47.

³⁵ AMZV ČR Praha, f. PMK, kart. 20. Zápis zo zasadania subkomisie 28. 9. 1946. Správa subkomisie „Political and Territorial Commission for Hungary Second Report of the Sub-Commission. Czechoslovak Amendment to Article I (I.Q.3)“ AMZV ČR Praha, f. PMK, kart. 20. Príloha k zápisnici zo zasadania subkomisie 28. 9. 1946.

podporila novozélandský návrh, aby sa ČSR a Maďarsko pokúsili riešiť postavenie obyvateľstva maďarskej národnosti vzájomnou dohodou.³⁶

Na záver tejto schôdze delegát Nového Zélandu navrhol, aby sa k problematike transferu stretli československá a maďarská delegácia v prítomnosti člena subkomisie a pokúsili sa o dohodu v otázke transferu. Československý zástupca Juraj Slávik takúto iniciatívu prijal. Subkomisia odporúčala, aby sa obe delegácie zišli v prítomnosti člena komisie ako pozorovateľa (nie arbitra) a pokúsili sa o dohodu. Organizačne stretnutie zabezpečoval sekretariát komisie.³⁷ Kanadský generál Pope, ktorý sa na zasadaní zúčastnil ako pozorovateľ aj ako predseda, podal správu o spoločnom rokovaní československej a maďarskej delegácie, ktoré sa uskutočnilo 29. septembra 1946. Maďarská delegácia na rokovanie predložila stanovisko prednesené J. Gyöngyösim. Maďarská delegácia zo široka vysvetlila, že nemôže prijať návrh na vysídlenie 200 tisíc Maďarov z Československa, lebo je postavený na princípoch odporujúcich Atlantickkej charte a Charte Spojených národov. Riešenie videli v rektifikácii hraníc, ktorá by umožnila opustiť Maďarom Československo aj s územím, na ktorom žijú. Zdôraznili, že rektifikáciu hraníc predložili len preto, lebo československá strana trvá na transfere. Vyjadrili nádej, že takáto dohoda by priniesla aj zabezpečenie ľudských práv pre zostávajúcich Maďarov a upokojenie vzájomných vzťahov.³⁸ Československá delegácia J. Masarykom odmietla toto stanovisko ako materiál, ktorý nemôže byť podkladom pre diskusiu. J. Masaryk v krátkom vystúpení zdôraznil, že maďarská delegácia ani v najmenšom nezmenila svoj pohľad na transfer a kladie teritoriálne požiadavky voči víťaznému štátu.³⁹ Výsledkom bolo komuniké pre tlač, ktoré vyjadrovalo, že nedošlo k dohode.⁴⁰ K postoju maďarskej delegácie J. Slávik potom prečítal na zasadaní subkomisie československé vyhlásenie.⁴¹ Sumarizoval: „Maďarská strana označila transfer za neprijateľný a označila se své strany za přijatelné řešení rektifikaci hranic, tj. odstoupením území ve prospěch Maďarska. To znamená jasné setrvání na linii revisionizmu a čl. delegace neměla jinou možnost, než odmítnout tento návrh poraženého státu na odstoupení čl. území, podaný shodou okolností právě v den výročí Mnichova. ČSR, jak je to v subkomisi dobře známo, snaží se vyřešit otázku maďarské menšiny jako příčinu budoucích nedorozumění a konfliktů a to nejen ve svém zájmu, ale v zájmu míru vůbec. Maďarské vyhlášení, že v případě odstoupení území Československem je ochotno přijmout na toto území..., je skutečně jen nedůstojným a neseriózním manévrem na zaslepení očí.“⁴²

³⁶ Austrálsky delegát vyhlásil, že subkomisia by mala skúmať či československé požiadavky sú v súlade s Atlantickou chartou a Chartou Spojených národov a navrhol uviesť v správe aj maďarské argumenty a protargumenty. V. Hajdu oponoval, že správa má uvádzať fakty a závery podstatné pre rozhodovanie komisie a neobsahuje ani československé argumenty. Ironicky navrhol austrálskemu delegátovi, aby bola prípravou raportu poverená maďarská delegácia, ktorá tam bude môcť uviesť všetko čo chce.

³⁷ AMZV ČR Praha, f. PMK, kart. 20. Zápis zo zasadania subkomisie 28. 9. 1946.

³⁸ Vyhlásenie maďarskej delegácie na rokovaní s československou delegáciou 29. 9. 1946 (vo francúzskom jazyku) AMZV ČR Praha, f. PMK, kart. 20. Príloha 1 k Zápisu zo zasadania subkomisie 30. 9. 1946.

³⁹ Vyhlásenie J. Masaryka o rokovaní s maďarskou delegáciou 29. 9. 1946 (vo anglickom jazyku) AMZV ČR Praha, f. PMK, kart. 20. Príloha 2 k Zápisu zo zasadania subkomisie 30. 9. 1946.

⁴⁰ AMZV ČR Praha, f. PMK, kart. 20. Zápis zo zasadania subkomisie 30. 9. 1946.

⁴¹ Vyhlásenie J. Slávika v mene československej delegácie na zasadaní subkomisie 30. 9. 1946 (v českom jazyku) AMZV ČR Praha, f. PMK, kart. 20. Príloha 3 k Zápisu zo zasadania subkomisie 30. 9. 1946.

⁴² Vyhlásenie J. Slávika v mene československej delegácie na zasadaní subkomisie 30. 9. 1946. AMZV ČR Praha, f. PMK, kart. 20. Príloha 3 k Zápisu zo zasadania subkomisie 30. 9. 1946.

To, čo mali československí predstavitelia ujasnené a vonkajšou prezentáciou predkladali ako neotrasiteľné, však nebolo tak jednoznačne prijímané západnými, predovšetkým zámorskými delegáciami. Generál Pope napriek uvedeným argumentom vyhlásil, že subkomisia musí ešte skúmať argumenty maďarskej strany a že riešením je bilaterálna dohoda aj vzhľadom k tomu, že aj československá strana inklinuje k dohode. Na návrh predsedu komisie, jej sekretár pozval na 10 minútovú prezentáciu maďarskú delegáciu, vedenú ministrom zahraničných vecí J. Gyöngyösim a Pálom Sebestyénom. P. Sebestyén povedal, že mocnosti v predkladanom drafte mierovej zmluvy navrhovali z teritoriálneho hľadiska status quo, čo Maďarsko rešpektovalo. Tento princíp podľa neho porušilo Československo svojím amendementom k článku 4 mierovej zmluvy s Maďarskom a tým umožnilo Maďarsku, aby spojila zásadu územnú s problematikou transferu.

Na ďalšiu otázku ako si predstavuje rektifikáciu hraníc v prvom rade zdôraznil, že rektifikácia hraníc je československá iniciatíva a že maďarské plány sa môžu precizovať, keď budú jasné československé požiadavky a to: či 200 tisíc osôb je posledné číslo osôb, ktoré chce Československo transferovať, koľko osôb má byť transferovaných s územím a koľko bez územia. Nadväzujúc na predtým položenú otázku austrálskeho delegáta Stirlinga o hustote obyvateľstva hneď uviedol, že by malo ísť o tretinu obyvateľstva bez územia a dve tretiny obyvateľstva s územím. K tomu je podľa neho potrebné vedieť, kde žije obyvateľstvo maďarskej národnosti najhustejšie, aby bolo rektifikované čo najmenšie územie, s čo najväčším počtom obyvateľov. „Ústretovo“ navrhol, že je možné uplatniť aj princíp reciprocity a Maďarsko je ochotné vzdať sa pohraničného územia s väčším počtom obyvateľstva slovenskej národnosti.⁴³ Generál Pope na to skonštatoval, že problém je riešiteľný bilaterálnou dohodou, pretože Maďarsko je ochotné rokovať na základe „územnej úpravy a v tom vidí možnosť riešenia problému“. P. Sebestyén to zhodnotil slovami, že „kanadský delegát potvrdil správnosť jeho stanoviska“ a povedal, že v tomto smere je maďarská strana ochotná ďalej rokovať.⁴⁴

Po odchode maďarskej delegácie J. Slávik povedal, že maďarská delegácia nepovedala nič nové oproti včerajšiemu rokovaniu, tvrdia, že sú za status quo a Československo označili za agresora, hoci opak je pravda. „História dokazuje, kto je v skutočnosti agresorom.“ Maďarské návrhy označil za „preľahovaciú taktiku“. Schôdza skončila tým, že delegát Nového Zélandu požiadal o prerušenie schôdze, lebo nemá inštrukcie od svojej vlády.⁴⁵

Záverečné zasadanie subkomisie sa uskutočnilo 2. októbra 1946 ako obvykle v neskorých popoludňajších hodinách. Na návrh spravodajcu subkomisie Costella bolo vyhlásené zasadanie za tajné. Costello oznámil, že na základe inštrukcií svojej vlády musí oznámiť, že mení líniu v otázke československého amendementu o transfere, aj keď hovoriť o jeho priamej podpore československého amendementu v predchádzajúcom období by bolo iluzórne. Vyjadril pochopenie pre československé požiadavky a zdôraznil utrpenie československého ľudu a zároveň vyjadril presvedčenie, že nová formulácia môže byť prijatá všetkými členmi subkomisie. „Maďarsko vstúpi bez meškania do

⁴³ AMZV ČR Praha, f. PMK, kart. 20. Zápisnica zo zasadania subkomisie 30. 9. 1946.

⁴⁴ AMZV ČR Praha, f. PMK, kart. 20. Zápisnica zo zasadania subkomisie 30. 9. 1946.

⁴⁵ AMZV ČR Praha, f. PMK, kart. 20. Zápisnica zo zasadania subkomisie 30. 9. 1946.

bilaterálneho jednaní s Československom za tým účelom, aby bol vyriešený problém obyvateľstva maďarského etnického pôvodu bývajúceho v Československej republike, ktoré nebude presídlené do Maďarska v dôsledku zmluvy o výmene obyvateľstva zo dňa 27. februára 1946. V prípade, že do 6 mesiacov od účinnosti tejto zmluvy nebude uzavretá dohoda, Československo má právo predložiť túto otázku Rade zahraničných ministrov a žiadať pomoc Rady k dosiahnutiu konečného riešenia.⁴⁶ Zdôraznil, že text nepredstavuje ideálne riešenie, nespĺňa požiadavky ČSR, ale dáva možnosť na kompromisné riešenie a za daných okolností je maximom.⁴⁷

Posledným oficiálnym rečníkom bol J. Slávik. Poďakoval najmä delegátom Ukrajiny a Nového Zélandu. Vyslovil ľútosť, že nebol prijatý československý amendement, „ktorého účelom bolo chrániť záujmy Československa a mieru“. Nový návrh hodnotil tak, že je „nielen kompromisom, ale viac ako kompromisom, pretože máme skúsenosti s bilaterálnymi jednaniami s Maďarskom, napr. s dohodou z 27. 2. 1946, ktorá bola podpísaná, ale doteraz neuskutočnená“. Report bol potom jednomyselne schválený a s drobnými úpravami bol schválený aj do záverečného textu Mierovej zmluvy s Maďarskom.⁴⁸

Zachovali sa doklady o dvoch telefonátoch z Paríža z tohto obdobia. V prvom telefonáte na Úrad Zboru poverenikov vládny zmocnenec Daniel Okáli, žiadal, aby sa v prípade, že nebude prijatý návrh československej delegácie na parížskych mierových rokovaníach a nezačne sa výmena obyvateľstva medzi ČSR a Maďarskom začal sa jednostranný odsun osôb maďarskej národnosti podľa čl. VIII Dohody (vojnoví previnilci) do Maďarska a začalo sa presídľovanie Maďarov do Čiech. Odporúčal začať s konfiškáciami pôdy podľa nar. SNR č. 104/1945 a nar. SNR č. 64/46 všetkých osôb maďarskej národnosti, okrem osôb, ktoré sú v zoznamoch na výmenu obyvateľstva s Maďarskom a reslovakizantov. V ďalšom telefonáte z Paríža D. Okáli a V. Clementis žiadali predsedu Osídľovacieho úradu pre Slovensko Jána Čecha, aby sa v prípade, že maďarská delegácia nedá odpoveď na československé návrhy, rozhodlo o vnútroštátnych opatreniach pri riešení maďarskej otázky a aby sa predložil návrh na riešenie maďarskej menšiny na mimoriadne zasadanie vlády.⁴⁹

V ten istý deň ako sa ukončilo rokovanie subkomisie, 2. októbra 1946 Maďarsko odpovedalo na československé stanovisko prezentované v Paríži v septembri 1946. Maďarská vláda informovala, že začiatok vykonávania Dohody a recipročnej výmeny sú nevyhnutne späté so splnením istých predbežných podmienok vyplývajúcich z Dohody. Boli vymenované štyri podmienky. 1. Stanoviť, ktoré české a slovenské osoby v súlade v Dohode dohodnutým podmienkami, môžu byť presídlené a pevne stanoviť ich počet. 2. Aby boli splnené podmienky pre stanovenie osôb maďarskej národnosti a ich počet, ktoré môžu byť presídlené z ČSR, v súlade s Dohodou. 3. Navyše je nevyhnutné určiť pravidlá pre všetky základné otázky a praktické pravidlá ohľadne majetku

⁴⁶ AMZV ČR Praha, f. PMK, kart. 20. Zápisnica zo zasadania subkomisie 2. 10. 1946.

⁴⁷ AMZV ČR Praha, f. PMK, kart. 20. Zápisnica zo zasadania subkomisie 2. 10. 1946.

⁴⁸ AMZV ČR Praha, f. PMK, kart. 20. Zápisnica zo zasadania subkomisie 2. 10. 1946 (f. 6713) Text bol schválený bez slov „bez meškania“. Rokovania subkomisie popisuje aj MICHÁLEK, S.: Československá mierová delegácia na Parížskej mierovej konferencii v Paríži roku 1946 (so zameraním na podiel Juraja Slávika). In PEŠEK, J. a kol.: *Kapitolami najnovších slovenských dejín: K 70. narodeninám PhDr. Michala Barnovského, Dr.Sc.* Bratislava, 2006, s. 72–74.

⁴⁹ SNA Bratislava, f. ÚV KSS, Generálny tajomník, č. 515/2.

presídľovaných osôb. 4. Je nevyhnutné vypracovať plán transportov.⁵⁰ Maďarská vláda konštatovala, že tieto predbežné podmienky nie sú splnené, čo bolo spôsobené činnosťou slovenských predstaviteľov v Zmiešanej komisii. S ľútosťou konštatovala, že nie sú vytvorené žiadne podmienky ani atmosféra pre vykonanie návrhu československej vlády na výmenu 30 tisíc osôb. V ďalšej časti memorandum upozornilo na kriminalizovanie maďarskej menšiny a obviňovanie Maďarov z vojnových zločinov a konfiškáciu ich majetku. Upozornila tiež, že československá vláda nespĺnila podmienky, Dohody o výmene ku pokiaľ ide sociálne dávky verejných zamestnancov. V tejto situácii bola ochotná akceptovať rozhodnutie ZK č. 8 o jednosmerných transportoch.⁵¹

V Paríži sa 2. októbra 1946 uskutočnilo stretnutie D. Okáliho s V. Clementisom. Po ňom Daniel Okáli napísal V. Clementisovi list, v ktorom navrhoval, okamžite si vynútiť odpoveď od Maďarov na Clementisov návrh. Súhlasiť so znížením počtu osôb na presídlenie na 20 000 osôb ešte v roku 1946 a začať okamžite presídľovanie. Odporúčal, aby sa vláda na mimoriadnom rokovaní rozhodla, čo robiť, ak Maďari nedajú urýchlene odpoveď, budú výmenu naďalej sabotovať alebo predkladať nespĺniteľné podmienky. Písal: „Rozhodnutie Vlády, prosím, aby mi bolo doručené s tým, že môžu byť stanovené i lehoty, dokedy majú byť retorzné opatrenia – jednostranné vysídľovanie – prevedené.“⁵²

Reakciou na výsledky mierovej konferencie bolo aktivizovanie pripravovaných akcií. Ešte tesne pred ukončením mierovej konferencie v Paríži bol pripravený „Presídľovací plán Osídľovacieho úradu pre Slovensko“, ktorý bol súčasťou dokumentu „Medzinárodné aspekty riešenia maďarského problému“. Na pláne sa uzniesla Rada OÚ a Fondu národnej obnovy 9. októbra 1946. Za vnútropolitické prostriedky riešenia boli označené: Dohoda o výmene obyvateľstva; reslovakizačná akcia; vnútorné presídľovanie; konfiškačné normy; jednostranný transfer. Je to prvý komplexný materiál, ktorý o presídľovaní Maďarov do Čiech uvažuje ako o jednej zo základných foriem riešenia maďarskej otázky na Slovensku. V súvislosti s neplnením Dohody dokument navrhoval: „Prikróčiť od 1. novembra 1946 k jednostrannému odsunu Maďarov podľa článku VIII.⁵³ dohody o výmene bez ohľadu na to, či bol už proti nim vyneseny odsudzujúci rozsudok alebo len vznesená obžaloba,⁵⁴ s tým, že podľa dohody o výmene je to jednostranným právom ČSR a že stačí len oznámiť maďarskej vláde tento úmysel s udaním miesta. Tieto opatrenia môžeme považovať za priamu reakciu na spomínané výsledky rokovania subkomisie na mierovej konferencii.

⁵⁰ AMZV ČR Praha, f. GS-A, kart. 167. List J. J. Gyöngyösiho z 2. 10. 1946 na mierovej konferencii.

⁵¹ AMZV ČR Praha, f. GS-A, kart. 167. List J. J. Gyöngyösiho z 2. 10. 1946 v mene maďarskej delegácie na mierovej konferencii.

⁵² AMZV ČR Praha, f. GS-A, kart. 148. List D. Okáliho V. Clementisovi z 2. 10. 1946.

⁵³ Išlo o odsúdených podľa §§ 1–4 a 5 nariadenia SNR č. 33/1945 Zb. n. SNR a to aj s rodinami. József Kugler uvádza, že na odsun do Maďarska bolo určených 75 114 osôb, z nich 73 187 podľa § 1–4 a 1927 podľa § 5. (KUGLER, J.: *Lakosságcsere a délkelet-alföldön 1944–1948*. Budapest, 2000, s. 187.) Pred ľudové súdy bolo na Slovensku postavených 14 264 osôb maďarskej národnosti a bolo odsúdených 4946 osôb. Ostatných 9318 osôb bolo súdmi oslobodených. (SNA Bratislava, f. Úrad Predsedníctva Zboru povereníkov, mf. II.A 365, č. 913. Správa povereníka spravodlivosti o ľudovom súdnictve z januára 1949.)

⁵⁴ SNA Bratislava, f. Úrad predsedníctva Slovenskej národnej rady (ďalej ÚP SNR), inv. č. 116, kart. 114. Medzinárodné aspekty riešenia maďarského problému. Dokument je publikovaný v práci VADKERTY, K.: *Maďarská otázka v Československu 1945–1948*. Bratislava, 2002, s. 582–584.

Materiál „Medzinárodné aspekty riešenia maďarského problému“, hodnotil možnosti ďalšieho postupu po mierovej konferencii. Z československej strany boli v tomto období kľúčové dva problémy, ktoré nadväzovali na československé požiadavky z Paríža: 1. prinútiť Maďarsko k plneniu dohody o výmene obyvateľstva; 2. začať rokovanie s Maďarskom o vyriešení otázky etnických Maďarov na podklade uznesenia mierovej konferencie. Spájanie týchto záležitosti československá strana formálne odmietala, ale uvedomovala si, že výmena obyvateľstva nezačne, kým nezačnú rozhovory na základe uznesenia mierovej konferencie. Československo sa spoliehalo aj na to, že Maďarsko ešte určité obdobie bude pod vplyvom SKK, ale tento vplyv už nepokladalo, po skúsenostiach s mierovou konferenciou, za jednoznačne priaznivú okolnosť pre československé stanoviská. Neočakávalo sa, že by Angličania a Američania zmenili svoje postoje k jednostrannému transferu Maďarov z Československa. S postupom času ČSR strácala aj oporu Sovietskeho zväzu, ktorý mal záujem na stabilizácii situácie v Maďarsku a jeho začlenení do svojej mocenskej sféry. Preto podľa predkladateľov materiálu bolo potrebné, aby sa československá vláda definitívne rozhodla pre opatrenia, ktoré by čiastočne riešili otázky Maďarov na Slovensku a boli by prostriedkom nátlaku na maďarskú vládu. Zvažovali sa dve možnosti: jednostranné uskutočňovanie zmluvy a teda jednostranné vysídlenie 80–90 tisíc osôb maďarskej národnosti do Maďarska, čo však považovali pripravovatelia dokumentu za nemysliteľné, (zima, maďarská vláda by ich odmietla prijať). Zmienka o tom, že takéto riešenie by negatívne prijala aj Európa, dokument neobsahuje, ale je vysoko pravdepodobné. Za reálne považovali druhé riešenie: „Treba preto voliť opatrenie vnútropolitické, t. j. presun maďarského obyvateľstva do českých zemí a to v prvej etape za prísneho dodržiavania podmienok zmluvy o výmene obyvateľstva, t. j. len na podklade pracovnej mobilizácie.“⁵⁵

Rokovania o mierovej zmluve s Maďarskom v Paríži skončili 12. októbra 1946.⁵⁶ V prvom období po mierovej konferencii sa vyhrotili kontroverzie. Neskôr však je možné povedať, že Parížska konferencia síce neuspokojila, ale iste umiernila neprimerané a z taktického hľadiska aj nadsadené nároky Maďarska a Československa, vo vzťahu k svojmu susedovi. Síce veľmi ťažko, ale postupne museli nájsť cestu k spoločnému rokovaciemu stolu, kde ich tlačila už spomínaná klauzula 5. bodu mierovej zmluvy, ktorá hovorila o vzájomnej dohode v problematike Maďarov v Československu. Čakanie na výsledky mierovej konferencie bolo jedným z dôvodov, prečo Maďarsko odsúvalo začiatok výmeny obyvateľstva. Maďarská verejnosť bola sklamaná, ale prijala výsledky mierovej konferencie pokojne. Nedošlo k pádu vlády, prezidenta ani odstúpeniu ministra zahraničných vecí ako očakávali opozičné skupiny. Maďarsko ťažko znášalo najmä predpísané reparačné dávky.

17. októbra 1946 sa maďarská delegácia vrátila z Paríža. J. Gyöngyösi zdôraznil, s akými problémami sa stretávali v Paríži. Pripomenul, že delegácia dosiahla dva výsledky: a to usporiadanie dobrých susedských vzťahov s Juhosláviou a že sa podarilo zamedziť transferu 200 tisíc Maďarov z Československa, čím ich „oslobodilo od nezne-

⁵⁵ SNA Bratislava, f. ÚP SNR, inv. č. 116, kart. 114. Medzinárodné aspekty riešenia maďarského problému.

⁵⁶ AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Periodická správa za október až december 1946 Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK gen. Dasticha zo 17. 1. 1947.

siteľného duševného tlaku, ale i konferencia bola zachránená pred omylom, ktorý mohol byť osudný“ a „poslúžilo i dobrej povesti úctyhodnej československej demokracie“.57

23. októbra 1946 sa konala mimoriadne ministerská rada, na ktorej Gyöngyösi predložil správu o konferencii v Paríži. 8. novembra sa uskutočnilo zasadanie zahraničného výboru parlamentu, ktorý zbral jeho správu jednomyselne na vedomie.58

Ministerský predseda F. Nagy sa usiloval niektoré výsledky mierovej konferencie interpretovať pozitívne.59 Bolo to predovšetkým zamedzenie jednostranného transferu, aj keď s povinnosťou uskutočniť dodatočné rokovania. Tie však mohli mať pozitívne vyústenie aj pre maďarskú stranu, lebo otvárali možnosti pre rokovania o postavení obyvateľstva maďarskej národnosti v ČSR. Československá strana túto povinnosť, uloženú mierovou konferenciou, vnímala ako budúce rokovanie o vysídlení Maďarov. Druhý pozitívny moment bol pri vysvetľovaní bratislavského predmostia. Napriek tomu, že mierová konferencia rozhodla o pričlenení troch obcí k ČSR (z pôvodne žiadaných piatich), za pozitívny moment maďarská strana označovala, že obyvateľstvu maďarskej národnosti v týchto obciach mala československá strana zabezpečiť občianske, teda aj národnostné práva, v prípade, že nechceli zostať na území Maďarska. V tom maďarskí predstavitelia videli precedens pre akceptovanie tohto princípu na územie celého Československa.60

Výsledky mierovej konferencie v Paríži rozhodujúcim spôsobom ovplyvnili vnútorné opatrenia v maďarskej otázke, najmä reslovakizáciu a odsun Maďarov do Čiech. Začiatok presídľovania Maďarov do Čiech mal byť rezervným riešením za Maďarskom sabotovanú výmenu obyvateľstva a pracovníci OÚ uvažovali ako deportovať Maďarov do Čiech tak, aby to nemohlo vzbudiť odpor medzinárodného spoločenstva a aby ich ČSR mohla prezentovať ako demokratické a humánne riešenie.61

4. VÝSLEDKY MIEROVEJ KONFERENCIE A ICH VPLYV NA POSTAVENIE MAĎARSKEJ MENŠINY

Eskalácia československých riešení a maďarské reakcie na mierovú zmluvu viedli k tomu, že obe krajiny absenciu reálnych rokovaní po skončení mierovej konferencie nahrádzali výmenou nových diplomatických nót a memoránd. Maďarská vláda v oficiálnej nóte odovzdanej 16. novembra 1946 vyjadrila ochotu rokovať o existujúcich sporných otázkach, ale od 19. novembra 1946 sa začal uskutočňovať, v dobovej terminológii, „nábor“ alebo „rozsídľovanie“ obyvateľstva maďarskej národnosti na práce do Čiech.62 Masový odsun obyvateľstva maďarskej národnosti, ktorý sa uskutočnil

57 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Periodická správa za október až december 1946 Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK gen. Dasticha zo 17. 1. 1947.

58 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Periodická správa za október až december 1946 Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK gen. Dasticha zo 17. 1. 1947.

59 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Situačná správa VI. odboru PV z 25. 10. 1946.

60 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Situačná správa VI. odboru PV z 25. 10. 1946.

61 SNA Bratislava, f. ÚP SNR, inv. č. 116, kart. 114.

62 Podrobnejšie ŠUTAJ, Š.: *Nútené presídlenie Maďarov zo Slovenska do Čiech*. Prešov, 2005.

organizovane a hromadne, mal byt' zároveň jedným z prostriedkov, ktorý mal donútiť maďarskú vládu začať výmenu obyvateľstva. Prvým konkrétnym výsledkom začateho presídľovania bolo, že maďarská delegácia, ktorá v tom čase rokovala v Prahe o výmene obyvateľstva, opustila rokovanie na protest proti porušeniu podmienok Dohody.⁶³ Už 20. novembra 1946 odovzdal maďarský minister zahraničných vecí protestnú nótu Československu proti odsunu Maďarov do Čiech.⁶⁴

Už 19. novembra 1946 maďarský rozhlas vysielal prvú správu o udalostiach na južnom Slovensku. Budapeštianska tlač popisovala hrôzostrašné udalosti z južného Slovenska, označované ako deportácie. Minister J. Gyöngyösi informoval oficiálne tlač 22. novembra 1946 na základe informácií získaných od členov Zmiešanej komisie.⁶⁵ Maďarský vyslanec vo Washingtone odovzdal Rade zahraničných ministrov protestnú nótu 25. novembra 1946. J. Gyöngyösi zdôraznil, že „Maďarsko sa nevzdá práva bojovať za ľudskou dôstojnosť svojich súkmeňovcov v cudzine, nech sú usídlení kdekoľvek“.⁶⁶ Dohoda o výmene sa neplnila a od 28. novembra 1946 boli zastavené aj jednosmerné transporty sociálne slabých. 1. decembra 1946 zaslal F. Dastich depešu, v ktorej informoval o posledných udalostiach, po tom ako presvedčil Gyöngyösiho, aby ešte 30. novembra 1946 odišiel transport „osmičkárov“ z Nyiregyhazy.⁶⁷

Kampaň Maďarska proti presídľovaniu Maďarov do Čiech považovala československá diplomacia za snahu nájsť veľkú tému, ktorá by vo vnútropolitickej situácii prekryla vnútornú krízu maďarskej politiky.⁶⁸ Československo-maďarský diskurz zmenil charakter. Namiesto československej prevahy podporovanej snahou o naplňovanie podpísanej Dohody nadobudol obranný charakter. Československo mohlo nielen Maďarsku, ale najmä veľmociam, len ťažko dokazovať, že presídľovanie Maďarov do Čiech je len nevinným a zákonným, ba humánnym, vnútropolitickým riešením nedostatku pracovných síl v Sudetoch.

F. Dastich hovoril aj s ďalšími maďarskými verejnými činiteľmi, s podpredsedom vlády Árpádom Szakasitsom, predstaviteľom maďarských komunistov M. Rákosim, P. Sebestyénom a významnou osobnosťou maďarskej delegácie na mierových rokovaní v Paríži Istvánom Kertészom. Svoje rozhovory sumarizoval v tom zmysle, že aj Maďari sa domnievajú, že súčasná situácia je škodlivá pre obe strany a je dôsledkom nedôvery medzi oboma stranami. Východisko videli v začatí nových rozhovorov, doplnení a zjednodušení dohody. V prípade začatia rozhovorov žiadali zastaviť presídľovaciať akciu zo Slovenska do Čiech a vymeniť ľudí v Zmiešanej komisii. Tento návrh považoval F. Dastich za prijateľný a odporučal zmierniť tvrdosť dekrétu č. 88/1945 Sb.⁶⁹ O informáciách rokovalo predsedníctvo československej vlády 5. decembra 1946. „Neuzatvárame sa pred možnosťou rokovať s Maďarmi, ale nie preto, aby dohoda z 27. februára 1946 bola revidovaná.“ Československá vláda bola ochotná uvažovať o tom, aby sa presne

⁶³ VADKERTY, K.: *Maďarská otázka v Československu 1945–1948*. Bratislava, 2002, s. 285.

⁶⁴ SNA Bratislava, f. Demokratická strana, 403-51-3.

⁶⁵ AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Periodická správa za október až december 1946 Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK gen. Dastichazo 17. 1. 1947.

⁶⁶ AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Periodická správa za október až december 1946 Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK gen. Dastichazo 17. 1. 1947.

⁶⁷ AMZV ČR Praha, f. Právny odbor (PO) 1945–1954, kart. 120. Správa gen. F. Dasticha z 1. 12. 1946.

⁶⁸ AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Politická správa z Maďarska z 31. 12. 1946.

⁶⁹ AMZV ČR Praha, f. PO 1945–1954, kart. 120. Správa gen. F. Dasticha z 1. 12. 1946.

stanovil počet presídlencov z jednej aj z druhej strany, aj o praktickom riešení sporných otázok, ktoré ZK nebola schopná vyriešiť. Tiež bola ochotná vymeniť členov Zmiešanej komisie „okrem dr. Okáliho, ktorého by bolo ťažké nahradiť“. Za žiadnych okolností však nechcela zastaviť akciu „pri ktorej nejde o vysídlenie, ale jedine o právnu aplikáciu právnych predpisov o mobilizácii pracovných síl na Maďarov. Ide o zákonné predpisy všeobecné, aplikovateľné na všetkých bez rozdielu. K pracovnej povinnosti sú mobilizovaní aj Slováci, počtom asi 180 000, musia byť aj Maďari. Ak sa vyskytli nejaké rozdiely pri uskutočňovaní, sú dané tým, že Slováci sa podrobujú zákonom dobrovoľne, kým Maďari sa jej pod vplyvom budapeštianskej propagandy usilujú vyhnúť a jednak tým, že sa československé úrady snažia byť ústretové želaniam niektorých Maďarov, aby mohli vziať so sebou celé rodiny.“⁷⁰ Pravdou však je, že Slováci neboli vyzývaní k pracovnej povinnosti dekrétmi, ktoré by ich prideliť na konkrétne miesta určenia a na ich majetok neboli dosadzovaní správcovia. Vláda kritizovala maďarskú propagandu, ktorá zavádzajúco informovala o streľbe do Maďarov, o vypaľovaní obcí, o neľudskom zaobchádzaní, o odvážaní starcov, tehotných žien a malých detí.⁷¹ Ako prvý krok k zmene pomerov videla československá strana plnení podpísanej Dohody.⁷²

J. Masaryk v mene československej vlády tlmočil maďarskej vláde želania, aby maďarská vláda začala plniť Dohodu o výmene obyvateľstva a rozhodnutia Zmiešanej komisie, aby zamedzila diskrimináciu Slovákov prihlásených na výmenu obyvateľstva, „aby členovia maďarskej pohraničnej stráže, ktorí sa zúčastnili streľby na československé územie a na československú pohraničnú stráž a najmä tí, ktorí spôsobili smrť F. Šindlera z Gútora, boli postavení pred súd a potrestaní a aby sa maďarská vláda postarala o to, aby boli nahradené spôsobené škody“, aby maďarská vláda zakročila proti iredentistickej kampani a podnecovaniu Maďarov v ČSR.⁷³ Situáciu koncom roku trochu upokojilo, že pre sviatky mali byť transporty do Čiech zastavené 18. decembra 1946 a obnovené až po Novom roku.⁷⁴

3. novembra až 12. decembra 1946 v New Yorku zasadala Rada ministrov zahraničných vecí, ktorá definitívne schválila odporúčania mierovej komisie. V mene maďarskej vlády sa veľvyslanec vo Washingtone Aladár Szegedy-Maszak obrátil na Radu troma notami. Žiadali vymazanie dodatkov týkajúcich sa oddelenia bratislavského predmostia a revizionistickej propagandy a dodatočné doplnenie zákazu vnútorného presídľovania Maďarov v ČSR.⁷⁵

Blížilo sa podpísanie mierovej zmluvy a obe strany si začali uvedomovať, že bude potrebné vytvoriť možnosti pre obnovenie rokovaní o riešení najdôležitejších otázok československo-maďarských vzťahov. Nové rokovania nakoniec viedli k tomu, že Čes-

⁷⁰ AMZV ČR Praha, f. PO 1945–1954, kart. 120. Uznesenia Predsedníctva vlády z 5. 12. 1945.

⁷¹ Je pravda, že dôsledky preexponovanej propagandy, ktorá vytvorila mýtus o tisícoch mŕtvych pri nútenom presídľovaní, sa objavujú aj v dnešnej odbornej, vcelku objektívnej, spisbe v Maďarsku. Prikladom je formulácia z publikácie I. Romsicsa, formálne sa odkazujúca na citovanú publikáciu K. Vadkertyovej: „Počet deportovaných presiahol 40 000 osôb, z čoho takmer tisíc osôb zahynulo v dôsledku mrazu alebo násilia.“ (ROMSICS, I.: *Parížska mierová zmluva z roku 1947*. Bratislava, 2008, s. 302).

⁷² AMZV ČR Praha, f. GS-A, kart. 167. Československá nota zo 7. 12. 1946.

⁷³ AMZV ČR Praha, f. PO 1945–1954, kart. 127. List ministra zahraničných vecí J. Masaryka ministrovi J. Gyöngyösimu z 9. 12. 1946; AMZV ČR Praha, f. GS-A, kart. 167. Československá nota zo 7. 12. 1946.

⁷⁴ AMZV ČR Praha, f. PO 1945–1954, kart. 120. Depeša gen. Dasticha zo 7. 12. 1946.

⁷⁵ ROMSICS, I.: *Parížska mierová zmluva z roku 1947*. Bratislava, 2008, s. 304.

koslovensko zastavilo presídľovanie Maďarov do Čiech a Maďarsko súhlasilo so začatím výmeny obyvateľstva.⁷⁶

Do situácie však zasiahol nový fenomén. V kontexte posilňujúcej sa úlohy Sovietskeho zväzu a blížiaceho sa konca činnosti Spojeneckej kontrolnej komisie na čele s generálom Vorošilovom, bola maďarská verejnosť 5. januára 1947 úradnou správou informovaná o odhalení protištátneho sprisahania. Prvé komentáre zahraničnej tlače k udalostiam v Maďarsku vyvolali senzáciu vďaka správe AFP, že sprisahanie bolo namierené voči ČSR a malo za cieľ podniknúť ozbrojený vpád na slovenské územie.⁷⁷ Postupne preberanie moci maďarskými komunistami a oneskorovanie sa československej sovielizácie viedlo k tomu, že maďarské snahy boli najprv opatrne podporované nielen juhoslovenskou, ale najmä sovietskou zahraničnou politikou a to sa v priebehu roku 1947 začalo prejavovať aj v československo-maďarskom konflikte.

Maďarská diplomacia sa od začiatku roku 1947 sústredila na problematiku deportácií Maďarov do Čiech, ktoré sa stali slabým článkom československej politiky. Československá vláda na svojom zasadaní 24. januára 1947 súhlasila s tým, aby sa uskutočnilo stretnutie V. Clementisa s J. Gyöngyösim s tým, aby Clementis maďarskú stranu záväzne ubezpečil, že ČSR pozastaví nábor Maďarov na práce do Čiech, ak sa začne realizovať medz štátna výmena obyvateľstva podľa presne dohodnutého plánu a s náležitými zárukami. Pritom Clementis upozornil Gyöngyösiho, že vláda pristúpi okamžite k náboru Maďarov na prácu do Česka, ak maďarská vláda poruší túto dohodu.⁷⁸

V dňoch 25.–26. januára 1947 uskutočnil maďarský minister zahraničných vecí J. Gyöngyösi tajnú cestu do Bratislavy, ktorá ako je vo všeobecnosti hodnotené, nepriinesla zásadnejší obrat v slovensko-maďarských vzťahoch. Záujmom maďarskej vlády bolo ihneď zastaviť presuny Maďarov do českých krajov, kým podľa československého stanoviska, tlmočeného V. Clementisom, „v tom momente, keď bude jasné, že sa začína efektívna výmena, Československo môže suspendovať pracovnú mobilizáciu“. Rokovania skončili neúspešne, ale J. Gyöngyösi po návrate do Budapešti vyhlásil, že je ochotný pokračovať v rokovaní s Československom,⁷⁹ čo dokumentuje, že tieto rokovania mali zmysel. Na druhej strane sa na zasadaní československej vlády 28. januára 1947 naplnili avizované retorzné opatrenia a boli prijaté uznesenia k zintenzívneniu náboru Maďarov z južného Slovenska na prácu do Čiech.

Maďarský minister zahraničných vecí v súvislosti s blížiacim sa podpisom mierovej zmluvy 5. februára 1947 odovzdal budapeštianskym zástupcom veľmocí – USA, Veľkej Británie, Sovietskeho zväzu – a 6. februára v Paríži Francúzsku, oficiálnu nótu maďarskej vlády so žiadosťou o intervenciu v záujme maďarskej menšiny na Slovensku.

10. februára 1947 bola podpísaná v Paríži mierová zmluva s Maďarskom. Maďarská delegácia využila svoju prítomnosť v Paríži aj na odovzdanie protestnej nóty podpred-

⁷⁶ Podrobnejšie: ŠUTAJ, Š.: *Nútené presídlenie Maďarov zo Slovenska do Čiech*. Prešov, 2005.

⁷⁷ ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: *Podoby česko-slovensko-maďarského vzťahu 1938–1949*. Bratislava, 1992, s. 109.

⁷⁸ BOBÁK, J.: *Výmena obyvateľstva medzi Česko-Slovenskom a Maďarskom (1947–1948)*. Bratislava, 1994, s. 25.

⁷⁹ ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: *Podoby česko-slovensko-maďarského vzťahu 1938–1949*. Bratislava, 1992, s. 108. Ignác Romsics uvádza nesprávny termín rokovaní 27. 1. 1947 a tiež, že Clementis zastavenie deportácií odmietol a maďarská vláda opäť o problémoch informovala veľmoci. (ROMSICS, I.: *Parížska mierová zmluva z roku 1947*. Bratislava, 2008, s. 303.)

sedovi mierovej komisii, francúzskemu ministrovi G. Bidaultovi, proti pokračujúcej pracovnej mobilizácii Maďarov v Československu. Nóta vyjadrovala námietky voči tomu, že mierová zmluva neobsahuje žiadne záruky zabezpečujúce ľudské práva v zmysle Charty Organizácie spojených národov, pretože Československo „deportuje desaťtisíce Maďarov násilím, odstraňujúc ich z ich prabydlísk, v zime za najneľudskjších a ponižujúcich podmienok“.⁸⁰ V nóte sa uvádzalo, že Maďarsko za týchto podmienok podpisuje mierovú zmluvu s nádejou, že sa tým stáva členom Organizácie spojených národov. Vzhľadom k tomu, že mierová zmluva potvrdí stav, keď sa štvrtina Maďarov ocitla za hranicami svojej vlasti, obracia sa na Československo a veľmoci podpisujúce mierové zmluvy, aby uznaním ľudských práv a rovnoprávnosti Maďarov žijúcich mimo materskú krajinu, umožnili týmto Maďarov podieľať sa na spolupráci demokratických národov.⁸¹

Maďarský historik Ignác Romsics podal výstižnú charakteristiku akceptácie mierovej zmluvy maďarskou spoločnosťou. „Hoci vzájomná ratifikácia a tým aj nadobudnutie zákonnej platnosti zmluvy sa ešte neuskutočnili, podpísanie mierovej zmluvy v očiach väčšiny ľudí definitívne potvrdilo obnovenie trianonských hraníc a opätovné zotrvanie významnej časti maďarského kultúrneho spoločenstva v pozícii menšinových občanov. U prevažnej väčšiny politicky uvedomelých Maďarov táto skutočnosť na oboch stranách hraníc podnietila smútok a rozhorčenie.“⁸²

J. Masaryk a V. Clementis usporiadali po podpise mierových zmlúv tlačovú konferenciu. V. Clementis vyslovil „trpkosť“ nad tým, že mierová konferencia neakceptovala československú požiadavku na transfer a že Rusi dali Maďarsku niekoľko dobrých rád. Masaryk k tomu poznamenal, že Maďari dostali od spojencov niekoľko dobrých aj zlých rád.⁸³

Mierová zmluva určovala Maďarsku začať rokovania s Československom, čo vytvorilo novú pôdu pre ďalšie rokovania. Začiatkom februára 1947 sa iniciatívy v riešení tejto otázky chopil A. Rosty-Forgách, maďarský splnomocnenec v Prahe. Na stretnutí s V. Clementisom 17. februára 1947 mu Clementis vysvetlil dôvody, ktoré viedli československú vládu k náboru Maďarov na práce do Čiech. Na záver rokovania Rosty-Forgách vyhlásil, že za takýchto podmienok je dohoda možná. Prisľúbil, že od Gyöngyösiho môže získať záväznú vyhlásenie o tom, kedy sa začne realizovať efektívna dohoda o výmene obyvateľstva.⁸⁴

V polovici februára vyvolal optimizmus vyhlásenie J. Masaryka, že je potrebné dohodnúť sa s Maďarskom, aby sa otvorila cesta pre uzatvorenie ďalších zmlúv. Na 66. schôdzi československej vlády 25. februára 1947 bola v rámci tajnej časti rokovania predložená písomná správa štátneho tajomníka V. Clementisa. Vláda uložila štátnemu tajomníkovi, aby dal odpoveď maďarskej vláde, v ktorej zdôrazní, že československá

⁸⁰ AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Periodická správa za január až marec 1947 Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK gen. Dastichaz 23. 5. 1947.

⁸¹ AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Periodická správa za január až marec 1947 Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK gen. Dastichaz 23. 5. 1947.

⁸² ROMSICS, I.: *Parížska mierová zmluva z roku 1947*. Bratislava, 2008, s. 311.

⁸³ AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Periodická správa za január až marec 1947 Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK gen. Dastichaz 23. 5. 1947.

⁸⁴ BOBAK, J.: *Výmena obyvateľstva medzi Česko-Slovenskom a Maďarskom (1947–1948)*. Bratislava, 1994, s. 25.

vláda v zásade, s istými výhradami, súhlasí s návrhmi maďarskej vlády na začatie výmeny k 1. marcu 1947 a zastavila presídľovanie do Čiech. Pokiaľ ide o rokovania podľa čl. 5 mierovej zmluvy, začiatok rokovania mala podľa československého návrhu určiť delegácia, keď vyrieši agendu o výmene obyvateľstva.⁸⁵

Ústupy Prahy maďarská historiografia vysvetľuje opakovanými protestmi maďarskej vlády a osobností verejného života a medzinárodným odsúdením presídľovania.⁸⁶ Treba však dodať, že okrem európskej verejnej mienky, ktorá ovplyvnila nielen československú stranu a zastavenie deportácií, ale aj maďarskú stranu k vysloveniu ochoty začať výmenu obyvateľstva, bola aj dôsledkom neúspešnej misie Maďarska v súvislosti s rokovaniami pred a počas podpisovania mierovej zmluvy s Maďarskom. V každom prípade rozhodnutie československej vlády z 25. februára 1947 umožnilo obnovenie maďarsko-československých rokovaní, ktoré po zložitých a prerušovaných rokovaníach viedlo k začatiu reálnej výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom.⁸⁷ V súvislosti so zmenami vo vnútornej politike Československa a Maďarska aj úprave československého štátneho občianstva obyvateľov maďarskej národnosti v Československu⁸⁸ a riešení niektorých hospodárskych aspektov naplňania mierovej zmluvy podpísaním Štrbského protokolu sa problematika dostala do úplne novej polohy.⁸⁹

PEACE TALKS WITH HUNGARY AND THEIR IMPACT UPON THE POSITION OF THE HUNGARIAN MINORITY IN SLOVAKIA

Summary

The paper deals with the relationship between talks during the Paris Peace Conference in 1946 and the solution of the Hungarian Question in Czechoslovakia (Slovakia). It focuses on resolving the Hungarian question in the course of preparation for the Conference, during the Conference itself, in the light of its outcomes and further talks relating to the signature attached to the Peace Treaty by Hungary; the paper analyses the impact of Czechoslovak measures and proposals upon position of individual actors during the Conference.

Key words: minorities in Czechoslovakia, Hungarian minority, Paris Peace Conference 1946, Peace Treaty with Hungary

Kľúčová slova: menšiny v Československu, maďarská menšina, Pařížská mírová konference 1946, mírová smlouva s Maďarskem

⁸⁵ AMZV ČR Praha, f. PO 1945–1954, kart. 120. Uznesenie z tajnej časti 66. zasadania vlády z 25. 2. 1947.

⁸⁶ VADKERTY, K.: *Maďarská otázka v Československu 1945–1948*. Bratislava, 2002, s. 63–75. Hodnotenie prevzal aj ROMSICS, I.: *Pařížska mírová zmluva z roku 1947*. Bratislava, 2008, s. 314.

⁸⁷ Problematike rokovaní v súvislosti s mierovou konferenciou sa podrobnejšie zaoberajú: ŠUTAJ, Š.: *Rokovania medzi ČSR a Maďarskom o výmene obyvateľstva v období od ukončenia mierovej konferencie v Paríži do podpisu mierovej zmluvy*. In PETRUF, P. a kol.: *Slovensko a Československo v XX. storočí: vybrané kapitoly z dejín vnútornej i zahraničnej politiky: k 70. narodeninám PhDr. Dagmar Čiernej – Lantayovej, Dr.Sc.* Bratislava, 2010; ŠUTAJ, Š.: *Obnovenie rokovaní o výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom po podpísaní mierovej zmluvy v roku 1947*. In IVANIČKOVÁ, E. et al.: *Kapitoly z histórie stredoeurópskeho priestoru v 19. a 20. st.: Pocta k 70-ročnému jubileu Dušana Kováč*. Bratislava, 2011, s. 378–400.

⁸⁸ Podrobnejšie ŠUTAJ, Š.: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948*. Bratislava, 1993.

⁸⁹ Pozri: ŽATKULIAK, J.: *K dekrétom E. Beneša a k nariadeniam Slovenskej národnej rady vo vzťahu k súčasnosti. Informačné materiály č. 22*, Bratislava, 2000.

PAŘÍŽSKÉ MÍROVÉ SMLOUVY V KONTEXTU MEZINÁRODNÍHO PRÁVA

HARALD CHRISTIAN SCHEU

1. POJEM MÍROVÉ SMLOUVY V MEZINÁRODNÍM PRÁVU

Podle široce uznané definice lze za mírovou smlouvu považovat dohodu mezi stranami ozbrojeného konfliktu, jejímž cílem je ukončit stav války či ozbrojeného konfliktu.¹ Současně se změnou charakteru ozbrojených konfliktů se změnil po roce 1945 také význam mírových smluv. Od konce druhé světové války lze zaznamenat výrazný nárůst počtu ozbrojených konfliktů, které podle koncepce mezinárodního humanitárního práva nemají mezinárodní charakter, jelikož nejsou vedeny mezi státy jako tradičními subjekty mezinárodního práva.

Vzhledem k zapojení řady nestátních aktérů do současných tzv. asymetrických válek, začala také doktrína mezinárodního práva rozlišovat mezi formalizovaným ukončením mezinárodního ozbrojeného konfliktu mezi státy a méně formalizovanými způsoby ukončení asymetrických ozbrojených konfliktů mezi státy a nestátními aktéry. Jann K. Kleffner používá pro první kategorii dohod mezi státy o ukončení válečného stavu výraz „mírová smlouva“ (angl. peace treaty) a pro druhou kategorii dohod mezi státem a nestátním aktérem ozbrojeného konfliktu výraz „mírová dohoda“ (angl. peace agreement). Podle tohoto pojetí se mírové dohody liší od mírových smluv v několika důležitých bodech. Jelikož nestátní aktéři nemají způsobilost k uzavírání smluv ve smyslu Vídeňské úmluvy o smluvním právu z roku 1969, nespádají mírové dohody pod režim Vídeňské úmluvy. Toto konstatování však samo o sobě nevyklučuje závaznost mírových dohod podle obecného mezinárodního práva.² Z aktuální judikatury lze však vyčíst výklad, podle kterého mírové dohody v uvedeném smyslu nepředstavují mezinárodní závazky a nejsou tedy součástí mezinárodního práva.³

¹ KLEFFNER, J. K.: Peace Treaties. In RÜDIGER, W. (ed.): *Max Planck Encyclopedia of Public International Law* [online]. London 2011, dostupné z: <http://www.mpepil.com>.

² Např. ani dohody mezi státem a Svatým stolcem jako zvláštním subjektem mezinárodního práva (tzv. konkordáty) nespádají pod Vídeňskou úmluvu a přesto není pochyb o jejich mezinárodněprávní závaznosti.

³ V roce 2002 byl zřízen tzv. Zvláštní soud pro Sierra Leone, jehož úkolem je stíhat osoby, které se dopustily závažného porušení mezinárodního humanitárního práva během občanské války v Sierra Leone. V roce 2009 byli k dlouholetým trestům odnětí svobody odsouzeni tři čelní představitelé nestátního ozbrojeného hnutí Revolutionary United Front RUF. Přitom již v roce 2004 řešil odvolací senát (Appeal Chamber) otázku právního statusu dohody uzavřené mezi vládou Sierra Leone a RUF s cílem obnovení míru. Jeden z obžalovaných, Morris Kallon, totiž namítl, že čl. 9 této mírové dohody zaručil širokou amnestii všem představitelům RUF. Odvolací senát odmítl způsobilost povstaleckého hnutí k uzavírání mezinárodní

Ve vztahu k pařížským mírovým smlouvám z roku 1947 je situace jednodušší, protože byly uzavřeny po skončení ozbrojeného konfliktu mezi státy. Jsou tedy jednoznačně mírovými smlouvami ve smyslu mezinárodního práva, a proto není na tomto místě třeba věnovat se charakteru mírových dohod mezi státem a nestátním aktérem podrobněji.⁴

2. HISTORICKÝ VÝVOJ MÍROVÝCH SMLUV

Ačkoli lze mírová ujednání mezi státními útvary zaznamenat již v době starověku,⁵ získaly mírové smlouvy konkrétnější formu až od 16. století. Za typické prvky standardizovaných mírových smluv v období od 16. století do poloviny 19. století považuje Kleffner deklaraci vůle zachovat mírové vztahy na základě vlády práva (*amicitia*), dále ustanovení týkající se amnestie a odpuštění, vzájemné propuštění válečných zajatců a restituci do původního stavu.⁶ Podle Kleffnera jsou právě tyto prvky známeními vzniku *ius publicum europeum*, v jehož centru stojí suverénní stát a které sleduje ideály rovnosti a náboženské neutrality. V době před rokem 1850 mírové smlouvy zpravidla neřešily otázky legality války či oprávněnost právních nároků válčících stran. Proto bylo na každé straně ozbrojeného konfliktu, aby sama nesla své vlastní náklady.

Až od druhé poloviny 19. století se do mírových smluv začaly promítat konkrétní represivní prvky. Poražený stát musel podle smlouvy přistoupit na teritoriální ztráty ve prospěch druhé strany ozbrojeného konfliktu. Standardním prvkem mírových smluv se stala náhrada škody ve prospěch vítěze. Za zářivý příklad této praxe lze považovat zejména mírovou smlouvu uzavřenou v roce 1919 ve Versailles, ale také mírové smlouvy vzniklé po druhé světové válce.

Do mírových smluv uzavřených po první a druhé světové válce se promítla koncepce, podle které se rozlišovalo mezi agresorem a jeho obětí. Důležitým účelem mírové smlouvy se tedy stalo vymezení mezinárodní odpovědnosti agresora. V této souvislosti lze uvést např. ustanovení čl. 231 Versailleské smlouvy, podle kterého Německo uznalo svoji odpovědnost za všechny ztráty a škody, jež utrpěli spojenci a jejich občané následkem první světové války. V následujících ustanoveních byly vymezeny přísné podmínky náhrady škody (včetně stanovení reparační komise). Obdobná úprava ve vztahu k Rakousku je obsažena v části VIII. Saint-Germainské mírové smlouvy. Koncepce odpovědnosti poražené strany jako agresora se promítla nakonec také do mírových smluv, které v roce 1947 vzešly z Pařížské mírové konference.

Nelze opomenout vehementní kritiku, kterou mírové smlouvy z let 1918 a 1919 zasypal německý právník Carl Schmitt. Podle Schmitta nepředstavují pařížské mírové

---

smlouvy a proto ani neužal právní závaznost mírové dohody v tomto případě. (The Prosecutor v. Morris Kallon and Brima Buzzy Kamara, Special Court for Sierra Leone, SCSL-2004-15-AR72(E) and SCSL-2004-16-AR72(E), Decision on Challenge to Jurisdiction: Lomé Accord Amnesty (Appeals Chamber, 13 March 2004). Pro komplexní rozbor viz MEISENBERG, M. S.: *Legality of Amnesties in International Humanitarian Law: The Lomé Amnesty Decision*. *International Review of the Red Cross* [online], 2004, No. 856, dostupné z: http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/irrc_856_meisenberg.pdf.

⁴ K problematice „mírových dohod“ viz podrobněji BELL, C.: *Peace Agreements: Their Nature and Legal Status*. *American Journal of International Law*, 2006, Vol. 100, No. 2, s. 373–412.

⁵ Srov. PAUL, V.: *Nejstarší památky mezinárodního práva*. Praha, 1996.

⁶ KLEFFNER, J. K.: *Peace Treaties*. In RÜDIGER, W. (ed.): *Max Planck Encyclopedia of Public International Law* [online]. London, 2011, dostupné z: <http://www.mpepil.com>.

konference konané v návaznosti na první světovou válku kontinuitu v dlouhém vývoji mírových konferencí a mírových smluv, ale nebezpečný zlom. Zatímco všechny velké teritoriální změny a vznik nových států v Evropě byly dříve vyjednávané a uzavírány v rámci jakéhosi kolektivu evropských velmocí, zasáhly do Versailleského systému rozdělení území poražených evropských velmocí (Německo a Rakousko-Uhersko) mimoevropské velmoci, které ve vlastním zájmu – např. v podobě Monroeovy doktríny – vycházely z koncepcí širších teritoriálních celků. Schmitt vytknul pařížským smlouvám z let 1918 a 1919, že nevytvořily v Evropě nový územní řád, ale že pouze prodlužovaly stav nepořádku.⁷ Podle Schmitta znamenaly pařížské mírové konference konec tzv. *ius publicum europeum*.

Za další fázi v rámci vývoje mírových smluv je možné považovat období po druhé světové válce, kdy větší úlohu při vyjednávání a uzavírání mírových smluv postupně zaujaly mezinárodní organizace. Plnily funkce zprostředkovatelů, poskytovatelů tzv. dobrých služeb a samotných vyjednavačů. Zejména po skončení tzv. studené války převzala důležitou roli Rada bezpečnosti OSN, jejíž rezoluce podle hlavy VII Charty OSN sloužily podobným cílům jako klasické mírové smlouvy a mohly např. v kontextu ukončení války mezi Irákem a Kuvajtem v roce 1990 formální mírovou smlouvou plně nahradit.⁸

3. STRUKTURA A OBSAH PAŘÍŽSKÝCH MÍROVÝCH SMLUV

István Kertész, jeden z předních maďarských diplomatů na pařížské mírové konferenci z roku 1947, označil druhou světovou válku za první velký válečný konflikt, na který nenavázala žádná komplexní mírová smlouva. Přestože ve Spojených státech a dalších státech zapojených do druhé světové války vznikly konkrétní plány na uspořádání velké mírové konference, realizace se nepodařila. Zatímco zakládací listina Společnosti národů byla v roce 1919 zařazena jako přirozená součást do rozsáhlého systému ujednání uzavřených v rámci mírové konference, nebyla v roce 1945 Charta Organizace spojených národů koncipována jako součást mírové smlouvy.⁹ S Japonskem byla zvláštní mírová smlouva uzavřena až v roce 1951, přičemž významné státy jako Sovětský svaz a Čínská lidová republika nebyly stranami této smlouvy. S Německem jako takovým mírová smlouva uzavřena nebyla.

Specifický význam Charty OSN ve smyslu nové ústavy mezinárodního společenství po roce 1945 byl zdůrazněn v preambulích a dalších ustanoveních pařížských mírových smluv. Podobné formulace v jednotlivých mírových smlouvách s Bulharskem, Itálií, Maďarskem, Rumunskem a Finskem vyzdvihují, že vítězné mocnosti druhé světové války jménem Spojených národů vyjednávaly během války se státy, které do války vstoupily na straně Německa. Spojitost mezi pařížskými mírovými smlouvami a Char-

⁷ Srov. SCHMITT, C.: *Der Nomos der Erdeim Völkerrecht des Jus Publicum Europeum*. 5. Auflage. Berlin, 2011, s. 162, 213.

⁸ KLEFFNER, J. K.: Peace Treaties. In RÜDIGER, W. (ed.): *Max Planck Encyclopedia of Public International Law* [online]. London, 2011, dostupné z: <http://www.mpepil.com>.

⁹ KERTESZ, S.: *The Last European Peace Conference: Paris 1946 – Conflict of Values*. Lanham – New York – London, 1985, s. 3.

tou OSN vyplývá z dalšího bodu preambule, podle něhož je plnění konkrétní mírové smlouvy též podmínkou pro přijetí dotyčného státu do OSN.¹⁰

Co se týče struktury mírových smluv z roku 1947, lze vyzdvihnout podobnost s úpravou přijatou po první světové válce ve Versailles. Nehledě na to, že Charta OSN netvoří součást samotných smluv, obsahují pařížské mírové smlouvy z roku 1947 úpravu teritoriálních, politických a vojenských otázek, dále upravují postup vůči válečným zločincům a řeší některé ekonomické a finanční otázky.

O nejzobecnější a nejdůležitější analýzu pařížských mírových smluv ve světle mezinárodního práva veřejného se postaral britský právník G. G. Fitzmaurice ve své studii „The Juridical Clauses of the Peace Treaties“, která v edici Haagské akademie mezinárodního práva „Recueil des Cours“ vyšla v roce 1948.¹¹ Záměrem Fitzmaurice bylo zkoumat obecné mezinárodněprávní otázky vyplývající z dotyčných mírových smluv a zdokumentovat na základě smluv obecné mezinárodněprávní principy. Podrobnější rozbor díla Fitzmaurice by překročil rámec této studie. Chceme se soustředit pouze na některé vybrané úvahy týkající se pařížských mírových smluv v kontextu mezinárodního práva.

Jako vzorovou smlouvu a hlavní předmět analýzy si Fitzmaurice přitom vybral mírovou smlouvu s Itálií, a to z důvodu, že jednak obsahuje tato smlouva nejkomplexnější a nejdůležitější úpravu a jednak byla koncipována jako první a sloužila proto jako vzor ostatním mírovým smlouvám uzavřeným na pařížské mírové konferenci.

Fitzmaurice ve své analýze správně vyzdvihl, že byť je mírová smlouva po formální stránce a z právního hlediska běžnou mezinárodní smlouvou, liší se od standardních smluv tím, že se po formální a obsahové stránce nejedná o čistě konsensuální záležitost suverénních států. Mírové smlouvy bývají uzavírány válčícími stranami, tzn. vítěznými státy na jedné straně a poraženými státy na straně druhé.¹² V praxi obsahují mírové smlouvy celou řadu klíčových ustanovení, která odpovídají vůli pouze jedné strany, tedy strany vítězné. Jinými slovy, typickým znakem mírové smlouvy je absence reciprocity, která je jinak v procesu uzavírání mezinárodních smluv běžná.

Pokud vycházíme z toho, že pařížské mírové smlouvy byly jako mnoho jiných mírových smluv poražené straně „vnucovány“, vyvstane tudíž otázka platnosti takových smluv ve světle mezinárodního práva. V době přijetí pařížských smluv, tedy po druhé světové válce, bylo nesporné, že použití vojenské síly a nátlaku je důvodem neplatnosti mezinárodní smlouvy ex tunc, tzn. od samotného počátku. Na straně druhé však pouhý politický nátlak či vojenská nutnost neplatnost smlouvy nevyvolávají. Hranice dělicí le-

¹⁰ Viz např. preambule mírové smlouvy s Bulharskem: „WHEREAS, however, Bulgaria, having ceased military operations against the United Nations, broke off relations with Germany, and, having concluded on 28 October 1944, an Armistice with the Governments of the Union of Soviet Socialist Republics, the United Kingdom and the United States of America, acting on behalf of all the United Nations at war with Bulgaria, took an active part in the war against Germany; and WHEREAS the Allied and Associated Powers and Bulgaria are desirous of concluding a treaty of peace, which, conforming to the principles of justice, will settle questions still outstanding as a result of the events herein before recited and form the basis of friendly relations between them, thereby enabling the Allied and Associated Powers to support Bulgaria's application to become a member of the United Nations and also to adhere to any Convention concluded under the auspices of the United Nations.“

¹¹ FITZMAURICE, G. G.: The Juridical Clauses of the Peace Treaties. *Recueil des Cours*, 1948, Vol. 73, s. 259–367.

¹² Tamtéž, s. 260.

gitimní nátlak od zakázané hrozby použití síly je ovšem dodnes poměrně tenká a otázka zní, zda byl skutečně dosažen soulad svobodné vůle obou smluvních stran. U mírových smluv, jakými jsou také pařížské mírové smlouvy, zbývá poražené straně zpravidla zvolit si mezi dvěma zly. Z toho hlediska si může poražený stát nevýhodnou mírovou smlouvu svobodně zvolit jako tu variantu, která je výhodnější než situace bez mírové smlouvy. Proto je mírová smlouva v zásadě platná.

Fitzmaurice tyto celkem přesvědčivé úvahy doplňuje o další bod. V soudobém systému mezinárodního práva, ve kterém je agrese proti jinému subjektu mezinárodního práva zakázána, musí být výše uvedený právní postup vůči poraženému státu modifikován. Pokud se sám agresor stane vítěznou stranou, je mírová smlouva, kterou onen agresor poražené straně (tj. oběti agrese) nadiktuje, neplatná. Podle Fitzmaurice je akt agrese nutně protiprávním a proto z něho nemohou agresorovi plynout žádná práva.¹³ Poražený stát jako druhá strana není v tomto případě smlouvou po právní stránce vázán. Pokud ovšem mírovou smlouvu „vnucuje“ vítězná oběť agrese svému agresorovi, je situace jiná a mírová smlouva je platná.

Fitzmaurice označil mírovou smlouvu nikoli za typickou smluvní záležitost, ale za příklad jakési mezinárodní legislativy stanovené politickou autoritou. Konkrétně zdůraznil dispozitivní charakter mírových smluv, a to v tom smyslu, že takové smlouvy vytváří spíše určitý stav (právní režim) než soubor práv a povinností.¹⁴

Případná práva a povinnosti smluvních stran by proto měly být interpretovány s ohledem na specifický charakter mírových smluv. Sporná však může být i samotná koncepce práv a povinností mezi smluvními stranami. Fitzmaurice připomenul, že na straně jedné pařížských mírových smluv stojí vítězné mocnosti a jejich spojenci, přičemž se ne všechny tyto státy zapojily do všech mírových smluv, a na straně druhé jeden poražený stát. Fitzmaurice si položil zajímavou otázku, zda takové mírové smlouvy vytvářejí závazky také mezi vítěznými státy navzájem. Jako příklad uvedl teritoriální ustanovení v mírové smlouvě s Itálií. Podle čl. 11 této smlouvy Itálie postoupila Jugoslávii ostrov Pelagosa¹⁵ a podle čl. 14 odst. 1 smlouvy se Itálie vzdala Dodekanéských ostrovů ve prospěch Řecka.¹⁶ V obou případech však smlouva dále stanovila, že tyto ostrovy mají zůstat demilitarizované.¹⁷ Je na místě otázka, zda tato úprava o demilitarizaci uvedených ostrovů slouží jen ve prospěch Itálie nebo zda by případné porušení smlouvy mohli vůči Jugoslávii či Řecku namítat také jejich spojenci. Na tuto otázku Fitzmaurice odpověděl, že bez ohledu na to, že v preambuli mírových smluv jsou vítězné mocnosti a jejich spojenci uvedeni jako jednota, zakládají smlouvy i vzájemná práva a povinnosti

¹³ Je zajímavé, že Fitzmaurice v této souvislosti uvádí příklad Mnichovské dohody z roku 1938 jako dohodu postrádající platnost podle mezinárodního práva. Fitzmaurice předpokládá, že Mnichovská dohoda byla uzavřena pod hrozbou agrese (FITZMAURICE, G. G.: *The Juridical Clauses of the Peace Treaties. Recueil des Cours*, 1948, Vol. 73, s. 356.)

¹⁴ FITZMAURICE, G. G.: *The Juridical Clauses of the Peace Treaties. Recueil des Cours*, 1948, Vol. 73, s. 260.

¹⁵ Srov. čl. 11 odst. 2 smlouvy: „Italy hereby cedes to Yugoslavia in full sovereignty the island of Pelagosa and the adjacent islets.“

¹⁶ „Italy hereby cedes to Greece in full sovereignty the Dodecanese Islands indicated here after, namely Stampalia (Astropalia), Rhodes (Rhodos), Calki (Kharki), Scarpanto, Casos (Casso), Piscopis (Tilos), Misiros (Nisyros), Calimnos (Kalymnos), Leros, Patmos, Lipsos (Lipso), Simi (Symi), Cos (Kos) and Castellorizo, a well as the adjacent islets.“

¹⁷ Srov. např. čl. 14 odst. 2 smlouvy: „These islands shall be and shall remain demilitarised.“

mezi těmito státy. Podle Fitzmaurice je totiž nutné uchopit mírovou smlouvu jako celek, jehož jednotlivá ustanovení jsou propojená.¹⁸

Obdobným problémem se zabýval Fitzmaurice na dalším místě, kde analyzoval solidaritu spojenců mezi sebou. Preambule pařížských mírových smluv zřejmě vycházejí z toho, že založení válečného stavu s jedním ze spojenců by automaticky znamenalo válečný stav s ostatními spojenci. V praxi však např. Spojené státy nikdy nepředpokládaly, že jsou ve válce s Finskem. Čistě technicky vzato např. Norsko nikdy nevedlo válku proti Itálii. Vzhledem k tomuto problému zobecnil Fitzmaurice, že se i ty státy, které mezi sebou během druhé světové války nepěstovaly nepřátelské vztahy a případný formální válečný stav mezi sebou raději vůbec neřešily, v důsledku války nacházejí na různých stranách.¹⁹

Fitzmaurice dále používal poměrně překvapivou analogii. Uvedl, že si ani ženich nemůže vybrat vztahy s příbuzenstvem nevěsty, ale že podle práva vstupuje do právních vztahů se všemi příbuznými. Tezi o automatickém vzniku válečného stavu vůči všem spojencům však sám Fitzmaurice následně zpochybnil tím, že označil pestrou praxi států během druhé světové války jako vznik nového pravidla, podle něhož si státy mohou během války určit různé vztahy k různým spojencům.²⁰

Za zajímavé považují též úvahy Fitzmaurice k pojmu „bezpodmínečná kapitulace“. Tento pojem se objevuje pouze v preambuli mírové smlouvy s Itálií.²¹ Fitzmaurice dovedl, že tento pojem má určitý vojenský a politický význam, ale z právního pohledu nedává smysl. Po právní stránce kapitulace nikdy nemůže být bezpodmínečná, protože stát, který kapituluje, musí nutně předpokládat, že na základě kapitulace končí vedení válečných operací a životy těch, kdo kapitulují, budou ušetřeny. Pokud nemůže předpokládat alespoň toto minimum, stát nemá důvod kapitulovat.²²

Co se týče otázky přechodu suverenity nad určitými územími v důsledku úpravy pařížských mírových smluv, lze vy zdvihnout důležitou otázku nabytí a pozbývání občanství ze strany obyvatel dotčených teritorií. Fitzmaurice zde zaznamenal určitý obrat oproti tradičnímu mezinárodnímu právu. V minulosti totiž obyvatelé území, které přešlo pod jinou suverenitu, buď automaticky získali či jim bylo vnucováno občanství nového suveréna.²³ Toto řešení jistě odpovídalo koncepci, podle níž jednotlivci nebyli subjekty mezinárodního práva, ale pouze jeho objekty. V soudobém mezinárodním právu se ovšem podle Fitzmaurice postupně prosazoval princip, že změna občanství může být dosažena pouze na základě vůle dotčené osoby, což v praxi znamenalo, že obyvatelé získali právo zvolit si občanství nového suveréna, či ponechat si občanství suveréna předchozího.²⁴

¹⁸ FITZMAURICE, G. G.: *The Juridical Clauses of the Peace Treaties. Recueil des Cours*, 1948, Vol. 73, s. 262.

¹⁹ Tamtéž, s. 266.

²⁰ Tamtéž, s. 267–268.

²¹ „WHEREAS in consequence of the victories of the Allied forces, and with the assistance of the democratic elements of the Italian people, the Fascist régime in Italy was overthrown on 25 July 1943, and Italy, having surrendered unconditionally, signed terms of Armistice 3 and 29 September of the same year.“

²² FITZMAURICE, G. G.: *The Juridical Clauses of the Peace Treaties. Recueil des Cours*, 1948, Vol. 73, s. 269.

²³ Tamtéž, s. 283.

²⁴ Tamtéž, s. 283.

V praxi se jednalo o paralelní aplikaci dvou zásad. Podle první zásady měl nový suverén, který v důsledku mírové smlouvy nabyl území, povinnost udělit jeho obyvatelům občanství. Podle druhé zásady byla nucená změna občanství mezinárodněprávně nepřijatelná. Fitzmaurice k tomuto rozporu dodal třetí princip, podle něhož si jednotlivec nemůže jen zvolit výhody určitého statusu a odmítnout nevýhody s ním spojené. Proto dospěl k závěru, že pokud konkrétní osoba nechce nabýt občanství nového suveréna, má zvolit odchod z daného území a odstěhovat se na území bývalého suveréna. Fitzmaurice napsal k tomuto problému doslova, že se jedná o velmi složitou volbu, která je ale nevyhnutelná.²⁵ Od nuceného transferu obyvatelstva či vyhnání se toto řešení liší tím, že opuštění území je svobodnou volbou jednotlivce (byť za velmi složitých okolností).

Pokud se díváme do čl. 19 mírové smlouvy s Itálií, zjišťujeme, že hlavním principem je udělení občanství nového suveréna (tj. Řecka nebo Jugoslávie) bývalým italským občanům. Zisk nového občanství znamená automaticky pozbytí italského občanství. V druhém odstavci citovaného ustanovení je zakotveno právo volby, avšak s tím, že volba nenavazuje na předchozí italské občanství, ale na to, že dotyčný jednotlivec měl italštinu jako svůj obvyklý jazyk. Italští mluvčí si mohli během lhůty jednoho roku od vstupu mírové smlouvy v platnost zvolit italské občanství. Za pokrokový dodatek lze považovat úpravu, že se volba manžela nevztahovala automaticky na jeho manželku. Nezletilé děti však automaticky získaly nové občanství podle občanství svého otce. Jen v případě, že otec již nežil, sledovaly děti občanství, které si zvolila matka.

Jako velice protichůdné působí třetí a čtvrtý odstavec čl. 19 mírové smlouvy s Itálií. Podle čl. 19 odst. 3 smlouvy mohl totiž nový suverén vyzvat osoby, které optovaly pro italské občanství, aby se během roku od volby přestěhovaly do Itálie. Na druhé straně však měl nový suverén zajistit lidská práva a základní svobody všem osobám bez rozdílu rasy, pohlaví, jazyka nebo náboženství. Stát, jenž získal nové území, se tedy mohl části obyvatel takto zbavit dříve, než by jim musel zabezpečit ochranu lidských práv.

Na rozdíl od mírové smlouvy s Itálií neobsahují ostatní mírové smlouvy z roku 1947 podrobnější úpravu otázek týkajících se občanství. Co se týče např. mírové smlouvy s Maďarskem, její čl. 5 pouze stanovil, že Maďarsko má s Československem jednat o problematice těch obyvatel Československa, kteří byli maďarského původu a nebyli na základě dohody z 27. února 1946 o výměně obyvatelstva přesídlení do Maďarska. Pro případ, že by se vyřešení problému nepodařilo, zakotvila mírová smlouva s Maďarskem právo Československa obrátit se na Radu ministrů zahraničních věcí a požádat ji o právně závazné řešení.²⁶

Nad rámec poměrně úzké úpravy týkající se nabývání či zachování občanství je ochrana lidských práv zahrnuta do mírových smluv jako obecný princip. Ve všech mírových smlouvách uzavřených v Paříži se úprava lidských práv nachází v části pojed-

²⁵ „The choice is a hard one but it is ineluctable“. Viz FITZMAURICE, G. G.: *The Juridical Clauses of the Peace Treaties. Recueil des Cours*, 1948, Vol. 73, s. 284.

²⁶ Čl. 5 mírové smlouvy s Maďarskem zní: „1. Hungary shall enter into negotiations with Czechoslovakia in order to solve the problem of those inhabitants of Magyar ethnic origin, residing in Czechoslovakia, who will not be settled in Hungary in accordance with the provisions of the Agreement of 27 February 1946 on exchange of populations. 2. Should no agreement be reached within a period of six months from the coming into force of the present Treaty, Czechoslovakia shall have the right to bring this question before the Council of Foreign Ministers and to request the assistance of the Council in effecting a final solution.“

návající o tzv. politických doložkách (political clauses).²⁷ Poražené státy se zavázaly přijmout všechna opatření nutná pro zajištění lidských práv a základních svobod všem osobám pod jejich jurisdikcí bez rozdílu rasy, pohlaví, jazyka nebo náboženství. Příslušná ustanovení dále obsahují deklarativní výčet lidských práv, a to konkrétně svobodu projevu, svobodu tisku, náboženskou svobodu, svobodu politického názoru a svobodu shromažďování.²⁸ Je zřejmé, že tato úprava je do velké míry inspirována koncepcí a samotnou dikcí Charty OSN.²⁹ Lze dodat, že v době přípravy pařížských mírových smluv probíhala na úrovni OSN jednání o budoucí podobě Všeobecné deklarace lidských práv. Ta byla přijata až v roce 1948.

Fitzmaurice správně poukázal na to, že doložky o lidských právech, které byly začleněny do pařížských mírových smluv, slouží především ochraně národnostních menšin a v určitém smyslu a do určité míry nahrazují systém vzniklý po první světové válce.³⁰ V této souvislosti je nutné upozornit na dodatek zařazený pouze do mírových smluv s Maďarskem a Rumunskem. Čl. 2 odst. 2 smlouvy s Maďarskem a čl. 3 odst. 2 smlouvy s Rumunskem, které výslovně zakazují diskriminaci mezi maďarskými (resp. rumunskými) občany.³¹ Na rozdíl od systému Společnosti národů, který vznikl po první světové válce, slouží nová koncepce obecného zákazu diskriminace nejen příslušníkům národnostních menšin, ale také jiným skupinám potlačovaným fašistickými režimy.³²

Co se týče samotného statusu lidských práv v pařížských mírových smlouvách, vychází Fitzmaurice z tradiční koncepce, podle níž mezinárodní právo nestanoví práva jednotlivců jako takových. Smlouvy sice počítají s jednotlivci jako s destinatáři výhod, a to konkrétně s občany Itálie, Maďarska, Rumunska, Bulharska a Finska. Ale jednotlivci se dodržování stanovených práv nemohl na mezinárodní úrovni domáhat.³³ Nebyl stanoven mezinárodní soudní či kvazisoudní orgán pro posouzení případných stížností či žalob jednotlivců.

Dalším bodem pařížských mírových smluv je vydání válečných zločinců a zrádců. I v této otázce vykazují všechny mírové smlouvy ustanovení s identickým zněním, podle kterého poražený stát má zajistit vydání dvou kategorií osob, a to zaprvé osob, které byly obviněny ze spáchání válečných zločinů, zločinů proti lidskosti a zločinů proti míru, a za druhé osob, které byly podle národního práva jednoho z vítězných států

²⁷ Viz čl. 2 smlouvy s Bulharskem, čl. 6 smlouvy s Finskem, čl. 2 smlouvy s Maďarskem, čl. 15 smlouvy s Itálií a čl. 3 smlouvy s Rumunskem.

²⁸ Srov. např. čl. 3 odst. 1 smlouvy s Rumunskem: „Roumania shall take all measures necessary to secure to all persons under Roumanian jurisdiction, without distinction as to race, sex, language or religion, the enjoyment of human rights and of the fundamental freedoms, including freedom of expression, of press and publication, of religious worship, of political opinion and of public meeting.“

²⁹ Čl. 1 odst. 3 Charty řadí mezi hlavní cíle organizace „uskutečňovat mezinárodní součinnost řešením mezinárodních problémů rázu hospodářského, sociálního, kulturního nebo humanitního a podporováním apoliováním úcty k lidským právům a základním svobodám pro všechny bez rozdílu rasy, pohlaví, jazyka nebo náboženství“. Srov. také např. čl. 13 a 62 Charty OSN.

³⁰ FITZMAURICE, G. G.: *The Juridical Clauses of the Peace Treaties. Recueil des Cours*, 1948, Vol. 73, s. 302.

³¹ Čl. 2 odst. 2 smlouvy s Maďarskem zní: „Hungary further undertakes that the laws in force in Hungary shall not, either in their content or in their application, discriminate or entail any discrimination between persons of Hungarian nationality on the ground of their race, sex, language or religion, whether in reference to their persons, property, business, professional or financial interests, status, political or civil rights or any other matter.“

³² FITZMAURICE, G. G.: *The Juridical Clauses of the Peace Treaties. Recueil des Cours*, 1948, Vol. 73, s. 303.

³³ Tamtéž, s. 303.

obviněny ze zrady či kolaborace s nepřítelem.³⁴ Na první pohled je zřejmý rozdíl mezi touto novou úpravou a úpravou přijatou ještě ve Versaillské smlouvě. Čl. 228 Versaillské smlouvy zavázal Německo k vydání osob obviněných ze spáchání aktů v rozporu s válečným právem, tj. osob obviněných ze spáchání válečných zločinů. Pařížská úprava z roku 1947 zavedla do mírové smlouvy nové kategorie zločinů podle mezinárodního práva, které byly ovšem již předtím začleněny do Statutu Mezinárodního vojenského tribunálu v Norimberku. Od Versaillské smlouvy se mírové smlouvy z roku 1947 dále liší použitím výrazů „zrádci a kolaboranti“.

Co se týče otázky, koho lze považovat za obviněného z uvedených zločinů, konstatoval Fitzmaurice, že podle mezinárodního práva musí obvinění splnit určitá kritéria. Zaprvé musí obžaloba být založena na právní normě. Za druhé musí žalobce předložit vhodný popis trestného činu, který je součástí obžaloby, tzn. zejména povahu trestného činu a okolností, za kterých byl spáchán. Za třetí musí strana, která žádá o vydání konkrétní osoby, předložit důkazy *prima facie*.³⁵

Fitzmaurice dále upozornil na to, že se citovaná úprava v pařížských mírových smlouvách odchyluje od tradičního pravidla, podle něhož uzavření mírové dohody znamenalo automaticky amnestii či odpuštění bezpráví. Podle Fitzmaurice však stará úprava nevycházela nutně z koncepčních úvah, ale spíše z praktické neochoty států ke stíhání válečných zločinů a z problémů při zjišťování spolehlivých důkazů po uplynutí určité doby.³⁶ Novou úpravu v pařížských mírových smlouvách bylo tedy možné uvítat jako upřesnění právní dimenze problému. Příslušná ustanovení v pařížských mírových smlouvách přitom zavazují poražené státy též k zajištění svědectví osob, které se nacházejí pod jejich jurisdikcí.

Co se týče vojenských aspektů upravených v pařížských mírových smlouvách, lze poukázat např. na otázku demilitarizace. Vzhledem k tomu, že právní definice pojmu demilitarizace v obecném mezinárodním právu neexistovala, dodatek XIII k pařížským mírovým smlouvám specifikuje, že status demilitarizace zahrnuje zákaz výslovně vyjmenovaných druhů vojenského vybavení.³⁷ Současně však dodatek XIII upřesňuje, že status demilitarizace nevylučuje přítomnost národních orgánů zabezpečujících veřejný pořádek na místě, a to případně také za použití zbraní a vojenské přípravy příslušníků místních sil.

Za samozřejmost, která ovšem není v dodatku XIII zmíněna, lze také považovat fakt, že status demilitarizace nevylučuje vojenskou sebeobranu v případě vnější agrese. Složitější je to s otázkou, jaké prostředky může použít suverén nad demilitarizovanou oblastí v případě vnitřních nepokojů či občanské války. Fitzmaurice, který na tento

³⁴ Srov. např. čl. 6 smlouvy s Maďarskem: „1. Hungary shall take all necessary steps to ensure the apprehension and surrender for trial of: (a) Persons accused of having committed, ordered or abetted war crimes and crimes against peace or humanity; (b) Nationals of any Allied or Associated Power accused of having violated their national law by treason or collaboration with the enemy during the war.“

³⁵ FITZMAURICE, G. G.: *The Juridical Clauses of the Peace Treaties. Recueil des Cours*, 1948, Vol. 73, s. 306.

³⁶ Tamtéž, s. 306.

³⁷ Viz bod D dodatku XIII: „For the purpose of the present Treaty the terms ‘demilitarisation’ and ‘demilitarised’ shall be deemed to prohibit, in the territory and territorial waters concerned, all naval, military and military air installations, fortifications and their armaments; artificial military, naval and air obstacles; the basing or the permanent or temporary stationing of military, naval and military air units; military training in any form; and the production of war material.“

problém upozornil, dovozuje logicky, že skutečnost, že suverén musí demilitarizovaný status zajistit navenek, implikuje také vhodné akce proti „vnitřními nepříteli“, jelikož ten by mohl status území ohrozit.³⁸

Část pařížských mírových smluv, která byla věnována finančním otázkám, pamatuje např. na úpravu náhrady škody a na stanovení kritérií, podle nichž se určuje nepřátelský majetek. Je třeba připomenout, že nová úprava zákazu války a ozbrojené agrese výrazně ovlivňuje otázky odškodnění. Fitzmaurice upozornil na to, že akty, které jsou v souladu s pravidly mezinárodního válečného práva, jako je např. bombardování vojenského objektu, nevyvolávají mezinárodní odpovědnost. Útok na chráněný objekt (např. na nemocnici) ovšem odpovědnost zakládá. Zatímco toto rozlišování bylo již předmětem tradičního mezinárodního práva a promítalo se do uzavírání smluv o jednorázovém paušálním odškodnění (lump sum agreement), lze po kodifikaci zákazu války předpokládat, že jakékoli škody vzniklé v rámci zakázané války musejí být hrazeny agresorem, tedy i škody vzniklé v důsledku jednání, které je samo o sobě v souladu s pravidly vedení války.³⁹

Co se týče vstupu pařížských mírových smluv v platnost, lze upozornit na určité rozpory týkající se poměru podpisu a ratifikace. Příslušná ustanovení předpokládají, že mírová smlouva vstoupí v platnost poté, co byla ratifikována výslovně vyjmenovanými vítěznými mocnostmi. Nutnou podmínkou vstupu mírové smlouvy v platnost je ratifikace ze strany Sovětského svazu, Velké Británie a USA.⁴⁰ Dále je však stanoveno, že mírová smlouva má být ratifikována také konkrétní poraženou stranou.⁴¹

Co to ale znamená? Poražená strana má sice smlouvu ratifikovat, na samotný vstup smlouvy v platnost to však nemá vliv, protože podmínkou vstupu v platnost je pouze dosažení uvedených 3 ratifikací ze strany vítězných mocností. Poražená strana je touto smlouvou vázána i přesto, že nevyjádřila svůj souhlasu v podobě ratifikace. Jak správně upozornil Fitzmaurice, mírová smlouva, která není pro poraženou stranu závazná, nedává smysl, a to s ohledem na to, že její podstatná část upravuje právě závazky poraženého státu.⁴²

Také samotné ustanovení, že poražená strana má smlouvu ratifikovat, je v podstatě nesmyslná, protože tato smluvní povinnost by mohla vyvstat až po samotném vstupu smlouvy v platnost. Jinými slovy, povinnost ratifikovat vzniká až po vstupu smlouvy v platnost, který by bez ratifikace byl jen těžko možný. Fitzmaurice v této situaci navrhl

³⁸ FITZMAURICE, G. G.: *The Juridical Clauses of the Peace Treaties. Recueil des Cours*, 1948, Vol. 73, s. 319.

³⁹ Tamtéž, s. 324–326. Fitzmaurice však současně upozorňuje na to, že poražená strana v praxi nemůže hradit všechny škody.

⁴⁰ Platnost smlouvy s Finskem vyžaduje jen ratifikaci ze strany Sovětského svazu a Velké Británie. Smlouva s Itálií vyžadovala ratifikaci ze strany Sovětského svazu, Velké Británie, USA a také Francie.

⁴¹ Viz např. čl. 38 mírové smlouvy s Bulharskem: „The present Treaty, of which the Russian and English texts are authentic, shall be ratified by the Allied and Associated Powers. It shall also be ratified by Bulgaria. It shall come into force immediately upon the deposit of ratifications by the Union of Soviet Socialist Republics, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, and the United States of America. The instruments of ratification shall, in the shortest time possible, be deposited with the Government of the Union of Soviet Socialist Republics.“

⁴² FITZMAURICE, G. G.: *The Juridical Clauses of the Peace Treaties. Recueil des Cours*, 1948, Vol. 73, s. 351.

výklad, podle něhož poraženému státu vznikají povinnosti již na základě samotného podpisu mírové smlouvy.⁴³

Pokud však tuto tezi připustíme, vznikne další problém, a to ve vztahu mezi národní exekutivou a legislativou v procesu uzavírání mezinárodních smluv.⁴⁴ Standardně upravují státy ratifikační proces jako složitější řízení, které zpravidla ponechává rozhodnutí o převzetí smluvních závazků na legislativním orgánu. Co tedy platí v případě, že vláda podepíše mírovou smlouvu a následně ji národní parlament odmítne?⁴⁵ Fitzmaurice řeší toto dilema odkazem na přednost vlády v mezinárodních vztazích. Za stát jako celek jedná na mezinárodní úrovni vláda a nikoli parlament. To má platit také v případě, že vláda při svém jednání porušuje vnitrostátní normy.⁴⁶

Je pravda, že tyto úvahy se nejeví jako zcela přesvědčivé ve světle obecného mezinárodního práva. Podle čl. 46 Vídeňské úmluvy o smluvním právu platí, že pokud při vyjádření souhlasu státu se smlouvou došlo k porušení některého z ustanovení jeho vnitrostátního práva, může se tento stát dovolat neplatnosti smlouvy. Podmínkou ovšem je, aby toto porušení bylo zjevné a týkalo se zvláště důležitého pravidla vnitrostátního práva. Podmínky neplatnosti by tedy byly zřejmě splněny v případě, že by vláda poraženého státu jednala bez souhlasu parlamentu.

Lze jistě upozornit na to, že Vídeňská úmluva je kodifikací z roku 1969, která vstoupila v platnost až v roce 1980, a proto nemůže být aplikována na pařížské mírové smlouvy. Je však třeba vycházet z toho, že čl. 46 VÚSP představuje do velké míry kodifikaci již dříve platného obyčeje, který měly strany pařížských mírových smluv respektovat.

V praxi není tento problém neřešitelný, protože ustanovení čl. 8 VÚSP upravuje dodatečné potvrzení úkonu, který byl proveden orgánem nemajícím příslušné oprávnění podle vnitrostátního práva. Pokud tedy poražený stát přijetí závazků dodatečně potvrzuje, např. konkludentně tím, že závazky podle smlouvy začíná plnit, stává se smlouva právně účinnou.

ZÁVĚR

Tento příspěvek má za cíl stručně představit mezinárodněprávní problémy obsažené v pařížských mírových smlouvách z roku 1947. Po stručném nástinu geneze a významu institutu mírových konferencí a mírových smluv v mezinárodním právu veřejném jsme se podrobněji věnovali těm aspektům pařížské úpravy, které jsou z pohledu mezinárodního práva obzvláště zajímavé. Nejde tedy v prvé řadě o historický význam

⁴³ Tamtéž, s. 352.

⁴⁴ Konkrétně Rumunsko a Maďarsko své mírové smlouvy neratifikovaly, protože by ratifikace podle těchto dvou států měla jen deklaratorní význam, což neodpovídá ani vnitrostátnímu ani mezinárodnímu pojetí ratifikace. (Srov. PUTTKAMER, E. von: Peace Treaties of 1947. In *Encyclopedia of Public International Law*, Vol. III, 1997, s. 953–960, 954.)

⁴⁵ Je třeba připomenout, že italský parlament ratifikoval mírovou smlouvu až po intenzivních debatách. (PUTTKAMER, E. von: Peace Treaties of 1947. In *Encyclopedia of Public International Law*, Vol. III, 1997, s. 954.)

⁴⁶ FITZMAURICE, G. G.: The Juridical Clauses of the Peace Treaties. *Recueil des Cours*, 1948, Vol. 73, s. 355.

konkrétních ustanovení obsažených v jednotlivých mírových smlouvách, ale o právně-teoretickou reflexi jejich systematiky a obsahu.

Pro účely tohoto příspěvku jsme vycházeli z vynikající publikace G. G. Fitzmaurice z roku 1948, která ukazuje, jak byly vybrané části pařížské úpravy kriticky zkoumány v mezinárodněprávní doktríně. Fitzmauriceova monografie představuje nejkomplexnější právní analýzu pařížských mírových smluv. Současná mezinárodněprávní literatura se pařížským mírovým smlouvám věnuje jen okrajově, což naznačuje, že uvedené smlouvy mají spíš historický význam a nijak výrazně neovlivňují současnou koncepci mírových smluv. V aktuálním kontextu je klíčové jednak právní řešení asymetrických ozbrojených konfliktů, které nemají mezinárodní charakter, jednak zapojení mezinárodních organizací do mírového procesu. Sankční praxe Rady bezpečnosti OSN a jiné aktivity mezinárodních organizací, jako jsou např. mírové operace nebo stíhání válečných zločinů před mezinárodními tribunály a Mezinárodními trestními soudy, jednoznačně překračují rámec, ze kterého vycházely pařížské mírové smlouvy.

THE PARIS PEACE TREATIES OF 1947 IN THE LIGHT OF PUBLIC INTERNATIONAL LAW

Summary

This paper aims at briefly introducing international law issues which are contained in the Paris Peace Treaties of 1947. After a brief outline of the genesis and significance of the institute of peace conferences and peace treaties in public international law we elaborate in more detail on those aspects of the Paris Peace Treaties that, in the past, have been of a special interest to the doctrine of public international law. This contribution is not primarily about the historical significance of the particular regulations contained in the analyzed peace treaties, but about legal-theoretical reflections on their structure and content. Current international legal literature pays only marginal attention to the Paris Peace Treaties, suggesting that the contracts have rather historical significance and do not significantly affect the current concept of peace agreements.

Key words: Peace treaty, Peace Conference, territory, military issues, war crimes, compensation

Klíčová slova: mírová smlouva, mírová konference, území, vojenské otázky, válečné zločiny, odškodnění

REDAKČNÍ RADA

Předseda: prof. JUDr. Pavel Šturma, DrSc.

Tajemnice: Ludmila Matoušková

Členové:

doc. JUDr. PhDr. Ilona Bažantová, CSc.

prof. JUDr. Miroslav Bělina, CSc.

prof. JUDr. Stanislava Černá, CSc.

doc. JUDr. Jaroslav Drobník, CSc.

prof. JUDr. Marie Karfíková, CSc.

doc. JUDr. Vladimír Kindl

prof. JUDr. Zdeněk Kučera, DrSc.

prof. JUDr. Václav Pavlíček, CSc., dr. h. c.

prof. JUDr. Jiří Švestka, DrSc.

prof. JUDr. PhDr. Michal Tomášek, DrSc.

prof. JUDr. Petr Tröster, CSc.

JUDr. Marie Vanduchová, CSc.

prof. JUDr. Alena Winterová, CSc.

Externí členové:

prof. JUDr. Michael Bogdan (Lund)

prof. JUDr. Jiří Boguszak, DrSc. (Praha)

prof. Dr. Władysław Czapliński (Varšava)

doc. JUDr. Taisia Čebišová, CSc. (Praha)

prof. JUDr. Jan Filip, CSc. (Brno)

prof. Dr. Michael Geistlinger (Salzburg)

prof. JUDr. Mahulena Hofmannová, CSc. (Giessen/Heidelberg)

prof. JUDr. Pavol Holländer, DrSc. (Brno)

prof. JUDr. Dalibor Jílek, CSc. (Brno/Bratislava)

Dr. Kaspar Krolop (Berlín)

prof. JUDr. Jan Musil, CSc. (Brno)

prof. JUDr. Jan Svák, CSc. (Bratislava)

prof. Dr. Jiří Toman (Santa Clara)

JUDr. Peter Tomka, CSc. (Haag)

prof. JUDr. Helena Válková, CSc. (Plzeň/Praha)

prof. Dr. Miroslav Vítěz (Subotica)

doc. JUDr. Ladislav Vojáček, CSc. (Brno/Bratislava)

ACTA
UNIVERSITATIS
CAROLINAE

IURIDICA 1/2013

PRÁVO A MENŠINY

Prorektor-editor: prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc.
Editoři: prof. JUDr. Jan Kuklík, DrSc., JUDr. PhDr. René Petráš, Ph.D.
Recenzovali: prof. JUDr. Václav Pavlíček, CSc.
doc. JUDr. PhDr. Jakub Rákosník, Ph.D.

Obálku navrhla Jarmila Lorencová
Graficky upravila Kateřina Rezáčová
Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 3–5, 116 36 Praha 1
<http://cupress.cuni.cz>
Praha 2014
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum
Periodicita: 4×/rok
Vydání 1.
ISSN 0323-0619
MK ČR E 18585